

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXV

Бр. 1-2/2002.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

(1927-1933. године)

Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ

ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА

(1935-1941. године)

Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

**ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ**

(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларец од 2002. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXV

1 - 2

ПОДГОРИЦА
2002.

Р е д а к ц и ј а:

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија),
Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија), John D. Treadway
(САД), Ђорђе Борозан, Божидар Шекуларац, Момчило Д. Пејовић,
Бранислав Ковачевић, Радоица Лубурић, Рајко Вујичић,
Љубодраг Димић, Милан Ристовић, Драгана Кујовић

Главни уредник
Ђорђе Борозан

Одговорни уредник
Божидар Шекуларац

Секретар Редакције
Вукајло Гушчевић

"Историјски записи" излазе четири пута годишње. Власник и издавач:
Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати
Редакцији "Историјских записа", Историјски институт Црне Горе, 81000
Подгорица, Булевар револуције 3, пошт. фах 96, тел. 241-336. Рукописи
се не враћају. Годишња претплата износи за СЦГ 15€, а за иностранст-
во 30€. Цијена по једном броју у продаји за СЦГ је 4€, а двоброја 8€. Претплате се шаље у корист Историјског института Црне Горе -
Подгорица на рачун 55105-603-0-1034 код Централна банка Црне Горе
Подгорица.

За истакнути допринос изучавању историје, "Историјски записи" су,
поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани
Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

*Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године
часопис "Историјски записи" ослобођен је општег пореза на промет
производа.*

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRE

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIÉTÉ DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXV

1-2

PODGORICA
2002.

R e d a c t i o n:

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie),
Gabriella Schubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway
(Etats-Unis), Đorđe Borozan, Božidar Šekularac, Momčilo D. Pejović,
Branislav Kovačević, Radoica Luburić, Rajko Vujičić,
Ljubodrag Dimić, Milan Ristović, Dragana Kujović

Rédacteur en chef
Đorđe Borozan

Rédacteur responsable
Božidar Šekularac

Sекrétairе de la rédaction
Vukajlo Gluščević

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscripts doivent être adressés à: Istorijски zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica YU, Bulevar revolucije 3, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 15 €. pour la RF de Serbia et Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en SCG est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hustorique; Podgorica, N° 55105-603-0-1034 chez de la banque Centrale après l'Hotel Montenegro à Podgorica.

ЧЛАНЦИ

Петар ВЛАХОВИЋ*

АНТРОПОЛОШКЕ ОДЛИКЕ ЦРНОГОРАЦА

- прилог проучавању -

У спомен академику др Божини Ивановићу,
професору Универзитета, великом и недостижном
прегаоцу на проучавању ове проблематике
Петар Влаховић

1

Циљ овог прилога је да скрене пажњу на нека питања и проблеме који са антрополошког становишта указују на обликовање људских популација у Црној Гори. Међу тим питањима су открића трагова човјековог живота на просторима Црне Горе, антрополошка идентификација појединих етничких заједница, осврт на њихове антрополошке одлике, указивање на антрополошке одлике савремених црногорских популација и њихово мјесто у антрополошкој слици Европе и Свијета.

Основу и полазиште за указивање на поменуте проблеме представља богата литература о Црној Гори и њеном становништву, археолошка открића и анализе остеолошког материјала са територије Црне Горе. Овакав приступ ће олакшати да се цјеловитије сагледа динамика и укаже на промјене до којих долази у црногорским популацијама под дејством природних, историјских, друштвених и других биотичких и абиотичких чинилаца у минулом и нашем времену. Тежња је да се и са становишта историјске антропологије потпуније сагледа ток настанка и развој црногорске етничке заједнице.

2

Најстарији трагови човјековог живота у Црној Гори потичу из Црвене стијене, у селу Петровићима, код Никшића. Живот на овом локалитету, са најдубљим културним слојевима у Европи, отпочео је прије 180.000 година и трајао је до гвозденог доба (X-V вијек прије нове ере).

* Аутор је академик ЦАНУ.

Поред Црвене стијене на подручју Црне Горе откривено је више од 30 локалитета који свједоче о животу праисторијских популација на данашњим црногорским просторима¹.

Палеолитски човјек, према материјалној култури која је откривена у Црној Гори, бавио се сакупљањем хране и ловом. Уз то, очигледно, био је творац "оруђа за прављење оруђа", што је, његовом наследику у неолиту, помогло да се, уз сакупљање хране, лов и риболов, бави примитивном (мотичком) земљорадњом, гајењем животиња, употребом брушених (гlačаних) оруђа, израдом посуђа од керамике и сталним настањивањем². На овај начин ондашњи човјек је битно утицао на развој сопствене врсте и умногоме себе учинио независним од природе у којој је живио и која га је окруживала. Стекао је сазнања која су му олакшала прилагођавање преко кога је временом утицао и на обликовање сопственог биофизичког изгледа.

Најстарији антрополошки - остеолошки - материјал у Црној Гори, према досадашњим налазима, потиче из епохе енеолита. О томе свједочи налаз са обала Цијевне из Мијеле код Вирпазара у Зети који показује да су се у то вријеме покојници сахрањивали у згрченом положају³.

Друга серија која је послје претходне пронађена потиче из једне камене гомиле из првог миленијума прије нове ере, која је откривена недалеко од Црвене стијене у селу Петровићима (Бањани) код Никшића⁴. Овоме се прикључује група од око 200 скелета која је откривена послје снажног земљотреса 1979. године у једној античкој некрополи у Будви (VI до II вијека прије нове ере). Становништво из овог периода се по антрополошким особинама уклапа у општу раноевропску, старобалканску, илирску и предгрчку заједницу.

Антрополошки материјал из Велике Груде (Котор) потиче из бронзаног доба (1400-1200. године прије нове ере) и свједочи да је у то вријеме становништво било хетерогеног антрополошког састава јер је посјеђовало кромањонске, нордијске и медитеранске антрополошке одлике⁵.

Антрополошки материјал из римског периода, који је археолошки добро проучен, за антропологију у Црној Гори није очуван. За сада постоје само четири лобање из Будве⁶. Ни из раног словенског периода нема антрополошког материјала. Разлог за то је што су Словени спаљивали

¹ Б. Ивановић, *Антропогенеза и адаптација Црногораца*, Гласник Антрополошког друштва Југославије, св. 35, Београд 2000, 34; Ч. Марковић, *Неолиит Црне Горе*, Београд 1985.

² Б. Ивановић, *Праисторијско становништво на простору Црне Горе и њихове антрополошке особине*, Гласник Антрополошког друштва Југославије, св. 33, Београд 1997, 33.

³ Б. Ивановић, *Црна Гора и Црногорци у антрополошкој литератури на крају XX вијека*, Гласник Антрополошког друштва Југославије, св. 34, Београд 1998-1999, 20; *Црвена стијена*, Зборник радова, Никшић 1975.

⁴ Б. Ивановић, *Праисторијско становништво на простору Црне Горе и њихове антрополошке особине*, Гласник Антрополошког друштва Југославије, св. 33, Београд 1997, 40.

⁵ Б. Ивановић, *Антропогенеза и адаптација Црногораца*, Гласник Антрополошког друштва Југославије, св. 35, Београд 1999-2000, 37.

⁶ Исто, 39.

вали своје покојнике све до прихватања хришћанства, које је настојало да се покојници сахрањују. Али, налази са Ћипура на Цетињу, који припадају раздобљу од XV до краја XVII вијека, на најбољи начин показују ток фомирања савременог антрополошког облика Црногораца.

3

Једно од питања на које треба обратити пажњу са културно-историјске стране, када је ријеч о антрополошким одликама Црногораца, јесте антрополошка идентификација појединих етничких заједница које су живјеле на просторима данашње Црне Горе. Ово утолико прије што остеолошки материјал, боље од било чега другог, свједочи о животу одређене популације и у просторним и у временским оквирима. Антрополошки материјал, до кога се до сада дошло у Црној Гори, омогућава да се на просторима Црне Горе издвоје илирска, римско-влашка и словенска етничка заједница.

Праисторијске скелетне серије, иако малобројне, омогућавају да се у енеолиту, на територији Црне Горе, издвоји аутохтоно и досељеничко становништво које је било долихокрано са благо наглашеним надочним луцима и слабо развијеним чеоним квргама.⁷

На прелазу из бронзаног у гвоздено доба (II до I миленијум прије нове ере), по културним слојевима који су у Црвеној стијени очувани, види се да се становништво из овог периода уклапало у општу културну раноевропску, старобалканску, предгрчку заједницу у којој се задржавају старе локалне старобалканске пелазгијске популације. Оне дочекују и укључују се у промјене до којих долази због познатих "егејских сеоба", послије чега се дефинитивно разграничавају и издвајају Илири на западу и Трачани на истоку Балканског полуострва⁸.

Налази са локалитета у Петровићима код Никшића, Мијеле на путу Подгорица - Бар и некрополе Веље ледине у селу Гостиљу (Доња Зета), из трећег и другог стољећа старе ере, указују на илирски етнички супстрат. Ово потврђују и илирске лобање из касног гвозденог доба из Будве (VI-V вијек прије нове ере) које су типичне за читав илирски простор од Шпаније до Предње и Средње Азије. Ово становништво је припадало долихоидном типу са индексом главе 71,1 до 72,6 код мушких и 70,7 до 80,8 код женских особа. Чеоне кости су им биле релативно широке, очне орбите ниске, лица уска и ниска, јагодичне ширине мале, подносја веома висока, што потврђује њихову припадност медитеранском антрополошком типу који се антрополошки веома много разликује од црногорских популација⁹. Ово становништво, као што се види, било је медитеранског типа и посједовало је морфолошке особине које су биле карактеристичне за древне људске формације јужне, односно медитеран-

⁷ Б. Ивановић, *Праисторијско становништво на простору Црне Горе и њихове антрополошке особине*, Гласник АДЈ, св. 33, Београд 1997, 41.

⁸ *Историја Црне Горе*, књ. I, Титоград 1967, 74-75; Б. Ивановић, *Антропологија и етнологија Црногораца*, Гласник АДЈ, св. 35, Београд 1999-2000, 37.

⁹ Б. Ивановић, *Праисторијско становништво на простору Црне Горе и њихове антрополошке особине*, Гласник АДЈ, св. 33, Београд 1997, 41.

ске, гране Европљана.¹⁰ Илири се на овај начин сукцесивно антрополошки повезују са протоилирским становништвом из епохе бронзе које је живјело на југу Европе и припадало медитеранском подручју. Ово потврђују и остаци материјалне културе па се и на тај начин илирски антрополошки комплекс издваја у посебну цјелину. Томе припадају и поједина илирска племена као што су Пирусти у Црногорском приморју, Лабеати око Скадарског језера, Доклеати у Дукљи, Аутаријати у Полимљу и Потарју и друга.

На подручју Црне Горе откривени су многи локалитети из римског периода. Многи од њих су археолошки солидно проучени па и неке римске некрополе. Само у југоисточном дијелу Дукље, најрепрезентативнијем и најочуванијем римском граду у Црној Гори, на чијем се проучавању у најновије вријеме мало ради, нађено је и археолошки обрађено 339 гробова са спаљеним и инхумираним покојницима. Сахрањивање је на овом локалитету вршено од почетка првог до шездесетих година четвртог вијека нове ере¹¹. Али, антрополошки су из римског периода у Црној Гори једино проучене двије женске и двије мушке лобање из некрополе у Будви. Без обзира на то што су биле у веома трошном стању, ипак се на тој основи може закључити да је ова популација припадала долихоидном становништву¹².

Власи се сматрају потомцима Илира. Сврставају се у представнике старог балканског становништва које је учествовало у етничкој структури не само на територији Црне Горе него и знатно шире у суседним високопланинским областима на Балканском полуострву¹³. Одликује се долихокранија, уско и релативно високо лице, оштар хоризонтални профил, нос који упадљиво иступа из равни лица. Овај антрополошки облик се распростире по читавом некадашњем илирском ареалу, од Шпаније на западу, дуж Медитерана, до средње Азије на истоку¹⁴.

Словени припадају европским популацијама које су на територију Црне Горе приспјеле у раном средњем вијеку. Прокопије, византијски хроничар, је средином VI вијека нове ере, када се срео са Словенима, запазио да су "сви високи и необично јаки, а у погледу боје тела и косе нису ни одвећ бели, односно плави, нити сасвим прелазе у црно, него су сви риђи". Византијски цар Маврикије се, када је први пут 591. код Хераклеје видио Словене, задивио њиховом импозантном стасу, добрим тјелесним димензијама и складним пропорцијама. Била је то очигледно веома

¹⁰ В. П. Алексеев, П. Влахович, Б. Ивановић, *К морфологическој карактеристици иллиријскогo населења Черногориџ*, Совјетскаја етнографија, 6, Москва 1985, 50-52.

¹¹ А. Цермановић-Кузмановић, Ол. Жижић-Велимировић, Д. Срејовић, *Античка Дукља, некропола*, Цетиње 1957.

¹² Б. Ивановић, *Антиројођенега и адајџиација Црногорца*, Гласник АДЈ, св. 35, Београд 2000, 39.

¹³ Т. И. Алексеева, Г. В. Лебединскаја, *Антиројологическиј облик средневековних Влахов в сравниџелном освещении (по материјалам некрополи XV в. Мистиџхали, Герцеђовина)*, Гласник Антрополошког друштва Југославије, св. 37, Београд 2002, 49.

¹⁴ Т. И. Алексеева, Г. В. Лебединскаја, наведени рад, 51.

уочљива разлика између тамнопутих и растом ниских Хелена (по нашем Грка), Трако-Романа и Илиро-Романа и дошљака са сјевера. Изглед Јужних Словена видно се разликовао од становништва које су затекли на Балканском полуострву и такав остао све до продора Турака, када се од XV вијека наовамо, послје мијешања са домородцима, лагано губе антрополошке особине са којима су Словени дошли из матице¹⁵.

Основне антрополошке одлике Словена могу се пратити тек послје VIII вијека када постепено напуштају спаљивање покојника и прелазе на њихово сахрањивање. Словене одликује дуга и уска глава (долихокранија), раст средње висине, повећа бизигоматична ширина, уско лице и велики истурени нос.¹⁶ Словенске популације са оваквим антрополошким одликама насељавале су и Црну Гору, али су се оне, као и у другим крајевима Балканског полуострва, постепено мијењале под дејством биотичких и абиотичких чинилаца.¹⁷

Црногорци по својим антрополошким одликама заузимају посебно мјесто на антрополошкој карти Европе и Свијета. Због тога су током читавог XX вијека били и остали у центру антрополошких проучавања европских и других научника.

Проматрања и анализе црногорског биофизичког изгледа омогућили су егзактним антропометријским мјерењима да се крајем XIX вијека, по црногорским антрополошким одликама, издвоји посебна "динарска раса", чије одлике, о којима ће напријед бити више ријечи, и сада привлаче пажњу антрополошке научне јавности.

4

Први подаци о црногорском биофизичком изгледу потичу из XVI вијека. Фра Серафино Раци је још 1595. године описао становнике динарског побрђа и уочио да су високог стаса, дугуластог лица, бијеле и ружичасте пути са развијеним тијелом.¹⁸ Сличне импресије оставио је фра Алберто Фортис (1774). Описао је динарско становништво, које га је привукло својим изгледом, око Вргорца, Равних Котара, Сињског и Книнског поља.¹⁹ Ипак, најпотпуније податке о антрополошким одликама Црногораца оставио је Јан (Иван) Деникер, који је као антрополог, путујући 1880. по Далмацији и Црногорском приморју, уочио и описао биофизичке разлике између становништва сјеверне (копнене) Далмаци-

¹⁵ Византијски извори за историју народа Југославије, Српска академија наука и уметности, посебна издања књ. ССХLI, Византолошки институт, књ. 3, Београд 1955, 29; П. Влаховић, *Јужни Словени у свјетлу биофизичке антропологије (прилог брахикефализацији и динаризацији)*, Гласник Антрополошког друштва Југославије, св. 36, Београд 2001, 6.

¹⁶ Т. И. Алексеева, у: *Восточние Славяне, антропологија и етническаја историја*, Москва, Научниј мир, 2002, 309.

¹⁷ П. Влаховић, Б. Ивановић, *Природна средина и њен значај за екологију становништва Црне Горе*, Гласник Антрополошког друштва Југославије, св. 34, Београд 1998-1999, 135.

¹⁸ П. Влаховић, *Динарски тип и његове антрополошке карактеристике*, Гласник Антрополошког друштва Југославије, св. 34, Београд 1998-1999, 67.

¹⁹ Исто, 67.

је и црногорског становништва у Боки Которској (Котор). Деникер је, проматрајући Црногорце, запазио да се они у оквиру европског становништва, по биофизичким одликама, могу издвојити у посебну расну заједницу коју је он обиљежио појмовима "јадранска" или "динарска раса", која је под овим именом ушла у антрополошку научну литературу. У каснијим истраживањима и анализама видјело се на скелетним популацијама да динарски тип има свој аутохтони развој који сеже у праисторију, о чему ће напријед бити више ријечи. За Деникера је, између осталог, то била "race brune, brachycephale de grande taille, apellée Adriatique ou Dinarique". Међутим, назив "јадранска" је убрзо напуштен због тога што је запажено да су поједине антрополошке одлике (висок стас, брахикранија, издужено и широко лице, кожа мат бијела, коса тамна) раширене у јадранском залеђу, прије свега по Црној Гори и осталом динарском планинском простору и шире па је због тога назив "динарска раса", као оправданији и адекватнији, устаљен у науци.

Деникерову динарску расу, коју је идентификовао на црногорским антрополошким одликама, издваја висок раст (167-172 цм), високо сведена и округласта, брахикефална глава (индекс 85-86), смеђа или црна таласаста коса, тамне очи, праве обрве, издужено лице, танак, прав или орловски повијен нос, благо преплануо тен. Исте особине, закључује Деникер, мало ублажене, срећу се и код популација на ширем европском простору "и вероватно међу Албанцима и становницима Србије"²⁰. Због тога су Црногорци, све до недавна, сматрани, као што су и били, за најтипичније представнике динарске расе²¹.

Динаризација као систем епохалних промјена у развоју човјековог антрополошког изгледа, брахикранизација и грацилизација били су релативно дуги процеси. Динаризација је прво примијећена на ранонеолитским и мезолитским скелетним популацијама у Ђердапском подунављу (Лепенски вир, Власац и други) и његовом залеђу²², као и по сјеверозападној Европи, Данској и Сјеверној Африци. Према томе може се закључити да је један од центара за развој савременог динарског типа био на Балканском полуострву, гдје је овај процес као аутохтон добио посебна обиљежја у Црној Гори и постао препознатљив на ширем динарском планинском простору.²³

Динарски комплекс који је заступљен код Црногораца, за разлику од медитеранског који је био заступљен код Илира, биофизички при-

²⁰ Ј. Деникер, *Раса и народи на земљи*, ЦИД, Подгорица 2002, 270-271.

²¹ Упореди: Б. Ивановић, *Њеџош, антрополошки ајлас*, Универзитет Црне Горе, Подгорица 2002, 85.

²² Ж. Микић, *Антрополошка структура становништва Србије*, Етно-антрополошки проблеми - монографије, књ. 4, Београд 1988, 116.

²³ В. П. Алексеев, П. Влаховић, Б. Ивановић, *К морфолошкој карактеристике илирског насељенија Черногорци*, Советскај етнографија, 6, Москва 1985, 55; Ж. Микић, *Антрополошка структура становништва Србије*, Београд 1988, 116; Б. Ивановић, *Антропогенеза и адијација Црногораца*, Гласник АДЈ, св. 35, Београд 2000, 36; П. Влаховић, *Динарски тип и његове антрополошке карактеристике*, Гласник АДЈ, св. 34, Београд 1998-1999, 67-68; Т. И. Алексеева, Г. В. Лебединскаја, наведени рад у Гласнику АДЈ, св. 37, Београд 2002, 53.

пада и генетски се може везати са кругом масивних мезолитских и рано-неолитских европских популација које су својевремено живјеле у Ђердапском подунављу и у његовом ширем залеђу. Због тога се савремене црногорске популације антрополошки разликују од Илира, који су припадници медитеранског антрополошког типа.

Антрополошки материјал из Петровића код Никшића, Мијеле код Вирпазара и из Будве, који припада илирском периоду, указују да су ове популације посједовале изразите медитеранске антрополошке одлике које се разликују од динарског антрополошког комплекса, који визуелно, а можда и генетски, припада раним ђердапским и другим европским праисторијским популацијама²⁴.

Средњовјековне популације из Црне Горе се, за разлику од праисторијских, посебно цетињска са Ћипура (XV-XVIII вијек), по својим биофизичким одликама разликују од оновремених словенских и несловенских етничких заједница и народа. То се уочава по изразитој брахикранији и екстремно великим бизигматичним вриједностима, као и по другим биофизичким параметрима. Параметри лица су изнад свих просјечних вриједности других европских популација. Ширина лобање, њена висина, јагодична ширина, брахикефалија и лобањски индекси надмашују вриједности свих словенских и осталих етничких заједница Европе²⁵. Због тога црногорске популације по својим антрополошким одликама заузимају посебно мјесто на антрополошкој карти Европе.

5

Црногорци су, као што је већ речено, сврстани у типичне представнике динарског типа, што они у основи и јесу. Антрополози који су проучавали динарски тип уочили су да савремене Црногорце одликују висок раст, снажно (корпулентно) тијело, брахикранија, глава са оштро засјеченим затиљком, дугачко и широко лице, прав или орловски повијен нос, масивна доња вилица са правим виличним углом, коса тамне или тамносмеђе боје, често риђа или црвенкаста, очи тамне, мјешовите и свијетле боје, кожа тамнија, средње обојена. Дакле, заступљена је свака од особина по којима је крајем XIX вијека издвојен и описан динарски расни тип. Али, код савременог црногорског становништва се, поред уобичајених динарских, запажају и неке атипичне карактеристике које нијесу динарске, посебно међу популацијама које живе или су живјеле у планинским подручјима. То су запазили и истакли сви антрополози који су црногорске популације проучавали непосредно.

Међу атипичним динарским особинама код савремених црногорских популација се уочава веома крупна глава, веома крупно тијело, пре-

²⁴ Упореди: В. П. Алексеев, П. Влаховић, Б. Ивановић, *К морфолошкој карактеристике илиријског насељенија Черногорији*, Советска етнографија, 6, Москва 1985, 54-55; Т. И. Алексеева, Г. В. Лебединскаја, у Гласнику Антрополошког друштва Југославије, св. 37, Београд 2002, 52.

²⁵ Б. Ивановић, *Ћипур, цетињска некропола и скелейна популација*, Подгорица 1998, 95 и даље; Б. Ивановић, *Антропогенеза и адаптација Црногораца*, Гласник АДЈ, св. 35, Београд 1999-2000, 40-42.

широко лице и превише за динарски тип риђих тонова. Поред тога има доста очију свијетлотамне боје. Све ове особине, о којима је напријед ријеч су неувобичајене за динарски расни тип²⁶. Због тога су антрополози, који су непосредно проучавали црногорске популације, запазили, издвојили и описали неколико локалних црногорских антрополошких варијетета динарског типа.

Јан Валшик, чешки антрополог, је 1937. године објавио у Паризу резултате својих истраживања са Жабљака и из Пљеваља. На основу ових проучавања Ј. Валшик је издвојио посебан *дурмиторски подтип* динарског типа који карактерише висок или врло висок стас, велика хипербрахикефална глава, очи црне или плаве боје, црна или свијетло мрка коса, прав или орловски (кукаст) повијен нос и лице које изненађује великом ширином. Истраживања су извршена на становништву оба пола уз помоћ стандардног (Мартиновог) антропометријског инструмента-ријума²⁷.

Кун (С. S. Coon), амерички антрополог, је 1939. године у књизи "*Раса Европце*", у динарској популацији издвојио *стариоцрногорски подтип* који је (по Куну) концентрисан сјеверно од Скадарског језера у југозападном планинском вијенцу Старе Црне Горе. Проматрајући око 800 особа Кун је утврдио њихову надпросјечну висину (177 цм) и највећу тјелесну тежину (72 кг) у поређењу са другим европским популацијама. Поред високог стаса и велике тјелесне масе, овај стариоцрногорски подтип од осталих издваја крупна глава са равно засјеченим потиљком, веома широко лице на коме штрче јагодичне кости и велики задебљали нос, као и релативно опуштене обрве са примјетно наглашеним гонијалним угловима. Куновом уочавању динарских атипичности придружује се боја косе са риђим тоновима и свијетла боја очију. Кун је претпоставио да се ова атипичност динарске расе код становништва подловћенске Црне Горе може сматрати остатком или поновном појавом брахикранизације, која је одликовала популације горњег палеолита, што су у новије вријеме потврдили налази из Подунавља и других локалитета са Балканског полуострва²⁸.

Арис Пуљанос, познати грчки антрополог, по истраживањима која је објавио 1976. године, доказује да су Дурмиторци са Жабљака растом највећи људи у Европи (173,5 цм). Поред тога имају, слично старобалканским Епиротима, широке главе (индекс 86,73) и велику бизигоматичну ширину (149 мм), највећу у Европи. Широке, упадљиве јагодице се комбинују са примјетним гонионима. Због тога Пуљанос савремене црногор-

²⁶ Б. Ивановић, *Њеџош, антрополошки атлас*, Подгорица 2002, 86.

²⁷ Упореди: Ј. Валшик, *Etudes anthropologiques sur les Monténégrins du Durmitor*, L'Anthropologie, 47, 3-4, Парис 1937; Б. Ивановић, *Црна Гора и Црногорци у антрополошкој литератури на крају XX вијека*, Гласник АДЈ, св. 34, Београд 1998-1999, 23; Б. Ивановић, *Њеџош, антрополошки атлас*, Подгорица 2002, 87.

²⁸ Упореди: С. S. Coon, *The Races of Europe*, New York 1939; Б. Ивановић, *Црна Гора и Црногорци у антрополошкој литератури на крају XX вијека*, Гласник АДЈ, св. 34, Београд 1998-1999, 24; Б. Ивановић, *Њеџош, антрополошки атлас*, Подгорица 2002, 87.

ске популације доводи у везу са аутохтоном балканском континенталном варијантом европског становништва које је било старије од медитеранског и води поријекло од потомака горњопалеолитских Европљана²⁹.

Валериј Павлович Алексејев, П. Влаховић и Б. Ивановић (1985) су, на основу анализа остеолошког материјала са неких локалитета из Црне Горе, запазили да се на савременим црногорским популацијама може уочити одређена сличност са древним становништвом Балканског полуострва и оним комбинацијама које су типичне за мезолитско и ранонееолитско становништво Ђердапског подунавља³⁰.

Примјери који су напријед наведени јасно потврђују да се на просторима Црне Горе, посебно у њеним високо планинским предјелима, могу издвојити локални типови у оквиру динарског антрополошког типа.

6

Савремено црногорско становништво посједује неке антрополошке особине по којима се и сада разликује од савремених европских популација. Проучавања раста и развоја дјете од 6 до 17 година су показала да се у Црној Гори многе антрополошке специфичности развијају већ у току раста³¹. Уочена је натпросјечна брахикефализација и бизигматична ширина. Црногорци се по индексу главе налазе на челном мјесту испред свих европских заједница.

Интензитет пораста поменутих и других параметара је, по налазима на Ђипуру (Цетиње), веома велики, што се не запажа код осталих европских етничких заједница. Ови параметри код других европских заједница или стагнирају или опадају а у савременим црногорским популацијама показују даљи пораст. Повећава се дужина и ширина главе. Због тога се мијења индекс главе, расте ширина лица и добија натпросјечне вриједности у односу на друге европске заједнице³².

Међу чиниоцима који оваквим разликама доприносе не би требало занемаривати природну средину, еколошке, друштвене и културно-историјске утицаје.

7

Проучавање антрополошких одлика Црногораца, ради утврђивања њиховог антрополошког статуса, као што се из претходних излагања види, има шири научни значај. Отвара многа питања и проблеме који су тијесно повезани са настанком и развојем сваке етничке заједнице.

²⁹ А. N. Poulianos, *Montenegrins versus other Balkan people*, Посебна издања Антрополошког друштва Југославије, св. 3, Београд 1976.

³⁰ Упореди: В. П. Алексеев, П. Влаховић, Б. Ивановић, *К морфологическој карактеристике илријској населенија Черногории*, Советскаја етнографија, 6, Москва 1985, 55; Б. Ивановић, *Њеџиш, антрополошки ајлас*, Подгорица 2002, 87.

³¹ Б. Ивановић, *Ониџенейски развој и антрополошке карактеристике омладине Црне Горе*, Црногорска академија наука и умјетности, књ. 20, Одјељење природних наука, књ. 12, Титоград 1985; Б. Ивановић, *Дурмиџорци, антропо-еколошке особине*, Титоград 1987, 48.

³² Б. Ивановић, *Антропogeneза и адаптација Црногораца*, Гласник АДЈ, св. 35, Београд 1999-2000, 44; Б. Ивановић, *Њеџиш, антрополошки ајлас*, Подгорица 2002, 87.

Новија археолошка открића и антрополошка обрада актуелних популација у Црној Гори уноси ново свијетло у ту проблематику. Археолошка открића и антрополошке анализе указују да су припадници палеолитских и мезолитских популација (Црвена стијена, Петровићи) у Црној Гори живјели на ширим просторима и о томе оставили поуздана свједочанства у материјалној култури и хронологији њеног развоја на тим просторима.

Неки налази с краја бронзаног и почетка гвозденог доба (X до V вијек прије нове ере) у Црној Гори показују велику антрополошку сличност (масивност скелета, ширина и висина лица, на примјер) са мезолитским и ранонеолитским популацијама из Подунавља (Лепенски вир, Власац и друге) и осталих европских простора. Ово становништво је већ у то вријеме имало неке одлике које су указивале на почетак развоја динарског типа који је крајем XIX вијека дефинисан на основу црногорских биофизичких одлика.

Антрополошки материјал из гвозденог доба (Петровићи, Будва, X-V вијек прије нове ере), који се везује за Илире, упућује на њихову изразиту антрополошку повезаност са медитеранским антрополошким комплексом, јер га карактерише долихокефалија, мале размјере лица и јак хоризонтални профил и уочава велика антрополошка хетерогеност, прије свега динарског, медитеранског, нордијског и других антрополошких типова³³.

Антрополошки комплекс из раног гвозденог доба из Црне Горе разликује се од антрополошког комплекса претходних неолитских и енеолитских популација јер се оне из гвозденог доба одликују уским лицем, грацилнијим скелетом и долихоидним лобањама. Међутим, антрополошке особине праисторијског становништва из неолитског и енеолитског доба из Црне Горе не показује сличност ни са антрополошким комплексом становништва из римског и словенског периода. Али, занимљиво је што антрополошки комплекс становништва из гвозденог доба у Црној Гори има доста сличности са антрополошким особинама средњовјековних популација са Ћипура (Цетиње, XV-XVII вијек), а преко тога и са савременим становништвом Црне Горе³⁴.

Развој динарског антрополошког типа, као што је истицано, историјски тече од неолитских и енеолитских старобалканских популација. Међутим, он је описан и уведен у науку по биофизичким одликама Црногораца тек крајем XIX вијека (Деникер). Због тога су Црногорци сматрани за најтипичније представнике динарског варијетета. Међутим, новија антрополошка проучавања указују да то схватање сада треба кориговати јер Црногорци посједују и неке атипичне динарске особине. На основу тих особина многи истраживачи издвајају поједине локалне црногорске популације и указују да оне имају своје исходиште, односно

³³ Б. Ивановић, *Антропогенеза и адаптација Црногораца*, Гласник АДЈ, св. 35, Београд 1999-2000, 39; Б. Ивановић, *Њеџош, антрополошки ајлас*, Подгорица 2002, 88-89.

³⁴ Б. Ивановић, *Антропогенеза и адаптација Црногораца*, Гласник АДЈ, св. 35, Београд 1999-2000, 47.

сличност, у старобалканским популацијама па се због тога биофизички разликују и од ранијих и од савремених европских заједница. Из ових разлога црногорске популације заузимају посебно мјесто међу савременим популацијама Европе и Свијета.

Petar VLAHOVIĆ

*ANTHROPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE MONTEGRINS
(A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH)*

Summary

In this contribution we will focus on some issues which, from the anthropological perspective, throw light on the formation of the human population of Montenegro, from pre-history until the present day. Some of those issues are as follows: traces of human life within Montenegro in prehistory, identification of individual populations by their anthropological characteristics, as well as a review of the anthropological characteristics of present-day populations in Montenegro and their place on the anthropological map of Europe. Due attention will also be given to the emergence and development of the Dinaric anthropological type.

The Dinaric type has been described and scientifically categorized on the basis of the biophysical characteristics of the Montenegrin population at the end of the 19th century (J. Deniker). It is for this reason that Montenegrins are considered typical representatives of the Dinaric racial type, which is indeed in essence what they are. However, recent anthropological research has shown that Montenegrins possess certain anthropological characteristics which are not typical of the Dinaric racial type (large head, large wide face, hair colour, skin colour, weight and corpulence, for instance).

The aforementioned indicators have been used by some of the anthropologists who discovered them as a basis for isolating a number of local sub-types in the Montenegrin population and to connect their origins with the prehistoric characteristics of the historical Balkan and European population. This research and other anthropological indicators demonstrate that the Montenegrins occupy a special place on the anthropological map of Europe and the world.

Божидар ШЕКУЛАРАЦ*

ТРАГОВИ СРЕДЊОВЈЕКОВНИХ ВЕЗА И ОДНОСА ЦРНЕ ГОРЕ И БОСНЕ

Да се определијем за једну овакву тему подстакла ме је едиција Monumenta Montenegrina која је у последње двије године изашла у издању Историјског института Црне Горе. Ова грађа сабрана у 10 томова унијела је много више свјетлости у историју Дукљанске државе и њених веза и односа са сусједима него што је то било до сада. Истина, добар дио ових докумената био је познат науци и до сада, но у овом корпусу упоредо са оригиналима дају се и преводи на савремени црногорски језик, а уз то на једном мјесту. Међутим, у највећем дијелу ова грађа је нова за наше истраживаче, иако је познато гдје и када је објављена и за њу се, углавном, знало

Највећи дио ове грађе су "документа о владању" најзначајнијих владара који су непосредно одлучивали о судбини Далмације, Дукље и Зете, просторима данашње Босне, Србије и Албаније, али и документа о односима са Римском куријом. Ова друга су примјери учене "римске посланице" које су писали писари који су прошли највишу обуку у канцеларијама Курије. Римска курија и њени канцелари, често и сам папа, обраћају се дукљанским архиепископима и краљевима с уважавањем, ријечима поштовања и уважавања њиховог достојанства, а нарочито знамења архиепископа, "примаса" и владара. Ово се прије свега односи на архиепископа барског Петра и краљеве Словена Михаила и Бодина. Управо ова документа потврђују чињеницу да се кроз велики дио средњег вијека историја и судбина Дукље (Зете, Црне Горе) и Босне, додирују, преплићу, понекад интегришу али и супротстављају једна другој.

Према једној карти Византије за IX-XIII вијек, коју је 1995. године објавила европска заједница византолошких института на основу свих досадашњих истраживања, Босна фигурира као саставни дио Краљевства Словена, а Дукљанска црква има власт над Босном и Рашком све до угарске границе.

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

Према писму епископа Захарија од 16. маја 743. године Андрији, архиепископу Пезара, било је одређено да до краја живота овај буде пастир, као и његови наследици, за ове области: Краљевства Захумља, Краљевства Србије, Краљевства Травуније, Цавтата, као и за Котор или Росе, Будву, Љеш, Дриваст и Полатско, са црквама и парохијама њиховим. Писмо је написао писар "свете царске књижнице" Теодор.¹

Још прецизније се износе подаци о времену Св. Владимира, краља Далмације и мученика у спису *Memoriae Slavicae*. Према овом извору Владимир, који се звао још и Јован, бијаше син Петрослава, који је, после смрти свога оца Хвалимира, узео на управљање Зету, док су његова друга два брата управљали, Драгомир Травунијом и Хумом, а Мирослав Подгором. Међутим, после Мирослављеве изненадне смрти, пошто се удавио у Скадарском језеру, његову земљу Петрислав прикључи Зети. После напада Цара Самуила (967-1015) на Далмацију и неуспјеха у освајању зетског града Улциња, овај разљућен огњем и мачем опустоши цијелу Далмацију, све приморске и планинске земље до Задра, па се преко Босне и Рашке врати у свој крај. Даље причање се односи на стање после Самуиловe смрти и о судбини дукљанског краља Владимира (1019) и његовим земљама што је за ову тему мање битно.²

Јединство већ помињаног простора 1023. године потврђује и посланица папе Бенедикта VIII послата архиепископу Виталу епидаурске свете столице у Рагузи, краљевству Захумља, Србије, Травуније, града Котора, Бара и Улциња са њиховим црквама и парохијама. Писар Грегорије, потканцелар папе Бенедикта VIII, назива господарем у 11. години његовог понтификата.³

Привлачи на себе пажњу и докуменат из 1023. године којим бенедиктинци оснивају манастир на Локруму. Наиме, опату Петру, стратегу Србије и Захумља, и осталој браћи на Локруму дат је печат латовишта, као и земље црквене на Локруму и Мљету, да их посједују без насиља Рагужана и Стоњана или других људи било Латина или Словена.⁴ Овај документ својим подацима јасно указује на аутентичност локрумских и мљетских повеља дукљанских владара којима се дају привилегије тамошњим самотанима.⁵

Управо се у једном фрагменту повеље дукљанског краља Радослава о оснивању манастира у Балему и помињу архиепископ Витал и опат Петар на Локруму, како то свједоче и претходни подаци.⁶

Године 1077. у вријеме дукљанских владара папа Грегорије VII обраћа се архиепископу барском Петру као надлежном за краљевство Захумља, Србије и Травуније, односно градова Карере, Бара, Улциња, Дриваста, Полата и Скадра са свим њиховим црквама и парохијама.⁷ Већ

¹ *Monumenta Montenegrina* III/1, Подгорица 2001, 42.

² Исто, 52-57.

³ Исто, 58.

⁴ Исто, 60.

⁵ Б. Шекуларац, *Дукљанско-Зетске повеље*, Титоград 1987, 19-34.

⁶ Ф. Шишић, *Лейойис ѿѿа Дукљанина*, Београд-Загреб 1928, 188.

⁷ *Monumenta Montenegrina*, III/1, 66.

слиједеће 1078. године исти папа Грегорије шаље благослов дукљанском краљу Словена Михајлу, указујући на спор између дубровачког и сплитског архиепископа нудећи своје посредовање у том спору преко барског архиепископа Петра као повјерљивог легата. Због тога папа тражи од краља Михајла да пошаље к њему архиепископа Петра и друге прикладне гласнике, уз дубровачког и сплитског архиепископа ради удовољења краљевој молби и канонском рјешавању спора.⁸

Десетак година касније, тачније 8. јануара 1089. године у вријеме, и на молбу, дукљанског краља "Бодина, најславнијег краља Словена" папа Клеменс III повјерава "Петру, архиепископу Дукљанске столице" да заређује и посвећује цркве о празницима дванаест апостола. Истом препушта сљедеће цркве: Дукљанску, Барску, Которску, Улцињску, Свачку, Скадарску, Дривастску, Полатиненску, Србијанску, Босанску и Травунијску, као све манастире, како далматинске, тако грчке и словенске, уз препоруку "да се крст кроз цијело Дукљанско краљевство носи испред њега" (архиепископа дукљанског Петра).⁹

Међутим, 1121. године папа Каликст "освјештава за архиепископа Рагузе" пречасног Гералда и "осигурава свету Рагужанску цркву" да сједињује и свети све парохије у краљевству Захумља, Србије, Травуније и градова Котора, или Роса, Будве, Авара, Улциња, Скадра, Дриваста и Полата, допуштајући Гералду да употребљава плашт само унутар цркве.¹⁰

Исте 1121. године, 28. септембра папа, Каликст, након смрти Гералда архиепископа рагузе, обавјештава епископа Горње Далмације и Дукље да потврђује сва права и власт који су дати архиепископу Рагузе над набројаним епископатима, црквама и парохијама.¹¹

Сва је прилика са је спор између Рагужанске цркве и других архиепископија у Горњој Далмацији и Дукљи трајао и послије потврде права првој, из времена Гералда, тако да и папа Инокентије II 13. јуна 1142. године "одређује да неокрњене остану све парохије у краљевствима Захумља, Србије, Травуније, те градова Котора, односно Роса, Будве, Авара, Улциња, Скадра и Дриваста", а архиепископу рагужанском Андрији и његовим насљедницима који буду канонски изабрани повјерава опатије, цркве и парохије у поменутим епископијама.¹²

Углед Апостолске столице, која је у различитим крајевима имала потпуну моћ, у Далмацији и Дукљи нарочито је растао у вријеме краља Вукана Немањића "славног краља Дукље и Далмације". У међусобним односима истиче се "потпуно повјерење", поштовање и размјена повластица и заклетви на вјерност. У комуникацији и међусобној преписци папа Инокентије III Вукана назива пресвијетлим краљем Далмације и Дукље, најдражим сином, славним краљем итд.¹³

⁸ Исто, 66.

⁹ Исто, 68.

¹⁰ Исто, 76.

¹¹ Исто, 78.

¹² Исто, 80.

¹³ Исто, 85-95.

С друге стране, крунисани краљ Вукан у обраћању папи назива га госпарем коме препоручује себе и своје краљевство. Крајем XII вијека њихови односи и везе били су тако чврсти да, уз захвалност што је Апостолска столица послала Богом надарене људе да врше у краљевству божију службу, Вукан тражи од папе да овај подстакне краља Мађарске да у Босни протјерује јеретике јер је "велика јерес" тамо узела маха, што се види "по томе што је сам, велики грјешник Бакилин са женом и сестром, који је био бившег Мирослава Хумског и са многим својим сродницима завео више од десет хиљада Хришћана и увео их у ту јерес."¹⁴

Дакле, иако се Босна 1199. године третира као "земља угарског краља" дукљанско-далматински краљ Вукан позива папу да спријечи јерес у овој земљи.

И послејје Вукана односи и везе Немањића, нових господара Дукље, са папом били су интензивни. Вуканов син Ђорђе од 1208. године носи краљевску титулу, али је 1242. столовао само као "princeps Dioclie" у Улцињу. На политичкој сцени Дукље и Далмације све се више истиче Стефан I Немањић, кога је папа Хонорије III крунисао за краља пошто се одрекао шизме. У писму писаном марта 1220. године папи Хонорију III Стефан Првовјенчани се титулише као краљ цијеле Србије, Дукље, Травуније, Далмације и Захумља, као син римске цркве и увјерава папу у вјерност, молећи божји и папски благослов за своју круну и земљу преко свог изасланика епископа Методија.¹⁵

Вукан и Стефан ишли су у црквеној политици примјером дукљанских краљева, тијесно сарађујући с Римом јер су то тражили политички интереси. Најкрупнији резултат ове политике било је крунисање Стефана од стране папе 1217. године и уздизање српске државе на ранг краљевине.

Тешко је поуздано установити који су разлози утицали на то да у држави Немањића рашка традиција превагне над дукљанском, али је свакако могуће претпоставити да је владалачка фамилија давала предност црквеним утицајима и обичајима државе из које су потицали, те Свете Горе из које су стизали монаси.^{15a}

Према једној исправи из средине XIII вијека која свједочи о спору и нетрпељивости Дубровачке и Барске архиепископије, на суду су предочени докази свједока да су Рагузи подложна краљевства, тј. Захумља, Србије, Босне и Травуније, све до провинције Сплитске. Краљевство Србије се простире до провинције Колоценске, а Краљевство Травуније до провинције Драчке. Прелат барски се, међутим, закleo да су "у читавој Далмацији од старине биле само двије архиепископије тј. Салона и Дукља. Умјесто Салоне је Сплит, а умјесто Дукље Бар."¹⁶

Бројна су документа која свједоче да је Дукља као епископски град Горње Далмације, древан и славан, била узвишена у митрополитско

¹⁴ Исто, 96.

¹⁵ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 169.

^{15a} Б. Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557. године*, Сарајево 1990, 18-19.

¹⁶ *Monumenta Montenegrina* III/1, 112.

достојанство, и њој су биле прикључене ове црквене заједнице: Бар, Будва, Котор, Улцињ, Свач, Скадар, Дриваст, Полат, Србија, Босна, Травунија и Захумље.¹⁷ Кад је ријеч о Босанској цркви она је од свог зачетка припадала Сплитској митрополији, али је у деветом вијеку по декрету Далматинског синода пријешла под власт и моћ Дукљанске архиепископије, а у 11-ом, према писму Александра II приступила је Барској митрополији, која је била установљена у мјесто Дукљанске, док је у XII пријешла Дубровачкој, да би се поново вратила Сплитској. Слична је судбина била и Травунијске цркве. Била је додијељена Дукљанској митрополији, али је у 1023. години Бенедикт VIII тражио да она припадне Дубровачком архиепископату, а Александар II у 1063. Барском. У 1121. години Каликст је њу, пошто је била одузета Барској вратио Дубровачкој митрополији.¹⁸

Недавно нађени документ о барском архиепископу Илији (1119-1124. године) указује да је он под својом влашћу имао територије и цркве "Дукљанске, Барске, Будванске, Которске, Улцињске, Свачке, Скадарске (Превалитанске), Дривастске, Пулатске, Босанске, Српске и Травунијске". Њему се, такође, приписује да је Барски архиепископат црква са "три олтара" - он влада свим црквама и манастирима, "Латинским, Грчким и Словенским". Дакле, Барска архиепископија, наследица Дукљанске, обједињава просторе не само Превалитане, Босне и Србије већ и читаве Далмације до Сплита.

Међутим, страдања града Бара, који се дичио у IX вијеку апостолском столицом и титулом, али и сукоби са Рагузинском архиепископијом, учинили су своје тако да постепено умјесто барске, црква у Рагузи преузима примат уз благослов папа. Тако, папа Климент 1188. године у својој повељи наглашава да цркви дубровачкој, која је носилац звања "примаса Србије" припадају територије "краљевства Захумља и Србије, што је Босна, и краљевство Травуније". Више нема помена о три краљевства. Бар је на тој листи градова, али је Рим одлучио да му не врати статус архиепископата, док Дубровник постаје сједиште "примаса Србије". Босна, у новом распореду снага постаје стратешки фактор и чинилац равнотеже на просторима Илирикума.

У XIII и XIV вијеку када је онемоћала Барска архиепископија, колико-толико успјела да створи јединство простора. Римска црква јој се поново окренула и почела да обезбјеђује преко ње везе са својим посљедњим енклавама у Хелади. Тако барски архиепископ Антоније 1382. године постаје примас Србије, а 1391. постаје архиепископ Босне.¹⁹

Формирањем архиепископије у Епиру, у Крајини, 1452. године, која је требало да повезује просторе Барске архиепископије и Драча, Курија је покушала да изгради нову линију разграничења на Илирикumu - овога пута не са Византијом, већ са исламом. Архиепископат Србије преузима за себе право да влада територијама некадашње државе Немањића, Босне и Краљевства Далмације и Дукље.

¹⁷ *Monumenta Montenegrina* IV/1, Подгорица 2001, 28.

¹⁸ Исто, 44.

¹⁹ Исто, 23.

Дуги спорови Барске и Дубровачке архиепископије око примата над територијама и црквама на просторима словенских краљевстава, започети крајем XI па обновљени у XII вијеку, непрекидани у два стољећа, утихнули су. Доњодалматинска обала и острва које су у власти држали босански краљеви потпашиће под власт Венеције, тј. под јурисдикцију Ватикана. Барски архиепископ имаће канонско право управљања на територији Горње Далмације.²⁰

Говорити о средњевјековним везама и односима двије мале балканске државе какве су Босна и Црна Гора немогуће је а не завирити у историјске изворе као што су Порфирогенитов *De administrando imperio*, *Љешопис ђопа Дукљанина*, записе и натписе итд.

Још од времена када су за Грке и Латине између VII и X вијека у земљи "Славинији", односно "Sclaviniji" била заједно словенска племена између Задра, Солуна и Родопа²¹ може се макар у назнакама говорити о тим везама и односима. Највише података о том времену и простору даје Порфирогенит који у својим радовима помиње као сусједе Хрвате, Дукљане, Србе, Конављане, Неретљане, Пагане, Травуњане и Захумљане.

Дукљанин такође пише о граници на Дрини између двије провинције које се зову Босна и Рааса. За Кекавмиена (око 1080), кнез Стефан Војислав је једанпут травунијски Србин, господар Дукље, а на другом мјесту опет Дукљанин, као топарх Зете и Стона. У XI вијеку се опет мијешају Срби са Хрватима. О овом питању К. Јиречек каже да је "име Срба постало постепено укупан назив за сусједна племена, исто онако као што се у северним словенским земљама име правих Чеха распостранило на чешка племена..."²²

Босна је, каже Дукљанин, била у X вијеку потчињена Хрватима, у XI Дукљанима, чији је краљ Бодин поставио у Босни за кнеза извјесног Стефана. Но, ту Дукљанинову констатацију о потчињености Босне Дукљи потврђују и подаци из докумената који говоре о зависности босанског епископа од архиепископа у Бару. Босна се 1138. године у угарској краљевској титули назива Рамом (Рамае), а краљ Бела II дарива свом малељетном сину годину дана прије достојанство босанског херцега.

О времену Немањића и односима Босне и Зете, нарочито у оном времену када је Вукан био краљ Далмације и Дукље, већ је било ријечи. Србија у доба Немањића је као највећа словенска држава на Балкану обједињавала територије словенских балканских државица чинећи их саставним дијеловима своје државе, са више или мање аутономије и индивидуалитета. Тек ће након пропасти Српског царства доћи до обнављања њихове самосталности, али истовремено долази и до међусобних спорова, сукоба, па и заузимања територија. То је нарочито дошло до изражаја у вријеме када се бан Твртко дао крунисати за краља Србије (1377) као праунук краља Стефана Драгутина по женској лози, пошто је већ посједовао дио земаља династије Немањића. Он се тада и потписивао ти-

²⁰ Исто, V/1, 18.

²¹ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 63. и даље.

²² Исто, 68.

тулом Немањића као "Стефан Твртко в Христа Бога краљ Србљем, Босне и Приморију", претендујући тако на Црногорско приморје. У Калиману, у Тивту, на цркви Св. Антуна уклесан је натпис краља Твртка са 1373. годином, када је црква грађена. Датум је уписан након завршетка градње 1385. године а поводом догађаја када је краљ Твртко потврдио привилегије Которанима, уз посредовање њихових представника Gian-Marino Bucchia, Luca-Drago и Niccolo Bellizza. Због ових догађаја которски патрицији су жељели да оставе "вјечни помен дистихом који се чита на горњем архитраву звоника".* Наравно, са босанским продорима на Приморје нијесу се слагали Балшићи. Но, после смрти Ђурђа Балшића, краљ Твртко заузме, у прољеће 1378, крајеве између Дубровника и Котора, чиме је означена босанска експанзија на јужну Далмацију.²³

Међутим, Тврткови походи на Балшића територије проширили су се и на унутрашњост. Балшићи тако постадоше непријатељи Босанаца. Сачувана је једна Тврткова повеља која је издата 1377. године, при војном походу на Зету под градом Спужом.²⁴ Босански владари су тада држали и град Оногшт (Никшић).

Интересантно је напоменути да је у рату између Дубровника и Босанаца око Коновала 1430. године у дубровачкој војсци било доста Зећана. Чак је Гојчин Црнојевић био вољан да са својом пјешадијом и коњицом војује под дубровачком заставом.²⁵ Међутим, већ 1443. године, Млечани настоје да из Горње Зете искључе Стефана Црнојевића, означавајући га као главног савезника босанског војводе Стефана Вукчића.²⁶ То је, свакако доба када је Сандаљев насљедник, поменути Стефан Вукчић Косача већ био ожењен Балшином ћерком и називан од Балшине мајке Јелене Лазаревић "сином без гријеха", кренуо у освајање Зете. Ратовао је исте 1443. године против Млечана, којима је деспот Ђурађ Бранковић повјерио бригу о својим посједима. У том рату босански војвода је изгубио све посједе у Доњој Зети које је био заузео и једино задржао дијелове Горње Зете које су држали Црнојевићи, да би и њих у новембру-децембру 1444. године предао деспотовим снагама. Тада је Ђурађ Бранковић већ био склопио мир са Турцима и обновио власт у деспотовини.²⁷

* Б. Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе, средњовјековни записи и најписи у Црној Гори крај VIII почетка XVI вијека*, Цетиње 1994, 169-170.

²³ К. Јиречек, н. дј. 320-321.

²⁴ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зејске повеље*, Титоград 1987, 184-186.

Босански владари су издавали исправе у разним мјестима, зависно од промјене свога бораишта. Када *присјав*, човјек од повјерења, не би био на том мјесту, онда је владар именовао два пристава: једног од двора, а другог од жупе или својте. Такав примјер, поред ове повеље, налазимо и у повељи краља Твртка Дубровчанима од 18. VIII 1421. Пристави су сачували снагу у Босни све до њене пропасти.

Ријеч "краљ" у повељи је писана црвеним мастилом, што је доказ да је документ био од велике важности и да га је краљ лично потписао. Потомак писара попа Ратка из ове повеље појављује се као логофет Стефан Ратковић на повељама босанског краља Стефана Томаша 1458. године.

²⁵ К. Јиречек, н. дј. 358.

²⁶ И. Божић, *Немирно ђоморје XV века*, Београд 1979, 168.

²⁷ С. Ђирковић, *Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 48-80; И. Божић, н. дј. 176-177.

Према једној исправи зетског војводе Тома,²⁸ коју је писао дијак Стојан, а писана у Горичанима у Зети, близу Жабљака, зетска властела се приближавала Млечанима. Горичани се помињу као катун босанског војводе Стефана Вукчића, који је он предао Црнојевићима приликом провале, да би обезбиједио њихово савезништво. Међутим, због њиховог односа са Млечанима он их поново одузима и предаје деспотовим људима, који су то насеље држали и 1451. године. У рату против Млечана босански војвода се овдје састао са Јеленом Балшић -Хранић 25. новембра 1442. године, обећавши јој да ће у потпуности испоштовати њену посљедњу вољу записану у тестаменту написаном "у Горјечанех"²⁹

Трагови босанског присуства у Црној Гори огледају се и преко сачуваних споменика материјалне културе. Са посебном пажњом истичемо натписе на стећцима, јер се територија распрострањености стећака, углавном, поклапа са територијом босанске државе за вријеме краља Твртка I. А на подручју Црне Горе стећци се појављују и за вријеме обласних господара Сандаља Хранића и Херцега Стјепана. Типичан примјерак стећка из друге половине XV вијека је камени крст из Пераста са натписом извјесног Шћепана Вуловића.³⁰ Споменика ове врсте нарочито има у Пиви, црногорској нахији и племену, која је у вријеме Сандаља Стјепана Хранића била у саставу босанске државе. Из истог периода су и натписи на подручју црногорског племена Бањана, које граничи са Херцеговином.³¹

У Требнику манастира Св. Тројице у Пљевљима, написаном у Полимљу почетком XV вијека, више пута допуњаваном, босански хришћани се сврставају међу *јерейшике, безбожне и ѿѿане бабуне, зле јерейшике*, који се клањају светим иконама и крсту часноме.^{31a}

Да култура не познаје границе потврђује и један изузетан споменик - *Дивошево јеванђеље* које се данас чува у Цетињском манастиру, а које је писано за босанског племића, из времена бана Стјепана Котроманића, Дивоша Тихорадића, који се помиње као свједок на једној бановој повељи од 23. октобра 1332. године. Језичка, палеографска и стилска сродност Дивошевог са Мостарским и Чајничким пергаментским јеванђељем говори о јединству културног простора писарске школе Манојла Грка, којој је припадало и Бијело Поље гдје је ово јеванђеље настало и нађено.³²

Дијелови данашње Црне Горе, посебно њен сјеверни дио, били су простор под великим босанским утицајем и за вријеме када ови крајеви улазе у састав босанске државе под турском окупацијом. Миграције становништва биле су уобичајена појава. Наравно, у таквим приликама

²⁸ А. Соловјев, *Зетска пресуда из 1455. године*, Архив за правне и друштвене науке XXIII, 11-2, Београд 1931, 42-43 и 45.

²⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, Београд - Сремски Карловци 1929, 395-397; И. Божић, н. дј, 188.

³⁰ Б. Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе, Средњовековни записи и најпослије у Црној Гори крај VIII ѿочейак XVI вијека*, Цетиње 1994, 211-213.

³¹ Исто, 237-259.

^{31a} Ј. Шидак, *Црква босанска и ѿроблем боѿумилства у Босни*, Загреб 1940, 87-90.

³² Исто, 281-283.

су се и поједини културно-историјски споменици преносили из једне државе у другу. Као примјер наводимо један печат цркве Св. Ђорђа у Подгорици из 1408. године, који је 1889. године био у власништву једног Србина из Сарајева.³³

Сличних случајева је било и обрнуто, што је уобичајено за сусједне земље које су често дијелиле исту судбину кроз историју. Чак се може говорити о заједничкој културној баштини, јер покретни културно-историјски споменици су као и људи били подложни сељењу. Тако, на примјер, у манастиру Савина у Херцег Новом налазимо значајне књиге и друге црквене ствари из манастира у Херцеговини и, обрнуто, у босанско-херцеговачким манастирима књиге штампарије Црнојевића.

Међутим, није тачно са само покретни културно-историјски споменици одсликавају босанско-херцеговачко-црногорске везе и односе, већ постоји знатан број и других споменика чији су ктитори били из босанско-херцеговачких страна. Документа потврђују да је захумски кнез Мирослав држао и један дио Полимља, гдје је претходно у Бијело Поље пренесена из Стона епископија, а у периоду од 1254-1263. године у овдашњем манастиру Св. Петра је била и нова катедра хумског епископа. Овдје је управо настало и чувено Мирослављево јеванђеље, капитални ћирилички споменик из XII вијека.³⁴

Хумска епархија је имала тада под својом јурисдикцијом читаво Захумље, које је до тридесетих година XIV стољећа било одвојено од Босне. Хумска област је заједно са Зетом улазила у састав рашке државе. Хумска епископија у то вријеме угрожава дубровачку надбискупију којој је припадало читаво залеђе укључујући и Босну.³⁵

У Црној Гори и данас постоје цркве и манастири подигнути у вријеме босанских и херцеговачких господара. Цркве су највише грађене у XV стољећу захваљујући потпори богатих ктитора из фамилије Хранића- Косача. На Шћепан Пољу, испод града Сокола, налази се црква посвећена Св. Стефану, по коме је добила име и која се први пут помиње 1419. године, тј. настала је прије тог датума.

Херцег Стјепан је подигао цркву и на брду изнад Шћепан Поља непосредно испред града Сокола 1442. године.

Херцегова црква је и храм Св. Срђа и Вакха у Подима изнад Херцег Новог.³⁶

И херцегов син Влатко се укључио у градитељску дјелатност Косача. Уз помоћ Дубровчана градио је у Херцег Новом цркву посвећену Св. Стефану, заштитнику града, 1473-1475. године. Помагао му је 22. децембра 1473. године и рођак, зетски војвода Иван Црнојевић.

Православне цркве у Босни и Херцеговини у вријеме Косача осликавали су сликари с Црногорског приморја. Поменућемо само најистакнутијег, Ловра Добрићевића.³⁷

³³ Б. Шекуларац, *Дукљанско-црногорски историјски обзори*, Подгорица 2000, 164.

³⁴ Исто, 208-214.

³⁵ *Historija Jugoslavije*, Загреб 1972, 52.

³⁶ В. Ђурић, *Умјетност у Босни*, 347-348.

³⁷ Исто, 353.

Ипак, најзначајнији споменик који су у Црној Гори подигли херцеговачки митрополити, додуше из каснијег времена (1586), јесте Пивски манастир чији је ктитор Саватије Соколовић, доцнији пећки патријарх, (који је потицао из чувене херцеговачке породице Соколовић, као и Мехмед-паша Соколовић). Овај митрополит је имао велики утицај чак и код католика у Босни, све док султан није издао ферман 1566. године, којим је то спречио.³⁸

Турци су постепено освајали Босну и Херцеговину од деведесетих година XIV стољећа па до заузећа Бихаћа 1592. године. Већи дио земље је у другој половини XV и у XVI вијеку захватио миграциони процес који ће измијенити затечено стање. Настаје процес исламизације који је трајао више од једног стољећа.³⁹

Међу досељеницима на опустошеним крајевима Босне било је и Црногораца, јер је и црногорска држава Црнојевића у XV вијеку била на удару турских освајача. Црнојевићи постадоше заштитници православља у Црној Гори, како на приморју тако и у унутрашњости, о чему свједоче подигнути манастири и цркве. Бар је, иако под турском влашћу, остао сједиште латинске цркве за већи дио Црне Горе и за Србију. Под јурисдикцију барског архиепископа спадали су латински пароси, Далматинци и Арбанаси у планинским варошима у унутрашњости и трговачким мјестима, јер је Которска бискупија већ била у саставу Млетачке Републике. Између 1452-1480. године помиње се и нови католички архиепископ у Крајини на Скадарском језеру.⁴⁰

Последњи период какве-такве сарадње босанско-херцеговачких и црногорских владара односи се на вријеме када је херцег Влатко Косача 1469. године ступио у родбинске везе са Црнојевићима и када га је Иван Црнојевић повезао са Венецијом. Иван се обавезао Млетачкој републици да Которанима осигура коришћење њихових посједа и добио на управу Грбаљ, Паштровиће и Црмницу који су се бунили против Млечана. Венеција је рачунала на херцега Влатка да ће помоћи у сламању отпора побуњених Грбљана. Године 1471. обојица већ плаћају данак султану за своју територију, али закратко јер већ 1472. године постају турски противници.⁴¹

Овдје не можемо да не поменемо још један прворазредни извор у коме се помињу чак и границе између Црне Горе и Херцеговине. Ријеч је о *Цетињском љејојису*, гдје се каже да Иван Црнојевић и бан босански Стефан 1471. године, 17. јула, потврдише оне границе које су одређене у вријеме цара Стефана.⁴²

Какви су били односи и везе између Црне Горе и Босне послје њиховог пада под турску управу може се сагледати из писама црногорског владике и владара Василија Петровића. Ти додири су били онакви

³⁸ Б. Шекуларац, *Дукљанско-црногорски историјски обзори*, Подгорица 2000, 216.

³⁹ М. Васић, *Маријолоси у југословенским земљама под турском владавином*, Дјела АНУ БиХ, XXIX/17, Сарајево 1967, 150.

⁴⁰ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 427.

⁴¹ *Историја српског народа II*, Београд 1994, 402.

⁴² Б. Шекуларац, *Црногорски анали или Цетињски љејојис*, Цетиње 1996, 159-160.

какве је диктирала и наметала турска власт, нарочито на босанској страни, јер је црногорска страна, макар онај њен дио око новог језгра државе на Цетињу, покушавала да обнови државу, сукобљавајући се са турским властима. Но, то је тема ван оквира овог рада.

Božidar Šekularac

*EVIDENCE OF MEDIAEVAL TIES AND RELATIONS BETWEEN
MONTENEGRO AND BOSNIA*

Summary

In this paper the author has sought, on the basis of the source material, primarily the collection of documents published in Monumenta Montenegrina, to present Montenegrin-Bosnian relations during the Middle Ages up until the year 1500. A special place has been given in the paper to the Doclean Church, that is the Bar archbishopric, which was a significant factor in these ties and relations for a number of centuries. Besides the documents, the author used other sources, more precisely historical and cultural monuments in order to form a picture of Bosnian-Herzegovinian-Montenegrin ties and relations in the Middle Ages. In one first-class source - The Cetinje Chronicles - we even have mention of borders between the two states from the time of Ivan Crnojević. This paper also seeks to emphasize the significance of Montenegrins themselves in writing their own history.

Ленка БЛЕХОВА ЧЕЛЕБИЋ*

ПОМЕНИ КУГЕ У КОТОРСКИМ НОТАРСКИМ СПИСИМА 1326 - 1503.

"У јулу године 1435. куга је у граду Котору жарила и палила и град је био сасвим напуштен од свих, и то тако, да заједно са комесом и горереченим господином бискупом од лаика и чиновника у граду није остало више од седамнаест људи".¹ Тако драматично описује један од помора, који су Котор периодично погађали, очевидац - сам которски бискуп Marin Contareno, када је свједочио у предмету именовања новог плебана на упражњено мјесто плебана цркве Св. Марије од Ријеке, Николе Болице, такође преминулог од куге. У овом излагању ћемо се осврнути на конкретне помене куге на које смо наишли у которским изворима.

Помени куге у Которском архиву се односе претежно на XV вијек, али из ријетких которских и страних извора знамо да ни Котор није заобишао талас епидемија који је у XIV вијеку десетковао европско становништво. Покушаћемо у кратком излагању сумирати помене куге који нам стоје на располагању у рукописним књигама которске канцеларије и затим додати препис и тумачење неких докумената, како у фуснотатама тако у прилозима.

Куга, на латинском звана *pestis, pestilencia, epidemia, mortalitas* или *morbus*, а на венецијанском дијалекту коришћеном у которској канцеларији *pidimia* или *pedemia*, била је страх и трепет у средњем вијеку, чија сила се може упоредити са II свјетским ратом. Смртоносну болест изазива бактерија *Pasteurella pestis*, или Yersinov бацил. Њена тзв. бубонска форма се манифестује појавом отока и угнојеним жлијездама у области препона или под пазухом, док плућна форма напада плућа. У већини случајева болесник умире најчешће у току од 2-3 дана, понекада и за неколико сати.

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

¹ Бискупски архив Котор (даље БАК) I, 78 (27. мај 1437). Текст документа преносимо у прилогу VI.

Прва поуздано доказана епидемија куге се појавила у вријеме владавине Јустинијана I (по њему прозвана Јустинијанова куга или, такође, Прокопијева куга по аутору најбољег познатог описа епидемије) и трајала је готово 50 година, односно од 531. до 580. Од VIII вијека куга се појављује периодично у сваком стољећу по неколико пута.

Најстравичнија и најмасовнија је била епидемија тзв. *црне смрти* која је харала у Европи у XIV вијеку и покосила трећину европског становништва. Појавила се 1346. године у Монголији и сјеверној Кини, затим је 1347. године "свиленим путем" стигла преко Цариграда на Сицилију а одатле се проширила на читаву Италију. Исте године је само у Венецији умрло око 100 000 људи. Укупни број жртава у читавој Европи се процјењује на 25 милиона људи. Куга је 1348. године захватила и Далмацију и Истру гдје је бјеснила све до 1353. године. Али и након ове стравичне епидемије појављивале су се нове - само у Дубровнику је у XV вијеку куга харала 22 пута.²

Нарочито су били изложени опасности приморски градови у којим се зараза ширила преко посада бродова који су често стизали из већ заражених подручја, у случају Котора на првом мјесту из Млетака, Анконитанске Марке и Дубровника, али такође са грчких острва.

I. Из которских докумената знамо да је у Котору куга харала 1400, 1422, 1430, 1435, 1503 и 1572 године.³ Млетачки извори спомињу епидемију још г. 1363 и 1433. Поуздано знамо да је куга, односно већ поменути црна смрт, у Дубровник стигла већ године 1348. Куга која је иначе попримила нечувене размјере оставила је за собом пустош и посљедице које су се читавале у ограничењима луксуза⁴, али прије свега у карантину који је 27. јула 1377 г. био уведен као један од првих у Европи. У одлуци дубровачког Великог вијећа одређује се да нико ко долази из заражених крајева не смије бити примљен у град већ мора да буде изолован мјесец дана прије но што крочи међу зидине.⁵ Ријеч карантин изведена је од италијанског нумералија *quaranta*, четрдесет (дана), али у Дубровнику су сматрали за довољан рок за раскуживање 30 дана.⁶ Поменута одредба је налагала да се сви који долазе у Дубровник из окупљених

² У погледу теме упућујемо читаоце на монографију К. Бергдолта: *Der Schwarze Tod*, изд. Verlag C. H. Beck, München 2000. Монографија са добрим научним апаратом је посвећена посебно епидемији куге г. 1348, историјату, клиничкој слици, пропратним појавама и економским и психолошким посљедицама епидемије. За разлику од често цитираног *Смрти на Зајпаду* Ж. Делимоа (изд. Књижевна заједница Новог Сада 1987, види дио I, 134 - 175), мање је уопштена јер ставља нагласак на само један вијек.

³ Р. Ковијанић, И. Стјепчевић: *Културни животи сјајара Кошора* II, 13.

⁴ Д. Динић - Кнежевић: *Положај жена у Дубровнику*, 87; иста: *Прилог из животова...*, 62; иста: *Ограничење луксуза у Дубровнику крајем XV и почетком XVI века*, in: *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XVIII/1* (1975).

⁵ *Liber viridis*, приредио Б. М. Недељковић, Београд 1984, сар. 49 *Veniens de locis pestiferis non intret Ragusium vel districtum* (27. VII. 1377).

⁶ Први познати карантин је увео 27. јула 1374 г. Бернабо Висконти у Reggio d' Emilia. Уп. Biraben, J. N.: *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens* (Civilisations et Sociétés 36), I-II, Mouton, Paris, Le Havre 1975 и 1976, II, 173 - 175; В. Станојевић: *Историја медицине*, Београд-Загреб 1953, 287 - 288.

крајева изолују на полуотоку Мркану или у Цавтату. У наредним годинама дубровачке власти су усавршавале заштитне мјере што се види из одлука градских власти из година 1397, 1405, 1428, 1436 и других.⁷ Казна за кршиоце карантинских мјера је износила 50 перпера. У једној од поменутих одредби се наводи да је у Дубровнику 1438. године умрло двоје од троје људи. Логично је закључити да с обзиром на тијесну економску и социјалну повезаност Дубровника и Котора мора да се болест пренијела и у Котор у врло кратком року и да је овдје било епидемије исто толико колико у Дубровнику у XIV вијеку.

Још једна врста статутарних одредба индиректно је повезана са епидемијама куге у XIV вијеку: ради се о одредбама из година 1348. и 1359. које одређују необично повољне услове стицања *civiteta* - грађанских права: према њима, да се постане грађанин Котора довољно је само дати изјаву код нотара и настанити се у граду. Нови становник је био на двије године ослобођен од обавезе стражарења. За оне који су покушали да га врате на село, то јест првобитним газдама, предвиђена је глоба у висини од 50 перпера (на другом мјесту 25 перпера). Новоприспјели су чак били ослобађани и од уплаћивања ангаридија градској благајни. Раније су били услови за стицање грађанских права далеко тежи и захтијевали су да подносилац захтјева борави у граду дуже вријеме. Начин формулисања одредаба указује на чињеницу да је у Котору услед смртоносне епидемије, или више њих, настала јага за новом радном снагом и да су власници посједа узалуд покушавали да спријече масовни одлазак својих кметова у град који је нудио слободу и дажбинске олакшице. Градске власти су образлагале ове мјере стремљењем да се побољша стање и оживи град (*pro meliori statu et reformatione civitatis praedictae*).⁸

Шиме Љубић наводи докуменат којим се млетачким трговцима који су бјежали од епидемије куге у Котору 1363. године дозвољава враћање робе у Млетке без плаћања обавезног пореза на ту робу.⁹

Други непобитан доказ о присуству куге у Котору XIV вијека пружа докуменат датиран 28. априла 1400. године.¹⁰ Тај докуменат доно-

⁷ *Liber viridis*, cap. 91 *De ordinibus contra eos qui veniunt de locis pestiferis* (5. I. 1397); cap. 225 *Ordo barcarum venientium de locis pestiferis* (29. IV. 1428); cap. 305 *Ordo pro custodia insularum contra pestem* (19. V. 1436); 319 *Ordines observandi tempore mortalitatis* (17. III. 1439). Уп. И. Синдик: *Комунално уређење Кошора*, Београд 1950, 37 - 38.

⁸ *Statuta Cathari*, cap. 225 *De hominibus venientibus ad habitandum in Civitatem Cathari*; исто, cap. 229 *De possanicis venientibus ad habitandum in civitatem*, исто, cap. CCXXVIII *Quod nullus possit aliquem hominem de civitate trahere ad ponendum in villa*.

⁹ Шиме Љубић: *Листине о одношајих између јужнога Славенсџва и Млеџачке Републике* IV, 56 (XCIX); Антун Милошевић: *Schematismus dioecesis Catharensis*, Дубровник 1907, 9.

¹⁰ Историјски архив Котор, Судско-нотарски списи (даље ИАК СН) II, 448 (28. IV. 1400): *Eodem millesimo et indictione, die XXVIII Aprilis. Per Matheum Vladi, officialem supra illos qui veniunt de locis mortalitatis, ac de mandato Maioris et Generalis Consilii, fuit pronunciatum et denunciatum ser Marino Simonis quatenus si dictus ser Marinus fuerit in locis mortalitatis, solvat Communitati Cathari ducatos quingentos. Qui ser Marinus respondit venisse et fuisse in locis sanis, salvo, dixit, quod in Venetiis, in Canaredo, erat mortalitas, et ipse stetit iuxta Rialtum, et etiam uxor sua stetit in locis ubi mortalitas non est, videlicet in Zupanam*. Уп. С. Мијушковић: *Оснивање и реорјанизовање једне средњовјековне*

си вијест о истрази которских власти, конкретно службеника задуженог за провјеру лица доспјелих са стране гдје је харала зараза, у случају Марина Шимуновог који је стигао из Млетака. Службеник, Матеј Владов, поставља Шимуновом питање да ли се нашао у крају гдје је дошло до епидемије, и у случају да јесте, Шимунов је дужан да плати глобу од 500 дуката. Марин се брани тврдећи да се налазио тамо гдје болести није било. Додуше, куге је било у Млецима, на острву Sannaregio, но он се налазио у близини Риалта. Ни његова жена није дошла у додир са заразом јер је боравила на острву Шипан.

Документат јасно свједочи да је у Котору постојао службеник за санитетске мјере неопходне у временима куге којег су одредиле градске власти по узору на млетачке. Казна, како је упозорио већ С. Мијушковић, мора да је била додатна мјера за кршење карантина, односно избегавања обавезног боравка у карантинској станици за раскуживање, вјероватно на неком острву које данас на основу расположиве грађе не можемо лоцирати. Сама висина казне је огромна и говори о веома строгом приступу проблему. Додуше, Марин Шимунов је могао да плати чак и такву глобу: важио је за једног од најбогатијих которских трговаца тог времена, јер се бавио врло уносним пословима, поред осталог и трговином робљем.¹¹

У 1400. години, дакле, знамо да је постојао карантин али не знамо гдје. 1431. г. се датира вијест о броду који је био у Пуљи и испловио из Molfetta за Котор.¹² У документу се наводи да је карантин постојао код Ђурића. Поуздано знамо да се радило о карантину за бродове јер у документу се спомиње само брод који је био под принудним карантином, будући да је приспио из заражених области. Ако документи уопште убицирају гдје се налазе "крајеви заразе" (*loci morbosi* или *loci mortalitatis*), јасно упућују на Далмацију и Италију из којих се стизало преко мора. У тренутку када је куга захватила и сами Котор, карантин је важио и за све бродове који су се налазили у луци и нијесу смјели да исплове.

Гдје је био и да ли је уопште постојао копнени карантин не можемо да утврдимо. Ипак, с обзиром на чињеницу да је куге било и у Србији са којом је Котор трговао и на талас избјеглица у другој половини XV вијека који се сливао у приморске градове, можемо да претпоставимо да су власти надзирале придошлице и спрјечавале њихов директни улазак у град и на копненим путевима како су то чинили и многи други градови медитеранске области.¹³

Сигурно се зна да су млетачке власти након преузимања Котора под своју власт (1420) увеле и обавезно стражарење, које је добијало на важности нарочито у временима куге. Свједочанство о томе су оставили которски изасланици Иван Бисте и Иван Ђућа који су 1423. тумачили

здравствено. превентивне установе, у рукопису (библиотека ДА Котор), 1 - 4 (Далје: Оснивање...).

¹¹ О Марину Шимуновом (Симоновом) успутно види: Л. Блехова - Челебић: *Жене ...*, 211.

¹² ИАК СН IV, 387 (30. VII. 1431). Уп. Р. Ковијанић, И. Стјепчевић: *Културни животи старијег Котора*, Цетиње 1957, II, 14.

¹³ У крајевима гдје је било великих ријека постојао је и ријечни карантин.

ставове градских власти Сињорији. Према њиховом исказу, 1422. град је стражарио Nikola Capello који није одустајао од своје дужности без обзира на смрт по сто људи дневно у граду и заразу која је крочила и на његов брод.¹⁴ Говори се о снажној епидемији куге која је захватила Котор већ изнурен посљедицама Другог скадарског рата (1419 - 1423), морском и копненом блокадом, приливом избјеглица из околних села и сушом.

У XV вијеку куга је у Котору била присутна у више наврата али о неким епидемијама у которским архивалијама нема трага. Тако је у случају епидемије године о којој свједочи млетачки документ из године 1436. који биљежи захтјев Николе из Котора за враћање породичних посједа у Котору. У Николином исказу се спомиње куга у Котору за владавине Марка Барбадига.¹⁵

Которско Мало вијеће је 7. априла 1437. донијело одлуку о оснивању уреда општинских надзорника које су бирали властелини и чији се задатак састојао у надгледању чистоће града и прегледању лица приспјелих из кугом захваћених крајева. Ови надзорници, *provisores*, били су овлашћени да одлуче коме ће дозволити улазак у град и да истјерају сваког код којег је постојала сумња на заразу изван града на толико мјесеци, недеља или дана колико они одреде.¹⁶ Исти циљ, то јест отклонити опасност заразе путем заштитних хигијенских мјера, сигурно имају у виду и друге статутарне одредбе о одржавању чистоће улица нарочито у топлим мјесецима (од Ускрса до августа) и одржавању чистоће извора на Пућу.¹⁷ Тај извор није, изгледа, у временима куге уливао повјерење јер знамо да се тада ишло по воду чамцем даље од града. Вода и пацови су били главни извори заразе. Да се ишло чамцем по воду, спомиње један од свједока у парници коју је покренула Маруша, жена Марина Козомора, која је његовала Шима Болицу када је године 1422. лежао болестан од куге, напуштен од чланова домаћинства.¹⁸

Карактер заштитне мјере против ширења болести има и статутарна одредба о забрани увоза меса са стране и продаји мрцина. Нехигијенско, на непрописан начин клано и складиштено месо се такође сматрало за извор могуће заразе. Сви који су прекршили наредбу били су кажњавани глобом у висини од 1 перпера.¹⁹

Из горенаведеног произлази да поред пустоши и пропадања ипак постоји једна позитивна посљедица куге: јачање свијести о потреби одржавања чистоће јавних просторија.

¹⁴ А. Дабиновић: *Коттор у дружџом скадарском раџу* (1419 - 1423), 60 - 61.

¹⁵ *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, red. J. Valentini, ed. Rudolf Trofenik, Minhen 1971 (даље: AAV), 3730 (6. X. 1436): *...interim vero dum pestis valida foret in eadem civitate tempore regiminis nobilis viri quondam ser Marci Barbadico alias comitis Catari...*

¹⁶ *Statuta Cathari*, Venecija 1616, cap. *Pro electione Provisorum Communis, pro conservatione civitatis et eius utilibus*; о структури, надлежностима и развоју колегијума види: С. Мијушковић: *Здравствена култура у сџарџом Коттору*, Зборник радова за медицинска истраживања САН, књ. VIII, 65 - 66; исти: *Оснивање...*, 5.

¹⁷ *Statuta Cathari*, cap. CCCCV *De munditia civitatis*; исто, cap. CCCCVI *De immunditia quae iactatur in via*; исто cap. CCCCXI *De munditia putei*.

¹⁸ ИАК СН V 637, 13. XI. 1434: текст читавог документа види у прилогу I.

¹⁹ *Statuta Cathari*, cap. CCCXXIV *De carnibus illicitis et morticinis non vendendis*.

Међутим, нијесу све хигијенске мјере наишле на разумијевање становништва. 19. маја 1437. се датира млетачки дукал који реагује на молбу которских посланика који су се жалили на увођење пореза од 7 перпера за трошкове стражарења града приликом епидемије (вјероватно године 1435). Та дажбина је вјероватно била уведена због додатне потребе да се појача контингент чувара градских зидина да се град не би пунио криминалним елементима и лицима која су била носиоци заразе и да се стражари примама бољим зарадама. У писму дубровачког бискупа Antonija de Reate которском колеги Marinu Contareno из 1437. године читамо да "због епидемије која је недавно задесила овај наш град су сви наши племићи који су представљали управу и Вијећа побјегли у страху од наказе и још се нијесу вратили кућним праговима; и тако је нама (бискупу) преостала само шесторица племића за чување града."²⁰ Вјероватно се већина становника опирала обавези чувања града, исто као и плаћању трошкова за страже.

Забрана сахрањивања жртава куге у граду такође није била нimalo популарна. Зато су которски изасланици тражили да се дозволи да се умрли изван града превезу у град и тамо сахране сходно обичајима, у породичним гробницама.²¹ Да умрле од куге није било дозвољено враћати у град ради сахране доказује запис о покопу једне од жртава куге 1435 године, плебана Николе Болице.²² Очигледно је да се радило о санитетским мјерама у којима су Которани видјели оптерећење и зулум млетачких власти а не нешто што има за циљ заштиту градског становништва. Ипак, њихова молба није само израз кратковидости него и растућег сиромаштва.

Логично је да су у временима куге биле увођене санитетске мјере и у обрнутом правцу. Године 1455. датира се забрана млетачких власти да се спријечи долазак у Млетке Которана који бјеже од куге. Ниједан которски капетан са својим бродом није смио да уплови у млетачку луку. За онога ко не би поштовао забрану била је одређена казна од 50 либри, сваки пут када би ушао у луку.²³ Јасно је, дакле, зашто су многи морали да проводе на мору толико времена: други градови су на прву вијест о избијању куге потпуно затварали своје луке за бродовље пристигло из заражених области. Посебно је то важило за млетачке области, јер су Млеци, као што историја показује, увијек и одмах били добро оба-вијештени о свему што се дешавало "у сјени њихове владавине".

II. Тешке посљедице прохујалих епидемија огледале су се на свим групама становништва. Веома тешко је била погођена црква. Посљедице црне смрти у европском свештенству је анализирао Zaddach, ко-

²⁰ БАК I, 25 (август 1437): *...quod ob epidemiam, que hactenus hanc nostram urbem afflixit, omnes nobiles regiminis ac consiliorum nostrorum, qui timore portentii ab extra se reduxerunt, nondum ad Lares proprios redierunt nobis solummodo sex nobilibus ad ipsius urbis custodiam remanentibus...*

²¹ Г. Чермошник: *Койторски дукали*, in: Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево 1922, 148 (19. V. 1437).

²² БАК I, 109 (19. I. 1436). Текст документа доносимо у прилогу IV.

²³ AAV 6297 (19. III. 1455). Године 1456. се забрана понавља, овога пута проширена на све Словене и Албанце (AAV 6439, 21. VI. 1456).

ји је исправно закључио да је највећи помор задесио прије свега ниже свештенство, које је живјело сиромашно и било је у сталном контакту са лаичким становништвом.²⁴ Виши клер се могао држати по страни. Бискупи су одлагали визитације, освештавања, потписивање повеља, конвенте и другу црквену агенду све док не прође опасност. То се добро види из једног архивског документа у којем се именује нови старатељ цркве Свете Марије од Ријеке. У привилегију је которски бискуп Marin Contareno (1429 - 1453) сматрао за сходно да објасни зашто је протекло прилично времена између смрти старог и намјештања новог плебана. Стари плебан, Никола Болица је, наиме, умро од куге ван града, гдје је и сахрањен. Бискуп, каже се у тексту, није могао да сазове скупштину која је бирала замјеника јер су сви грађани и племићи за вријеме куге боравили ван града. Из привилегија произлази да је Contareno остао у граду, исто као што је раније учинио његов претходник бискуп Рајмунд из Витербоа који је, међутим, подлегао болести.²⁵

Неки самостани су сасвим опустјели. Иван Остојић наводи податак да је папа Урбан V булом из 1368. г. наредио которском архиђакону да спрјечи свештеника Matiju de Basha у својатању женског бенедиктинског самостана Светог Мартина у Котору чије су првобитне становнице, сестре бенедиктинке, умрле од куге.²⁶ Монахиње су вјероватно бринуле о обољелима и тако је зараза ушла у њихов самостан. Чим се заразила једна сестра судбина осталих је била запечаћена, јер се у самостанима живјело у скученим условима, спавало и јело у заједничким просторијама.

Иста судбина је касније сатрла и бенедиктински самостан Св. Михајла у Пакљеном на острву Шипан. О томе догађају сазнајемо из кореспонденције између дубровачког и которског бискупа која се налази у бискупској курији Котор. Которски грађанин Томо Пасквали је првобитно тражио код Свете Столице дозволу да се замонаши у поменутом самостану као редовнички брат. Када је стигла дозвола, куга је погодила самостан и умро је и стари опат Стјепан, и стога је Contareno предложио Тома за новог опата. Ипак, Томо није могао бити биран, јер дубровачки бискуп је чекао повратак чланова управног вијећа самостана у Дубровник. Никакве ургенције енергичног Contarena нијесу могле натјерати дубровачког бискупа да убрза рјешавање предмета, без обзира на дозволу Светог оца. Такође је морало протећи извјесно вријеме да прође опасност од заразе, пошто самостану "није било здраво прићи".²⁷ У акредитивном писму бискупа Contareno којим се Томо предлаже за новог опата каже се да је писмо прослијеђено "... не усуђујући се да уђемо у гореречени самостан, јер ... у овом самостану је било и има још куге толико окрутне да су опат и сви монаси и слуге самостана, изузев једног, подлегли немилосрдној болести; штавише, у самостану леже несахрањена ти-

²⁴ B. L. Zaddach: *Die Folgen des schwarzen Todes (1347 - 1453) für den Klerus Mitteleuropas*, in: *Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 17, Stuttgart 1971.

²⁵ БАК I, 109 (19. И. 1437). Текст документа види у прилогу IV. О бискупу Рајмонду из Витербија види Д. Фарлати, *Illyricum sacrum* VI, 458.

²⁶ И. Остојић: *Бенедиктинци у Хрватској* II, 508.

²⁷ БАК I, 27 (август 1437).

јела преминулих ..."²⁸ Сабласан приказ се понављао у густо насељеним градовима, селима, самостанима, лазаретима свуда гдје је болест процрла, јер је умирање било толико масовно и брзо да живи нијесу стизали да сахране мртве.²⁹

Многи неустрашиви свештеници су у временима куге замјењивали notare, као што се види из тестамената. У Котору је године 1503. поново завладала куга, чијем је ширењу свакако допринио дуготрајни млетачко-турски сукоб (1499 - 1503.).³⁰ У атмосфери анархије изгледа, још прије појаве куге, нијесу како треба функционисали органи градске управе. Због куге је немоћ локалних власти била на самом врхунцу. Упечатљив је тестамент који је оставила Петруша Бранковић из Котора, писан у журби и без прописаних формалитета због пријетеће смрти. Петруша је диктирала тестамент свом исповједнику у туробној атмосфери "morbo grande", која је на њене очи већ однијела дио њене породице, то јест сина, снаху и унучад. И остали укућани су били већ заражени. Будући да није могла да пронађе канцелара, позвала је свог исповједника Трифуна Бизантија да јој напише тестамент. Позвани и именовани свједоци нијесу потписали исправу, вјероватно зато што су се плашили да кроче у кућу умируће.³¹

Још потреснија је прича о настајању тестамент Луције Смољанић, која је морала да са балкона дозива и моли потписнике јер нико није хтио да крочи у окужену кућу. Такође, ова жена је морала да замоли црквено лице да јој напише опоруку, јер је било немогуће пронаћи нотара.³² Око њеног тестамент се касније покренула истрага пошто се сумњало на валидност опоруке.

Проблем у вези са тестаментом састојао се у томе што је Статут јасно прописивао правила састављања тестамент која су, међутим, у тренутку харања куге постала неиспуњива. Ако се радило о иметку чија вриједност није премашивала 100 перпера, било је довољно да има два свједока и једног судију или аудитора из Котора. Ако се радило о већем легату, онај који завјештава је могао да пише опоруку сам, а ако је био неписмен, тестамент је писао градски нотар или канцелар у присуству два свједока.³³ Статут уопште не предвиђа могућност да тестамент пише свештеник који се нашао код болесног због сасвим других разлога - због

²⁸ БАК I, 21 - 22 (23. VIII. 1437): *non audiendo accedere ad monasterium antedictum ... pro eo, quia in dicto monasterio fuerat et est epidemia tam crudelis, quod abbas et omnes monaci et famuli ipsius monasterii, uno solum excepto, peste crudelissima perierunt, ymo in monasterio ... corpora mortuorum insepulcra iacent...*

²⁹ И. Остојић у списку опата самостана у Пакљеном на Шипану Тома не наводи у овим годинама. Касније (1444 - 1445) наводи као опата неког Томо без презимена. Не мора да се ради о истоме. Исти наводи да је први комендатарни опат (име непознато) у Пакљеном забиљежен тек 1437. године. Остојић, нав. дј. III, 310, исто II, 456.

³⁰ А. Дабиновић: *Коџор ...*, 55 - 69.

³¹ ИАК СН XXIII, 605 (10. VII. 1503); М. Милошевић: *Бока Коџорска ...* 421.

³² ИАК СН XXIII, 599 - 604 (11. X. 1503 - датум писања опоруке, 12. X 1504 - датум доношења пресуде). Текст латинског дијела документа доносимо у прилогу III. За тумачење слабо читљивих италијанских дјелова текста послужили смо се регестима дон Грације Брајковића која се налазе у ДА Котор.

³³ Statuta Cathari, cap. CCCXXXV: *De testamentis et commissariis testamentorum correctio-*

исповијести и помазања; као и да свједоци буду лица ухваћена на улици, која нијесу ни присуствовала диктирању опоруке, што је била њихова основна обавеза; да се опорука не достави у прописаном року од 30 дана јер нема никог ко би ју предао.

Гореспоменута Луција Смољанић је оставила сав свој иметак свештенику Трипуну Владовом. Црква је након таласа епидемија биљежила знатан раст богатства које је потицало из легата преминулих вјерника, који су на тај начин исказивали захвалност онима што их нијесу напустили у посљедњем часу. Јер за вјерника било је, и јесте, најтеже да умре без духовне утјехе и опроста. Наравно, лаичке власти су знале да им на тај начин измиче богатство које би, ако би оспориле тестамент, припало граду. Због тога је и настао процес због Луцијиног тестаментa, чије поништење је тражио адвокат градске благајне.

По природи хришћанских начела, црква је стајала иза оснивања болница и лазарета о којима су писали други истраживачи.³⁴ Ми ћемо само споменути податак да је градски благајник Јакоб Нигро умро крајем јула 1430. од куге "у бискупској курији".³⁵ Тумачити тај помен као могућност да је у курији постојала нека прихватна просторија за проминентне болеснике би било на основу јединог помена исувише смјело. Податак свједочи о томе да се у курији бар у овом случају указала здравствена помоћ, или се то омогућило родбини (Нигро је умирао у пратњи супруге Исабете), а да ли се радило о правилу, могу посвједочити тек други, новоискрсли документи.

Пропратна појава стравичних кужних помора био је пораст успјеха флагеланата, бичевалаца који су демонстративним кајањем покушавали да одврате кугу. Вјеровало се да зараза слиједи као казна за гријехове. Братовштина флагеланата је била у Котору основана 1298. године.³⁶ Извјесно да је била активна посебно у временима помора.

III. Нестајање цијелих породица проузроковало је дубоке друштвене промјене чији учинак у Котору само наслућујемо. Из докумената се јасно види какву је пометњу куга унијела у имовинске односе. Људи су умирали не остављајући прописне тестаменте нити какве исправе (*ab intestato*), јер није било никог ко би се усудио да крочи у њихову кућу. Ратика, жена Бернића, заједно са својом сестром Катарином жалиле су се против одлуке старатеља заоставштине њихове тетке Радославе која им је оставила неке ствари од вриједности, али како је умрла од куге, није уврстила поклон у завјештајну опоруку. Њихов захтјев је одбијен зато што се није могло давати било шта из заоставштине што није било увршћено у тестамент.³⁷ Сличних исправа има неколико.

nes ultimae (16. IV. 1417). Потпуне одредбе Статута о опорукама нијесу познате.

³⁴ Р. Ковијанић, И. Стјепчевић: *Културни животи сѣпароџа Кошора II*, Цетиње 1957; С. Мијушковић: нав. дј.; В. Костић: *Први лазарет у Боки Кошорској на острву Свети Гаврило*, *Acta historica med. stom. pharm. med. vet.* 1990/30/1-2/45 - 55 и други.

³⁵ ИАК СН IV, 15 (9. XII. 1430).

³⁶ И. Стјепчевић: *Кашедрала Св. Трийуна у Кошору*, Вјесник АХД 51, Сплит 1940, 60 - 61.

³⁷ ИАК СН IV, 149 (12. V. 1431).

Исте природе био је и спор татора малољетних пасторака покојног Налиса Ситића са Марином Бућом у вези са спорном оставштином њихове покојне мајке Јелуше, рођене Главати, око једне куће у Котору. Јелушин тестамент није био прописно сачињен пошто је недостајао довољан број свједока. Бранилац права осиротјелих Јелушиних синова изричито наводи да су у вријеме писања тестаamenta "сви племићи побјегли изван града због куге харајуће за владавине комеса Antonija delle Boccole."³⁸ Изгледа да је Јелуша од куге и умрла, исто као и споменути кнез.³⁹ Овај помен куге доказује општепознату чињеницу да је становништво Котора тражило спас у бјекству, што је у временима потпуне немоћи медицине и било једино рјешење. Ако би био тачан податак "побјегли су сви племићи" (*tuti li zintil homeni iera schampadi*), то би значило да су се међу бјежећима нашли и чланови горе претпостављаног вијећа за здравствене мјере које су, како смо већ рекли, бирали искључиво властелини у својим редовима.⁴⁰

Млетачки документи биљеже један захтјев которских грађана Базилија Бизантија и Добрушка Маргоцијевог који су тражили од млетачких власти да им одложи плаћање дуга од 60 дуката за неки порез на месо. У захтјеву се наводи да "због епидемије која је наишла и била је толико јака да су скоро сви грађани и становници Котора отишли и боравили много мјесеци ван земље и дистрикта" не могу да уплате потребни износ, јер су осиромашили и збрињавају бројне породице.⁴¹ Слични пријори напуштених градова видјели су се свуда гдје је стигла болест. У Млецима се 1416. г. није могло више ни саставити градско вијеће да испрати изасланика Кефалоније који је од куге у Млецима бјежао кући да спаси живу главу. Из Улциња су се 1422. г. људи склањали на Св. Стефан. Драч је г. 1429. описиван као "град напуштен од свих" (*civitas omnibus <stipendiariis> derelicta*) и потпуно без војне посаде, која је поумирала или се разбјежала.⁴² Свим документима који спомињу кугу је заједничко то што је између њиховог датирања и куге протекло знатно вријеме, најчешће неколико година. Посљедице епидемија су биле дуготрајне и ра-

³⁸ Antonio delle Boccole је изабран за комеса Котора 19. VIII. 1420. Уп. М. Милошевић: *Бока Коџорска за вријеме млејачке владавине* (1420 - 1797.), 412 (у рукопису).

³⁹ А. Дабиновић: *Коџор у друћом скадарском рајџу* (1419 - 1423), Рад ЈАЗУ, Загреб 1937, 191., наводи да је од знаменитих људи умро још бискуп Рајмонд из Витербија којег спомиње Д. Фарлати, *Illyricum sacrum* VI, 458.

⁴⁰ ИАК СН IV, 576 (26. I. 1432). На претпоставку нас наводи аналогија са Дубровником гдје су се након стишавања епидемије од првих царинских прихода исплаћивале посебне награде оним ријетким службеницима који су смогли храбрости да остану у граду. Уп. *Liber viridis*, cap. 113 *De electione officialium imprestitorum et eorum offitio* (7. XII. 1405).

⁴¹ AAV 3465 (3. VII. 1431): *Ad humilem supplicationem fidelium nostrorum Basilii de Besanti et Dobrusci de Margozo de Cataro, qui alias tempore regiminis viri nobilis ser Johannis Balbi Comitis Catari conduxerunt datium Becharie, de quo propter epidemiam que supervenit talis, quod quasi omnes cives et habitatores Catari abierunt deinde et steterunt extra terram et territorium per multos menses, perdiderunt multum idem Basilius et Dobruscus et remanent adhuc debitores de ducatis sexaginta auri vel circa, quosolvere non possunt propter damna ex dicta causa perpressa et quia, ut exponunt, sunt pauperes et familia magna gravati. ...*

⁴² AAV 3286 (6. XI. 1429); исто, 2036 (14. VIII. 1416); исто, 3640 (14. VIII. 1434).

не дубоке. Администрација је била десеткована исто као и становништво и није могла да прати брзе промјене у имовинским мапама.

IV. Куга је значила и даље продубљавање аграрне кризе која је почела да долази до изражаја већ у XV вијеку. За земљопосједнике су посљедице куге, то јест пад цијена житарица и недостатак радне снаге која је одлазила у град, биле веома осјетливе. Они који су се суочавали са хитном потребом да пронађу радну снагу за своје посједе објезбијеђивали су се у уговорима о закупу клаузулама које су спрјечавале да закупник напусти узету земљу. У више уговора се истиче да једини прихватљив разлог због којег закупник може да оде са земљишта јесте "рат или епидемија". Такав услов налазимо, на примјер, у уговору о закупу (*affictatio*) између Михајла, Марина и Петра Буће и Прибоја Остојића. Буће издају Остојићу у закуп неко земљиште код Тивта за 1 перпер и 6 гроша годишње, уз додатак да су "Прибоје и његови наслједници са породицом дужни да остану на том посједу и да га обрађују, његују и домаћински брину о њему. Ако Прибоје или његови наслједници због рата или епидемије оду и не врате се одмах након престанка рата или епидемије, уговор ће се сматрати поништеним."⁴³

У закупним уговорима је уочљиво да су намети били повољнији у временима недостатка радне снаге.

V. Посљедицама куге погођени су и бродски промет, односно поморска трговина. Према архивским подацима, имућније грађанство се склањало од куге ван града. Већ смо видјели да је супруга Марина Шимуновог за вријеме епидемије боравила на острву Шипан. За непосредну околину Котора је долазио у обзир само оток Св. Габријела, али тамо, изгледа, у XV вијеку више нијесу сви имали приступ. Године 1454. се у молби которских грађана, упућеној млетачким властима, тражи да се оток, који је некада припадао читавој општини, одузме племству које га узурпира и да се стави на располагање бјегунцима од епидемије.⁴⁴ Али како у Боки Которској и у околним водама нема довољно острва, сви који су могли склањали су се на бродове. Котор није имао довољно широко залеђе гдје су могли бјежати престрављени становници града. Спомениу оток Св. Габријела (*Stradioti*), није могао да прими толико људи све и да је Венеција удовољила захтјеву за опште коришћење тамошње земље. Власници и сувласници бродова су имали у виду ову околност тако да при склапању уговора о заједничком власништву на барку или при запошљавању капетана нијесу заборављали да уврсте у уговор услов за случај епидемиолошке узбуне. На тај начин су се обезбиједили браћа Јаков и Леонард Аугустини де Естуло приликом запошљавања капетана барке. У уговору се дијели барка са опремом у вриједности од 110 дука-та на три дјела између браће Аугустини и Миладина Милановића, под

⁴³ ИАК СН V, 18 (24. I. 1431): *...Cum condicione, quod dictus Pribio et sui heredes stare debeant super ipsum terrenum, semper cum sua familia ipsum laborando, cultivando et bene regendo. Et quod si quo tempore ipse Pribius vel sui heredes inde recederet et alio iret stare cum una sua familia propter guerram aut epidemiam, et non reverterentur subito ad ... vineam predictam subito elapsa guerra vel epidemia ... dicta affictatio sit nulla ...*

⁴⁴ Г. Чремошник: *Кошорски дукали*, 174 (27. август 1454).

условом да ће у случају избијања куге читава барка бити на располагању браћи Аугустини "да спасе себе и припаднике своје фамилије". Миладинова породица ће имати право да буде примљена на палубу само у случају да буде здрава и док буде здрава.⁴⁵ Ту клаузулу разумијемо у том смислу да су се обољели, чим су се појавили први симптоми болести, без милости истјеривали из барке да не пренесу заразу на остале.

Браћа Аугустини нијесу посједовали само ову барку него су били власници још најмање једног брода. Када су склапали колеганцију - ортачко друштво за тај други брод, поставили су сличне услове за случај избијања куге. Можда исти тај брод је касније доживио бродолом и када је надокнађен новим бродом, обновљен је уговор са истим капетаном и поновљен услов за случај избијања куге.⁴⁶ Ако би дошло до епидемије, они који су посједовали више бродова, као у овом случају браћа Аугустини, користили би тај брод који је био тренутно на располагању у луци и који је био просторнији и комотнији итд. У сличном уговору о заједничком власништву барке између Трипа Болице и Николе Љубовог додаје се да се право склањања породица од куге на брод не наплаћује (... *dictum navigium pro duabus partibus sit ad petitionem dicti Tripici et suorum de domo et tertia pars dicti Nicolai pro eo et sua familia sine nabuli solutione...*).⁴⁷ Право склањања породице на палубу нијесу порицали ни странци када су примали которске капетане у заједничко власништво брода.

Барке су, дакле, биле спас. Чим су стављене на располагање за сврхе карантина, биле су, разумије се, неупотребљиве за трговачке послове и власници су трпјели знатне губитке. Колико је времена могла трајати опасност видимо из успутног податка наведеног у запису парнице Катарине Примове која је покушала да судским путем раскине вјеридбу. Катарина у свом свједочењу наводи да су између зарука и судског претреса протекле три године, од којих су она и њена породица провеле, због куге у граду, на броду читавих осам мјесеци!⁴⁸

Без обзира на губитке, чим би избила куга од највеће важности је било сачувати свој живот и својих најближих. Тада више нијесу били важни никакви морални обзир, одржање у уговору дате ријечи или имовински интереси. Власници бродова су настојали и превентивно да заштите своје барке и морнаре од сваког додира са заразом, како се види из уговора капетана Ивана Михаеловог из Млетака и власника брода Драга Лукиног из Котора. Брод чији је патрун био Радоња Брајковић из

⁴⁵ ИАК СН VII, 756 (26. VI. 1439): *Quod interveniente peste, quod Deus advertat, in civitate Catari vel districtu, ipsum barcosium sit totaliter ad postam et petitionem dictorum fratrum pro conservatione sua et suorum familiarium a peste, cum condictione, quod existente sana familia dicti Miladini teneatur eam recipere in barcosio et in ipso eam tenere durante peste, dummodo remaneat familia sua sana.* Сличне уговоре види исто, VII, 365 (18. II. 1442).

⁴⁶ ИАК СН VII, 288 (25. X. 1441); исто, IX, 7 (18. IV. 1444). Текст првог документа доносимо у прилогу. Поред сувласништва на најмање два брода, Јаков Аугустини је пловио, вјероватно као ортак, на бродовима которског племића Лодовика Драго, како свједочи документација. Уп. ИАК СН VII, 88 (31. I. 1441).

⁴⁷ ИАК СН IX, 121 (14. IX. 1444).

⁴⁸ БАК II, 269, 17. XI. 1458; о Катарини види Л. Блехова - Челебић: *Жене ...*, 14.

Котора, требало је према уговору да плови са теретом на Корчулу и у Задар, али само ако у поменутим мјестима не буде куге, и исто тако на Крф, под истим условом. Услов није постављен случајно у једном документу датираном г. 1437. када је куга већ куцала на врата Далмације.⁴⁹

VI. Наравно, куга није била само узрок трагедија него и прилика за криминалне елементе. Пљачкање, које се додуше тог часа окретало против самих лопова, заражених стварима обољелих, била је пропратна појава куге у временима расула без икаквих моралних скрупула. На опасност од насилног упада упозорава, према свједочењу докумената, неки Грк "са брода" када у временима куге 1422. г. савјетује човјеку, коме је управо умро отац: "Ако нећеш да умреш, не остај сам кући." Лопови су вјероватно не само обијали куће на вијест да је у њима неко издахнуо, него и убијали оне који би касније могли свједочити. То је морнар добро знао, јер се вјероватно за својих путовања по Европи већ срио са том појавом. Савјетовани је доиста можда дуговао свој живот савјету овога Грка, јер га документи живог и здравог спомињу још 13 година касније.⁵⁰

Пљачкаши се нијесу заустављали ни на прагу црквених зграда. 13. фебруара 1438. биљеже документи молбу новоименованог опата самостана Св. Михајла на Шипану, о којем је већ било говора горе, да му црквене власти помогну да поврати опљачкани иметак самостана. Томо се јада бискупу Цонтарено да је приликом преузимања већ раскуженог самостана нашао зграду скроз изграбљену. Нестале су своте новца, књиге, пехари, кревети, клупе, салвете, пешкири, кућне потрешштине, чак и самостанска документација; штавише, "синови бесправља", вјероватно из редова мјештана, провалили су, запосјели и користили црквене грангије⁵¹ и све могуће црквене некретнине. (Према опису самостан је располагао позамашним земљишним посједима и неколицином кућа). Бискуп је реаговао налогом да они који су отуђили и крију ствари из имовине самостана у року од 24 дана од објелодањења наредбе на зидовима дубровачких цркава врате ствари под пријетњом опште екскомуникације из цркве. Како се није знало ко су починиоци, екскомуникација би захватила становништво читавог острва. Бискуп је запријетио овако тешком мјером јер је сматрао пљачкање црквене имовине за посебно разбојништво злодјело које удара у темеље цркве и вјере.⁵²

Године 1431. Стефан Лауренцијев је тужио Добрушка Дапиковог да је истом повјерио на чување 4712 либри вуне у магацину да ју касније прода и пазар подијеле међу собом. Добрушко реплицира да је склонио вуну у магацин Живка де Бисте. 1420. године је, међутим, морао да бјежи из града јер је харала куга, а кад се вратио вуне у магацину више није било.⁵³

⁴⁹ ИАК СН VI, 185 (15. VI. 1437); слично AAV 3778 (4. B. 1437): ... *non faciendo <galea> tamen moram in aliquo loco vel terra Dalmatie ubi pestis esset.....*

⁵⁰ ИАК СН V, 637 (13. XI. 1434). Текст документа види у прилогу I.

⁵¹ Грангије је термин за дионице самостанских земаља католичких самостана које су се распарчавале ради лакшег управљивања на мања имања.

⁵² БАК II, 56 (13. - 20. II. 1438).

⁵³ ИАК СН IV, 364 (10. XII. 1431).

Занимљив је докуменат из 1437. године који свједочи о томе да су се которске власти обрачунавале са стрвинарима које су користиле епидемију да се обогате. У њему Лукша Димитровић, трговац у Котору, презима на себе обавезу да надокнади Алегрету из Паштровића ствари које је његов брат Радић отуђио Алегретовој супрузи за вријеме "куге која је избила за владавине кнеза Лоренца Виктури." Наводи да тако чини јер жели да избави брата из затвора у којему се на смрт разболио. Он и његови јемци гарантују исплату преко 100 перпера колико је вриједо плијен.⁵⁴ Из документа видимо да је Радић за крађу кажњаван затвором и пуштен уз кауцију за коју су јемчила најмање три лица - то јест његов брат, који се јавља као потписник документа уједно са јемцима (*cum pleciis*).

У исту категорију спадају спорови због ствари које су успаничени бјегунци из града склањали код познаника јер су знали да ће у њихове куће упадати пљачкашке банде. Када су се избјегли вратили кући, понекад нијесу могли изнудити своје драгоцјене ствари. Стојна, жена неког Налиса, године 1437. тужила је Миладина Медјућа код којег је склонила ствари у "временима куге за владавине комеса Жана Балби."⁵⁵ Миладин је одмах признао да дугује на рачун поменутих ствари и неких ближе неспецификованих несређених рачуна противвриједност у висини од 64 перпера и 6 гроша и обавезао се на отплаћивање дуга.⁵⁶ Такође овај докуменат доказује да су которске власти сузбијале злодјела почињена за вријеме куге уколико је преостало тужилаца, као и посредовале у исправљању тих злодјела без обзира на дужину протеклог времена.

Помени куге у которским архивалијама што се бројности тиче не одговарају броју епидемија, који је био вјероватно већи. Мора да је куге било касних четрдесетих или педесетих година XV вијека, али не знамо тачно када. Свједоци у три судска процеса из друге половине педесетих се, запитани за тачан датум збивања претресаних у истрази, позивају на епидемију куге, не одредјујући притом тачно годину. Тада људи из неписменог пука нијесу бројили године сукцесивно него су их биљежили у памћењу према важним догађајима, какав је куга свакако била.⁵⁷

Разлог за то што до нас нијесу доспјеле вијести о свим епидемијама почива у непотпуности архивске грађе настрадале у пожарима и другим катастрофама. Ипак, чак и из ових малобројних докумената ја-

⁵⁴ ИАК СН VI, 83 (26. XII. 1437): *Luxa Dimitrovich, mercator de Cataro, volens suum fratrem Radichium, infirmum ad mortem, de carceribus extrahere pro rebus ablatis, ut dicat, per ipsum Radichium uxori dicti Alegreti tempore epidemie, que fuit sub regimine domini Laurentii Victuri olim comitis et capetanei Catari, sponte ... se obligavit debitorem principalem et plecium ac pagatorem Alegreto Petri de Pastrovichiis pro ... rebus ablatis usque ad summam pp C .. vel plus ...*

⁵⁵ Жан Балби је био которски кнез између 1421 - 1431 г.

⁵⁶ ИАК СН VI, 106 (9. II. 1437): *... pro rebus sibi datis in custodiam per dictam Stoinam tempore pestis, que fuit tempore regiminis domini Johannis Balbi, olim comiti et capetanei Cathari....*

⁵⁷ У процесу арцхидијакона Ивана Палташића против свештеника Трипуна де Сити у вези са неоправдано присвајањем приходима цркве Св. Марка један од свједока наводи да је уплатио приход "године куге или 1456". БАК II, 165 (13. II. 1458). Године 1457. спомиње се у једном свједочанству "вријеме куге" без ближег одређења. БАК II, 133 (24. X. 1457); слично ибид., II, 68 (23. VIII. 1457).

сно се види да је куга погодила град са великом жестином и у више наврата и да се њена појава везује не само за поморски промет него и за домаће сукобе. Пропратна појава ратних дејстава била је често опсада града која је онемогућила допремање намирница и неометано снабдијевање водом.⁵⁸ Свој удио у томе имале су и природне катастрофе. Није случајно што су се епидемије шириле највише лети када је владала суша. Немирна политичка и тешка привредна ситуација узимала је данак у људству и остављала је дубоке ожиљке у свим групама становништва: међу свештенством исто као међу сеоским живљем, властелом исто као и пуком. У наредним вјековима таласи куге су долазили све рјеђе да би у XVIII вијеку нестали не само у Котору, него и широм Европе.

ПРИЛОГ I:

ИАК СН V, 637

7. новембар 1434.

Маруша, жена Марина Козомора, доказује уз помоћ свједока да је од Шима Болице добила на поклон чамац за услуге које му је пружала за вријеме епидемије куге 1422. године. Свједоци потврђују да је Шимо поклонιο чамац у њиховом присуству. Радило се о чамцу који је користио Пахена Владов да са њим доведе воду и обавља послове. Пахена је извршио предају чамца сходно жељи умирућег. Маруша је према Пахеновој изјави касније продала исти чамац Теодору Владовом. На томе се запис завршава тако да не знамо како је гласио вердикт суда.

Очигледно је да је Болица умирао сам. У часу смрти крај њега се налазио берберин, који га је због одсуства или презапослености љекара вјероватно лијечио, Пахо Владов и Маруша која је обављала домаће послове.

У исказу првог свједока, Живола Петровог Краље, спомиње се неки Грк "са брода", вјероватно морнар залутао у Котор, чији брод у вријеме епидемије вјероватно није смио да напусти луку због карантина. Исти свједок описује да је у опустјелом граду, да не би остао сам код куће, пошао код Шима Болице који је остао у граду.

Intentio Marusse uxoris Marini Cosamor contra ser Tripichum Bindo

MCCCCXXXIII, indictione XII, die Sabato /XIII/ VII Novembri

Intendit probare et fidem facere Marusa uxor Marini Cosamor, quod quondam ser Simicus de Bolica, tempore quo vivebat, donavit dicte Marusse unum suum zopulum, quem petit dominus ser Tripicus, pro serviciis, que sibi fecit in sua infirmitate. Et hoc per:

⁵⁸ До блокаде је у описиваном раздобљу дошло најмање два пута, сигурно приликом рата око Тенедоса и Скадарског рата. Уп. Б. Крекић: *Дубровник и рај око Тенедоса (1378 - 1381)*, Зборник радова Византолошког института, књ. 5., Београд 1958, 27; А. Дабиновић, нав. дј., *passim*.

ser Paschoe de Vlado
 ser Theodorum de Vlado
 magistrum Andrea barberinum et
 Ziuole Petri Craglie.

MCCCCXXXIII, indictione XII, de XII Novembri

Testis:

Ziuole ... Petri Craglie testis productus, ut supra iuratus et examinatus per ser Johannem de Biste iudicem. Interrogatus, quid scit de contentis in dicta intentione eidem lecta et vulga citata ad eius plenam intelligentiam, dixit suo sacramento se tantum scire, videlicet: quod mortuo eius patre tempore epidemie, que fuit de 1422, quidam Grecus ex gancarolis⁵⁹ dixit dicto testi: "Si non vis mori, non dormias solus in domo." Tunc dictus testis ivit ad domum dicti Simici, qui manebat in civitate. Item Andrea barberinus cum eo et dicta Marusa. Qui Simicus erat infirmus et ipsi serviebat dicta Marussa <in> omnibus necessitatibus suis. Et quod ipso teste et magistro Andrea presentibus ipse Simicus donavit dicte Marusse dictum çopulum, quem tunc tenebat ser Pascoe de Vlado. Et aliud dixit <se> nescire.

Testis:

Magister Andrea barberinus testis productus, iuratus et examinatus per dictum dominum iudicem de contentis in dicta intentione, suo sacramento dixit se scire, quod ipso presente dominus Simicus donavit dicte Marusse dictum çopulum pro servitio ab eadem recepto. Et aliud dixit necire.

Testis:

Ser Pachena de Vlado testis productus iuratus et examinatus per dictum dominum iudicem de contentis in dicta intentione, suo sacramento dixit se scire tantum, videlicet: quod ipse ser Pachena tempore epidemie, que fuit de MCCCCXXII, habebat unum çopulum ser Simici de Bolica, cum quo ibat pro aqua et aliis suis serviciis. Et quod quadam die ipse ser Simicus vocari fecit ad se dictum testem et dixit ei: "Ego donavi meum çopulum, quem habes, Maruse, que mihi servit. Da ipsum sibi ad omne sue libitum voluntatis," et sic fecit. Quem çopulum ipse testis consignavit dicte Marusse et ipsa Marussa eum vendidit Theodoro de Vlado.

.....

ПРИЛОГ II:

ИАК СН VII, 288

25. октобар 1441.

Јаков и Леонард Аугустини изјављују да у заједничкој колеганцији (друштву) посједују попола барку са Никшом Ненадићем и Радичем, сином Матеја кожара. Ради се о барци коју су раније већ дијелили, али на три дијела. Од сада уговарају да половина барке са свом опремом припада

⁵⁹ Ganzarola, f, ganzarollus, ganzarolus; m - врста брода, ваљда теретног.

браћи Аугустини а друга половина Никши и Радичу. Никша ће бити патрун и пловиће са барком у корист обију страна; ако се упусти у кријумчарење, сам сноси губитке и трошкове оштећења. Не смије да плови у околини Котора без одобрења браће Аугустини. Постављен је услов да у случају епидемије барка мора да буде подијељена на два дијела која ће служити као прибјежиште породицама ортака.

Eisdem millesimo et indictione et die XXV Octobri. Ser Jacobus Augustini suo procuratorio nomine et Leonardi fratris sui ex una parte et Nixa Nenadich de Cataro ex alia parte contenti, confessi et manifesti fuerunt se, scilicet dictum ser Jacobum pro se et Leonardo fratre suo habere medietatem barchossii cum suis coredis, que ante habebant pro tercio pro indiviso cum Nixa Nenadich et Radichio Mathici cerdonis. Et Nixam Nenadich aliam medietatem dicti barchosii cum suis ceredis, pro eo quia dominus ser Jacobus nomine suo et procuratorio nomine sui fratris predicti pro medietate et dominus Nixa Nenadich pro alia medietate emunt tercium dicti barchosii a Radichio Matici cerdonis per instrumentum publicum scriptum per me notarium infrascriptum presentibus millesimo, indictione et die. Quem barcosium regere et patronicare debet dominus Nixa cum utilitate et expensis amborum partium pro medietate. Cum conditionibus et pactis, quod, si per ipsum Nixam Nenadich et eius famulus committerent aliquod contrabandum, per quod dampnum (!) quod eveniret dicto barchosio in parte vel in toto, totum illud dampnum sit super ipsum Nixa patronum. Et quod in Cataro idem ser Nixa eum non possit naulicare .. sine licentia dictorum ser Jacobi et Leonardi fratrum vel alterius eorum, ut si ipsi egerent barchosio, possit eum habere pro eo nabulo, quod ab aliis reperiretur. Et ... conditione, quod adveniente peste, quam Deus advertat, dictus barchosius stare debeat ad petitionem dictorum fratrum pro medietate et dicti Nixe pro alia medietate pro refugio familiarum suarum. Et predicta omnia et singula suprascripta promiserunt dicte partes attendere et observare. Sub pena de quinque in sex. Actum Catari in cancellaria communitatis, presentibus:
domino Tripico de Margotio iudice
domino Marino quondam domini Tripici domini Michaelis de Buchia auditore.

.....

ПРИЛОГ III:

ИАК СН XXIII, 601 - 604

12. април 1503.

Тешко читљив, ужурбано писан докуменат са бројним граматичким пропустима биљежи судски спор око завјештајне опоруке Луције Смољанић код које се сумња у валидност. Захтјев за судско поништење опоруке предаје Франческо Лукин Пасквали, адвокат градске благајне. Тражи да которски провидур Фосцарини испита сачиниоца и свједоке тестаментa и да га прогласи неважећим.

Први свједок, свештеник Бернард Прибиловић изјављује да тестамент који је он написао нијесу потписали свједоци у његовом присуству. Он је написао тестамент, потписао и отворен оставио Луцији. У

вријеме писања опоруке у собу је ушао свештеник Трифун Семерковић који га је савјетовао ако није знао да напише нешто на народном језику. Изјављује да је Трифун од њега посудио 16 перпера.

Други свједок, свештеник Трифун Пасквали, свједочи да га је Семерковић звао да потпише опоруку као свједок. Луција је Пасквалија призивала са балкона и тражила је да уђе у кућу, али Пасквали није хтио да улази у страху од заразе. Онда му је одозго бачена опорука коју је прочитао. Затим је запитао Луцију да ли је опорука у складу са њеном вољом и када је иста потврдила, затражио је перо и мастило. Како тога у кући није било, потписао је опоруку тек након 15 дана.

Свједок Марин Нарди изјављује да је уочи Тијелова⁶⁰ пролазио испред Луцијине куће која га је с прозора позвала да јој потпише тестамент. Журио је и због тога је потписао без читања садржаја.

Свједок свештеник Иван Драго даје исказ да је на Тијелово⁶¹ пролазио поред Луцијине куће и иста га је с прозора звала и молила да потпише опоруку. Сазнао је да је Луција оставила све Трифуну Владовом, али потпис је ставио тек 15 дана касније.

Пресуда вицеректора Јакова Антонија Ауриа је уписана на маргини и одређује да у предмету опоруке важе легати, док се све остало конфискује. Трифун се заједно са својим адвокатом позива на одредбу о начину писања тестамената за вријеме епидемија.

Текст је написан на италијанском и латинском језику са бројним одступањима од језичке норме. Преносимо текст на латинском биљежених свједочанстава.

Testis:

Dominus presbyter Bernardus Pribilovich, testis productus et iuratus in verbo veritatis et examinatus ac admonitus suo iuramento super instrumentum originale antedictae quondam Lucie, relicte domini quondam Joannis Smolanovich, quod sibi instrumentum fuit et ostensum et testificatum, respondit:

Illud ipsum manu propria scripsisse sub die 14. Junii eius domine Lucie in absentia tantum testium subscriptorum predictorum. Testamentum, quod in omnibus affirmavit, dictus fuisse sic mansurum pro intentionibus predictae Lucie et Inde ad nonnullos dias, cuantos, non recordatur, subscripsit instrumentum et apertum dimisit in manibus predictae quondam Lucie.

Interrogatus, si ante<fato> se subscripserunt /se subscripserunt/ testes subscripti in ipso testamento, respondit suo iuramento presbyter Tripcus et Marinus et alius quidam se subscripserunt.

Interrogatus super interrogatoriis partibus adversis, respondit nescire aut presbyter Tripcus Stamorovich illum vocavit aut predicta Lucia.

Item interrogatus, quibus die, mense ac tempore scripsit predictum testamentum, dixit se testificasse ut super. Interrogatus de presenti instrumento, dixit in nullum intervenire preter ipsam Luciam que ...nabat predictum testamentum Eadem cascha in qua scribebat ipsum testamentum, ambulabatur presbyter Tripcus

⁶⁰ Уочи светковине Кристовог (Христовог) тијела, лат. *Corpus Christi*, то јест 14. јуна.

⁶¹ Слави се 15. јуна.

Semerkevich antedictus. Interrogatus, si ipse Tripchus potuit audire verba testatris, respondit, quod sic, et intercesisse quando ipse testis scribebat testamentum, ut aliquid in lingua vulgari scribere nesciebat, petebat a presbytero Triphone. Et interrogatus, si interfuit, quando testes se subscripserunt sive quando fuit sigillatum testamentum, dixit nescire quando sigillavit ipsum super testibus. Aliud dixit nescire, sed tantum dixit, quod voluntate predictae Lucie fuisse pro ut in instrumento legitur. Super generalibus dixit se esse creditorem predicti presbyteri Triphoni de 16 pp mutuatis.

Die antedicta

Testis:

Presbyter Tripchus de Pasqualibus, testis productus et iuratus in verbo veritatis et examinatus ac admonitus suo iuramento dixit se in vigilia corporis Yhesu Christi proxime preteritis existens in eius domo cum maxima instantia requisitus fuit a presbytero Triphone Semerkevich, ut eat se subscribere testamento domine Lucie quondam Joannis Smogliani. Ipse testis ad instantiam presbyteri Triphonis se contulit ad domum predictae quondam Lucie et eam invenit stare ad balconum et ipsum illa rogabat ut in domum ascenderat. Cum noluit, et hoc propter timorem morbi, supradictus presbyter Tripchus Semerco, qui dictum instrumentum scribebat, tradidit illud ipsi testi ad legendum, quod idem legit et petiit ipsam Luciam, si erat contenta de continentiis in illo. Quae respondit, quod sic, ac dum ipse petiret pennam et atramentum ad subscribendum, sibi responsum fuit non esse (!). Ipse testis descendit, dimisso dicto testamento in manibus predicti presbyteri Triphonis Samerco et inde ad dias XV aut circa, requisitus a presbytero Triphone, se subscripsit predicto testamento et dixit se significare subscriptione ... sue manus.

Interrogatus super interrogatoriis antedictis, quod super interrogatoriis an quando legerat predictum testamentum an ipsa Lucia poterat illud intelligere, dixit, quod non Interrogatus, si, quando se subscripserat, intererat predictus presbyter Bernardus, dixit quod non, <sed> scit tantum presbyter<um> Tripchum Semercho et ipsum testem <fuisse>. Interrogatus, si aliquis alius se subscripserat, dixit non recordari.

Interrogatus, si interfuit, quando sigillatum fuit dictum instrumentum, dixit quod non et aliud dixit nescire, nisi prout supra fuit ratificatum <quando> legit testamentum, ipsa Lucia illud non potebat audire nec intelligere, sed tantum rogabat ipsum subscribere super generalibus et confirmavit.

Die antedicta.

Testis:

Ser Marinus quondam ser Nardi testis productus, iuratus ut ante et examinatus ac admonitus, suo iuramento dixit aliud nescire, produxit in vigilia Corporis Christi pertransiens ante domum antedictae quondam Lucie, existente ad fenestram, ipsa <tra>didit ipsi testi quandam scripturam. Quando querens (!), quid esset, ipsa respondit esse eius testamentum, et rogavit ipsum testem, ut se subscribatur, dicens, quod multi illud sibi legerunt, et dicebat se esse contentam ... Anotatus in illo in ipsum testem intendabat illico descendere..... illud non perlegere, sed se tantum subscripsit et discensit, dimittendo ipsum testamentum <in manibus> dicte Lucie. Interrogatus ut an aliud nescire nisi prout supra fuit testificatum super generalibus recto et confirmavit.

Die 16. Madii⁶²

Dominus presbyter Joannes de Drago, testis productus ut supra, iuratus in verbo veritatis et examinatus in absentia iudicis, quia dicat <se proficiscere> in hac hora Romam, admonitus et interrogatus super testamento quondam Lucie, suo iuramento dixit non recordari, salvo quod in festo Corporis Christi pertransiens ante domum habitationis <Lucie>, ipsa manebat ad fenestram et videns ipsum, rogavit ipsum ut se subscriberet ... suo testamento ipsius, dicens, quod omnia eius bona prout testamento relinquebat (!) presbytero Triphoni Vlatcovich super anima ipsius. Testis abiit et se non subscripsit, sed tamen inde ad dies quindecim subscripsit dimisso testamento <in manibus predictae Lucie> moriture. presbyteri Triphonis illud testamentum, sed aliud non recordatus. supra omnibus adversariis. Interrogatus supra omnibus dixit se non recordari nisi prout supra testificatis.

ПРИЛОГ IV

БАК I, 109

19. I 1436.

Повеља коју издаје которски бискуп Marin Contareno новом управитељу цркве Свете Марије од Ријеке. Стари управитељ, плебан⁶³ Никола Бућа, преминуо је од куге код цркве Св. Ловра изван града, гдје је у јулу 1435. г. и сахрањен. Бискуп је чекао са именовањем новог управитеља док се у град врате сви властелини и племићи који су у страху од заразе боравили ван града. Када је престала да пријети зараза и становници града се вратили, сазвао је бискуп за дан 28. новембра 1435. године скупштину свих држилаца патронатних права цркве Св. Марије од Ријеке у катедрали Св. Трипуна. У одлуци чији текст је дословно цитиран и након ратификације окачен на зид катедрале Св. Трифуна за новог управитеља цркве бира се Никола Виктури, син провидура Лоренца Виктурија.

Privilegium confirmatum electorum abbatum Sancte Marie de Fluminis

Nos Marinus Contareno, Dei at apostolice sedis gratia apiscopus Catarensis, universis et singulis hoc nostrum patens privilegium inspecturis, tenore presentium facimus manifestum, quod vacante ecclesia Sancte Marie Fluminis nostre dioecesis Catarensis per mortem dilecti filii quondam venerabilis viri domini plebani Nicolai de Buchia, ultimi rectoris dicte ecclesie Sancte Marie de Fluminis, defuncti de mensis Julii MCCCCXXV extra civitatem Catari in contra Sancti Laurentii eius districtus, ubi propter pestem et epidemiam tunc vigentem in civitate Catari morabatur, volentes nos ob ipsius rectoris mortem dicte ecclesie salutabiliter providere et ita et taliter, quod dicta ecclesia nec ipsius iura dampnum vel iacturam aliquam paterentur, elegimus et confirmavimus et investivimus dilectum in Christo filium diaconum Nicolaum Victuri, filium spectabilis et generosi viri domini Laurentii Vic-

⁶² Ријеђе коришћен назив мјесеца маја се на латинском .

⁶³ *Plebanus* је латински израз за жупника или пароха у католичкој цркви.

turi honorabilis civis Venetorum, in rectorem dicte ecclesie cum omnibus iuribus et iurisdictionibus presentis dicte ecclesie spectantibus et pertinentibus, ut predictis plene constat in publico privilegio nostro pontificali sigillo communito et dato in nostro episcopali palatio catarensi die XIII Julii 1435, indictione XIII. Reservantes iura omnibus et singulis hereditariis et herentibus sue patronatus in dicta ecclesia tunc propter epidemiam absentibus a civitate. Qua quidem epidemia divina providentia evacuata et reductis nobilibus et civibus ad civitatem Catari, intendantes nos omnes in suis iuribus confirmare, mandamus nostrum patens edictum nostro pontificali sigillo communitum et datum in nostro palatio Catarensi die XXVIII Novembri MCCCCXXXV, indictione XIII, in valuis nostre cathedralis ecclesie Sancti Triphonis continens in effectum:

Quod omnes hereditarii et habentes ius patronatus in ecclesia suprascripta Sancte Marie Fluminis de Cataro infra certum terminum in dicto nostro edicto statutum coram nobis comparere deberent cum iuribus suis. Et comparentibus coram nobis dilectis filiis nobilibus viris ser Georgio de Gimo, ser Matho quondam ser Nicolai de Besantis, ser Bascho et ser Marino fratribus filiis quondam ser Dapichi de Besanti cum iuribus suis supra inde, quorum iura, per nos visa et diligenter examinata, reperiens verissima, recepimus et acceptavimus, reservantes omnia iura omnium aliorum hereditariorum et herentium ius patronatus in dicta ecclesia comparentium de cetero coram nobis constit.... esse vera similiter acceptavimus gratiose. Qua propter predicti omnes hereditarii et habentes ius patronatus in dicta ecclesia ut supra, laudantes, approbantes et confirmantes electionem predictam, per nos factam de dicto dilecto filio Nicolao Victuri in rectorem dicte ecclesie Sancte Marie Fluminis, prout in dicto nostro privilegio electionis confirmationis et investitionis omnes unanimiter et una voce omni modo, via, iure et forma, quibus melius potuere et possunt, consenserunt, laudaverunt et confirmaverunt dictam electionem, confirmationem et investitionem per nos factam ut supra. Pro hac habentes firmum et ratum omne et totum id, quod actum, factum et confirmatum fuit in omnia suprascripta. In quorum omnium testimonium et evidentiam plenam hoc patens privilegium fieri fecimus per Johannes (!) de Luxa, notarium et cancellarium communitatis Catari ac notarium et cancellarium nostri pontificali sigillo munimine roboratum iussimus dicto dilecti filio Nicolao Victuri generoso assignari.

Datum in nostro episcopali palatio Catarensi, die Jovis XVIII mensis Januarii MCCCCXXXVI, indictione XIII, presentibus:

ser Michael de Pelegrina iurato iudice civitatis Catari

ser Pascoe de Vlado auditore et

ser Conrado Crogho de Iustinopoli cancellario magnifici domini comitis Catari et aliis presentibus.

ПРИЛОГ V

БАК I, 25

август - септембар 1437.

Писмо дубровачког бискупа Антонија из Реате которском колеги Марину Contareno у којем одговара на Contarenovo писмо уручено од стране канцелара Ивана Лукше и капелана Николе Бјелана. Contareno је

тражио да се свештеник Томо Пасквали потврди у избору за опата само-стана Св. Михајла у Пакљеном на Шипану. Бискуп дубровачки се извињава што не може да удовољи Contarenovом захтјеву одмах јер у граду хара епидемија па су сви чиновници и чланови Вијећа напустили град, тако да је њему преостало само шест властелина који чувају град. Учтиво одбија Contarenov притисак за брзо рјешавање предмета. Тек за 27. наредног мјесеца, каже се у писму, заказана је скупштина на којој ће се питање претресати. Обећава да ће да подржи Цонтаренов став. Ипак, подсјећа адресата да патронатно право у спомињаној опатији имају многа црквена и лаичка лица која су дала допринос изградњи опатије и која су навикла да бирају опата и одлуку о избору шаљу папи на увид и потврду.

Frater Anthonius de Reathe ordinis minorum Dei et apostolice sedis gratia archiepiscopus Ragusinus sacreque theologie humilis professor reverendo in Christo patri et domino Marino Contareno Dei et apostolice gratia episcopo Catarensi et delegato apostolico, amico nostro cordialissimo

Copia litterae regiminis Ragusii super dicto negotio

Reverendo in Christo patri et amico nostro cordialissimo de manu viri prudentissimi ser Johannis de Luxa cancellarii et nuntii vestri die hoc accepimus litteras reve-rende paternitatis vestre, quibus in effectu, ut delegatus apostolici... regiminis... nostr.. rogatis, ut presbyterum Thomam Pasqualis, quem nuper mandato apostolico scribitis abbatem monasterii Sancti Michaelis de Pechna conservasse vellimus habere in ea poscenda possessione eiusdem monasterii favorabiliter recomisum. Ad quam possessionem sibi assignandam destinavit huc paternitas vestra prefatum cancellarium una cum venerabili viro presbytero Nicolao Bielani capellano suo. Ad quas litteras tum pro nostra excusatione tum pro veri attestatione respondentes dicimus, quod ob epidimiam, que hactenus hanc nostram urbem afflixit, omnes nobiles regiminis ac consiliorum nostrorum, qui timore portenti ab extra se reduxerunt, nondum ad Lares proprios redierunt, nobis solummodo sex nobilibus ad ipsius urbis custodiam remanentibus. Ex quo nil paternitati vestre hac in re... dicere vel facere satis valemus, cum nullam penitus habeamus facultatem. Verumtamen, quia ad tardius per totum vigessimum septem proxime futurum regimen nostre civitatis cum suis consiliis et nobilibus pristino suo more adesse debere stabilitum et decretum est. Fortassis erit precibus, quibus possumus paternitati videlitzet qua... et prudentia et humanitate dotatam fore scimus ab intimis precamur, ut tum pro vestra singulari complacentia tum etiam pro omni bono et honestissimo respectu velit in facto? dicte abbacie ad prefixum terminum XX Septembri predictum supersedere et nequaquam premitu ad ulteriora procedere tunc regimen nostrum et eos qui deputati erunt ad hoc studio, et diligentia fiet, quicquid ratio iuris persuabit. Commemorando Vestre paternitati, quod abbatia predicta habet patronos suos quam plures tum canonicos tum seculares in ea ius patronatus foventes, qui ab edificatione ecclesie ipsius abbacie usque in hodiernum semper abbatem illius eligere consueverunt et electionem ad sanctissimum dominum nostrum dominum Papa confirmandam deducere et qui hac prorsus ignari ab extra constituti sunt ut cunctis notissimum est. Ad quicumque p. v grata nos paratissimos offerentes.

ПРИЛОГ VI

БАК I, 21

23. VIII 1437.

Приупитан од стране Рафаела, нотара Млетака, которски бискуп Marin Contareno објашњава како је дошло до именовања Николе Виктурија на упражњено мјесто плебана цркве Св. Марије од Ријеке. Стари плебан је умро од куге, "у виноградинама иза града". Будући да се бискуп прибојавао да у опустјелу цркву не упане неко ко би отуђио њена добра, и видјевши да су се властелини и пучани разбјежали због куге, у намјери да спријечи даље погоршавање стања, одлучио је на своју руку да се за новог жупника постави Никола Виктури, син кнеза Лоренција Виктурија. Бискуп је тако учинио без питања самог Лоренца Виктурија. Када је он за то сазнао, тражио је да се иста црква повјери неком которском свештенику, његовом пријатељу. Бискуп је остао при својој одлуци што се показало исправним јер се Лоренцо показао као добар домаћин: одмах након преузимања управе посадио је опустјеле винограде, поправио црквене зграде, вратио отуђене црквене предмете и платио је управника са пристојном платом од 20 дуката. Није, међутим, хтио да преузме цркву на себе. На крају је, натјеран од бискупа, пристао у име сина.

Када су се вратили у град, уживаоци патронатних права цркве одржали су скупштину на кој су потврдили Николино именовање, с тим да се држи у тајности начин избора, "јер је град толико мален да оно што се каже на једном његовом крају одмах се сазна на другом." Наиме, бискуп није поступио у складу са прописаном процедуром, заобишао је старатеље цркве и чак самог провидура. Ипак, с обзиром на ванредно стање управна скупштина се задовољила са датим објашњењем.

..... in Christi patris et domini Marini Contareno, Dei et apostolice sedis gratia episcopi dignissimi Catharensis, scriptum per me Johannem de Luxia cancellarium communis Cathari de eius mandato die XXVII mensis Maii MCCCCXL, indictione IIIa. Requisitioni et interrogationi sibi facere per prudentem et circumspectum virum ser Raphaelem ..sadna notarium magnificorum dominorum advocatorum civitatis Venetorum parte dominorum suorum, quod dicat, quid scit de collationeficii Sancte Marie Fluminis de Cataro. Cuius alias investitus tunc comite Cataridixit huc vera fuisse, videlized:

Quod dum de anno Domini MCCCCXXXV de mensis Julii vigiret epidemia in civitate Cathari, ipsa civitas ab omnibus fuit totaliter derelicta ita, quod cum domino comite et prefato domino episcopo inter laicos et cos computatis officialibus non remanserunt in Cataro homines ultra decem et septem. In quo mensis Julii extra civitatem ad vineas obiit morbo plebanus dicte ecclesie Sancte Marie Fluminis, que est redditus annualis ducatorum LX in LXX curam animarum, non habens cum ecclesia et omnes ecclesie Sancti Triphonis Catari et districtus Catari sive cappelle cathedralis ecclesie Sancti Triphonis Catarensis. Qua quidem ecclesia vacante, dum ipse dominus episcopus a multis inmeritis molestaretur, dubitans, ne ipsa ecclesia inpetraretur in curia ab aliquo, qui ipsam et eius bona ac possessiones consumeret, ut per elapsum factum fuerat, videns, quod omnes nobiles et populares a civitate abe-

rant ob epidemiam suprascriptam, volens dicte sue ecclesie providere et dotali
 dicta ecclesia et eius possessio in el.....rentur et non deteriorarentur, ut hac-
 tenus fecerant, proprio motu et pura consciencia constituit, vocavit et ordinavit cle-
 ricum Nicolaum Victuri filium dicti domini Laurentii rectorem et plebanum eccle-
 sie suprascripte, nulla sibi facta requisitione nec supplicatione per aliquem ipso do-
 mino Laurentio nec per ipsum dominum Laurentium. Qui dominus Laurentius ip-
 sum dominum episcopum instanter rogavit, ut dignaret dictam ecclesiam conferre
 cuidam presbytero catarensi amico suo. Cuius domini Laurentii preces et supplica-
 tiones idem dominus episcopus non acceptavit, habens in animo ipsam ecclesiam
 proprio motu conferre filio dicti domini Laurentii Victuri, ut per viam ipsius domi-
 ni Laurentii dicta ecclesia et eius possessiones meliorarentur, ut est factum. Nam in-
 mediate habita dicta ecclesia, ipse dominus Laurentius plantavit vineas antea non
 laboratas, reaptavit domos ipsius ecclesie, que minabantur ruire, recuperavit cru-
 cem argenteam et calices occupatos. Emittit de suo proprio misale, paramenta et vi-
 carium constituit cum decenti salario, scilicet ducatis viginti, qui vacat ecclesie
 superdicte. Quam ecclesiam per sex dies continuos dominus Laurentius acceptare
 recusavit. Et tandem compulsus per dictum episcopum, nesciendo talem rem si-
 bi vetitam esse, pro sua commissione idem dominus Laurentius magis compulsio-
 ne dicti domini episcopi, quam voluntarie, dictam ecclesiam predicto eius filio ac-
 ceptavit. Post predicta autem cesata epidemia et reversis civibus
⁶⁴ edictum
 in ecclesia Sancti Triphonis. Quod omnes habentes ius patronatus in ecclesia
 Sancte Marie Fluminis comparuerunt cum iuribus suis. Ex quibus habenti-
 bus ius patronatus comparuerunt ser Gregorius de Gimo, ser Marchus de Besanti,
 ser Bascoe et ser Marinus quondam ser Dapici de Besanti fratres, ser Basilius et ser
 Nicolaus fratres quondam Marini de Besanti et plures alii, qui dicebant se habere
 ius patronatus in dicta ecclesia. Et acceptantes electionem dicti Nicolai Victuri, ra-
 tificaverunt et confirmaverunt ipsum in rectorem et plebanum ecclesie Sancte Ma-
 rie superdicte. Ut de hoc patet publicum privilegium super inde factum. autem,
 ut per dominum Laurentium Victuri hereditariis dicte ecclesie dixit idem do-
 minus episcopus se de predictis nil scire nec fuisse verum. Quia civitas est tam par-
 va quod que dicuntur in uno loco de presenti sciunt in alio. Ita, quod stante ipso do-
 mino episcopo in medio civitatis, de presenti scivisset. Et si hec fuissent ubi pro-
 prio motu sibi dederat dictam ecclesiam, illico eam sibi retro cepisset.

Напомена:

<...>

.....

/.../

допуне палеографа

нечитка мјеста

прецтано од стране нотара.

⁶⁴ Горња ивица фолијума недостаје.

Lenka BLEHOVA ČELEBIĆ

*REFERENCES TO THE PLAGUE IN THE KOTOR
NOTARY RECORDS 1326-1503.*

Summary

The article summarizes the references to the plague in the documentation of the Kotor state and Episcopal archives. According to the specific references found in the Kotor archives, the plague ravaged Kotor in the years 1400, 1422, 1430, 1435, 1503 and 1572 and according to Venetian documents, 1433. These were probably not the only epidemics to break out in this region. Plague also surfaced in the late 40's or 50's of the XV century. We can likewise conclude with some certainty that the plague appeared in the XIV century, as supported by documents from other regions - Venetian documents register the plague as far back as 1363.

Based on the available documents, we will form an idea of the impact the plague had on the church and its priests. We will also note its role in the deepening of the agrarian crisis of the time. Each attack of the plague also had highly damaging consequences for the backbone of the Kotor economy - maritime trade. Further, we will portray the varying reactions of the population to the medical measures taken by the Venetian authorities which amounted to a losing battle with the disease. Finally we will describe the criminal activities which times of plague brought with them.

The plague was closely tied to military conflict. One of the conflicts which were followed by an outbreak of the plague was the War of Skadar (1419 - 1423). This epidemic is the best attested. Conversely, there is no mention of the mass-epidemic of the Black Death in 1438 which severely struck neighbouring Dubrovnik and most probably reached Kotor which had close cooperation with Dubrovnik.

Along with the article are supplied transcriptions of some of the documents we used in this article. This is hitherto unpublished material.

Душан Ј. МАРТИНОВИЋ*

БОЖИДАР ВУКОВИЋ ПОДГОРИЧАНИН ИЗМЕЂУ ЛЕГЕНДЕ И ИСТОРИЈЕ

О штампару Божидару Вуковићу-Подгоричанину, знаменитом црногорском и јужнословенском типографу-просвјетитељу постоји релативно богата литература са обиљем аутентичних података на основу којих се могу успјешно реконструисати његов животопис, његова штампарска дјелатност и валоризовати мјесто које му припада у црногорском културном наслеђу. Послије знаменитог јеромонаха Макарија "от Чрније Гори" - најстаријег јужнословенског штампара на домаћем тлу везаног за рад Црнојевића штампарије (1492-1496) и утемељивача најстарије румунске ћириличке штампарије у Трговишту (1508-1512), Божидар Вуковић-Подгоричанин заузима, свакако, као настављач Црнојевића штампарске традиције и умијећа, примарно мјесто, јер је заједно са штампаром Макаријем Црну Гору крупним корацима увео у Гутенбергову галаксију.

О Божидару Вуковићу је објављено неколико монографских публикација: споменица, зборника, научних радова и монографија индивидуалних аутора, које све заједно пружају цјеловитију слику о овом знаменитом Подгоричанину.

Уочи Другог свјетског рата обиљежена је четиристогодишњица смрти првог и потоњег војводе у штампарству. Наиме, 1939. године у његовом родном граду на обали Рибнице, у градском парку, подигнута је Спомен-биста (рад вајара Риста Стијовића) и публикована Споменица њему у част.¹ Исте године је и Савић Марковић Штедимлија објавио једну омању псеудо-научну брошуру о Божидару Вуковићу.²

Након Другог свјетског рата, међутим, много компетентније, систематскије и студиозније расвијетљена је личност и штампарско-издавачка продукција Вуковићева, свестрано је и научно засновано валори-

* Аутор је академик ЦАНУ.

¹ *Споменница Божидара Вуковића Подгоричанина*, Подгорица 1939, 96.

² S. M. Štedimlja: *Božidar Vuković i mletački štampari u XVI v.*- Zagreb 1939, MCMXXXIX, 46.

зован његов свеколики допринос црногорској култури. Прво је у ширем контексту своје докторске дисертације о ћириличком штампарству XV-XVI вијека Дејан Медаковић,³ са новим подацима, представио штампарско-издавачку дјелатност овог нашег штампара и просвјетитеља, настављача Црнојевића штампарског умијећа у Венецији у XVI столећу, оновременој колијевци европског штампарства. Године 1981. приређена је репрезентативна изложба Вуковићеве штампарско-издавачке продукције у Титограду (некадашњој и садашњој Подгорици), која је исте године пренесена у Београд (Народна библиотека Србије) и Нови Сад (Матица српска). Ову изложбу је пратио веома успјели изложбени Каталог.⁴

Двије године доцније, 1983, ЦАНУ је организовала симпозијум посвећен Вуковићевом штампарском раду. Зборник радова са овог научног скупа објављен је 1986. године.⁵ Овај научни зборник, поред уводне ријечи академика Чедо Вуковића, садржи 16 реферата који доносе нова сазнања и подстичу на даља истраживања нашег старог штампарства и штампара, посебно оца и сина - Божидара и Вићенца Вуковића, који су, не имајући услова да се на својој родној грудина баве "књигопечатањем", пошли да траже и нађу мјесто под туђим сунцем, с домовином и њеним потребама у срцу. Обрели су се у Венецији - метрополи старог европског штампарства - не "да би добро и угодно живјели", колико да би часно обавили мисију пружања отпора иновјерним освајачима и буђења свијести о себи и својој домовини.⁶

А онда је, у склопу капиталног мултидисциплинарног пројекта *Црногорска библиографија 1494-1994. године*, прво 1989. године појавила се на свјетлост дана библиографија о овом нашем штампару из пера универзитетског професора Боривоја Маринковића, у оквиру пентологије чији је издавач била Национална библиотека Црне Горе. Друга Маринковићева књига о Божидару Вуковићу садржи 1.673 библиографске јединице.⁷ Ускоро се (1993) из вишетомне едиције "Црногорске библиографије 1494-1994" појавила друга књига Првог тома⁸ познатог руског слависте и библиолога, најбољег живог познаваоца словенске инкунабулистике и палеотипије, чија су систематска истраживања по систему с

³ Дејан Медаковић: *Графика српских штампаних књига XV-XVI века*. - Београд 1958, 274.

⁴ Рајка Вујошевић: *Војвода Божидар Вуковић Подгоричанин штампар из XVI вијека*. - Титоград (1981).

⁵ *Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина. Радови са научног скупа*, Титоград 29. и 30. септембра 1983. Научни скупови, књ. 13, Одјељење умјетности, књ. 4. - Титоград 1986, 333.

⁶ Б. Брновић: *Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Црногорска академија наука и умјетности и Музеји и галерије Титограда - Титоград, 1986, 333.* - Библиографски вјесник, Цетиње 1987, бр. 1, 31-318.

⁷ Уп.: Боривоје Маринковић: *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа. Друга књига: Божидар и Вићенцо Вуковић (XVI)*. - Цетиње 1989, 302.

⁸ Е. Љ. Немировски: *Црногорска библиографија 1494-1994. Том I, књ. 2. Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Сићевана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Зађуровића, Јакова Крајкова, Ђованија Анђонија Рамбацетића, Марка и Бартоломеја Гинамиа*. - Цетиње 1993,

књигом у руци (*de visu*), увелико измијенила дотадашња научна сазнања о Божидару Вуковићу Подгоричанину и његовим слѣдбеницима у Венецији током XVI вијека. И аутор овога текста, поводом пола миленијума црногорске штампане књиге, у издању ЦАНУ и Одбора за обиљежавање те годишњице, 1994. године објавио је монографију *Црна Гора у Гуштенберговој галаксији*, у којој је дао историјат црногорског штампарства од краја XV-ог вијека до краја независне црногорске државе, и у том контексту шири преглед о Божидару Вуковићу-Подгоричанину (стр. 80-106).

Недавно се, међутим, појавио 4. том (од планираних десет!) "СВОДНОГ КАТАЛОГА СТАРОШТАМПЕНИХ ИЗДАЊА ЋИРИЛСКОГ ПИСМА" Е. Љ. Немировског на њемачком језику,⁹ објављен 2001. године код познатог њемачког издавача у едицији "Bibliotheca bibliographica aureliana" CLXX, у којој подробно и зналачки, минуциозно за њемачког читаоца и њемачко језичко подручје пише о двојници јужно-словенских штампара истоимењака - Божидару Горажданину и Божидару Вуковићу-Подгоричанину.

Божидар Вуковић Подгоричанин, као што је познато, рођен је око 1460. године у племићкој породици у Ђурићима (Ђулићима) код Везировог моста у Подгорици.¹⁰ О аристократском поријеклу свједочи и његов породични грб.¹¹ Отац му се звао Лука. Имао је брата Николу, који му је у Венецији био од велике помоћи. О Божидаровом дјетињству и раној младости веома се мало зна. Осим помена кућа, посједа и рођака у његовим тестаментима (писао је два тестаментa!) нема других аутентичних података. Претпоставке о његовом занимању у завичајној средини прије но што се обрео у Венецији, лавирају од оних - да је био "високи дворски чиновник", "логотет" (канцелар) на Двору Ивана и Ђурђа Црнојевића на Цетињу, саграђеном 1482. године, до других - да је припадао ужем кругу Црнојевића властеле.

Ми, међутим, држимо да је првобитно био преписивач манускрипата у скрипторским радионицама на "горицама" (острвима) Скадарског језера, или како их неки називају "Црногорска Света Гора". Највјероватније је да је био писар - преписивач управо на Старчевој горици,

⁹ GESAMTKATALOG DER FRHNDRUCKE IN KYRILLISCHER SCHRIFT, Band IV, Die Druckerei von Boidar Goraždanin in Goražde in Venedig, Die erste Druckerei Božidar Vuković in Venedig. VERLAG VALENTIN KOERNER BADEN-BADEN, 2001, 481.

¹⁰ У Старој вароши, на Чепурцима, налазила се махала Вуковићев бријег, гдје су се, према предању, налазили и "двори богатих зетских племића Вуковића од којих је био војвода Божидар" (уп.: Саво Вулетић, *Војвода Божидар Вуковић*. - У: Споменица војводе Божидара Вуковића Подгоричанина, 20).

¹¹ Божидар Вуковић је у Венецији за живота добијао висока признања. Колик је и какав друштвени углед стекао види се и по томе што га је цар Карло V Хабзбуршки 3. фебруара 1533. прогласио "племићем свете Латеранске палате, царског двора и Империјалног вијећа, и потврдио му титулу племића (палатинат) - "conte palatin" "Светога римског царства" и њему и свим његовим законитим наслѣдницима! Уз то, додијелио му је и назив *žosjodin* и потврдио ранији породични грб, са нешто модификованим обликом.

гдје је зажелио да му ту буде вјечни починак пошто му се затвори животни круг, па је сину Вићенцу оставио опоруку да га ту сахрани, као и да врати манускрипте које је приликом емиграције однио у Венецију, који су му, као што је знано, служили као предклиошци (узорци) приликом штампања палеотипа... Треба подсјетити и на Божидарову доживотну жељу да своју штампарију пренесе у неки манастир на Скадарском језеру, свакако на Старчеву. Ту своју племениту намјеру према завичају први пут је саопштио 1521. године у *Зборнику за љуџнике*, а ближе је прецизира у свом првом тестаменту датираном 1533, понављајући је и у *Празничном минеју* из 1538. године. Ове чињенице, недвојбено, упућују на закључак да је он одиста био преписивач у скрипторију на острву Старчеву, које је одредио и за вјечно боравиште.

На Цетињу је Божидар Вуковић Подгоричанин био на Двору Црнојевића, могуће и при Црнојевића манастиру гдје се упознао са штампарском вјештином у вријеме рада Црнојевића типографије (1492-1496). Несумњиво, то је онај Божидар Грк чије име сријећемо у старим изворима.

У *Псалтиру* из 1519. и *Псалтиру с посљедовањем* из 1520. године стоји, међутим, одштампано име издавача "Бождар Вуковић, од Ђурића, Подгоричанин", што очито потврђује да се ради о издавачу-штампару рођеном у Црној Гори, који се на једном другом мјесту биљежи и као Зећанин. Неки српски и црногорски библиолози Божидара Вуковића, с разлогом, доводе у везу са радом Црнојевића штампарије на Цетињу (1492-1496), претпостављајући да је то онај логотет Божидар Грк који је радио у скрипторију дворске канцеларије Ивана, па Ђурђа Црнојевића 90-тих година XV вијека. (Ријеч "ГРК" не означава националну припадност у конкретном случају. Тако су се онда звали људи "од пера и књиге". Штавише, и Никола Косијер-Поповић на једном мјесту 1492. године назива себе "Никола Грк", иако је безусловно знано да је он по порijekлу Црногорац, који је био писар на Двору Црнојевића.)

Заблуде о првобитном раду штампарије Бождара Вуковића у Подгорици?

У старијој историографији постоји и такво мишљење да је Б. Вуковић радио у древном граду Подгорици и тамо, наводно, штампао три књиге!? Такво је мишљење својевремено заступао Саво Вулетић,¹² што је и као хипотеза научно неприхватљиво и не заслужује никакву озбиљну пажњу, већ иде у домен "родољубиве фантазије и ватрене жеље да се прослави завичај" и у написану "антологију" легенди, каквих има више у Црној Гори, од којих ћемо поменути још двије-три.

Заправо, Саво Вулетић је 1939. године приликом прославе 400. годишњице Божидара Вуковића Подгоричанина био на челу Одбора за прославу овог јубилеја и у јубиларној *Сјоменици*, објављеној тим пово-

¹² Др Душан Ј. Мартиновић: *Саво П. Вулетић (1871-1945).*-У: Портрети III, Цетиње 1990, 195-218.

дом, он је писао у чланку који има централно мјесто како је, наводно, Божидар Вуковић Подгоричанин основао прву црногорску типографију, тврдећи да су у Вуковићевим родним Ђулићима више пута налажена стара штампарска слова "исто онаква, каква су налажена на Ободу". Вулетић тврди да су се заправо оловна штампарска слова налазила код капетана Крста Лаиновића, управника царинарнице у Подгорици. Слова је, по С. Вулетићу, налазио и Велиша Ивановић, који је живио у Ђулићима, али их је, не знајући им вриједност, бацио и уништио. Овдје се Вулетић, очито, послужио идентичним мишљењем о наводном налажењу штампарских оловних слова на Ободу, из Црнојевића штампарије, о чему су писали Павел Аполонович Ровински, Андрија Јовићевић и низ других научних посленика, заступајући тезу да је Црнојевића штампарија првобитно радила на Ободу. Таква легенда егзистира до наших дана, иако су, почев од Илариона Руварца, утемељивача критичке српске историографије, до Евгенија Љвовича Немировског, бројни научници затупали мишљење да је Црнојевића штампарија радила искључиво на Цетињу, о чему, уосталом, постоји и једини научни доказ забиљежен у колофону *Псалтира са посљедовањем Ђурђа Црнојевића*, у којему је типограф одштампао клаузулу: "штампано на Цетињу 22. септембра 1495. године".

Вулетићева теза се базира и на још једној погрешној претпоставци, како је, ко бајаги, Божидар Вуковић у *Празничном минеју* из 1538. године навео међу мотиве за отварање штампарије "његову љубав коју је гајио од своје младости према божанственим црквама те жеља и старање још од онда да им буде од помоћи". "А те Вуковићеве младости - изводи закључак Вулетић - није већ било 1519. године, када је стварао ону своју штампарију у Венецији, јер је он тада могао имати преко шездесет година".¹³

Ево, најпослије, и још једне легенде о наводном постојању штампарије у Љешанској нахији!? Томо Н. Кажих спомиње рушевине једне љешанске цркве посвећене Вознесењу и неког древног манастира у Љешанској нахији, у којему је, према казивању "памтиша", била смјештена штампарија, у којој су се штампале црквене књиге",¹⁴ између осталих и једно *Јеванђеље* које се наводно налазило у бољевићкој цркви у Црмници. Овај, иначе, свештеник љешански, даље казује да се наречена љешанска црква звала Мркшина (помиње и још неке топониме: Мркшин до, Мркшина јама), што је могло да значи праву сензацију - да је он (Т. Н. Кажих) открио гдје се налазила Штампарија Мркшине цркве у којој је радио штампар јеромонах Мардарије "при храму светог Вознесења... в подкрилие Черние Гори" и штампао познато *Четвороеванђеље* 1562. године. Познато је да је мних Мардарије штампарску дјелатност започео 1552. године у штампарији Тројана Гундулића у Београду, у којој је такође "печатао" београдско *Четвороеванђеље*, у којему се исто тако помиње Црна Гора, што нема никакве везе са држа-

¹³ С. Вулетић: *Војвода Божидар Вуковић*. - У: Споменица..., 29.

¹⁴ Уп.: Н. Кажих, *Цркве жрадачке и њихово свешћенство*. - Просвјета, Цетиње, XI/1900, св. V (мај), 267-272.

вом Црном Гором, већ се, очигледно, ради о извјесном топониму у Србији (могуће да је ријеч о планини?). Занимљиво је, међутим, да локалитет манастира Мркшине цркве ни до дана данашњег у науци није идентификован. (Али, ето, испаде да га је хтио разријешити један маштовити љешански поп!) Сличних легенди кроз историју штампарства има још доста, и оне, по правилу, се рађају услед локалног патриотизма и маштарења наших људи...¹⁵

Све ове легенде, поготову из данашње перспективе библиолошке научне спознаје, звуче парадоксално и невјероватно, и треба их прихватити искључиво као легенде.

Немировски доводи у питање и Вулетићево мишљење, што значи и не само његово(!), да је Божидар Вуковић емигрирао са Цетиња 1496. године, заједно са Ђурђем Црнојевићем, јер је познато да су из Божидарове типографије прве староштампане књиге угледале свијет тек 1519. године (sic). Ми, ипак, сматрамо да је Божидар Вуковић Подгоричанин напустио Цетиње и Црну Гору заједно са господаром Ђурђем Црнојевићем и његовом свитом и штампаром мнихом Макаријем, и то је било с јесени 1496. године, када су преко Будве пошли у егзил, у Венецију.

Оснивање и дјелатност Божидарове штампарије у Венецији

Штампарија Божидара Вуковића у Венецији спомиње се тек 1519. године и њен рад траје више од сто година, с тим што је мијењала више власника. У власништву Вуковићевом радила је више од двије деценије, рачунајући и шеснаестогодишњу паузу коју је имала у свом раду (од 12. октобра 1520? до 26. априла 1536. године). У интервалу од 1519. до 1538. године објавио је осам (или девет) штампаних књига. Нека своја издања је понављао и допуњавао (*Зборник за ђуџишнике* 1520. и 1536).

По доласку у Венецију, Божидар Вуковић се оженио Аполонијом дела Већа (della - Vecchia) са којом је имао сина Вићенца, који је наслиједио очеву штампарију и пошао његовим путем, настављајући графичку дјелатност, и двије кћери: Марину и Луцију. (Из двије ванбрачне везе имао је још двије кћери: Јелену у Подгорици и Магдалену у Котору.)

¹⁵ Навешћемо и још двије-три легенде које су производ маште и незнања њихових твораца. Таква легенда се, на примјер, односи на верзију о везама Ђурђа Црнојевића са ћириличком штампаријом Андрије Торезаниса де Азуле, коју је лансирао историчар Јован Томић, а која није фактички ни постојала. Једна анегдотска верзија постоји о непостојећем ћириличком *Часловцу* из 1493. године у Украјини.

Постоје у литератури и такви контроверзни подаци да је Црна Гора у ствари украјински град Чернигов, те да је наводно тамо радила црногорска типографија и штампан *Окѣиох* 1493. године (уп.: Њ. Љ. Немировски: *Црногорска библиографија. Том 1, књ. 1. Издања Ђурђа Црнојевића 1494-1496.*- Цетиње, 1989, 38). Или, Стјепан Антољак, професор универзитета из Задра, својевремено је писао у *Историјским записима* да је манастир Острог у Црној Гори у 16. в. имао своју штампарију, замјењујући појмове са познатом украјинском Острошком штампаријом. На овакво "откриће" хрватског научника реаговао је историчар Ристо Ј. Драгићевић у часопису *Сиварање*, дајући у прилогу, да би иронија била већа, мапу Украјине са украјинским градом Острогом.

Преко двије деценије по доласку у Венецију о Божидару Вуковићу немамо података. Поуздано се може претпоставити да се бавио трговачким пословима, како би зарадио и зарађеним капиталом основао штампарско предузеће. Први познати архивски податак о њему у "граду на балванима" потиче, међутим, из 1519. године. Тада је забиљежено његово име у дијаспори Грка у Венецији (уплатио је чланарину Братству Грка). Исте године на свјетлост дана појављују се и двије његове штампане књиге.

У Божидаровим штампаним књигама, у његовим тестаментима и званичној кореспонденцији, као и у архивској документацији, наш издавач и штампар се сријеће под разним именима и презименима, са или без титулисања. Два су, пак, доминантна: италијанско *Dionisio dalla Vecchia* и латинизирано *Dionisius a Vetula*. О етимологији ових његових презимена подијељена су мишљења у науци. Неки мисле да је он једноставно из прагматичних разлога узео женино презиме. Други, пак, мисле да се ради о имену трговачке корпорације којој је припадао у Млечима.

Занимљиво је и тумачење Евгенија Љвовича откуда је Божидар Вуковић био познат у Венецији под назначеним италијанским именом, наводећи хипотезе Риста Радуновића и др Милоша Милошевића. Он (проф. Немировски), двојно презиме доводи у везу са Старчевом или Старчевом горицом, гдје је Божидар и сахрањен (1640).

Божидар Подгоричанин је за првог штампара имао Пахомија "от Черније Гори, от Ријеке" (Црнојевића), "от острв Диоклитијатског језера" - првобитно, дакако, преписивача из Старчевске скрипторске радионице, касније једног од оних седам помагача Макаријевих из Црнојевића типографије смјештене у Црнојевића манастиру - задужбини Ивана Црнојевића на Цетињу.

Е. Љ. Немировски је дао најцјеловитије податке, релевантне доказе и убједљиве судове и поуздана мишљења не само о Божидару Вуковићу и његовој издавачко-штампарској производњи, већ и о његовим штампарима. Доста података наводи о штампару-монаху Пахомију од Чрније Гори, од Ријеке (Црнојевића), који је штампарску вјештину изучио, по свему судећи, на Цетињу код Макарија Црногорца и постао врстан штампар у првој Вуковићевој штампарији у Венецији. Иначе, о Пахомију ми знамо врло мало; до сада није пронађен ниједан архивски докуменат који говори о његовом животопису и штампарској дјелатности, па су утолико научно значајније информације о њему које нам нуди проф. Немировски.

Други штампар код Божидара Вуковића био је такође "наше горе лист" - Мојсије Будимљанин (познат и као Мојсије Дечанац). То је, дакле, био штампар поријеклом "од мјеста нарицајемаго Будимља", код Берана ("близ манастира Шудикове"), а иначе јерођакон Дечанског манастира. Овај је за Божидара урадио двије његове посљедње књиге (*Зборник за ђушнике*, 1536. и *Празнични минеј*, 1538).

Напошљетку, да споменемо и још два Вуковићева типографа везана за други циклус његовог штампарског рада. Ријеч је о двојици Пријеполцаца - Теодосију и Ђенадију.

Е. Љ. Немировски у наведеним својим књигама о Божидару Вуковићу даје историјат изучавања појединих примјерака штампаних у његовој типографији, до детаља описује како су примјерци Божидарових палеотипа улазили у научни оптицај и гдје се сада налазе, у којим су књижохранилиштима сачуване. Разумије се, Немировски свуда даје критичке осврте, тешко да му могу промаћи грешке у проучавању његових претходника; свуда гдје треба полемише, оспорава, наводи чињенице обарајући неодрживе тезе појединих научника. Ни најмањи податак није мимоишао његово видно поље; просто је за дивљење колико је библиографске грађе о староштампаним књигама прегледао, избистрио, критички осмотрио и научно фундаирао. Тиме је учинио велики допринос науци и услугу свима научницима који неће моћи изучавати Божидача Вуковића - двије изузетно вриједне књиге руског библиолога и библиографа.

Треба рећи да је Немировски за свако Вуковићево издање дао садржај. Библиографски запис сваке палеотипне књиге понаособ и сваког сачуваног примјерка, или споменутог у литератури, дат је сходно методологији Сводног каталога староштампаних књига. У *Црногорској библиографији* (Том 1, књига 2) описао је девет издања у распону 1519-1540, и то по хронологији како су излазила из штампе:

1. ПСАЛТИР С ПОСЉЕДОВАЊЕМ, завршен 7. априла 1519;
2. СЛУЖАБЕНИК (или *Литурџијар*), завршен 1. јула 1519;
3. ЗБОРНИК ЗА ПУТНИКЕ (или *Молићвеник*), завршен 6. марта 1520;
4. ПСАЛТИР С ПОСЉЕДОВАЊЕМ, завршен 7. октобра 1520;
5. ЗБОРНИК ЗА ПУТНИКЕ (*Молићвеник*), завршен 1521;
6. ЗБОРНИК ЗА ПУТНИКЕ (*Молићвеник*), завршен 26. априла 1536;
7. ОКТОИХ ПЕТОГЛАСНИК, завршен 27. јула 1537;
8. ПРАЗНИЧНИ МИНЕЈ (или *Саборник*), завршен 19. јануара 1538;
9. МОЛИТВЕНИК (или *Требник*), око 1538-1540. године.

У IV тому *Gesamtkatalog-a* описао је шест издања публикованих у Венецији у периоду 1519-1523. године:

ПСАЛТИР (*Psaltirium ecclesioslavicum* - 1519), описао 5 примјерака: СЛУЖАБЕНИК (*Liturgiaron*) - 1. VII 1519 (регистровао 33 примјерка); СЛУЖАБЕНИК (*Liturgiaron*) - 7. VII 1519 (навео 131 примјерак); МОЛИТВЕНИК (*Gebetbuch*) - 1520 (сачуван 1 егземплар у Народној библиотеци у Београду); ПСАЛТИР С ПОСЉЕДОВАЊЕМ (*Psalterium ecclesioslavicum cum officiis diversis*) - 1520 (евидентирао 74 примјерка); МОЛИТВЕНИК (*Gebetbuch*) - из 1521 (евидентирано 14 сачуваних примјерака).

Зборник за ѱуџнике (*Молићвеник* или *Молићвослов*) из 1536. године представља поновљено издање из 1520. године, сачувано је у свега осам примјерака; *Окѳоих ѱеѳоѳласник* из 1537. године, сачуван у 93 егземплара; *Празноични минеј* из 1538. године, најлукузније издање Вуковићево и старог штампарства уопште, према евиденцији Е. Љ. Немировског сачуван је у 191 примјерку, док од *Молићвеника*, штампаног између 1538-1540, постоји 51 егземплар.¹⁶

Немировски је код наведених књига Божидача Вуковића дао опис сваког издања: почиње с власником и штампаром, с датумом и мјестом издања; с подацима о формату, с формулом из три дијела: број свешчица, број сигнатура и укупни опсег (број листова). Наводи, затим, иницијале уз садржај сваке књиге и мјеста гдје се чувају - географску распрострањеност, као и литературу о евидентираним (обухваћеним) примјерцима.

На крају књига о Божидару Вуковићу аутор даје свеколики графички репертоар нашег штампара (54 илустрације код цетињског издавача и 95 илустрација у њемачком издању).

Укратко, овај изузетни зналац и експерт староштампане ћириличке словенске књиге подарио је библиолошкој науци, дакако, и славистици двије насушне књиге, једну на српском и другу на њемачком језику, која ће олакшати интердисциплинарна истраживања њемачких библиолога и библиографа.

Бождар Вуковић-Подгоричанин као мецена и донатор

За вријеме боравка у Венецији, Бождар Вуковић је донаторством и волонтерским радом био везан за грчку дијаспору, за Братство грчке православне цркве, која је окупљала и наше сународнике ондје затечене. Од 1527. године био је члан Управног одбора, а потом, у једном мандату, од 1536. до 1539. године и његов гасталд (предсједник). За живота је чинио многа добротинства. Био је несебични мецена и донатор. Помагао је црквама и болницама, невољнима и сиромашнима и у новом обитовалишту Венецији и у старом завичају. У Венецији је неким католичким црквама и њиховим болницама оставио пристојне дарове (по четири дуката)...

Био је један од иницијатора и ктитора за изградњу грчке цркве св. Ђорђе у Венецији (дао и завјештао 25 дуката и поклонио скупоцјену икону "Тајне вечере", на којој је уписано "Аз грешни Бождар Вуковић Зећанин"), као и за изградњу истоимене цркве у Подгорици. Тестаментом је завјештао 10 дуката за изградњу цркве св. Ђорђе у Подгорици, а њеном "попу Радичу један фелон (...) и један стихир за служење литургије", затим четири књиге *Празнични минеј*, *Окѣоих љеѣѣоѣласник*, *Мисал* и *Панеѣирик*, од којих су неке скапулале до наших дана. (Попу Радичу оставио је и четири дуката да му постхумно одржи толико литургија!)

Манастирима на Скадарском језеру, гдје је намјеравао да прене-се своју штампарију да би, послје његове смрти, калуђери наставили са штампањем литургијских књига, оставио је једну кућу у Бару "у контради св. Павла", с тим да је продају и купе маслињаке, или да је евентуално замијене за маслинаде, ако се "њима буде боље чинило". Манастирима на "Зетском језеру" (di lago di Zetta) - како га је Бождар називао, по-

¹⁶ Аутор ових редака дао је преглед свих библиотека и других књигохранилишта за све примјерке девет издања Штампарије Божидача Вуковића Подгоричанина. (Уп.: Др Душан Ј. Мартиновић, *Црна Гора у Гуштенберговој ђалаксији*, Цетиње 1994, 93-100.)

ред повраћаја манускрипта које је одатле својевремено однио, поклонио је 80 дуката за службу и изградњу, одржавање ондашњих манастирских комплекса...

Манастирима - Милешевима и Хиландару, такође је оставио значајне дарове. Милешевима, која је била Божидарова "главна експозитура" за дистрибуирање и продају књига по српским сакралним објектима (ту је имао и своју књижу - прву у српским крајевима!), оставио је свој позлаћени барјак и одговарајућу новчану своту ("колико је било потребно") за довршење водовода (да се уведе у манастирско здање), који је он инвестирао још 1533. године. Хиландару је завјештао један врло луксузни примјерак *Празничног минеја*, рађен на пергаменту, "обложен кожом и позлаћен".

Родбини је, разумљиво, оставио највећи дио покретне и непокретне имовине. Наиме мираза оставио је дио свог иметка и својим ванбрачним кћерима. Занимљиво је навести и хумани његов гест - слушкињи Марији оставио је 36 дуката за удају, а сиромашним дјевојкама у Зети "96 лаката коризеја у четири пече, које је требало подијелити на 10 дјевојака по 9 лаката свакој од њих".¹⁷

Значај Божидара Вуковића Подгоричанина за црногорску књижевност и културу

Штампарско-издавачка дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина с прекидима је трајала 21 годину, између 1519. и 1540. године. Божидар Вуковић је у том временском распону издао пет палеотипних књига, чији је био не само издавач и штампар, већ и главни редактор. Према томе, његов лични удио у продукцији својих књига није био мали, што закључујемо из предговора и поговора његових књига, који садрже низ драгоцених персоналија о нашем издавачу. Тако, на примјер, у свом штампарско-издавачком првјенцу *Псалтиру* (1519), штампар биљежи: "пожељех од свег срца да надокнадим недостатак књига (...) чији је број смањен пљачкањем и уништавањем Исмаилићана". Да би ту своју намјеру остварио, морао је дуже да ради на припреми, о чему у истој књизи казује: "марљиво сам се трудио да направим калупе, који ће бити прикладни свакоме ко их буде прочитавао...". На крају, у колофону исте књиге потенцира "излих ове калупе, исписах ове књиге души корисне - Псалтир, којој сам додао синаксаре". У *Појовору Служабеника* (1519) штампар Пахомије је, обраћајући се будућим корисницима ове књиге, одштампао и ово: "много вас молим, оци и браћо, појући исправљајте, ако је проста ријеч слатка је (...) Појући, помените раба божија Божидара (Вуковића), који је сложио ова слова (...)". Из овога се закључује да је Вуковић био и штампар (словослагач). Имао је Божидар Вуковић богату колекцију слова (већа и мања), тзв. "типаре" и гарнитуре матрица, за-

¹⁷ Уп.: Др Душан Ј. Мартиновић, *Штампар Божидар Вукчевић Подгоричанин (око 1460-1539) као донатор манастира Милешеве и оснивач прве српске књижаре*. - У: Сеоски дани Сретена Вукосављевића - Пријепоље '96.- Пријепоље 1998, 243-252.

то се опредјелјивао за слог разне величине и књиге разних формата. за мајсторе-графичаре ангажовао је прворазредне znalце штампарског умијећа и богослужбених књига, што је био услов за квалитет Божидарових штампаних примјерака. Стога су његове књиге прештампаване од стране његових насљедника и сљедбеника. Треба рећи и то да је Божидар први штампар ћириличких књига на пергаменту (*Зборник за ђушнике, Окѣоих ђеѣоѣласник, Празнични минеј*), које су богате илустративно-декоративним материјалом, међу којима се налазе и колорисани дрворези (*Зборник за ђушнике, Минеј ђразнични*). Уједно, то су наше прве књиге са орнаментиком у боји. Посебни је куриозитет да је један особити примјерак његове књиге *Празнични минеј*, штампан на плавој хартији, иако се претпоставља да тада није било папира у боји. Такву књигу су, свакако, штампану за неку посебну свечану прилику, приликом пописа књижног фонда манастира Пакраца у Славонији пронашли своједобно Лазар Чурчић, Љубомир Котарчић и Милорад Лазић, библиографи Народне библиотеке из Београда.¹⁸

Венецијанске ћириличке књиге Божидара Вуковића Подгоричанина имале су значајан утицај на изглед и продукцију доцнијих књига ћириличке провенијенције не само у метрополи оновременог штампарства, већ и на разне штампарско-издавачке центре Србије (Милешева, Грачаница итд.), дакако, и одређени утицај на рану руску и украјинску књигу, као и на грчку и влашку штампану књигу XVI и XVII стољећа, поготову када се ради о графичкој опреми. Графички репертоар из *Празничноѣ минеја* служио је за израду неких фреско-ансамбала сакралних објеката у Херцеговини, на Фрушкој гори и другдје.¹⁹

Према евиденцији Е. Љ. Немировског у свијету је сачувано 482 примјерка свих издања Божидара Вуковића Подгоричанина, од чега у Црној Гори 44 егземплара. Овим пописом нијесу обухваћена Вуковићева издања у приватном власништву, којих, несумњиво, има више код нас и у свијету.

Значај штампарско-издавачке дјелатности Божидара Вуковића Подгоричанина био је, без сумње, огроман. Његову штампарско-издавачку активност треба посматрати као природни наставак и континуитет Црнојевића штампарске традиције. Одиста, он је био њен досљедни и часни настављач.

Издавачко-штампарска продукција Божидара Вуковића Подгоричанина заузима, несумњиво, најзначајније мјесто у венецијанском штампарству ћириличке књиге XVI вијека. То је врхунац златног доба штампања палеотипа намијењених превасходно балканским Словенима, које се, ваља рећи, успјешно продужава и одржава за вријеме млађег Вуковића, сина Божидаревог Вићенца, и благотворним и креативним утицајем и код ванбалканских словенских издавача (Украјинаца, Руса, Бјелоруса) и несловенских штампара (Румуна, Грка).

¹⁸ Душан Ј. Мартиновић: *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века. Каталог. Београд-Пакрац 1990, XVI.+138.*- Библиографски вјесник, XX/1991, бр. 1, 189-190. Потпис: Д. Ј. М.

¹⁹ Уп.: Д. Ј. Мартиновић, *Црна Гора у Гуйенберговој галаксији...*, 101.

Умјесто закључка

Божидар Вуковић Подгоричанин је заорао у ћириличком штампарству XVI вијека најдубљу бразду. Његови насљедници и сљедбеници су се увелико наслањали на његове књиге и књижевно насљеђе, било да су прештампавали или изнова штампали ћириличке богослужбене књиге, преузимајући од њега текстуалне дјелове и орнаментално-декоративни репертоар и само, унеколико, модификујући га. Карактеристично је при томе да га ни његови сљедбеници, ни остали у Источној Европи и другдје, који су од њега прештампавали, или како би то ми данас казали плагирали, нијесу могли превазићи.

Због књига трајне вриједности које нам је оставио у насљеђе и због њиховог свеколиког утицаја који су имале на словенско и несловенско ћирилично штампарско умијеће, Божидар Вуковић Подгоричанин и његова штампарско-издавачка дјелатност, заједно са Црнојевића типографијом XV вијека, представља понос црногорске културе, имајући највидније и најистакнутије мјесто у штампању ћириличке књиге XVI столјећа - достојно нас репрезентујући у Гутенберговој галаксији.²⁰

Dušan MARTINOVIĆ

BOŽIDAR VUKOVIĆ PODGORIČANIN: BETWEEN LEGEND AND HISTORY

Summary

Bozidar Vukovic Podgoricanin ploughed the deepest of furrows in the Cyrillic printing of the XVI century. His descendants and disciples have relied greatly on his books and literary legacy, whether in purely reprinting, or in newly publishing Cyrillic liturgical books whilst borrowing textual portions and the ornamentation and decoration and merely modifying them. It is notable that neither his disciples nor the others in Eastern Europe and elsewhere who reprinted him, or as we would say today, plagiarized him, were able to surpass him.

For the books of lasting value that he bequeathed us and for the far-reaching influence they had on the Slavonic and non-Slavonic art of Cyrillic printing, Bozidar Vukovic Podgoricanin and his printing and publishing work represent, together with the Crnojevic typography of the XV century, the pride of Montenegrin culture, occupying as they do, the most visible and prominent place in the printing of Cyrillic books in the XVI century. In this they ably represent us in the Gutenberg constellation.

²⁰ Ibidem, 106.

Драгана КУЈОВИЋ*

ОСНОВНИ ПОДАЦИ О ПРОСВЈЕТНИМ УСТАНОВАМА ОРИЈЕНТАЛНО-ИСЛАМСКОГ КАРАКТЕРА У ЦРНОЈ ГОРИ

Османска власт на територији данашње Црне Горе донијела је измијењени ток културних утицаја, живота, образовања и стваралаштва. Домаћа култура чврсто заснована у оквирима европске хришћанске цивилизације била је потиснута пред силином удара турских освајања, пљачком и уништавањем дијела материјалних добара и насљеђа. Многи споменици, међу којима се прије свега подразумевају цркве и манастири као изразити чувари и обиљежја тековина претходног доба, били су порушени, оштећени или претворени у џамије. Учвршћивање османске власти и мијењање вјерске структуре становништва у корист становништва исламске вјероисповијести подразумејевали су значајно сужавање и онемогућавање дјелатности и развоја на традицијама затечене хришћанско- феудалне културе. Повлаштени положај оријентално- исламске културе и стални прилив материјлне помоћи, било од стране угледних појединаца, најразличитијих структура државе или вјерске заједнице, резултирали су чврстом и снажном основом за њен развој.

Систем васпитања у почетном периоду развоја и простирања оријентално-исламске цивилизације подразумејевао је прије свега стицање вјештине читања и писања на арапском језику. Међу етичке и васпитне идеале сматрани су издржљивост, гостољубивост, пажљив однос према сусједима, испуњавање датих обећања, витештво, пажња према женама. Прве школске установе у исламском друштву биле су џамије у којима су учитељи давали упутства која су се углавном односила на Кур'ан и хадис. Ови учитељи били су, заправо, тумачи Кур'ана (*qurra*). Џамије су биле и својеврсне библиотеке, мада ће у наредним периодима јавне библиотеке и књижаре све више постајати посебна врста образовних центара у којима су похрањиване, преписиване и продаване књиге.

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

Иако се у овом раздобљу спомињу и основне школе (*kuttab*), оне ће се тек нешто касније, у абасидском периоду организовано јављати уз џамије. И даље је Кур'ан основни текст, читање и писање основни задаци. Читање поезије и правила римовања, арапска граматика, хадиси, аритметика и вјежбе меморије били су додатно усмјерење ове наставе. Женска дјеца млађег узраста била су, такође, укључена у ову наставу, али на nižем нивоу, будући да им је одрастање у патријархалном друштву наметало другачија интересовања. Учитељи у основним школама (*mu'allimi*), за разлику од оних у установама вишег степена, нијесу уживали нарочити углед у друштву, мада једна стара изрека која се приписује Алији, последњем од четворице правовјерних халифа, каже: "Роб сам онога који ме је научио једно једино слово".

Више школство било је представљено најприје Кућом мудрости (*Bayt al-hikma*) у којој је била преводилачка радионица, опсерваторија, библиотека и која је служила као нека врста академије. Низам ал-Мулк, персијски везир и Хајамов заштитник, основао је у XI вијеку у Багдаду семинар- медресу, тзв. Низамију, која је своје полазнике опскрбљивала и служила за теолошке студије и изучавање пјесништва. У школи је био постављен предавач (*mudarris*), који је могао имати више асистената (*mu'idi*). Низамија је представљала образац установе вишег школства у исламском друштву, али је истовремено њена организација послужила као узор и многим европским универзитетима. Слични семинари били су подигнути у Нишапуру и у другим крајевима Абасидског царства.

У Османском царству образовни систем је изграђиван на наслијеђеним темељима и традицијама исламског школства. Основно образовање- савладавање арапског писма и основна религијска знања, стицало се у мектебима. Арапско писмо учило се из почетница- "суфара" или "елиф-ба суфара". Ове школе познате су и под називом *сибјан мектеби* (школе за дјецу) и *мектеби ибтидаије*. Приступ у ове почетне школе имала су подједнако мушка и женска дјеца. Према школском закону из 1869.године основна школа била је обавезна "за мушку дејцу од 7-11, а за женску од 6-10 година."¹ Прије тога, није постојао пропис о узрасту за који би било обавезно похађање ових школа. Постојали су мушки, женски и мјешовити мектеби, при чему су женска дјеца у мјешовитим мектебима сједјела одвојено од мушке. Подјеле на разреде није било и сви ученици су били у једној учионици, није било уписница нити дневника. Обрада градива била је прилагођена појединачном интересовању и показаним способностима ученика. Мектеби су грађени уз џамије, као саставни дио комплекса медресе или као посебни објекти у махалама. То су једноставне приземне или спратне грађевине са најчешће једном просторијом, дужине 6-7 м и широке 3-4 м.² Већи и богатији мектеби имали су тријем и собу за учитеља. Грађени су од камена или од неког другог слабијег материјала. Прозори су били мали. Дјеца су сједјела на поду.

¹ Ђурић Хајрудин, *Школске прилике муслимана у Босни и Херцеговини 1800-1878*, Београд 1965, 36

² Хајрудин Ђурић, *ибид.*, 65

Испред су биле *йешияхџие* (дрвене клупе) на којима су се одлагале књиге. У углу на сеџији налазило се учитељево мјесто с неколико шипки за кажњавање непослушних. Посебну врсту казне представљала су батинања по табанима за коју су служиле дрвене шипке- *фалаке*. У мањим мјестима и селима, гдје није било мектеба, основној писмености у нашим крајевима подучавали су *сејјар хоџе* (путујући имами). Савладавање исламских дужности и обреда кроз уџбенике писане на арапском и турском језику понекад је било је неприлагођено и праћено тешкоћама у разумијевању и због тога врло често механичко. У Босанском ејалету међу установама за основно образовање помињу се и *муалимхане* за које се у неким изворима тврди да су понекад одвајане од мектеба "као посебна врста ове институције намијењена за сиромашну дјецу. То укључује постојање интерната гдје је дјеци осигуравана храна, стан и одјећа.", али и виши степен образовања. Према Касумовићу, који је врло детаљно обрадио школски систем у Босанском ејалету, "у недостатку медреса које се отварају постепено, почев од почетка XVI стољећа ово су биле ниже средње школе"³ За школе под овим називом налазимо и другачију, донекле вјероватнију дефиницију, према којој би се "прије могло рећи да се ради о почетним школама чија се активност изводила у индивидуалним објектима, саграђеним за ту сврху, а не у оквиру џамија или месџида. Плате муалима у овим школама биле су сличне као и у мектебима и ови-силе су о вакуфским средствима. У попису вакуфа из 1570. године за Босански санџак сви индивидуални мектеби су означавани именом муалимхане"⁴

Након стицања основних знања у мектебу, који је био предпрема за наставак школовања, ученик је могао похађати медресу која је имала три степена: почетни, средњи и виши. Према неким ауторима ова три степена медресе одговарала су основној, средњој и вишој школи. Уопште узев, основно вјерско образовање стицало се у мектебима, док су медресе представљале средњи и виши степен овог образовања. Од XVI вијека у медресама су се у Османском царству поред преовлађујућих вјерских предмета изучавале и свјетовне науке. Настава се одвијала по групама (*халкама*). Наставни предмети називани су према основном уџбенику а подука из одређеног градива трајала је у зависности од наставника, односно способности ученика. Углавном се учила арапска граматика, вјеронаука и логика. Након савладаног градива у трајању од 12 до 16 година слушалац је од наставника добијао диплому (*иџазет* или *иџазетинама*), на основу које је могао обављати вјерску службу као имам, или бити муалим, односно мудерис. Предавања у медресама у крајевима под османском влашћу била су на турском језику⁵. Поред главног мудериса, понегдје је био и помоћни. Настава је почињала после прве јутар-

³ Исмет Касумовић, *Школство и образовање у Босанском ејалету за вријеме османске управе*, Мостар 1999., 86-87

⁴ Хатиџа Чар Дрнда, *Исмет Касумовић, Школство и образовање у Босанском ејалету за вријеме османске управе, Исламски културни центар, Мостар 1999., 319, (приказ) у: ПОФ 49/1999., Сарајево 2000., 379-382, 381*

⁵ Хајрудин Ђурић, *ибид.*, 123

ње молитве. Школска година трајала је отприлике од јесени до лета. Уџбеници су били на арапском, турском и персијском језику, тако да су слушаоци морали бити упућивани, поред граматике арапског језика, и у граматичка правила ова два језика. Настава је одржавана у предаваоницама (дерсханама). Поред дерсхане, у медресама су биле и собе за ученике и библиотека. У архитектонском смислу постојала су три типа тлоцрта медресе у класичном периоду османске архитектуре:

- 1) затворена медреса са унутрашњих двориштем
- 2) медреса у облику латиничног "U"
- 3) медреса у облику латиничног "L"⁶

Затворена медреса представља грађевину са двориштем које је са свих страна уоквирено тријемом и собама покривеним куполама. Наспрам улаза је предаваоница која се издваја већим димензијама и већом куполом. Код друге врсте тлоцрта медреса је била обично уз џамију. Предаваоница је преко пута џамије, док су с обје стране собе које формирају слово "U". Мање медресе грађене су облику латиничног слова "L" са предаваоницом у средини или на крају једног крака уз собе које двориште уоквирују са двије стране. Собе за ученике могле су бити у једном или два реда. Значајније и богатије медресе биле су покривене куполама, док су остале скромније и једноставније грађене. На подручју које је у оквиру некадашње Југославије било под османском влашћу најпознатију и најугледнију установу ове врсте представља Гази Хусрев-бегова медреса у Сарајеву, саграђена 1537/38. године. Дванаест соба ове медресе наткривених куполама уоквирује двориште са малим шадраваном. Наспрам улаза налази се дерсхана наткривена куполом која доминира простором. Медреса је грађена од камена, куполе и лукови од опеке и малтера. Портал медресе постављен је наспрам портала Гази Хусрев-бегове џамије.

У XIX вијеку низ реформи у Османском царству одразио се и на систем образовања. Према једном пројекту који је израђен у Цариграду 1846. године јавна настава у Царству најприје је подијељена на три групе: основну, средњу и вишу. Основна, односно почетна школа требало је да траје три године и била је обавезна за сву дјецу која наврше 5 година. Министарство просвјете основано је 1847. године, да би 1869. ступио на снагу школски закон, према којем су се школе дијелиле на јавне и приватне. Јавне школе је издржавала држава. Настава у *мектебима* требало је да траје четири године и закон је предвиђао и свјетовне предмете: *турску историју, рачун, земљопис* и сл.. Осниване су свјетовне школе различитог нивоа, прије свега *руидије* (или *руждије*) и *идадије* (ар. *'i'da-diyya*). У руидијама је изучаван већи број свјетовних предмета, коришћене су табле, географске карте. Настава се изводила на турском језику. *Руидије* су имале статус нижих средњих школа које нијесу биле намијењене искључиво полазницима исламске вјероисповијести. *Руидије* су се издржавале из прихода школског фонда ("меариф сандука"). У сваком сандуку био је основан "меариф сандук", фонд чије су се главнице дава-

⁶ Исмет Касумовић, ибид., 31

ле у зајам, а камате служиле за издржавање школа. Ове школе су биле обавезне да воде четири књиге: *књигу инвенџара, именик ученика, књи-гу за оцјењивање, књигу расхода*. Настава је трајала шест сати дневно у периоду од четири године. Тјелесне казне су биле забрањене. Изучавали су се сљедећи предмети: *вјеронаука, грамаџика арајскоџ, џурскоџ и џерсијскоџ језика, рачун, црџање, основи џеометрије, оџиџа и џурска историја, земљоџис, џимнаџика и језик којим се џовори у средини џдје се школа налази*. Ученици су се у руџидијама оспособљавали за нижа чиновничка звања. Поред руџидија осниване су и друге свјетовне просвјетне установе познате под називом *сабах мекџеби, дару л-муалимин, дару ш-шафака и мекџеби идадије*. *Сабах мекџеби* био је чиновничка школа, *дару л-муалимин* учитељска, *дару ш-шафака* представљала је неку врсту прихватилишта и поправилишта за сирочад. На простору Босанског ејалета постојала је у Сарајеву само једна установа која је имала карактер завода за васпитање и занатско оспособљавање сирочади. Интересантно је да су у овом заводу заједно учили "муслиманска, српска, хрватска и јеврејска дјеца"⁷ Овај завод се у почетку звао *ислахана* (поправилиште), а касније је добио назив *дару ш-шафака*. У овој установи учили су се занати и имала је пет разреда. Почињало се од петог, а звршавало с првим разредом. Иако је школовање у овом заводу било у почетку намијењено и женској дјечи, од те замисли се одмах одступило и женска дјеца нијесу примана. Питомци завода становали су у интернату и били униформисани. Могла су бити примљена само дјеца која нису била старија од 13 година.

Мекџеби идадије, као приправне војне школе, јавили су се половином деветнаестог вијека. То су биле четвороразредне школе у којима су се стицали основи за школовање у цариградској Војној академији. У овој школи, у коју се долазило послѣ завршене руџидје, неке друге одговарајуће школе, односно након положеног пријемног испита, учили су се сљедећи предмети: "арапски, перзијски и турски језик, који су се сматрали као 'учеџијех се наука кључ', затим француски, математика, физика, земљопис, историја, цртање, краснопис и гимнастика"⁸.

На територији данашње Црне Горе мектеби се спомињу у градовима, и то у: Пљевљима, Бијелом Пољу, Бару, Колашину, Новом, али су "очигледно такве школе постојале у свим мјестима с муслиманским становништвом"⁹. У турском попису оваква школа "радила је у Пљевљима још 1582", а у Колашину мектеб "помиње један турски документ из 1736. године"¹⁰ У већим градским срединама- Пљевљима, Бијелом Пољу, Бару, Новом, Плаву, Гусињу и Подгорици биле су подигнуте медресе. Постоји претпоставка да је у Подгорици од XVI вијека било више школа, јер је у то вријеме представљала значајну муслиманску насеобину са џамијама и текијом¹¹. Према подацима о вакуфима у Црној Гори (крај XIX

⁷ Хајрудин Ђурић, *ибид.*, 164

⁸ Хајрудин Ђурић, *ибид.*, 169

⁹ М. Васић, *Градови под џурском влашћу*, Историја Црне Горе, III/1, 596

¹⁰ *ибид*

¹¹ *ибид*

и прва половина XX вијека)¹² у Подгорици се помињу мектеб, медреса, ибтидаија и рушдија који су припадали вакуфу Главатовића џамије. Зграде медресе и мектеба промијениле су своју намјену након ослобођења Подгорице од Турака, тако што је зграда медресе претворена у складиште оружја, а зграда мектеба у фабрику¹³. Вакуфи Голубовачке, Спужке и Жабљачке џамије посједовали су зграду мектеба у Спужу. Вакуф Старе џамије у Тузима посједовао је мектеб, док је вакуф Нове џамије у Тузима посједовао зграду ибтидаије¹⁴. У подацима о вакуфима у Бару (такође крај XIX и почетак XX вијека) помињу се мектеб "на мјесту данашње пијаци", затим "мејтеп Бајровића" и "подградски мејтеп"¹⁵. Поред мектеба у Бару је постојала и медреса. У Пљевљима (Ташлица), која су од друге половине XV стољећа све до 1912. године била под османском влашћу, тзв. муслиманских школа је, према салнамама за године 1290-1294 п.х. (1873/74 до 1877) било 14 од чега 12 сибјан мектеба, једна медреса и једна рушдија. У Акови (Бијело Поље) забиљежено је у овом периоду 15 мектеба и једна рушдија. Према поменутиим подацима о вакуфима у Црној Гори с краја XIX вијека у Бијелом Пољу су "у вароши биле четири џамије и у селима исто толико, затим медреса, једна руждија, једна иптидаија, 20 сибјан мектеба, 3 цркве, једна основна школа, 323 дућана, 10 фурина (земљаних пекара), 173 воденице и 8 ханова¹⁶. За берански крај наилазимо на податак о постојању једног мектеба у периоду 1873/74. до 1877. године. У периоду 1870/71. до 1872/73. у Акови је забиљежено 26-27 муслиманских школа, у Ташлици 5-6, у Беранама ниједна.¹⁷ Међутим, вакуфи беранских џамија биљеже "мектеб са баштом који је био одузет 1918. године за школу", затим се спомиње "стара руждија коју је заузела војска" и "бивша руждија која је 1919.године претворена у болницу"¹⁸. Занимљиво је да је око 1900. у Бијелом Пољу постојао је и један *мектеб за женску дјецу*, док је у Беранама уочи балканских ратова започета градња тзв. "женске мухамеданске школе"¹⁹. Према подацима за 1925.годину рођајски вакуфи посједовали су Куртагића мектеб и Кучански мектеб²⁰. За Плав и Гусиње спомињу се вакуфи плавске и гусињске медресе²¹. Сибјан мектеба је, дакле, било највише, али о њима, као о школама које су биле обавезни пратилац муслиманских насеља и у којима се стицала општа писменост и наобразба, имамо најмање појединачних података. Евлија Челеби је, према *Пуџојису*, половином XVII вијека затекао у Ташлици (Пљевља) три мектеба, двије медресе и двије текије²². Од ове дви-

¹² Шербо Растодер, *О вакуфима у Црној Гори с краја XIX и прве половине XX вијека*, Историјски записи 2/1997., 1-39

¹³ ибид., 19

¹⁴ ибид., 21

¹⁵ ибид., 10-11

¹⁶ ибид., 24

¹⁷ Хајрудин Ђурић, ибид., 172-197

¹⁸ Шербо Растодер, ибид., 32

¹⁹ ибид., 31

²⁰ ибид., 32-33

²¹ ибид., 34

²² Евлија Челеби, *Пуџојис- одломци о јужословенским земљама*- Превод увод и ко-

је медресе, о којима код Евлије Челеби постоји само уопштено казивање, једна се помиње под именом Хаџи Хусеинова, али осим имена других сазнања о њој немамо. У Евлијино вријеме постојала је, највјероватније, и Хаџи Ибрахимова медреса, за коју се у једном документу "из 1116./1704. одређује мудеррислук"²³. Међутим, највише података налазимо о Осман-пашиној медреси, која се сачувала све до XX вијека. Нијесу пронађени вакуфнама или неки други докуменат који би посвједочио о времену изградње ове медресе, односно подаци о Осман-паши, који ју је подигао. Посредним путем, као нпр. "на основу података о постављењу мудериса који указују на постојање ове медресе крајем XVII и почетком XVIII стољећа"²⁴, вјерује се у њено извјесно постојање у другој половини XVII вијека. Зграда медресе је била конципирана "попут медресе Мехмед-паше Соколовића у Истанбулу"²⁵. Ово поређење изведено је на основу казивања старијих мјештана и некадашњих ученика медресе. Медреса је, према овим описима, имала три крака- средишњи, лијеви и десни, који су формирали слово "У". Улаз и дућани били су у средишњем дијелу. На спрату су биле дерсхана и три просторије. Кракови с лијеве и десне стране имали су по једанаест соба за ученике. Улаз медресе налазио се насупрот џамији у дворишту²⁶. У листу *Босна* из 1869 (бр.137)²⁷ наводи се постојање медресе у Пљевљима "коју је подигао заслужни, Осман-паша и која има на доњем боју 14, а на горњем 4 собе и књижницу и у авлији џамију". Према овом запису медреса је прилозима грађана обновљена након што је "била опала има 6 до 7 година". У овом стању медреса је функционисала све до краја XIX вијека. Зграда ове медресе је 1918. године "заузета од стране државног надлештства и претворена у канцеларије. Рјешењем министарства вјера од 16.V 1925. године поново јој је одобрен рад а за мудериса је постављен Абдулах Ајни еф. Барјактаревић"²⁸

Мустафа Хаџиатлагих наводи да су у Пљевљима постојале и двије основне школе (*ибтидаије*), у којима се, поред вјерске наставе, учило градиво и из других области²⁹. Интересантно је да Б. Перуничих наводи извјештај који је 1913.године сачинио "тадашњи окружни начелник из Пљеваља Милорад Јовановић", према којем је "турских основних школа било на много више места него српских. Све њихове основне школе биле су троразредне. Готово у сваком турском селу постоји 'џамија' или 'мејтеф'- основна школа...

У Пљевљима су Турци имали: петоразредну гимназију, четири мушке и две женске троразредне основне школе и медресу (верску школу)... Уз три основне школе имали су и по једно дечје забавиште за оне

ментар: Хазим Шабановић, Свјетлост-Сарајево, 1967, 394

²³ Исмет Касумовић, *ибид.*, 224

²⁴ Исмет Касумовић, *ибид.*, 224

²⁵ Маџида Бећирбеговић, *Просвјетни објекти исламске архитектуре у Босни и Херцеговини*, ПОФ, XX-XXI, 1970-71, Сарајево 1974, 300.

²⁶ Маџида Бећирбеговић, *ибид.*, 300

²⁷ Маџида Бећирбеговић, *ибид.*, 300

²⁸ Шербо Раходер, *ибид.*, 36

²⁹ Мустафа Хаџиатлагих, *Турске школе у нашем крају*, Пљеваљске новине (1.11.1968), бр. 193, 5

малишане који се тек спремају за школу. Једна од четири основне школе била је искључиво за сиротну и напуштену децу која су остала без родитеља..."³⁰

У Бијелом Пољу, према доступним подацима, постојала је једна ибтидаија у другој половини XIX вијека. Сличан, мада недовољно прецизан, податак налазимо и за Беране. Наиме, у монографији *Црна Гора* (Београд, 1976) се каже да су турске власти у Беранама "оснивале и своје вјерске основне школе као што је иптидаија, ..." ³¹

Нижа гимназија или рушдија основана је у Пљевљима крајем 1866., односно почетком 1867. године. "Први учитељ био је Салих еф., који се спомиње и на испиту крајем 1869. године" ³² Описујући пљеваљску рушдију, Бранко Радошевић наводи да се "налазила код данашње Гимназије. Имала је приземље и спрат. Приземље је било зидано, а спрат од меканог материјала. У њој су биле четири учионице (2+2), просторија за вјерске обреде (клањање), канцеларија, мала просторија за послужитеља и остава за обућу. Школа је имала велико двориште. Захватало је читав простор који сада захвата Гимназија и њено двориште. У једном дијелу било је игралиште (без справа), а други дио био је травњак и воћњак. Цео простор је био ограђен." ³³ Иза дугачких клупа сједјело је 5-6 ученика. Поједини полазници ове школе сјећају се да је у њој "био и један дио српске дјеце", која нијесу морала присуствовати часовима вјеронауке. Међутим, "сазнаје се да је у времену када је овај предмет предавао хаџи - Ајнија Барјактаревевић, знатан број српске дјеце доста често присуствовао часовима вјеронауке, јер су му предавања била интересантна" ³⁴. У пљеваљској рушдији једним од предмета било је предвиђено и учење трговачке и административне кореспонденције. Ученици ове школе учили су арапски, турски, персијски, њемачки и француски језик. Осмо Телаћевић, ученик рушдије у периоду 1905-1910, сјећа се да је предавач у почетном четвртном разреду био Хилмија еф. Пашефендић, у трећем Ђамил еф. Курбеговић, у другом Ајнија еф. Барјактаревевић ³⁵. Настава је била на турском, с изузетком наставе вјеронауке која је била на матерњем језику. Пљеваљска рушдија престала је да постоји 1909. године. Мустафа Хациатлагић наводи интересантан податак да је "у Пљевљима 1909. године основана виша гимназија, звана *идадија*. Ова школа имала је интернат за смјештај ученика са села. Школа је била прво смјештена на Доловима, а касније на Стражици" ³⁶ Податак о оснивању ове школе у Пљевљима утолико је интересантији зато што је у периоду 1873-1878. сарајевска идадија била "једина у Босанском вилајету" ³⁷. Исте

³⁰ Др Бранко Перуничић, *Извештај о сјању у окрућу пљеваљском 1913.*, Историјски записи, година XV, књига XIX, св. 3-4, 515-533, 528

³¹ *Црна Гора*, Београд 1976., 707

³² Хајрудин Ђурић, *ибид.*, 152

³³ Бранко Радошевић, *Руждија*, Пљеваљске новине (1. 2.1974), бр. 320, 9

³⁴ Бранко Радошевић, *ибид.*, 9

³⁵ Бранко Радошевић, *Руждија*, Пљеваљске новине (15.2. 1974), бр. 321, 9

³⁶ Мустафа Хациатлагић, *Турске школе у нашем крају*, Пљеваљске новине (1.11.1968) бр. 193, 5

³⁷ Хајрудин Ђурић, *ибид.*, 167

1909. године основане су радничка школа *маируџијеџи* и школа за обучавање "женске дјеце разним женским пословима"³⁸. Обје школе су биле четворогодишње а трошкове је сносила држава. Курс радничке школе за ученице био је установљен својевремено упоредо са оснивањем Пљеваљске гимназије 1901/1902. године. Пљеваљска гимназија која је у самом почетку била дворазредна, "имала смер реалне гимназије и програм је био исти као у Србији са додатком обилатог посвећивања пажње турском језику", убрзо је добила "III разред који ће радити према програму и плану за гимназије у Турској"³⁹. Поред српског и француског, учио се и турски језик који је био заступљен са четири часа недељно. Наставник турског језика је био Сејф еф. Шеховић.

У Бијелом Пољу рушдија је основана 1871. године, док за беранску рушдију налазимо податак да је основана 1890. године⁴⁰. Зграда у којој је била смјештена бјелопољска рушдија налазила се уз Хазинедарову џамију, да би 1905. године била премјештена у зграду која је била посебно намијењена за ту сврху. Ова зграда је од 1926. служила потребама четворогодишње Ниже реалне гимназије. Након Другог свјетског рата у њој је била смјештена Школа ученика у привреди и дјечији вртић. Данас се у тој згради налазе просторије Завичајног музеја. За наставу која је трајала шест сати дневно била су задужена четири учитеља, међу којима се помињу извјесни Муса еф. и Јусуф еф..

У периоду након 1878. године у црногорској држави су у новоослобођеним крајевима улагани напори да се у складу са одлукама Берлинског конгреса дјеца исламске вјероисповијести што прије укључе у школе које су према *Закону о оџиџијој школској дужности* (1879) биле обавезне за дјецу све три вјероисповијести и оба пола од 7 до 12 година. У Подгорици је 1884. године отворена троразредна тзв. српско-мухамеданска школа у оквиру подгоричке основне школе под покровитељством нових, црногорских власти. За учитеље су књажевим декретом постављени: Омер Бибезић и Мустафа Хаџахметовић. У школској 1884/85. години уписано је 60 ученика у српско-мухамеданску школу, али је овај број у каснијем периоду био у сталном паду. Поред српско-мухамеданске школе у саставу Подгоричке основне школе биле су и мушка четвороразредна за црногорску дјецу и троразредна женска школа⁴¹. Постојале су и даље приватне муслиманске школе - мектеби "које су на обазрив начин затворене по наредби Министарства иностраних дјела тек 1891. године"⁴². Двије године касније свечано је положен темељ мектебу у Подгорици. Школске 1894/95. године објављено је "да се мусли-

³⁸ Мустафа Хаџиатлагић, *ибид.*, 5

³⁹ Др Радмила Петковић-Поповић/Вукоман Шалипуровић, *Српске школе и просвјета у западним крајевима Сјане Србије у XIX веку*, Прибој 1970., 177-179

⁴⁰ *Црна Гора*, *ибид.*, 707

⁴¹ Мирко Ђурановић, *Школство у Подгорици у првој половини XIX и почетком XX вијека*, Сто двадесет година од ослобођења Подгорице (Зборник радова са Научног скупа Подгорица 2-3. децембар 1999.), 277-296, 286

⁴² Др Ђ. Д. Пејовић, *Развијтак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916.*, Цетиње 1971, 54

манска дјеца по навршетку седме године морају уписати у мектеб ради изучавања мухамеданске вјере, а кад напуне десет година била су обавезна да се упишу у општу основну школу"⁴³. Послије балканских ратова "у новоослобођеним крајевима са муслиманским становништвом постојала је тежња да се поново отворе мектеби који су постојали у доба турске власти. У неким мјестима били су отворени и прије краљеве дозволе (Бродарево, Ивање, Грнчарево)"⁴⁴ Ипак, имајући у виду да је дио муслиманског становништва напустио Црну Гору, као и да је постојао значајан недостатак квалификованог кадра, одговарајућих зграда и опреме, проценат муслиманске дјеце која су похађала школу у овом периоду био је релативно низак.

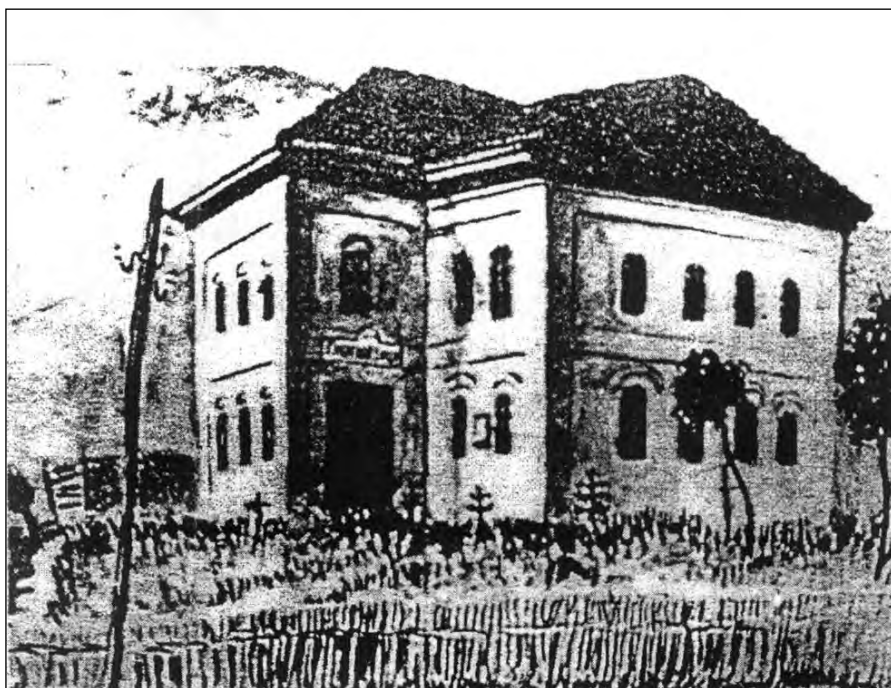
Просвјетне институције оријентално-исламског карактера на простору некадашње Југославије биле су, без обзира на бројне недостатке и квалитет наставе која је често због неприлагођености уџбеника на арапском и турском језику била "непрактична и тешко савладива"⁴⁵, својеврсни заштитници тековина оријентално-исламске културе. Класични језици исламског оријента- арапски, персијски и турски, који су се учили у овим школама, иако се понекад њихово усвајање сводило на преписивање и механичко запамћивање компликованих и неразумљивих текстова, представљали су окосницу каснијег књижевног и научног бављења знатног броја истакнутих појединаца. Многа дјела оријенталне традиције преписивана су у овим школама у оквиру редовних школских обавеза. У Архивском одјељењу-Беране Државног архива Црне Горе и у Завичајном музеју у Пљевљима били смо у прилици да наиђемо на одређен број штампаних и рукописних књига на арапском, турском и персијском језику, међу којима осим књига вјерског садржаја, знатан дио њих спада у школску литературу. То се прије свега односи на букваре, граматике арапског, турског и персијског језика, рјечничку литературу, књижевна дјела на оријенталним језицима, итд.. Оне су писана свједочанства просвјетне активности која је за собом остављала специфичну, другачију, али продуктивну писменост која је трајала вијековима и градила традицију која је била у могућности да овим просторима дарује једнако значајан допринос колико и други сегменти наше писмености и културне прошлости. Иако су тзв. "турске школе" претежно представљале дио исламског школства уопште, односно успостављање донекле национално неутралисаног источњачког модела образовања, који су многи уз омаловажавање оцјењивали да не посједује "ни најмање искрице која би оживљавала народност" и да "остаје мртво слово", једнако бисмо се могли присјетити оних учених људи који су образовање стицали колико у Цариграду толико и у родном крају и постали професори чувених медреса, ктитори, пјесници, филозофи, везири, носећи у себи не само "знање које нас зачуђава и примјере узвишеног и суптилног мишљења"⁴⁶, већ и културну матрицу средине из које су потекли.

⁴³ ибид., 55

⁴⁴ Др Ђ.Д. Пејовић, ибид., 55

⁴⁵ Др Радмила Петковић- Поповућ/Вукоман Шалипуровић, ибид., 19

⁴⁶ Хајрудин Ђурић, ибид., 60

Сл.1 Зграда рушидије у Бијелом Пољу

Према свједочењу Изета Кајабеговића (р.1904), својевремено општинског чиновника у Бијелом Пољу, у тој истој згради су биле смјештене и просторије бјелопољске *ибѿидаије*. Настава је извођена на турском језику. *Ибѿидаију* су похађала и женска дјеца. У вријеме када је Изет Кајабеговић био ђак *ибѿидаије*, у истом разреду су биле и четири дјевојчице. Није било физичког кажњавања, за разлику од других мектеба у граду. Једно дијете је отац довео у један такав мектеб учитељу, извјесном Сали еф. и рекао: "Ево, ефендија, ово копице. Моје месо, твоје кости!". У *ибѿидаији* обућа је остављана изван учионице. По завршетку наставе ученици су обућу узимали сврставајући се у ред по двојица. Између часова излазило се на одмор. Писало се "*ѿабаширом*" (кредом) на таблицама. Утиске о ученицима наставник је записивао у биљежницу. Просторије рушидије биле су на спрату. Бјелопољска *ибѿидаија* је престала да ради 1912.године. У истим просторијама основана је основна школа са мијешаним саставом ученика.

Dragana KUJOVIĆ

*BASIC DATA ON EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF AN
ORIENTAL-ISLAMIC CHARACTER IN MONTENEGRO*

Summary

The educational institutions of an oriental-Islamic character in the region of Pljevlje, Berane and Bijelo Polje represent an integral part of oriental-Islamic education in general. This education has its own place in the cultural and education past of our peoples, nurturing the generations which were the bearers of Islamic culture, but within the bounds and against the cultural background of the environment from which they derive. The study of the Arabic, Persian and Turkish languages, despite the fact that this often amounted to mere transcription and mechanical memorization of complicated and incomprehensible texts, was a useful and necessary condition for later literary, translation and research work by a large number of individuals in the field of oriental-Islamic culture.

Весна КИЛИБАРДА*

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ОДНОСА ТОМАЗЕА И ЊЕГОША

Међу темама чија би исцрпна научна обрада заокружила истраживање културних и књижевних веза Петра II Петровића Његоша и Италије једна од најзанимљивијих, али и најмање растумачених, јесте познанство и развој односа црногорског владике-пјесника са Николом Томазеом.¹ Овај рад, као својеврсни увод у студију која би се, објединивши релевантну грађу, детаљније посветила овој теми, понудиће хронолошки преглед досадашњих тумачења несумњиво противурјечног односа двојице великана, чија је ријеч у XIX вијеку на словенском Југу имала значајног одјека.

Један од првих, ако не и први од аутора који су документовано покушали да расвијетле сложени однос Његоша и Томазеа био је Лазар Томановић, највећи популаризатор италијанске књижевности и културе у Црној Гори на размеђу XIX и XX вијека.² У оквиру његових италијанистичких интересовања видно мјесто припадало је оним личностима које су нарочито доприносиле зближавању италијанског и словенских народа и које су својим књижевним, преводачким, научним или публицистичким дјелом приближавале италијанској културној јавности историју, традицију, књижевност или савремене друштвене и политичке процесе код Јужних Словена. Међу њима, запажено мјесто у Томановићевим списима припало је Николи Томазеу, о коме је, у неколико наврата и различитим поводима, писао у раздобљу између 1896. и 1902. године.³

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

¹ Врло значајне за критичко промишљање и ревалоризовање многих појава из црногорске културне историје, те теме су: Његошево познавање италијанског језика, књижевности и културе; Његошева путовања по Италији; Италија у Његошевом дјелу; Рецепција Његошевог пјесничког дјела на италијанском језику; Његош као књижевни лик у романтичарским мистификацијама на италијанском језику.

² Уп. Vesna Kilibarda, *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918. godine*, Nikšić, UNIREX, 1992, 129-139.

³ У *сјомен Николи Томазеу*, "Глас Црногорца", XXV/1896, бр. 20, 40; бр. 21, 41; бр. 22, 43; *Пешиар Други Пешировић Његош као владалац*, Цетиње, Државна штампа-

Однос Његоша и Томазеа Томановић је почео да разматра у историјском дјелу *Пейшар Дрући Пејировић Њеџош као владалац*, допуњујући своје истраживање новим сазнањима у наредним написима.

Прво исходиште неслагања Томазеа и Његоша, које ће довести до њиховог сукоба и отвореног непријатељства, Томановић везује за револуционарну 1848. годину. Томазео се тада, са Данијелом Манином, нашао на челу новоуспостављене Млетачке републике која је кроз Далмацију и Боку развијала велику пропаганду у корист обнављања древне републике Св. Марка.⁴ Петар II, међутим, сматрајући да је "куцнуо час" остварења јужнословенске идеје, устаје против те пропаганде и противи се прикључењу Далмације Италији, а подржава идеју сједињења Далмације с Хрватском.⁵ Томановић се овдје не задржава пуно на тумачењу Његошевих политичких ставова, држећи их познатим, али објављује проглас црногорског владике од 20. маја 1848. "браћи од обје цркве, Бокељима и Дубровчанима" у којем их, не без пријетње, позива на вјерност хрватском бану Јосипу Јелачићу. Аутор брани ставове Петра II за кога каже да је био "једини Словенин разбуђени, кад су се остали народи стали будити".⁶ Томановић сматра да је до сукоба између Његоша и Томазеа дошло највише због Томазеоове заблуде, "јер да је Томазео схваћао куд смјера Петар II, можда га шћаше и подржавати; али је он гледао у ондашњем југословенском покрету спас Аустрије, па је мрзио Петра II, као Јелачића."⁷ Нешто касније, Томановић ће, на основу увида у нова документа, закључити да су се Томазео и Његош, независно један од другог, увјерили у мрачне перспективе везивања Јужних Словена за Аустрију: Томазео је "у почетку предвидио" оно у што се Његош "при свршетку увјерио".⁸ Желећи да документима илустрије ставове Томазеа и Његоша из 1848. године Томановић је први објавио и њихову преписку: Томазеоово писмо, у коме овај оптужује Његоша да у савезу с Русијом жели да заузме Боку Которску,⁹ и Његошев одговор, у коме је Томазеоовим оптужбама црногорски владика супротставио кржаве и витешке странице црногорске историје.¹⁰

Као спорни моменат око кога су се Томазеоови и Његошеви погледи разилазили и прије догађаја из 1848. Томановић наводи њихов различит став према Русији и Словенству. По њему, Томазео је "као ревносни католик и као ватрени републиканац мрзио Русију из све душе своје", док је Петар II био "сав одан Русији".¹¹ Одатле је, према овом аутору, проистекао и хладан став Николе Томазеа према Црној Гори.¹² У

рије, 1896; *Искрице Николе Томазеа*, за штампу приредио и предговор написао Данило Петрановић, "Глас Црногорца", XXVIII/1899, бр. 19, 37-38; *Томазео и Њеџош*, "Глас Црногорца", XXXI/1902, бр. 40, 93-94.

⁴ *Пейшар Дрући Пејировић Њеџош као владалац*, 174-175.

⁵ Исто, 176-177.

⁶ *Томазео и Њеџош*, 94.

⁷ *Искрице Николе Томазеа*, 19.

⁸ *Томазео и Њеџош*, 94.

⁹ Исто, 93-94.

¹⁰ *Пейшар Дрући Пејировић Њеџош као владалац*, 177-178.

¹¹ *Искрице Николе Томазеа*, 38.

¹² *У спомен Николи Томазеу*, "Глас Црногорца", XXV/1896, бр.22, 43.

свом приказу Томазеових *Искрица*, које су се 1898. године појавиле у издању *Српске књижевне задруге* из Београда, Лазар Томановић полемиче с неким тврдњама Данила Петрановића, изнијетим у предговору овој књизи, међу којима и с једном тезом која се тиче односа Његоша и Томазеа. Петрановић, наиме, наводи да је Томазео "неко кратко вријеме био секретар" код црногорског владике-пјесника.¹³ Томановић тумачи да је могуће неко погрешно разумио податке које је Његошев тадашњи секретар Милорад Медаковић забиљежио о сусретима Његоша и Томазеа у Венецији у прољеће 1847. године, те да се њихово "просто сусријетање" никако не може претворити у секретарство.¹⁴

Иако се Лазар Томановић не слаже са одређеним Томазеовим мишљењима, он веома цијени "великог Шибенчанина" и без икакве "зловоље" тумачи "ондашњим политичким приликама" различитост погледа двојице великана. Томановић не заборавља да истакне да је Томазео својим преводима и коментарима "илирске" народне поезије заслужио нашу "вјечну благодарност".¹⁵

Аутор који ће се, послије Лазара Томановића и након више од три деценије паузе, поново позабавити темом односа Његоша и Томазеа је хрватски историчар Грга Новак. У чланку под насловом *Петар II Петровић Његош и Никола Томазео*¹⁶ он, у преводу са италијанског, објављује више Томазеових оштрих, грубих, чак клеветничких судова о црногорском владици из неколико његових познатих дјела, као и из оног, постхумно објављеног, и то више деценија након пишчеве смрти, а посвећеног управо догађајима у Венецији током 1848. и 1849. године.¹⁷ Томазео у њима Његоша назива "епископом разбојником" и "безбожним владиком", оптужује га да је "омађијан од петроградског двора и бечких бордела" и да "пјевајући илирским стиховима о једној плесачици италијанског позоришта, вријеђа руски двор који га издржава". Новак истиче да ни други далматински талијанаши нијесу Његоша више вољели и то илуструје одломком из писма једнога од њих упућеног априла 1848. године Винћенцу Солитру у Венецију, у коме се Његошу пребацује савезништво са Аустријом и Русијом.

И Грга Новак, попут Лазара Томановића, непријатељске односе Томазеа и Његоша везује за њихов сукоб изазван бурним догађајима у Боки 1848. године, илуструјући их одломцима из тадашње њихове преписке. Он сматра да је, познајући "Томазеов понос", Његошев одговор ово-

¹³ Данило Петрановић, *Никола Томазео*, XV.

¹⁴ Медаковић наводи да је Томазео, "којег уважавао владика", више пута посјеђивао Његоша током његовог боравка у Венецији (уп. П. П. *Његош последњи владарујући владика црногорски*, Нови Сад, Књигопечатња Н. Пајевића, 1882, 134). Сам Његош, у предговору свом дјелу *Лажни цар Шћепан Мали* (1851), наводи да му је Томазео усрдно помагао у прикупљању грађе у млетачком архиву.

¹⁵ *Томазео и Његош*, 94.

¹⁶ "Политика", XXXII/1934, бр. 9570, 6-9 јануар.

¹⁷ *Venezia negli anni 1848 e 1849*, Firenze, Le Monnier, 1931; *Il secondo esilio*, Milano, Sanvito, 1862; *Memorie di Tommaseo. Il conte A/ndrea/*. *Cittadello Vigodarzere*, Padova, Prosperini, 1870, *Italia, Grecia, Illiria, La Corsica, Le Isole Jonie e La Dalmazia* (1850) u *Storia civile nella letteraria*, Roma-Torino-Firenze, Loescher, 1872).

га "не само увриједио и расрдио", него га је "учинио непријатељем владиним". Његошево и овдје цитирано *објављеније* Бокелјима и Дубровчанима ову ситуацију је само погоршало, јер је црногорски владика, устајући против прикључења Далмације Италији, "управо обрнуто радио од онога што је Томазео од њега тражио". Новак истиче да Томазео о црногорском владици до 1848. године није овако писао и то илуструје његовом индиректном "одбраном" Црне Горе у једном полемичком одговору на спочитавана му философска осјећања.¹⁸

И Грга Новак на крају чланка наводи да, без обзира на њихов сукоб, Томазео Његоша као pjesника увијек "високо цијени", цитирајући и Томазеву кратку али ласкаву оцјену Његошевог *Горског вијенца* из *Естетичког рјечника*.¹⁹

Двије године послје Новаковог чланка, о односима Његоша и Томазеа пише и Савић Марковић Штедимлија.²⁰ Он истиче да ниједан Његошев савременик "славенског поријекла" није о њему неповољније писао од Николе Томазеа. Овај "горљиви католик и републиканац", који није волио царистичку и православну Русију, гајио је, по Штедимлији, и према Црној Гори, као "њеној штићеници", извјестан "анимозитет", па је довољан био само повод да његово нерасположење према Црној Гори и њеном господару "избије на јаву" и претвори се у "веома жучне и оштре нападе". Штедимлија истиче да је Томазео према свим Јужним Словенима имао, иначе, великих симпатија и да је у својим списима често наглашавао идеју о њиховом зближењу и сједињењу, те је, сматра, утолико занимљивије утврдити разлоге због којих "није волио Црну Гору" која му је могла послужити као "узор борбености и пожртвовања у борби за народно ослобођење".

Томазеву "нерасположење" и овај аутор везује за 1848. годину, цитирајући изводе из тадашње непосредне и посредне преписке црногорског владике и италијанског патриоте, од када овај "није пропустио ни једну прилику" а да не искаже своје негативно мишљење о Његошу, чинећи то, "што није уобичајено", и послје владичине смрти. Штедимлија полемише са наводима из Томазових дјела, цитирајући одломке објављене и у чланку Грге Новака, двије године раније, који свједоче о Његошевом "некалуђерском држању и расипништву" и његовој "анти-млетачкој пропаганди" у Боки.²¹ У основи Томазовог става према Његошу овај аутор идентификује "лични гњев" и "пркос човјека" који се "у напону своје борбености и идеализма" преварио и разочарао у планове "за чије се остварење жртвовао". У његовим нападима и предвиђањима, закључује Штедимлија, "више говоре срдитост и гњев лично повријеђеног фанатика, него разум и логика одмјереног политичара".²²

¹⁸ "La Billanzia", 12. XII 1847.

¹⁹ *Dizionario estetico*, Milano, G. Reina, 1853, vol. II, 247.

²⁰ *Njegoš i Tomaseo*, "Obzor", 1937, бр. 186 (16. август), стр. 1-2.

²¹ Штедимлија илуструје стиховима из оде *Далмацији* (1851) у преводу Луја Бакотића Томазеву "забуну" која се читавала у његовом окретању Србији, тада "турском пашалуку", познатој му само по Караџићевим народним pjesмама, и отклону од Хрватске и Црне Горе, иза којих је видео само Аустрију и Русију.

Уз стоту годишњицу смрти црногорског владике-пјесника у "Слободној Далмацији" објављен је прилог Душана Берића о односима Његоша и "славног Шибенчанина".²³ Овај аутор наглашава да је однос Томазеа према Његошу био "двојакe нарави", односно различит према Његошу као пјеснику и према Његошу као политичкој личности. Као потврду позитивног Томазеовог става у првом случају Берић, према подацима из књиге Армана Башеа, подсећа на помоћ који је Томазео пружао Његошу у реписивању докумената из млетачког архива у прољеће 1847. године,²⁴ а цитира и његову похвалну оцјену Његошевог ремек-дјела, драмског спјева *Горски вијенац*, из октобра исте године.²⁵ Што се тиче Његоша као политичара чланак, међутим, не доноси ништа ново у односу на написе претходних тумача. И Берић сматра, цитирајући дјелове већ познате преписке, да су збивања револуционарне 1848. године изазвала преокрет у односу Томазеа према Његошу, и то највише због подршке црногорског владике хрватском бану Јелачићу, у коме је тада гледао једног од ослободилаца Јужних Словена од туђинске власти. Овакво Његошево држање учинило је, према Берићу, да Томазео отпочне "жучно писати" против њега, а аутор чланка то и показује, цитирајући у новом преводу са италијанског исте оне одломке препуне тешких оптужби које је Грга Новак већ објавио 1935. године.

Објављујући у "Задарској ревији" 1959. године два Његошева писма упућена Николи Томазеу по повратку из Венеције у прољеће 1847. године, сачувана у фирентинској Централној националној библиотеци, Мате Зорић ће у једној пропратној биљешци устврдити да узрок Томазеове несклоности према Његошу није у догађајима из 1848. године, већ да је старијег датума.²⁶ Хрватски италијанист то закључује на основу неких података из преписке славног Шибенчанина са Шпиром Поповићем, према којој Томазео још 1845. године назива црногорског владикау "човјеком проста духа" (*animo volgare*), јер му није послао неке обећане на-

²² *Njegoš i Tomaseo*, стр. 2.

²³ *Nikola Tomaseo i Petar Petrović-Njegoš*, "Slobodna Dalmacija", 16. август 1951.

²⁴ Armand Baschet, *Les Archives de Venice*, Paris 1870. - О Његошевом раду у венецијанском Државном архиву, углавном према Башевим подацима, пише и Петар Колендић. Он прекид пријатељских односа Његоша и Томазеа такође везује за збивања из 1848. године која су избацила на видјело њихове непомирљиве политичке ставове. Од тада, по Колендићу, "пргави Томазео" лоше пише о црногорском владичи. Уп. *Његош у Државном архиву у Венецији*, Зборник радова САН, књ. 17, Институт за проучавање књижевности, књ. 2, Београд 1952, 269-283.

²⁵ Берић даје податак да је Томазеова оцјена, прије него што је прештампана у књизи *Dizionario estetico*, објављена и у листовима "Osservatore triestino", LXIV/1847, н. 129, 513-514 и "Gazzetta di Zara", XVI/1847, н. 88, 535-536.

²⁶ *Nekoliko pisama iz ostavštine Nikole Tommasea*, "Zadarska revija", VIII/1959, br. 4, 410-412. - Писма су написана латиницом, вјероватно Његошевом руком. Прво писмо, лијеп примјер Његошеве пјесничке прозе, датирано 1. марта по старом календару, настало је под још живим утиском љепота Венеције. Друго је Његошев одговор на једно изгубљено Томазеово писмо Његошу, датирано 27. априла 1847. године, у коме црногорски владика-пјесник изражава своје жаљење што ће њихово "драго познанство" за Томазеа "утруђење проузроковати", мислећи, вјероватно, на његов "благородни труд" реписивања венецијанских архивалија.

родне пјесме.²⁷ А и након срдачног сусрета 1847. у Венецији Томазео Његошу приговара нешто у вези са управљањем Црном Гором. Овдје Зорић препознаје трагове Томазеовог противљења модернизацији Црне Горе која би, према схватањима италијанског романтичарског пјесника, неминовно водила њеном моралном назадовању.²⁸

Сложеним односима Николе Томазеа и Петра II Петровића Његоша до сада се најисцрпније бавио историчар Коста Милутиновић.²⁹ Он суштинску разлику између ова два истакнута писца, политичара, дипломате и државника открива првенствено у њиховом различитом ставу према Русији и Словенству. Док се Његош одушевљавао панславистичким идејама и словенофилским теоријама, Томазео је евентуалну будућу јужнословенску заједницу замишљао на основама словенско-романске симбиозе и под утицајима италијанске културе.³⁰

Милутиновић сматра да су се Његош и Томазео зближили током боравка црногорског владике-пјесника у Венецији почетком 1847. године и да су успоставили "врло срдачне, чак пријатељске односе".³¹ Према Милутиновићу, Његош је тада с Томазеом водио не само књижевне и научне него и политичке разговоре. И ту су се, тврди, погледи двојице славних савременика веома разликовали. Док је Његош исказивао снажну жељу да европеизира своју земљу, Томазео је сматрао да Црна Гора и надаље треба да остане патријархално уређена.³² Међутим, ти различити ставови нијесу сметали Томазеу да напише веома похвалну оцјену о Његошевом *Горском вијенцу*, дјелу које је, уз још увијек снажан утицај Његошеве сугестивне личности, према Милутиновићу, учинило да Томазео своје чланке у италијанској штампи почне потписивати псеудонимом "Словен" (*Uno Slavo*).³³

Пријатељски односи Његоша и Томазеа нијесу дуго потрајали. И Милутиновић мисли да је револуционарна 1848. година не само пресјекла њихову даљу сарадњу, него је од "два пријатеља и сарадника" направила "два политичка противника".³⁴ Томазео, члан републиканске млетачке владе, желио је да се Далмација ослободи аустријског ропства, али је страховао да ће Црна Гора, као савезник Русије, напасти и заузети Бокву Которску, уколико се ова побуни против Аустрије.³⁵ Желећи то да

²⁷ Писмо ће Зорић објавити у "Studia Romanica et Anglica Zagrabienia" (даље SRAZ), 1975, бр. 40, 222 (*Carteggio Tommaseo-Popović*, Parte seconda I/1845, lettera 112).

²⁸ И Милорад Медаковић у дјелу о Његошу, цитираном у бил. 14, свједочи о Томазеовом јасно исказаном схватању да би долазак цивилизације покварио моралну чистоту Црногораца.

²⁹ *Његош и Томазео*, Зборник историје књижевности, Одељење литературе и језика САНУ, Београд 1966, књ. 5, 35-69. Уп. и његове претходне чланке: *Nikola Tomaseo i jadransko pitanje*, "Jadranski zbornik", 1969, 109-153; *Njegoš u borbi za Dalmaciju 1848*, "Zadarska revija", XIII/1964, бр. 1, 1-18.

³⁰ Исто, 41.

³¹ Исто, 42. - Треба напоменути да Милутиновић не располаже податком да су се Његош и Томазео упознали још јануара 1844. године на броду "Барон Штирмер", путујући заједно од Шибеника према Трсту.

³² Исто, 44.

³³ Исто, 46.

³⁴ Исто, 47.

спријечи, он се Његошу обратио већ помињаним писмом, пуним оптужби и пријетњи.³⁶ Револтирани Његош му је такође гњевно одговорио писмом пуним неприкривене ироније и горког сарказма увријеђеног родољуба.³⁷ На основу података из дјела Милорада Медаковића и Лазара Томановића, Милутиновић реконструише револуционарно врење у Боки, подстакнуто Томазеовим прогласом и Његошевим одговором у виду два *објављенија*, којим црногорски владика устаје против Томазеовог покушаја да Далматинце, а посебно Бокелје, придобије за млетачки покрет.³⁸

Његошеве политичке потезе у догађајима 1848. године Милутиновић тумачи притиском представника аустријских власти у Котору и Задру, с једне, и руских конзула у Дубровнику и Скадру, с друге стране, јер црногорски владика тада није ни могао, ни смио да се јаче еманципује од званичне политике своје моћне заштитнице и покровитељице царске Русије која је 1848-1849. била савезница Аустрије.³⁹ Аутор такође сматра да Његош није био ни довољно обавијештен о стремљењима пробуђених народа с источне обале Јадрана, али да је био међу првима, ако не и први који је, разочаран, сагледао наличје ствари.⁴⁰

А што се Томазеа тиче, Милутиновић оцјењује да је, послјије поновног пада Млетачке републике под аустријску власт, он био "психички сломљен, разочаран у својим надама и очекивањима", те да је кривце за пораз своје политике тражио не у себи и својој политици, која није могла да премости јаз између његових илузија и стварности, већ у другима, а нарочито у Хрватима и Црногорцима, који нијесу хтјели да дозволе да источни Јадран поново постане млетачка колонија.⁴¹ Томазеова огорченост и озлојеђеност "на цео свет" због пропасти Млетачке републике резултирала је, према Милутиновићу, и "тешким оптужбама, ружним сумњичењима и личним увредама" на рачун црногорског владике, временом прераслим чак у "патолошку мржњу" која се није угасила до краја Томазеовог живота.⁴²

Милутиновић настоји да открије и на основу каквих извора је Томазео "имао смелости да износи овакве неистине о Његошу", с обзиром да ни у нашим ни у страним архивима нема никаквих докумената, па чак ни индиција о тобожњој Његошевој неморалности и расипању нов-

³⁵ Исто, 49.

³⁶ Томазеово писмо од 31. марта 1848. године, објављено априла мјесеца у листу "Gazzetta di Zara" и у Додатку "Србским новинама", растурано је и као летак и на италијанском и на српско-хрватском језику по Боки и Далмацији.

³⁷ *Његош и Томазео*, 49.

³⁸ Исто, 52.

³⁹ Исто, 60.

⁴⁰ Исто. - Милутиновић то илуструје одломцима из Његошевих писама из априла 1849. године, упућених српском кнезу Александру Карађорђевићу и дубровачком пјеснику Меду Пуцићу.

⁴¹ Исто, 62.

⁴² Милутиновић цитира познате пасусе на ову тему из Томазеових дјела: *Venezia negli anni 1848-1849; Storia civile nella letteraria (Italia, Illirio a, Grecia ...); Il secondo esilio; Memorie di Tommaseo. Il conte A. Cittadello Vigodarzere.*

ца.⁴³ Он полази од података из истраживања београдског полонисте Ђорђа Живановића који као информатора главних представника полске политичке емиграције у Паризу, пјесника Адама Мицкјевича и кнеза Адама Чарторијског, о Црној Гори и Црногорцима идентификује извјесног црногорског авантуриста Николу Радоњића-Васојевића (1787-1844). Овај пустолов, који се издавао за потомка неке старе владалачке куће црногорске, истичући одатле и своје право на црногорски пријесто, у то вријеме негативно се изражавао о Његошу као русофилу.⁴⁴ Милутиновић претпоставља да је "врло лако могуће да је Васојевић 'информисао' и Томазеа о Његошу".⁴⁵

На крају рада, Коста Милутиновић цитира и одломке са поменима Његоша из Томазеових *Сјиса о Словенима*, прозних састава, пронађених међу његовим рукописима и објављених стотинак година након настанка.⁴⁶ У њима Томазео црногорском владици спочитава не само русофилство и зависност од политике петроградског двора, него упућује и друге оптужбе које откривају бранитеља патријархалних обичаја и поборника једног већ нестварног, архаичног и идиличног свијета који је више одговарао Русоовим идејама о "природном стању" него што је наликовао стварном животу у Црној Гори тога доба. Милутиновић, међутим, без сазнања да су ове прозе настале прије 1848. године, погрешно их чита и као Томазеов коментар на Његошеву пријетњу у *објављенију* Бокељима те револуционарне године.⁴⁷

У свом позитивном приказу Милутиновићеве обимне студије Мате Зорић истиче да је Томазео ипак заслужио нешто већу историјско-критичку *pietas* од стране овог аутора, јер је славни Шибенчанин и сам био жртва властитих полемичких срџби и тешких и непобитних грешака у процјенама, као и неправедних ставова исказиваних не само на штету словенских народа и личности.⁴⁸ Двосмислени Томазеов однос према Његошу, на основу података из преписке са Ш. Поповићем и А. Банкетијем, Зорић датира већ у вријеме њиховог првог сусрета 1844. године, а исказује сумњу и у постојање било каквог правог пријатељства међу њима приликом краткотрајне сарадње у току Његошевог боравка у Венецији. Овај аутор сматра, такође, да проза о Црној Гори из *Сјиса о*

⁴³ *Његош и Томазео*, 64.

⁴⁴ *Мицкјевич и Његош*, "Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XIX, 1940, св. 1-2.

⁴⁵ У прилог својој претпоставци Милутиновић наводи следеће околности: прво, да је Васојевић у неколико наврата боравио у Италији гдје се, вјероватно, упознао с Томазеом; друго, да тобожње Његошево расипање новца помињу и Мицкјевич и Томазео; треће, да су им политичке позиције углавном идентичне и, четврто, да их спаја и повезује мржња према Његошу. Самозвани кнез Васојевић је, с новцем добијеним од Чарторијског и на француском броду са оружјем пратњом, отпутовао у Црну Гору с наміјером да збаци Његоша и преузме власт. Ту је 1844. године, у покушају да пребјегне у Србију, ухваћен и убијен. - *Његош и Томазео*, 65.

⁴⁶ *Ai popoli slavi, Scritti editi e inediti sulla Dalmazia e sui popoli slavi*, a cura di Raffele Ciampini, Volume I, Firenze, Sansoni, 1943, 83-107.

⁴⁷ Интегрално двојезично издање уз исцрпну уводну студију објавио је Мате Зорић (*Le prose "D'un vecchio calogero" di Niccolò Tommaseo*, SRAZ, 41-42/1976, 555-629).

⁴⁸ Kosta Milutinović, *Njegoš i Tomazeo*, SRAZ, 27-28/1969, 313-314.

Словенима, написана још 1840. године, лишава валидности тезу првог тумача односа Његоша и Томазеа, Лазара Томановића, према којој је главни разлог Томазеове "мржње" према црногорском владици-пјеснику њихова полемика из 1848. Зорић се у овом приказу осврће и на неке ситније нетачности у Милутиновићевом раду, а оба текста заједно представљају досад најисцрпнији и најдокументованији прилог проучавању сложених односа двојице великана, јер ће се послје њих о овој теми писати ријетко и спорадично.⁴⁹

У обимној студији *Никола Томазео између Италије и Слатине* Же Пирјевец у негативном ставу Томазеа према Његошу разликује двије ноте.⁵⁰ Прва, политичке природе, проистекла је из Томазеовог страха од традиционалног савезништва Русије и Црне Горе коју овај у *Сјисима сјароџ калуђера* назива "предграђем Петрограда", мада у њој има и трагова старе озлојеђености због некадашњих оружаних упада Црногораца у Далмацију. Друга је, по Пирјевцу, узрокована Томазеовим неодобравањем приватног понашања црногорског владике. Овдје се мисли на његову посјету тршћанском позоришту јануара 1844. године, као и на Његошеву пјесму, објављену у преводу на италијански језик у тршћанском листу "Favilla", у којој је неколико стихова посвећено балетини Флори Фабри. Такво понашање, слабо примјерено једном православној митрополиту, представљало је за Томазеа "кап која је прелила чашу".⁵¹

Пирјевец сматра да су односи Његоша и Томазеа могли бити срдани само док су се ограничавали на разговоре о умјетности и књижевности: Његош је био задивљен Томазеовом књижевном дјелатношћу, а Шибенчанин је веома цијенио владичине пјесничке квалитете. Што се политике тиче, Томазео Његошу није крио своје неслагање са његовим начином владања а поготову са црногорским подаништвом Русији, док је Његош настојао чак да убиједи свог саговорника да се пресели на Цетиње или у Београд. Разговарало се и о уједињењу цркава, али од тих разговора, из разумљиве предострожности пред аустријском полицијом, није остало трага.

И овај аутор задржава се на преписци Томазеа и Његоша поводом револуционарних догађаја у Боки и Далмацији 1848. године, у којој на Томазеове оптужбе да је "вођа бандита", "слуга Русије", "свештеник крвавих руку" Његош одговара, с елегантним осјећајем мјере и без *pat-hosa*, погађајући у душу преосјетљивог Томазеа, посебно тврдњом да и он сам, противећи се њиховој еманципацији, гаји европске предрасуде према Словенима.

⁴⁹ Као свједочанство о нешто срданијим односима Томазеа и Његоша, Мирка Зоговић објавиће два писма Његошевог секретара Милорада Медаковића, из марта и априла 1847. године, у којима је углавном ријеч о достави Његошевих књига Томазеу (уп. *Још неки подаци о сарадњи Н. Томазеа и П. П. Његоша*, "Научни састанак слависта у Вукове дане", МСЦ, 8/1978, 159-169).

⁵⁰ *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, Venezia, Marsilio, 1977, 83, 96-97, 118-120.

⁵¹ О овој епизоди која је изазвала несразмјерни и дуготрајни гњев Томазеа према Његошу уп. Vesna Kilbarda, *Njegoš i Trst*, Podgorica, CID, 2000, 12-24

На крају, слажући се с мишљењем Артура Кроније, очито је да разноврсно дјело и укупна дјелатност Николе Томазеа па, у овом контексту, и амбивалентни однос према Петру II Петровићу Његошу, могу бити ваљано схваћени и оцијењени само уз детаљно познавање не само Томазеовог књижевног стваралаштва, посебно онога словенске и јужно-словенске тематике, већ и духовне атмосфере у којој је живио, амбијента из кога је потекао, као и различитих и не безначајних заноса и колебања његове умјетничке и људске личности.⁵²

Vesna KILIBARDA

*A CONTRIBUTION TO RESEARCH ON RELATIONS
BETWEEN TOMAZE AND NJEGOŠ*

Summary

Among the subjects that would require exhaustive academic treatment in order to complete research into the ties between Petar the Second Njegos and Italy, one of the most interesting, but also least investigated, is the acquaintance and development of the relationship between the Montenegrin bishop-ruler-poet and Nicola Tomaze. As a kind of introduction into a study which would, in unifying the relevant material devote itself to this subject in greater detail, this paper will provide a chronological account of the interpretations which have been offered to date of this, without a doubt, contradictory relationship between two great men whose word in the XIX century in the Slavonic South had significant reverberations.

⁵² Arturo Cronia, *Notizie italiane intorno alla Croazia e ai Croati, Italia e Croazia*, Roma 1942, 594.

Живко М. АНДРИЈАШЕВИЋ*

ПОЛИТИЧКА ОСНОВА ВЛАДАРСКОГ КУЛТА КЊАЗА НИКОЛЕ КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВИЈЕКА

Стварање владарског култа, у крајњем, увијек има исти циљ: обожавање, вјеровање, оданост. Употребом или потенцирањем одређених садржаја и информација, које увијек не морају бити истините, код поданика се ствара идеална слика владара, да би се тиме подстакле њихове позитивне емоције према њему.¹ Када се такав однос успостави, онда је лако постићи висок степен повјерења и оданости између владара и његових поданика, односно, лако је постићи жељени степен њиховог међусобног политичког идентификовања и осјећања узајамног припадања. Дакле, афирмисањем личности владара обезбјеђује се наклоност, оданост и послушност поданика, а тиме се посредно афирмишу и његови политички циљеви. У томе је, неспорно, био основни разлог стварања владарског култа књаза Николе.

Није нимало случајно што је након 1878. године стварање владарског култа књаза Николе био важан задатак црногорске државне идеологије. Не само што је послије Берлинског конгреса Црна Гора била у готово потпуно новој политичкој и друштвеној ситуацији, већ је и владарска позиција књаза Николе била умногоме измијењена. Књаз је намах престао да буде романтични предводник једног широког националног покрета, преобративши се, под строгим надзором и притиском европске дипломатије, у владара за којег је државна граница кинески зид.² Харизма

* Аутор је асистент на Филозофском факултету у Никшићу.

¹ Социолог Јелена Ђорђевић наводи да су владари личности у које народ пројектује најважније друштвене вриједности, па зато "они постају објекти ритуалног понашања, те насељавају свети простор друштвеног и религијског живота. Њихова симболичка улога утиче на одржање друштвеног система много дубље него послушност коју намеће секуларно санкционисање силе"; Ј. Ђорђевић, Политичке светковине и ритуали, Београд 1997, 32.

² "Црногорци немају више да страхују за своју независност за коју су се јуначки борили вјековима. Европа је одредила Црној Гори мјесто независне државе међу

борца за "националну ствар" и "барјактара покороног Српства" није више могла имати пређашњу снагу, нити је национална борба могла бити онај најиздашнији извор његовог политичког и државничког ауторитета.³ Сада је своју харизму првенствено требало да црпи из остварених успјеха на унутрашњем преображају земље и "праведном владању", тим прије што му Турци и национално заточништво више нијесу могли бити стални изговор за све недаће и друштвену стагнацију. Посебно то нијесу могли бити деценију и нешто након завршетка рата. Како су пролазиле година за годином од окончања "Вељег рата", тако је и одговорност за економске проблеме постепено прелазила са Турака на књаза. Ни ратна слава коју је од Вучјег Дола до Бара био стекао, није му могла помоћи на дужи рок. То је први разлог због којег је грађење владарског култа књаза Николе било политички веома важно и потребно.

Други се разлог тицао измијењене структуре црногорског становништва након завршетка рата. Мада прецизнијих података нема, може се претпоставити да је Црна Гора добила нешто преко 20% новог становништва (око 30.000). Дакле, готово четвртина црногорских поданика послје 1878. године била је из новоослобођених области. То ни у ком случају није незнатна величина. Уз то, скоро половина овог становништва није била православне вјероисповијести. Све то упућује на чињеницу да је након рата 1876-78. требало владарски култ књаза Николе наметнути добром дијелу нових црногорских поданика који су, очито, на савим другачији начин доживљавали књаза од оних којима је он био владар од првог дана ступања на престо. Истина, постојала је код многих заграничних православца идеална перцепција књаза Николе као њиховог заштитника, али када су ушли у састав Црне Горе, и самим тим се ослободили Турака који су их угњетавали, он је престао да буде заштитник. Сада је он био њихов господар, али и владар коме они плаћају порез. Такве нове релације, у којима је владара-заштитника замјенио владар-управитељ, а владара који помаже владар који узима, биле су погодне за нестајање идеалистичког поимања књаза Николе код заграничног (православног) становништва. А шта тек рећи за неправославно, мусли-

осталим сувереним државама, она је удвостручила њезину територију, регулисала је њен међународни положај тако, да је свака агресија њених сусједа искључена, и периода крвавих сукоба која је испијала снагу Црне Горе треба да се сматра као завршена. И тако ова нова фаза у историји Црне Горе, која јој наравно ставља и дужности међународне, постаће мало по мало појмљива и за све Црногорце..." Гроф Калноки - књазу Николи, 11. 01. 1883; В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија 1814-1894, Београд 1924, 485.

³ У периоду од 1860. до 1878. године књаз Никола је имао огроман углед код околних Срба, али и у одређеним српским политичким круговима: "Очи бедног народа упрте су данас на гњездо соколово на поносито Цетиње, на дична господара кнеза Николу и храбре Црногорце..." *Засјавка*, 15. 06. 1869, бр. 70; Срби из Фоче обраћају се једном приликом књазу Николи како би му рекли "своју муку", тражећи од књаза да их заштити од турских зулума Архивско-библиотечко одјељење Државног музеја на Цетињу (АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1864, бр. 1265); Срби из Колашина, који је до 1878. године био у саставу Турске, пишу 1869. књазу Николи: "Свијетлости наша, без захода сунце, које ми сваки дан гледамо да нас огрије, који смо у тами од четири стотине година..." (АБО ДМЦ), фонд Никола I, 1869, бр. 1972.

манско и католичко становништво које је ушло у састав Црне Горе, а које је о књазу Николи имало више ружних него лијепих мисли? За пограничне неправославце, а посебно за муслимане, књаз Никола је био владар једне непријатељске земље. И одједном, они постају његови поданици. Колико је тек требало политичких напора да се ово становништво убиједи да је књаз Никола сада и њихов владар, те да се овај "каурски књаз" сада стара и о њиховом добру?⁴ Државна идеологија је стварањем култа књаза Николе, несумњиво, имала циљ да утиче и на ове црногорске поданике, како би прихватили књаза као свог владара и како би пробудила у њима поданичку љубав и оданост.

Стварању владарског култа књаза Николе поговарао је социјални и политички амбијент који је у Црној Гори постојао. У том амбијенту, књаз Никола је био главна и незаобилазна фигура - подједнако и за старе и за нове поданике - за православце и неправославце. Систем власти у којему је књаз имао апсолутну власт, односно, моћ да у готово свим областима друштвеног живота непркосновено одлучује, створио је од њега такву фигуру. Књаз је био извор највеће земаљске моћи у Црној Гори: он је одлучивао о свим постављењима у државној служби, дијелио је земљу и куће, давао стипендије и помоћ, уписивао у школу или гимназију, дијелио одликовања, пресуђивао уколико је то хтио, отписивао појединачна дуговања држави... Све што је давао, могао је исто тако и узети, а оно што узме, једино је он могао вратити. Чињеница да је био владар једне просторно и популацијски мале земље, уз то земље чији је административни апарат невелик и једноставан, утицала је да та апсолутна контрола једног човјека над цјелокупним државним апаратом буде и физички могућа.⁵ Оваква књажева апсолутна власт неизоставно се морала манифестовати у социјално-економској сфери, што је његовој друштвеној моћи давало посебну важност. У земљи која је била балкански примјер економске заосталости и сиромаштва и у којој је социјална проходност имала најнижи степен, владар који слободно располаже свим мјестима у државној служби или који по личном нахођењу дијели земљу

⁴ Одмах послје рата било је проблема између црногорских власти и муслиманског становништва, посебно у Подгорици, гдје су муслимани били најбројнији. Неки муслимани су, рецимо, половином 1879. јавно изјављивали да и даље желе да остану турски поданици, не признајући књаза Николу као свог новог господара. Како су они након тога били ухапшени (њих девет), Порта је то искористила да подстакне међу подгоричким муслиманима антицрногорско расположење; Библиотека Историјског института Црне Горе (БИИЦГ), фасцикла бр. 52, Нота Високе Порте о стању мухамеданаца у окупираним Црној Гори, 06. 09. 1879); Из једног извјештаја војводе Сима Поповића књазу Николи сазнајемо да је војвода улагао доста труда да увјери улцињске муслимане "да не слушају никог с банде", те да је Господарева милост и праведност, када су њихови захтјеви у питању, неспорна. (АБО ДМЦ, Посебна грађа, фасцикла 2, војвода Симо Поповић - књазу Николи, 04. 09. 1881).

⁵ Примјера ради, према званичним подацима из 1889. године у црногорским министарствима, Великом суду и Државном савјету било је тридесетак чиновника. У свим локалним структурама власти (управитељи нахија, племенски капетани, чланови суда) било је око стотину људи, док је у просвјетној струци било 12 наставника/професора у средњим школама и 74 учитеља у основним (*Грлица*, 1889, 24-26).

и куће, постаје за највећи дио поданика пресудни чинилац њихове социјалне позиције. "Нема ни једног јединог Црногорца, који новац неби трабао, а нарочито који га неби тражио", писао је још 1867. године Милан Пироћанац, изасланик српске владе у Црној Гори.⁶ Књажева одлука могла је промијенити економски статус појединцу и ријешити га материјалних брига, или га, исто тако, помјерити навише у социјалној стратиграфији. То је значило да је књаз имао моћ да задовољи читав спектар захтјева - од потраживања земље, запослења, стипендија, давања материјалне помоћи и жита, до подјеле војних чинова и одликовања. Таква, готово апсолутна економска зависност од владара морала је произвести не само примјерну поданичку послушност, већ и полубожанско третирање владара, које је веома реално утемељено на његовој стварној земаљској моћи.

Објављене и необјављене *молбенице*, које су биле упућене књазу Николи, свједоче да су се црногорски држављани различитим поводом обраћали књазу за помоћ. Неки моле "за мало жита, јер помријеху од глади", неки за медаљу, неки за земљу, неки за капетански грб, а један је тражио да му књаз купи вола.⁷ "Да си ми искао земље док сам имао, могао сам ти дати 2 рала, а сад не могу ни то", одговара књаз једном потребитом поданику.⁸ Књазу су се жалили и на судске пресуде, тражећи од њега да преправља одлуке које је донио суд, што је он понекад и чинио.⁹ Све ово указује да је у Црној Гори постојала веома утемељена свијест да се књаз-господар налази изнад свих институција и свих закона, што и није сасвим било без основа. По начину одлучивања и владања, те управљања и располагања свим и свачим (земљом, кућама, чиновима, звањима...), књаз Никола је заиста имао неке одлике оријенталног владоца, што је за црногорске поданике - и православце и неправославце, а с обзиром на њихову историјску и сваку другу свијест, било прихватљиво и природно. Црногорски поданици су, једноставно, сматрали природним да неко своје право или потребу остваре мимо институција, које, истинито говорећи, и нијесу биле тако устројене да ефикасно рјешавају појединачне економске или статусне проблеме. Но, оно што нијесу могле државне институције, могао је Господар. "Оку моме невоља неће умаћи", поручивао је свемогући и "свевидећи" Господар.¹⁰

⁶ Извјештај М. Пироћанца, Архив САНУ, бр. 9986, 32.

⁷ М. Јовићевић, Тако је судио Господар (Извод из "Протокола молбеница"), Никшић 1998; Поред ових објављених, постоји у Архивском одјељењу ДМЦ преко стотину необјављених Молбеница: фонд Никола I, 1880, бр. 28; Н I, 1883, бр. 46; Н I, 1893, бр. 24; Н I, 1894, бр. 53, 57, 87; Н I, 1895, бр. 4; Недатирана грађа, фасцикла 2, бр. 132.

⁸ М. Јовићевић, Тако је судио Господар, Никшић 1998, 133.

⁹ Министар иностраних дјела, војвода Гавро Вуковић извјештава пограничног комесара Ника Татара о једној књажевој одлуци: "Његово Височанство Господар благоизволио је смилват се на Лака Мићкова Бјелицу те га је ослободио погрешке. Само несмије живјети са преступником у нашој граници, ако се не нађе да може са истом ступити у брак.", Војвода Г. Вуковић- Н. Татару, 23. 06. 1897, Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), фонд Погранични политички комесаријат, фасцикла 1.

¹⁰ Књажева бесједа, Глас Црногорца, бр. 49, 07. 12. 1902, 1.

На извјестан начин и књазу Николи је одговарало да на овај начин манифестује своју надмоћ над свим државним институцијама и земаљским законима. Његова владарска фигура бивала је тако за све црногорске поданике огромна и недодирљива.¹¹ Изгледа да је у томе књаз имао приличног успјеха, па је чак један племенски капетан из Загарача, увјерен у свемоћ књажеву, јавио на Цетиње да је захваљујући Богу и Господару у његовом крају коначно пала киша!¹² Бројна документа, односно молбе упућене књазу, свједоче да је свијест о његовој величини и земаљској моћи била веома присутна код црногорских држављана. Карактер и врста молби које су упућиване књазу, свједоче да су црногорски држављани књаза Николу, изгледа, подједнако доживљавали као "заједничког оца" и као политичко лице.

Из једне наредбе Министарства унутрашњих дјела дознајемо да су се црногорски поданици обраћали књазу за увозне дозволе, па је књаз почетком 1886. године дао извјесном Стеву Лукачевићу, одобрење за увоз волова.¹³ Исте је године књаз дијелио земљу у Улцињском пољу,¹⁴ а одредио је које ће се парцеле подијелити херцеговачким избјеглицама у околини Никшића.¹⁵ Без књажевог одобрења неки Црногорци из Никшића нијесу смјели скинути цријеп са добијених кућа и искористити га за градњу нових.¹⁶ Господар се бринуо и о правилном обрађивању винове лозе, па је једном приликом наредио и да се "виногради кропе како би се лозе са-

¹¹ Сердар Раде Туров Пламенац пише у својим "Мемоарима" (Подгорица 1997) да је књаз Никола због сопствене владарске сујете свјесно унижавао државне институције. Неколико пута је нпр. преправљао пресуде Великог суда, иако је знао да је донесена одлука исправна. Како пише сердар Пламенац, "он хоћаше за ову изјавит парничару отворено ово: Ја знам да није право овако да пресудим, него ја хоћу да је овако. Ја знам зашто, а и ти знаш." Наводно је књаз Никола своје неуважавање институција објашњавао на следећи начин: "Нећу ја да моје војнике и мој народ прште официрчићи и главарчићи, моја војска и мој народ имају мене, свог Господара, а за друге им ни стало није". О оваквој књажевој "политици", сердар Пламенац још каже: "Ово је све расло и ширило се, те је са тим учинио од официра и других чиновника 'мост' да они остану међу војском и народом с једне стране, а Господар да остане са друге стране, тј. да војска и народ прелазе преко њих код Господара а Господар преко њих код народа и војске, што се све ширило и развијало газећи једну и другу страну под собом, говорећи им често пута: 'Небо нема без грома цијену - у фукаре очи од сплачине'" (стр. 251).

¹² И. Беговић - Ф. Петровићу, 15. 06. 1887, ДАЦГ, Министарство унутрашњих дјела (МУД), ф. 47, бр. 916.

¹³ Министарство унутрашњих дјела - капетану Ј. Бакићу, 16. 01. 1886, ДАЦГ, МУД, фасцикла 1, бр. 42.

¹⁴ Допис министра унутрашњих дјела, 27. 02. 1886, ДАЦГ, МУД, ф. 1, бр. 99.

¹⁵ Војвода Шако Петровић - војводи Божу Петровићу, 25. 04. 1886, ДАЦГ, МУД, ф. 1, бр. 317.

¹⁶ Никшићки управитељ Шако Петровић-Његош саопштио је министру унутрашњих дјела молбу неких Никшићана да им се дозволи да са добијених кућа, вјероватно старијих, искористе грађевински материјал за градњу нових (ДАЦГ, МУД, ф. 40, бр. 247). Међутим, министар унутрашњих дјела није могао самостално одлучити о овоме, већ је за одобрење питао књаза Николу. "Као што сам ти већ телеграфом, Господар је река, да допуштиш онијема те су им куће даровате да с њих тигле макну и на нове пренесу како тигле тако и крше, једном ријечју вас материјал", обавјештава војвода Божо Петровић, министар унутрашњих дјела, Шака Петровића, да је молбу Никшићана књаз повољно ријешио (ДАЦГ, МУД, ф. 40, бр. 339).

чувале и народу с тијем велика корист учињела”.¹⁷ Старао се књаз и о рјешавању одређених социјалних питања, тако да је у вријеме неродице наредио да се сви они чији је материјални положај тежак, обавезно запосле као радници на изградњи државног пута.¹⁸ Господар је, што је посебно занимљиво, одређивао и вријеме када се смије на Скадарском језеру ловити риба. Цеклињанима који су му тражили дозволу за лов, одредио је два мјесеца када смију ловити рибу.¹⁹ Исто тако, књаз Никола је одређивао и границе између сеоских комуница и власништво племена над појилима. Половином 1896. он је разграничио пасишта између два црмничка села - Буковика и Глухог Дола, и одредио која им појила остају у заједничком власништву.²⁰ Господар се посебно занимао и за јавне радове (изградња путева, мостова), што није необично, али је његов удио у томе ишао дотле да је чак одлучивао о траси нових путева.²¹ У појединим случајевима занимао се и таквим ситницама какве су куповина алата и неких других ствари, потребних за изградњу пута. Тако књаз Никола посебним актом наређује војводи Божу Петровићу, министру унутрашњих дјела, шта све треба купити, па, поред осталог, набраја: 450 буради, 100 ђускија, 50 грабуља, 300 мотика, 100 маљева.²² Једнако је књаз бринуо и о стварима из просвјетне струке. Једном приликом је наредио да му се донесу на преглед сви стручни радови које су црногорски учитељи за једну школску годину написали. Све радове књаз је прочитао и, како каже министар просвјете, "на њима својеручно примједбе и натписе чинио".²³ Књаз је тражио и да га управитељи области редовно обавјештавају о здравственом стању народа, стању стоке, трговини, стању усјева, расположењу поданика. Тако погранични комесар Нико Татар, на књажев захтјев, доставља Министарству иностраних дјела извјештај у којем каже да је кукуруз побран и да је род изузетно добар, док је "кртоле и зеља као икад".²⁴

Књазу Николи се без много устручавања, заобилазећи све друге институције, обраћају бројни поданици који траже материјалну помоћ. Како је то објаснио један Црногорац у писму књазу Николи, "кад дође нужда није се срамота пожалити *свом земаљском оцу* и изказат своју нужду и неправду..."²⁵ Књазу Николи се, рецимо, обраћа извјесни Перко

¹⁷ Војвода Божо Петровић - капетану П. Перазићу, 04. 06. 1890, ДАЦГ, МУД, ф. 75, бр. 1056.

¹⁸ Капетан Ј. Лазовић - војводи Божу Петровићу, 23. 01. 1895, ДАЦГ, МУД, ф. 92, бр. 146.

¹⁹ Престолонаследник Данило - војводи Божу, 28. 02. 1895, ДАЦГ, МУД, ф. 92, бр. 165.

²⁰ Црногорски судови (исправе) 1879-1899, приредио Н. П. Рајковић, Подгорица 1998, 581.

²¹ Војвода Божо - војводи Шаку Петровићу, 23. 05. 1892, ДАЦГ, МУД, ф. 83, бр. 809.

²² Књаз Никола - војводи Божу Петровићу, 18. 03. 1889, ДАЦГ, МУД, ф. 70, бр. 559.

²³ Распис Министарства просвјете учитељима и учитељицама, *Просвјетџа*, бр. 1-3, 1889, 7; У Распису се поручује црногорским учитељима и учитељицама да књажев говор на њиховој Скупштини садржи сва потребна упутства за рад, па се тих упутстава треба строго држати.

²⁴ Н. Татар - Министарству иностраних дјела, 29. 09. 1896, ДАЦГ, фонд Погранични политички комесеријат, фасцикла 2.

²⁵ П. Марковић - књазу Николи, 1891, ДАЦГ, фонд Државни Савјет (ДС), фасцикла

Јошов, с молбом да му поклони "мало жита еће самриет од глади".²⁶ Исто тражи и Марко Богдановић, јер се, како каже, "немам коме обратити него Богу и Вама".²⁷ А извјесни Кусо Симо, када су му повјериоци запријетили узимањем земље, обраћа се књазу Николи да му каже шта да ради.²⁸ Удовица из Куча моли књаза Николу да јој "штогођ помогне", а један Васојевић тражи помоћ како му фамилија не би умрла од глади.²⁹ Књазу се као ученик гимназије обратио и Лазар Т. Перовић, касније познати дворски историк (*Двовјековна влада славне куће Пејировић-Њеђоша*), с молбом да му књаз купи књиге за школу.³⁰ И извјесни Никола Калуђеровић тражи од књаза да му купи књиге за школу, па ће му он "до гроба благодаран остати".³¹ Истим поводом књазу се обраћају гимназисти Нико Пејаковић и Душан Милић.³²

Од књаза Николе поданици су тражили и друге врсте помоћи. Извјесни Петар Ђоновић из Брчела очекује од књаза да ће разумјети тешко стање у којему се налази и да ће му зато "поклонити какву службу".³³ Црногорац који је прешао да живи у Србији, директно од књаза захтијева да му се врати нека земља која му је након његово одласка одузета у родном крају.³⁴ Било је и оних који су тражили од књаза да им помогне приликом запошљавања код поморске компаније Лојд,³⁵ док су молбе за учитељска намјештења у црногорским школама биле готово уобичајене.³⁶ Господару су се обраћали и родитељи неких ученика, тражећи да он упише њихове синове у Цетињску гимназију.³⁷ Честе су биле молбе Господару за додјељивање стипендија.³⁸ Један ученик VII разреда гимназије, касније правник и црногорски министар, др Секула Дрљевић, у својој молби књазу за додјелу стипендије, поред осталог, каже: "Судбина ми даде перо у руке, да пером одужујем св. дуг, пером да се борим, са пером да гинем за Господара свог Витешког, али да дорастем за такав бој, требам помоћи од премилостивог Господара, те се усуђујем Њега најпонижније замолити, да би ми једно стипендијско мјесто најмилостивије удијелити благоизволио..."³⁹

Све ове молбе књаз Никола је лично рјешавао или их је упућивао на рјешавање надлежном министарству или Државном савјету. Де-

1, бр. 13/1891.

²⁶ Перко Јошов - књазу Николи, 1892, ДАЦГ, МУД, ф. 83, бр. 529.

²⁷ М. Богдановић - књазу Николи, 07. 06. 1892, ДАЦГ, МУД, ф. 83, бр. 899.

²⁸ Кусо Симов - књазу Николи, 03. 04. 1884, ДАЦГ, ДС, ф. 1, бр. 2/1884.

²⁹ ДАЦГ, ДС, ф. 1, бр. 1/1891, 2/1891.

³⁰ Л. Перовић - књазу Николи, 28. 08. 1886, ДАЦГ, фонд Министарства просвјете и црквених послова (МПЦП), ф. 2, бр. 161.

³¹ Н. Калуђеровић - књазу Николи, 15. 09. 1887, ДАЦГ, МПЦП, ф. 3, бр. 159.

³² ДАЦГ, МПЦП, ф. 3, 1887, бр. 163; ф. 6, 1890, бр. 166.

³³ П. Ђоновић - књазу Николи, 16. 06. 1891, ДАЦГ, ДС, ф. 1, бр. 5/1891.

³⁴ Р. Нешковић - књазу Николи, 02. 05. 1887, ДАЦГ, фонд МУД, фасцикла 47, бр. 716.

³⁵ Љ. Кршанац - књазу Николи, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1886, бр. 10.

³⁶ М. Стругар - књазу Николи, 15. 09. 1889, ДАЦГ, МПЦП, ф. 5, бр. 162.

³⁷ ДАЦГ, МПЦП, ф. 2, 1886, бр. 154; ф. 5, 1889, бр. 38.

³⁸ ДАЦГ, МПЦП, ф. 2, 1886, бр. 12, 40, 139; ф. 3, 1887, бр. 50, 142, 151, 160; ф. 6, 1890, бр. 27, 133, 274; 1895, ф. 11, бр. 114;

³⁹ С. Дрљевић - књазу Николи, 10. 08. 1901, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1901, бр. 246.

шавало се да молбе на које, из ових или оних разлога, не може позитивно одговорити, прослиједи некој од ових институција, објашњавајући подносиоцу молбе да је она за то надлежна.⁴⁰ "Нека се обрне на Државни Савјет", "Казаће ти Држ. Савјет како ћеш"... написао је књаз Никола на десетинама молби које су му биле упућене, а које је прослиједио Савјету. Истина, било је и случајева да одбије молиоца/молиоце, правдајући то углавном ограниченошћу књажевске листе.⁴¹ Но, у многим случајевима књаз је излазио у сусрет молбама својих поданика. Тако је једном приликом упутио помоћ за 33 породице чији су усјеви страдали од града, наређујући да им се сваком појединачно дарују по два багаша жита.⁴² Упутио је помоћ и неким сиромашним устаничким фамилијама, којих је било преко стотину (107), са шесто чланова.⁴³ Уобичајено је било и да књаз поклања земљу и куће. Некада је поклањао земљу или кућу која је била државно власништво, а некада је од избјеглих муслиманских породица откупљивао имање и онда га поклањао коме је желио.⁴⁴ Постоје документи који потврђују да је и петнаест година након завршетка рата књаз сиромашним породицама дијелио по неколико рала земље у новоослобођеним областима.⁴⁵ Веома често књаз Никола је давао новчане прилоге за разне сврхе, углавном за изградњу путева или вјерских објеката. Многи од тих његових прилога нотирани су у оновременој штампи, али је било и случајева када то, из ових или оних разлога, није чињено.⁴⁶

Све наведено неспорно указује да је књаз Никола имао посебно мјесто у друштву оновремене Црне Горе. Захваљујући својој политичкој моћи успио је да постане свеприсутна личност у животу Црне Горе, контролишући оне најбитније социјалне релације. Особености црногорског друштва омогућиле су му да своју политичку моћ доведе до нивоа апсолутне моћи, и да од политичког вође израсте у потпуног господара над

⁴⁰ Када је учитељ Обрад Гледић тражио од књаза да буде враћен у службу, коју је с разлогом био изгубио, књаз је, не желећи да изађе у сусрет његовој молби, али ни да буде тај који га одбија, огласио себе за ненадлежног. Молиоца је упутио на министра просвјете. На Гледићеву молбу књаз Никола је одговорио: "То стоји до г. Павловића, што он учини одобрићу."; ДАЦГ, МПЦП, ф. 3, 1887, бр. 61/1.

⁴¹ На молбу неких угрожених породица из Голије да им држава помогне, књаз је преко министра унутрашњих дјела одговорио да жали што им не може помоћи, јер његови извори "немогу свуђ доспјети да би својој жељи и душевном побуђењу мога свакога задовољити и у помоћ му притећи"; Војвода Божо Петровић-војводи Шаку Петровићу, 23. 01. 1889, ДАЦГ, МУД, ф. 70, бр. 244.

⁴² Војвода Божо Петровић-предсједнику Окружног суда у Колашину, 08. 02. 1895, ДАЦГ, МУД, ф. 92, бр. 98.

⁴³ Капетан М. Бојић - војводи Божу Петровићу, 14. 05. 1887, ДАЦГ, МУД, ф. 47, бр. 742.

⁴⁴ Капетан С. Међикукић - Т. Вукотићу, 19. 03. 1886, ДАЦГ, фонд Погранични политички комесаријат, фасцикла 1.

⁴⁵ ДАЦГ, МУД, 1893, ф. 87, бр. 529, 530, 776.

⁴⁶ Књаз је, рецимо, дао 1000 фиорина за изградњу пута од Пресеке до Никшића (ДАЦГ, МУД, ф. 53, 1888, бр. 2551), те 10.000 фиорина за изградњу пута од Даниловграда до Никшића (ДАЦГ, МУД, ф. 70, 1889, бр. 212). Такође, књаз је покложио 300 талира за подизање цркве у Спужу (ДАЦГ, МУД, ф. 47, 1887, бр. 729), а приход од другог издања свога дјела *Пјесник и Вила* намијенио је за оправку Зетског дома (ДАЦГ, МУД, ф. 87, 1893, бр. 462).

земљом и људима. Он сам, чврсто је вјеровао да то тако и треба да буде, као и да таква његова позиција доноси понајвише користи Црној Гори и њеним држављанима.⁴⁷

Овакву његову позицију пратила је и одговарајућа семантика, тако да није необично што је у јавним публикацијама, али још и више у свакодневној комуникацији, књаз Никола најчешће називан "Господар". Титула "господар" је временом добила синонимско значење, тако да је чак један племенски капетан истицао како он признаје "само Господара за Господара".⁴⁸ Обичан свијет је на тај начин исказивао став да је за њих књаз Никола нешто више од политичког вође, владара. Одрас је то свијести да је књаз Никола за њих исто што и отац или домаћин велике породице. Титула "господар" је изгледа имала шире, комплексније значење од титуле "књаз". Титула "књаз" се у неком суптилнијем значењу односи на особу који води политику једне земље, а "господар" на особу који фактички господари, управља једном земљом. Поред тога, титула "господар" за обичан свијет има обиљежје једноставне и, унеколико, интимније форме обраћања владару, тако да је она одражавала извјесну приступачност и неконвенционалност у комуникацији између владара и његових поданика. Књаз Никола је на таквој врсти блискости, из чисто прагматичних (политичких) разлога, веома често инсистирао.⁴⁹

Обраћање поданика књазу са "Господаре", одговарало је књазу Николу зато што је на тај начин подстицана свијест о историјском континуитету његове власти. Наиме, владарска титула "господар" потиче из средњег вијека. Ову титулу - "господар" (*dominus*), користили су у Црној Гори најприје Балшићи, и то Ђурађ I (*Jure de Balsa, dominus Zente*) од сездесетих година 14. вијека, а затим и остали владари из ове породице. Касније је и Иван Црнојевић (1464/65-1490) употребљавао титулу "господар".⁵⁰ У интитулацији његове најраније сачуване повеље из 1469. године стоји : "Господар Иван Црнојевић".⁵¹ Исту титулацију налазимо и у

⁴⁷ У својим "*Мемоарима*" књаз Никола је забиљежио: "Народ црногорски, исто као и руски, још и данас само од Бога и Господара очекује и прима сваку власт и част. И за једну државу с наслједнијем историјскијем задатком - још једнако несвршењем - и потреба је и снага је права, и недијељена и пуна власт, мах и углед једнога Господара."; Краљ Никола, *Мемоари*, Цетиње/Титоград 1988, 610.

⁴⁸ Капетан Зарија Бакић - Великом суду, 21. 04. 1879; Црногорски судови 1879-1899, Зборник докумената, приредио Н. П. Рајковић, Подгорица 1998, 17.

⁴⁹ Љуба Ненадовић биљежи један занимљив примјер о оваквом књажевом односу према поданицима: "Једном тек што изађе кнез Никола из двора, неки сиромашак приђе му и рече: 'Бе си, господаре? Два дана како сам дошао, па не могу да изљегнем преда те!' Те речи нерадо је књаз чуо, па му одговори: 'Видиш онај прозор на крају? Онђе ја спавам. И који Црногорац треба ме да му за један грош судим, па у пола ноћи не дође под онај прозор и не викне: 'Устај, господаре, требаш ми!' тај Црногорац не вриједи ни онога гроша.'"; Љ. Ненадовић, *О Црногорцима (Писма са Цетиња 1878. године)*, Цетиње 1975, 236-237.

⁵⁰ У чланку *Господар - владарска титула Ивана Црнојевића* (Историјски записи, 3-4, 1999, 7-15) проф. Раде Михаљчић тврди да је Иван Црнојевић ову владарску титулу вјероватно преузео од Косача, који су, како Михаљчић каже, први почели да је користе.

⁵¹ Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, Титоград 1987, 106, 154, 160

многим његовим каснијим повељама.⁵² Иван Црнојевић је половином осамдесетих година 15. вијека користио и печат на којему је писало: "Иван Црнојевић господар зетски"⁵³. Међутим, његов насљедник Ђурађ Црнојевић (1490-1496) није употребљавао ову титулу.

Када се све ово зна, онда је јасно због чега је књазу Николи одговарало да му се поданици обраћају са "Господаре". Жељеле су се, очито, подстаћи неке историјске и политичке асоцијације о утемељености и континуитету - како власти коју књаз Никола врши, тако и положаја који заузима. Наводно је историја давала за право књазу да на томе инсистира. Црногорски историчар Марко Драговић је у књизи *Сеоба ѓосѓодара црноѓорскоѓ Ивана Црнојевића са Ријечкоѓ ѓрада на Цетиње 1485* (Нови Сад 1886), доказивао да постоји континуитет династичке власти - од Црнојевића до Петровића-Његоша, као и да постоји неспорна сличност између Ивана Црнојевића и књаза Николе у управљању земљом. Тако Драговић наводи да се Иван Црнојевић, кога једноставно назива "господар", на дворским сједницима распитивао код племенских главара о стању усјева и приликама у њиховим крајевима, а то је био уобичајени манир и књаза Николе. Како тврди Драговић господар Иван је редовно одржавао сједнице- Државног савјета, на којима су учествовали представници свих племена.⁵⁴ Према његовим "сазнањима" у доба Црнојевића пјевала се и пјесма - "Све у славу Бога милоснога, а за здравље Ива Господара", што је, тобоже, претеча оне пјесме која се пјевала књазу Николи - "Све за славу Бога великога./ И нашега књаза свијетлога..."⁵⁵ Драговићев ставови о историјском континуитету књажеве власти били су, наравно, општеприхваћени, па је и митрополит Митрофан истицао како је књаз Никола законити насљедник Ивана Црнојевића.⁵⁶ Тај континуитет књаз Никола је имао на памети још од првих дана своје власти, па је одмах по доласку на пријесто, у писму руском цару, навео да је једногласно проглашен за "књаза и господара".⁵⁷ Да је изабран за "књаза и господара", књаз је истакао и приликом полагања заклетве, крајем августа 1860. године.⁵⁸ А прије њега, народ је "господарима" понекад звао владику Петра II и књаза Данила, иако се они нијесу нарочито трудили да овој титули прибаве синонимско значење. Ни начин на који су они себе титулисали не указује да су много држали до историјске симболике коју би им ова титула могла обезбиједити. Књаз Никола је, наравно, према овој врсти симболике имао другачији однос. Његова је владарска титула била - "господар Црне Горе и Брда, Зете, дијела Рашке, Захумља и Приморја".⁵⁹ Наравно, подстицање овакве историјске симболике тре-

⁵² Црногорски анали (Цетињски летопис), приредио Б. Шекуларец, Цетиње 1996, 95, 103, 107.

⁵³ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii*, Већ 1858, 534.

⁵⁴ М. Драговић, *Сеоба ѓосѓодара црноѓорскоѓ Ивана Црнојевића са Ријечкоѓ ѓрада на Цетиње 1485. ѓодине*, Нови Сад 1886, 29-30.

⁵⁵ Исто, 36.

⁵⁶ Бесједа митрополита Митрофана, Просвјета, бр. 1, 1895, 4.

⁵⁷ Краљ Никола, *Полијички сјиси*, Цетиње/Титоград 1989, 10.

⁵⁸ Краљ Никола, *Полијички сјиси*, Цетиње/Титоград 1989, 9.

⁵⁹ Политички преглед, Глас Црногорца, бр. 49, 09. 12. 1900, 1.

бало је да допринесе изграђивању и јачању владарског култа књаза Николе.

Поред тога што је владарски култ књаза Николе требало да учврсти његову неприкосновену позицију унутар црногорског друштва, у исто вријеме је овај култ требало да послужи снажењу књажевих политичких и династичких претензија. То, поред осталог, значи да је култ књаза Николе требало да буде у функцији његовог дефинитивног устоличења као "првог Србина". Управо зато, државна идеологија је идеализовала књаза не само као моралну личност, већ и као досљедног националног борца којему је ослобођење и уједињење српског народа изнад свих личних и династичких интереса. Ова опсесија књаза Николе - да постане предводник цјелокупног српског националног покрета и да постане најистакнутије и најугледније политичко лице у српском народу, постоји, као што је то раније речено, још од првих дана његове владавине.⁶⁰ И после 1878. године, без обзира на крупне политичке промјене до којих је дошло, она је код њега једнако била постојана. У складу са тим, државна идеологија Црне Горе је имала и циљ да нагласи значај књаза Николе у српском национално-ослободилачком покрету. Тим прије што је углед националног прегаоца, који је књаз Никола у српском и словенском свијету већ уживао, пружао основа да се вјерује у утемељеност таквих претензија. О том књажевом угледу свједоче неки занимљиви подаци. Тако, рецимо, 1886. године група хрватских студената тражи од књаза Николе да им као "најславнији јуначки владар на Балкану и пријатељ хрватског народа" буде кум приликом преласка из католичанства у православље.⁶¹ Са једнаким уважавањем књазу Николи се обраћају и чланови *Друштва српског јединства* из Чикага и захваљују му за "огромне заслуге Српству учињене".⁶² Управа *Друштва* је нешто касније тражила од књаза да пошаље свој мало већи портрет за свечану салу *Друштва*, као и неколико својих књига за библиотеку.⁶³ И власник листа *Најпредак* из Охаја (САД) саопштава књазу Николи да је још од дјетињства он (књаз), због пјесничких и јуначких дјела, био његов идеал, док један Србин из Њемачке, иначе новинар, жели књазу да његови потомци, због књажевих заслуга за Српство, носе "куну царску од Лазара".⁶⁴ Да је књаз "носио српске народне мисли и заштитник подмјармљеног српства које (га) у мукама гледи и тражи помоћи", сматрали су и чланови Српског добротворног друштва "Балкан" из Чикага.⁶⁵ Било је Срба који су књаза Николу сматрали највећом узданицом српског народа.⁶⁶ Неки од њих слали су књазу своје оде: "Као Змају и Јунаку/ и Пјеснику Влада-

⁶⁰ О томе видјети: Ж. М. Андријашевић, *Црногорска државна идеја у вријеме Николе I Петровића Његоша* (први дио), Матица, 3, 2000, 145-158.

⁶¹ ДАЦГ, МУД, ф. 2, бр. 37.

⁶² АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1895, бр. 25.

⁶³ М. Мартиновић - књазу Николи, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1896, кутија 1, бр. 71.

⁶⁴ Л. Скриванић - књазу Николи, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1896, кутија 2, бр. 38; НЛ, 1897, бр. 12.

⁶⁵ С. Радаковић - књазу Николи, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1900, бр. 11.

⁶⁶ С. Лазић - књазу Николи, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1902, бр. 70.

оцу/ Витешкоме српском борцу/ Слоге српске храниоцу.../Благо Српству док је Тебе!/ и Високе Династије/ у највишој помрчини/ свуд Србима сунце грије”.⁶⁷ У књажевој личној архиви налази се и једна ускршња честитка из Новог Сада, у којој пошилаоци називају књаза Николу носиоцем и представником велике српске мисли и узданицом покороног српства.⁶⁸

Сличне су мисли исказивали књазу и његови поданици. Из Улциња му, рецимо, војвода Арслан-бег са тамошњим главарима честита рођендан са жељом да га Бог поживи зарад среће и славе "цијелога народа српскога".⁶⁹ Касније су из Колашина књазу честитали Нову годину са жељом да му Бог подари моћ како би са његовим Црногорцима кренуо "Онамо, онамо..."⁷⁰ Књазу, такође, желе да буде владар који ће саставити раздробљено Душаново царство.⁷¹ Црногорски учитељ Саво Ивановић пише из Београда књазу Николи да је књажев патриотски рад величествен, те да такав рад "мора и умије да с неком чаробном силом обезбружа и највеће Ваше противнике". "Живјели, да Бог да, Господару за дуго година...", додаје Ивановић.⁷² А Црногорац који већ дуже вријеме живи у Србији, насловљава своје писмо књазу на сједећи начин: "Његовом Височанству, Књазу-Витезу, Господару Црне Горе и Херцеговине, Цару јунака, Змају змајева, Ловћенском великом Орлу".⁷³ Било је и Црногораца који су жељели да књаз Никола буде владар који ће окупити и овеселити цијели српски народ, и то пред храмом Св. Ђорђија у Призрену.⁷⁴ У једној се честитки наводи и да успјех у остваривању националних интереса српског народа зависи од "снажног ума и енергије" књаза Николе.⁷⁵

Но, поред потребе да се афирмише политичко предводништво књаза Николе у српском националном покрету, постојао је још један важан разлог за стварање владарског култа књаза Николе посљедњих деценија 19. вијека. Наиме, управо у то вријеме постаје све већи и све гласнији круг књажевих политичких противника - Црногораца, који су живјели изван Црне Горе. Иако су многи од њих своје незадовољство темељили на неполитичким разлозима (незадовољство социјалним статусом), они су, по природи ствари, неизоставно постајали дио књажеве опозиције. Није могло бити а да њихов анимозитет према књазу лично не буде истовремено и анимозитет према књазу као носиоцу одређене политике и вршиоцу власти. Прерастање личне повријеђености у про-

⁶⁷ И. Пејовић - књазу Николи, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1903, бр. 58.

⁶⁸ Браћа Поповић - књазу Николи, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1903, бр. 36.

⁶⁹ ДАЦГ, МУД, ф. 87, бр. 859.

⁷⁰ М. Павловић и В. Булатовић - књазу Николи, 01.01.1895, ДАЦГ, МУД, ф. 92, бр. 4.

⁷¹ Д. Ковачевић - књазу Николи, 1899, АБО ДМЦ, фонд Никола I, бр. 55.

⁷² АБО ДМЦ, НI, 1896, 12.8.96, бр. 70; Занимљиво да само двије године касније Ивановић започиње писмо књазу Николи сљедећим ријечима: "Тиранине! И још један зулум од Тебе, којег прибиљежих ових дана у тефтер осталих зулума, које учини до сад мени и мојој породици!" (БИИЦГ, Списи војводе Гавра Вуковића, фасцикла бр. 75).

⁷³ М. Кнежевић - књазу Николи, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1897, бр. 151.

⁷⁴ Грађани Подгорице - књазу Николи, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1901, бр. 176.

⁷⁵ Ј. Кујачић - књазу Николи, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1903, бр. 156.

филисани политички анимозитет према Двору, има свој, краћи или дужи развојни пут. Изузетака који тај пут нијесу прошли готово да и нема. Примјера ради, Саво Ивановић, један од најпознатијих црногорских политичких емиграната, дошао је у сукоб с Двором због наводне везе своје жене с престолонаслеником Данилом. Да би се тај спор некако изгладдио, књаз Никола је Ивановића послао као државног стипендисту у војну школу у Италију.⁷⁶ Но, изгледа, да ова стипендија није утицала на Ивановића да престане да критикује неке чланове књажевске породице, при чему није штедио ни књаза.⁷⁷ Зато је при доласку у Црну Гору Ивановић био ухапшен. Његов је брат у Котору јавно говорио да је Господар на правди Бога ухапсио Сава, пријетећи да ће му због овога "неко платити".⁷⁸ Саво Ивановић се затим преселио у Србију, поставши један од најупорнијих и најжешћих критичара књаза Николе. На сличан начин се развијао сукоб и у другим случајевима. И како је у овом периоду, крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 19. вијека, постојао снажан политички анимозитет између Београда и Цетиња, природно је било да највећи број ових људи нађе уточиште у Србији. Српска влада их је углавном дочекала раширених руку, помажући многе од њих у политичкој дјелатности против књаза Николе.

Без обзира на различите мотиве непријатељства ове групе људи према књазу Николи, сви они су се слагали у једној ствари: књаз Никола је владар-апсолутиста и тиранин који је упропастио Црну Гору. Од Црне Горе је, према њиховом мишљењу, створио приватну државу у којој царују безакоње и биједа, а он сам је потпуно равнодушан према томе. Ништа боље нијесу мислили ни о његовој позицији у српском национално-ослободилачком покрету. Једна од првих књижевних публикација у којој се један црногорски поданик критички односи према књазу Николи био је спјев Тома П. Ораовца *Жалойојка Ловћену ѿланини*, објављен 1883. године, вјероватно у Нишу. У основи спјев има циљ да осуди и извргне подсмјеху женидбу кнеза Петра Карађорђевића са књегињом Зорком, књажевом кћерком, и да овај брак прикаже као неприлично дјело и антисрпски чин. Наводно је овај брак усмјерен против српског јединства, односно, "старог аманета".⁷⁹ Одлуком да своју кћер уда за Петра Карађорђевића, једног од претендената на српски престо, којег Ораовац назива "свјетском скитачином" и српским изродом, књаз Никола је наводно обрукао своје славне претходнике и учинио срамно дјело. "Чудна свадба, јад је задесио! Пријатељство вода понијела.../ Враг се жени - ђаво се удаје.../ Попује им народно проклество..."⁸⁰ каже пјесник. Очито је да Ораовац сматра да је овим чином књаз Никола продубио српски династички сукоб и унио ново сјеме раздора у српско политичко биће. Када је овако окарактерисао читав овај догађај, Ораовац се осврнуо и на

⁷⁶ Д. Радојевић, *Црногорци на лimesу*, Подгорица 1999, 78.

⁷⁷ Извјештај повјереника из Трста, 12. 05. 1891, ДАЦГ, МИД, ф. 36, бр. 904.

⁷⁸ П. Рамадановић - војводи Гавру Вуковићу, 30. 08. 1891, ДАЦГ, МИД, ф. 36, бр. 1143.

⁷⁹ Т. П. Ораовац, *Жалойојка Ловћену ѿланини*, 1883, 3-4.

⁸⁰ Исто, 11-12.

прилике у Црној Гори. Он каже да је у Црној Гори народ измучен, да превише има гладних и унесрећених, да држава не води бригу о ратној сирочади, рањеницима и удовицама, да се отима и расипа народни новац, да се убијају најчаснији људи и продају "браћа за дукате".⁸¹ У Црној Гори, према његовом мишљењу, главну ријеч воде - "лажни соци, лажљивиј' свједоци,/ И подмукли ловци и трговци.../ Који народ немилице гњава/ Што је часно ћерају и даве..."⁸²

Почетком деведесетих година 19. вијека Црном Гором су кружиле и пјесме Исаила Томића, уперене против књаза Николе, које је он потписивао као "Катуњанин". У једној од тих пјесама "Катуњанин" позива војводу Шака Петровића да буде организатор покрета за свргавање "књаза-бездушника".⁸³ Овај је пјесник ширио по Црној Гори и свој спјев у рукопису - *"Збор у Великој Оцаклији на Цетињу"* (1893). Главну ријеч на том збору, наравно, има књаз Никола, који унапријед дијели "Душанове земље" својим великашима и промовише себе у "балканског цара". Пјесник га због оваквих претензија назива "лудим Господаром" и чудовиштем, додајући да је његова владавина Божија казна за Црну Гору. Књаза сматра још и тиранином, који прогони најбоље Црногорце, и главним кривцем што је црногорски народ дошао на просјачке гране. Зато "Катуњанин" књазу поручује следеће: "Стани, стани бездушнице./ Стани Књаже крволоче,/ Стан' гробару, стан' демоне./ Свијех зала стани творче."⁸⁴

У исто вријеме када је до књаза дошао спјев *"Збор у Великој Оцаклији"* (1893), појавио се и проглас групе црногорских емиграната, који је формално био адресиран на књажевог рођака Филипа Петровића-Његоша. У *Пројласу* се Црногорци позивају да отпочну борбу за уставни поредак и слободу и да тако ограниче самовољу књаза Николе. Књаз Никола се у овом *Пројласу* означава кривцем што се Црна Гора налази у неподношљиво тешком стању и што нема "ништа што потребује једној модерној и цивилизованој држави". Црногорци се зато позивају да стану "злу на пут", тј. да натјерају књаза-апсолутисту да им призна њихова права и слободе, при чему им се као узор правога владара наводи српски краљ Александар Обреновић.⁸⁵

Већ наредне, 1894. године, књаз Никола је имао опширан извјештај о дјеловању и плановима црногорске политичке емиграције у Србији. У том извјештају се наводи да је емигрант Саво Ивановић обећао

⁸¹ Исто, 23

⁸² Исто, 27.

⁸³ "Кажи Кнезу аманати./ Да се склони он и влада./ Да се склони са злог пута,/ И злочестог свога рада."; АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1893, бр. 63.

⁸⁴ АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1893, бр. 58.

⁸⁵ У *Пројласу* се, поред осталог, наводи: "Наша побједоносна војска чија је слава цијелом свијету позната, стоји у рукама разних издаица, њена застава ниско се вије, њено оружје хрђа је попала. Наша највећа светиња, свети храмови оскрнављени су, њихова добра спахилуци су кнежеве власти. Наше школе затворене су, немамо путова ни мостова, немамо ништа што потребује једној модерној цивилизованој држави... Зато Браћо, потомци највећих јунака на Балкану, у име Бога ступимо напред - станимо злу на пут..."; АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1893, бр. 106.

краљу Милану да ће убити књаза Николу или престолонаследника Данила. Претпоставља се и да је убиство књаза Николе циљ на чијем остварењу ради цјелокупна црногорска политичка емиграција у Београду.⁸⁶ Са овом емиграцијом били су блиски и многи црногорски ђаци и студенти у Београду, а њих је, према једном непотпуном попису било нешто преко педесет. Након сазнања да се добар дио њих политички ангажовао, црногорско Министарство просвјете је почело да прикупља информације о њима.⁸⁷

Године 1894. објавио је учитељ Марко Бацковић, који је као емигрант живио у Србији, књигу *Црна Гора при крају девединајестог вијека*, у којој је покушао да докаже да Црна Гора на свим пољима назадује и пропада, а да је за све то крив књаз Никола и систем власти који је он створио.⁸⁸ Књаз је, како тврди Бацковић, запалио самртну свијећу славној Црној Гори, обавивши је ланцем најжешћег средњовјековног апсолутизма и тираније. Црногорци су, због овакве књажеве владавине, најнеслободнији народ у Европи.⁸⁹ Бацковић за књаза каже да је оличење неправедног владоца, поткрепљујући то примјерима у вези са расподјелом земље у новоослобођеним областима. Наводно је књаз огромне комплексе земљишта поклањао својим, иначе богатим војводама, док су сирочад погинулих војника остала без заслуженог дијела земље. Такође, књаз Никола у овом случају није показао само апсолутну неправичност, већ и безграничну грамзивост. Бацковић у прилог тој тврдњи наводи шта је књаз све добио у новоослобођеним областима, из чега се може закључити да је књажево имање попут највећег спахилука. Оваква неправедна расподјела узроковала је, према његовом мишљењу, све изразитије осиромашење најширих слојева црногорског становништва, као и све веће исељавање.⁹⁰

Марко Бацковић оптужује књаза и да је творац система власти у којему царују неправда, корупција и тиранија. Његови министри највећи су финансијски шпекуланти, а судије су људи без знања и морала. "Ти од поносног народа створи роба, ти подјарми Црну Гору - изјелицама и кугама људским, који обрुкаше Црну Гору", поручује Бацковић књазу.⁹¹ Он га, такође оптужује да гаји тајне династичке аспирације на српски престо и да таквом својом политиком завађа српски народ.⁹² Због свега

⁸⁶ У овом се опширном извјештају, поред осталог, наводи: "Саво Ивановић зафалијо се Краљу Милану даће он опрати сву невјерност црногорске емиграције са фишеком који ће опалити Књазу или Нашљеднику у прси, он је с том заклетвом оставио Србију... По разговору са Докт. и по другијема изгледима цијела емиграција сад иде на убиство, а по наговору краља Милана...", АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1894, бр. 60.

⁸⁷ ДАЦГ, МПЦП, ф. 11, бр. 324.

⁸⁸ На корици књиге не стоји година издања, већ се на крају уводне ријечи наводи "На Сретење 1894". Нема, такође, ни податка о мјесту издања. Иначе, Марко Бацковић је двије године касније (август 1896) убијен у Моравцима (Руднички округ). За убиство је оптужен Ранко Тајсић, који је имао неке везе са црногорским двором.

⁸⁹ М. Бацковић, *Црна Гора при крају девединајестог вијека*, 1894, 1-4.

⁹⁰ Исто, 5, 10, 13.

⁹¹ Исто, 45.

⁹² Исто, 74-75.

тога, Бацковић поручује Црногорцима да одлучно од књаза Николе траже увођење уставног поретка и поштовање њихових, законских и других права.⁹³

Недуго након Бацковићеве књиге, појавила се обимна публикација *"Неколико крвавих слика из албума Петровић-Његошевог дома"* (1898), у издању тзв. *Главног одбора црногорске емиграције*. Књига је, наравно, штампана изван Црне Горе, али се не наводи мјесто издања. И како се у Предговору каже, основни је циљ ове књиге да изнесе на видјело све оно лоше што су урадили Петровићи-Његоши, а посебно књаз Никола, као и да покаже сву њихову аморалност и злочиначки карактер. Према њиховом мишљењу, породица Петровић-Његош нема посебних заслуга за Црну Гору и једино по чему се она издваја од осталих црногорских породица јесте то што "нема скоро ни једног огњишта у наше Отечество ког није својом злочиначко-мучком руком у крви облила".⁹⁴ Већ у првом одјељку књиге ("Правосуђе Његошевог дома"), каже се да је књаз Никола лажов и тиранин чија је воља једини закон у Црној Гори, а да је Црна Гора спахилук у којему су Црногорци његови робови и измећари. Читав систем власти није друго до најобичнија фарса и обмана, а они који су дио тог система нијесу људи од интегритета, већ послушници и слијепи извршиоци злочиначких порива књаза Николе. О тим злоупотребама власти, уз навођење конкретних примјера, овдје се опширно пише.⁹⁵

У књизи *"Неколико крвавих слика..."* набрајају се и наводна злочиначка и неморална дјела која је починио књаз Никола. Књаз је, како се тврди, наредио да се убије на десетине Црногораца, и то без икаквог разлога, а обешчастао је већи број дјевојака и жена. Чак се тврди да су му његови дворјани и чиновници подводили своје снахе или кћери, а они који то нијесу хтјели да раде трпјели су сваковрсна шиканирања. Каже се и да је једном приликом књаз Никола, наводно, наредио да се убију муж и свекар његове љубавнице, а све како би могао да се са овом женом несметано састаје. Поред тога, износи се и оптужба да су неке од књажевих љубавница затрудњеле, али да су сва новорођенчад потрована и бачена у нужник.⁹⁶ У књизи се, такође, покушава доказати да је књаз Никола лакомац, материјалиста и зеленаш, који се непоштено обогатио и који је од Црне Горе створио своју латифундију. Затим се каже да је својом вјерском политиком, а посебно склапањем Конкордата с Ватиканом, учинио да Црна Гора постане стјечиште "католичких мрачњака" и Старчевићевих праваша. И напослетку, књаза оптужују да води политику која је

⁹³ Исто, 90-91.

⁹⁴ *Неколико крвавих слика из албума Петровић-Његошевог дома*, 1898, 5; Тзв. Главни одбор црногорске емиграције на крају Предговора наводи да династију Обреновић признаје за предводника српског покрета за ослобођење и уједињење, и то зато што сматра да је ова династија доказала своју историјску величину (стр. 6). О Петровићима-Његошима се каже да су они по српске интересе убитачна династија (стр. 52).

⁹⁵ Исто, 13-48.

⁹⁶ Исто, 55-110.

супротна националним интересима српског народа, јер, прије свега, ради на томе да задобије династички примат над Обреновићима. У том циљу он форсира некакво "црногорство" којим жели доказати да су Црногорци најбољи Срби, чиме, како тврде аутори публикације, ради против Србије и њене династије. Због тога му чланови *Одбора* поручују: "Напусти-те хотимично обмањивање лаковјерног народа: како су Црногорци први међу Србима, како само за њих знају 'сви седам краљева', како се с њима бегенише спријатељити и руски цар; па наравно кад је 'народ црногорски први међу Србима' - онда сте и Ви први од првијех. Раскрстите једном за свагда са идејом коју сте изнијели у Вашој 'Балканској Царици': 'Ко Црногорству не био вјеран,/ Богом и људма свуд био ћеран'".⁹⁷

Почетком 20. вијека (1901) појавила се још једна књига у којој се веома критички говори о приликама у Црној Гори, као и о карактеру система власти који оличава књаз Никола. Била је то књига *Истина о Црној Гори*, објављена у Будимпешти, непознатог аутора.⁹⁸ У књизи се, као и у претходним публикацијама ове врсте, износе готово истовјетне оцјене о црногорским приликама. Тврди се, рецимо, да за двадесетак година од завршетка рата Црна Гора готово да и није напредовала, осим што је изграђено неколико колских путева. Стагнација је примјетна у свим институцијама друштва, а посебно у просвјети, при чему се тврди да књаз Никола намјерно уназађује просвјету, како би Црногорцима лакше манипулисао. За књаза Николу се још наводи да је расипник народног новца, да му је основни циљ спољне политике добијање кредита, те да је апсолутиста окружен нечасним и компромитованим људима.⁹⁹

Бити противник власти у Црној Гори на почетку 20. вијека или имати другачије политичке ставове од оних званичних, у крајњем је значило бити противник Господара, тј. противник династије. Без обзира на то што су се многи опозиционари и незадовољници трудили да увијек нагласе како они нијесу против Господара, већ су само против неких неправилности у систему власти, њихово правдање, које је често и искрено било, слабо да је могло суштински промијенити ствари. Критиковати власт - ма којег нивоа и ма због чега, није могло а да не буде и критика Господара. Јер, у Црној Гори је Господар био, у ствари, власт и извориште највеће земаљске моћи, док су све институције власти, па и оне највише (Министарски савјет, Скупштина), задуго биле најобичнији декор његове аутократске владавине. Није се могао критиковати ни племенски писар, ни племенски капетан, а да та критика не буде посредно и критика књаза Николе, који је постављао и племенског писара и пле-

⁹⁷ Исто, 149, 187, 208- 211.

⁹⁸ Војвода Гавро Вуковић у својим *Мемоарима* тврди да је аутор ове књиге кнез Петар Карађорђевић (Г. Вуковић, *Мемоари*, књ. 3, Цетиње/Титоград 1985, 334). Иако се не може тачно утврдити да ли је књигу писао кнез Петар Карађорђевић, очито да је он имао неке везе са њеним настанком и објављивањем, будући да је Живојин Балугџић водио послове око њене припреме за штампу и објављивање. Писмо Балугџићево, којим се то потврђује, доставио је 1905. године Р. Мићић књазу Николи; Р. Мићић - књазу Николи, 24. 09. 1905, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1905, бр. 74.

⁹⁹ *Истина о Црној Гори*, Будимпешта 1901, 6, 9, 12, 40, 49, 82.

менског капетана. Исто тако, неслагање са политичким ставовима владе, суштински је значило неслагање са Господарем, будући да је он креирао и водио владину политику. Није се могао критиковати политички систем или стање друштва, а да се при тражењу најодговорнијег за постојеће слабости не дође до Господара. Његова одговорност, значај и свеprisутност у систему власти, легализована је била и Уставом. Књаз је дијелио законодавну власт са Народном скупштином, с тим што није дан закон Скупштина није могла прогласити док га не потврди књаз; он је постављао све државне чиновнике у земљи и давао официрске чинове. Књазу је био подређен и Министарски савјет (влада); књаз је постављао ministre и одређивао председника Министарског савјета. Такође, књаз је именовао и све чланове Државног савјета.¹⁰⁰ Наравно, књаз-господар је имао још више утицаја на политику и власт него му је то Устав давао. Разлога за то има више. Први је тај да су уставна ограничења његове власти била, углавном, формалне природе. У таквим ситуацијама није било паметно позивати се на процедуру и закон пред владарем који је изнад сваког закона и који може да заобиђе сваку процедуру. Затим, већина институције са којима је дијелио и вршио власт потицале су из периода апсолутизма, тако да је процес њиховог прилагођавања "новим правилима" био немогућ. И што је најважније, књажева моћ и харизма имали су снажно традицијско упориште, што је за друштво племенско-патријархалне свијести, какво је било црногорско, имало огромно значење. У тој традицији посебно су се препознавала патримонијумска обилежја његове владарске личности - књаз је "отац" свих Црногораца, исто колико је и владар Црне Горе, и његови поданици су га у доброј мјери тако и доживљавали. Занимљива је, рецимо, појава да многи Црногорци када одлуче да заувјек напусте домовину, траже пријем код књаза да би се опростили с њим, баш као да је у питању блиски рођак.¹⁰¹

За све Црногорце који су хтјели да ријеше неки свој статусни или имовински проблем, књаз-господар је и послеје увођења уставности био неприкосновена и незамјенљива институција власти. Посебно се то показивало када би наступиле тешкоће у остваривању неких права или у рјешавању имовинско-материјалних питања. У таквим ситуацијама најбоље је било тражити пријем код Господара или му се писмено обратити. Господар је био она посљедња и најдјелотворнија инстанца, која је коначно стављала тачку на проблем. Неспорно да је ова врста моћи била најважнији извор његове харизме и утицаја. Домен политике, како тврди И. Шибер, и јесте разрјешавање интересних конфликата у друштву, а "вођа" и није друго до носилац те активности.¹⁰² Једном је извјесни Перко Павличић, када никако није могао да добије државну службу, тражио од књаза да му помогне. Књаз је онда наредио Павличићу да

¹⁰⁰ *Устав за Књажевину Црну Гору*, Цетиње 1905; Члан 3, 4, 8, 9, 104, 105, 106, 118.

¹⁰¹ "Са највећим страхопоштовањем усуђујем се замолити Ваше Краљевско Височанство да ми дозволите да Ви приступим Свијетлој руци, пошто сам кренуо на пресељење са фамељом у Бугарску."; С. Поповић - књазу Николи, 07. 04. 1906, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1906, бр. 23.

¹⁰² I. Šiber, *Osnovi političke psihologije*, Zagreb 1998, 206.

обиђе сва министарства и да му се у оном министарству у којем има управљено мјесто, дадне писарска служба.¹⁰³ Утицај књажев на рјешавање оваквих питања био је апсолутан не само у црногорским органима власти, већ и у вјерским институцијама које су имале свог врховног поглавара изван Црне Горе. Барски кадија је, рецимо, тражио од књаза да му "изради код Калифа аванс с рангом и платом".¹⁰⁴ Књаз није презао ни од мијешања у рад институција православне цркве, покушавајући да неке одлуке Св. Синода преиначи и игнорише, због чега је једном приликом протествовао и митрополит Митрофан.¹⁰⁵ Посебно је Господар држао до својих овласти у дијелењу правде, што је била његова најомиљенија занимација. Јавно је књаз говорио да ће он лично "светити" сваког Црногорца којему суд неправедно пресуди. Сви који су сматрали да су оштећени пресудом, имали су несметан пролаз до Господара. Једном је свом поданику из Мораче, наводно, заповиједио да дође до њега како би праведно ријешио његов спор.¹⁰⁶ Књаз је, иначе, водио посебну бригу о правосудним органима, тако да без његовог знања нијесу могли бити именовани чак ни чланови обласних судова.¹⁰⁷

У новом систему власти, без обзира на све промјене које је "ново доба" донијело, књазу је једнако било стало да својим поданицима буде и даље "брижни отац" који даје и помаже у невољи, и кога ће поданици имати слободу да замоле "за једну малу помоћ".¹⁰⁸ Књажева дарезљивост, исто као и разлици због којих су му се поданици обраћали, заиста је била неуобичајена. Књаз је, рецимо, наредио да се из дворске касе исплати скоро 2.000 круна капетану Јову Бећиру, како би Бећир исплатио неке дугове. Књаз се на томе није зауставио него је још наредио Министарству војном и Министарству финансија да отпишу дугове које је капетан Бећир код ових министарстава имао.¹⁰⁹ Велику новчану своту (100 фиорина) добио је и некадашњи херцеговачки устаник, када га је књаз срео у Никшићу.¹¹⁰ Књаз је и даље давао велике прилоге за рад јавних установа, изградњу путева, вјерских објеката.¹¹¹ Књаз је обичавао и да неком угледнијем Црногорцу који је напустио овај свијет, о свом трошку

¹⁰³ П. Павличић - Државном савјету, 01. 12. 1905, ДАЦГ, Државни савјет, ф. 2, бр. 21.

¹⁰⁴ М. Карађузовић - књазу Николи, 20. 05. 1907, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1907, бр. 94.

¹⁰⁵ "Ја имам тврду наду да мој Господар неће дозволити да се игноришу црквене установе, пошто је Владар дужан да их штити од свачије самовоље..."; Митрополит Митрофан - књазу Николи, 03. 01. 1910, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1910, бр. 3.

¹⁰⁶ "Господару прошле године рекли сте ми да кога судови убију на правди, даћете га Ви светити, у исто вријеме заповиједили сте ми да дођем к Вама и даће те ми учињет право."; П. Јанкећић - књазу Николи, 02. 08. 1905, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1905, бр. 64.

¹⁰⁷ Књаз Никола - Мишу Поповићу, нема датума, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1909, бр. 125.

¹⁰⁸ Ђ. Гардашевић - књазу Николи, 19. 10. 1905, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1905, бр. 94.

¹⁰⁹ Војвода И. Пламенац - Управи Двора, 05. 07. 1905, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1905, бр. 53.

¹¹⁰ Капетан М. Томановић - Министарству унутрашњих дјела, 16. 09. 1906, ДАЦГ, МУД, 1906, бр. 4665.

¹¹¹ Признаница на 2.000 фиорина за Дом умоболних, 23. 07. 1905, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1905, бр. 58; Л. Мијушковић - маршалу Двора, 08. 11. 1906, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1906, бр. 72.

направи гробницу.¹¹² Најчешће су, ипак, биле молбе за новчану помоћ.¹¹³ Од десетина молби такве врсте, издваја се она Осман-бега Мушовића, које је своје тражење образложио са тридесетак стихова. "Паћу молит Владаоца/ мог животног храниоца.../ Господару јуначке ви части/ Немојте ме пуштит до пропасти...", вели, поред осталог, Мушовић.¹¹⁴ Будући да су Мушовићеве молбе стизале у Двор сваке године, а Господарева дарежљивост никада није изостајала (вјероватно зато што је ријеч о потомку угледне породице), Мушовић је признао да би сваког дана требало да се телеграфски захваљује књазу на добротинствима која му је учинио.¹¹⁵

Стварне границе књажеве дарежљивости није лако утврдити. Но, само један таксативни попис његових новчаних расхода свједочи о несумњивој благонаклоности према сиромашним поданицима. Према попису расхода за период од 10. фебруара до 10. маја 1907. године, књаз Никола је за ова три мјесеца на разна давања потрошио око 10.000 круна, што значи нешто више од 5% од своје цивил-листе (за 1907. годину - 189.586 круна). Наводимо само неке ставке из овог протокола: "23-ици Васојевића по кр. 2", "малом Васојевићу што се оперирао на Цетиње", "за исплату жита неког сиромаша", "једној малој пред Двор", "мајци покојног Јоза Шекуларца", "Величанину те је болова у болницу", "Марку Стругару за неко дијете", "жени из Ожеговица те јој је умро син у Америку", "Спасоју Брајовићу за леб и сир", "жени из Комана те је оставио домаћин с' ђецом на улицу", "једном човјеку да преведе болесну шћер на Цетиње", "за фамилију неког Куча те је умро у Бар", "пред Двор малој с' Угања", "једној сиромашници", "Мују Ацајлићу за краву", "за ручак 50 Цуца и Ђеклића", "за једног сиромаша"... На овај или онај начин, новац од књаза добило је за ова три мјесеца преко три стотине људи!¹¹⁶

И поред књажевог настојања да својим поданицима буде "добри отац", постојао је у Црној Гори повећи број људи чија је одбојност према књазу Николи била позната црногорским полицијским органима. Многи од њих су изрицали увреде на књажев рачун или су га омаловажавали, што су црногорске власти одмах кажњавале затвором. Неки су ликовали због уставног ограничења књажеве власти, објашњавајући да је сада највећа власт Скупштина, а да се Господар ништа не пита.¹¹⁷ У Андријевици је поп Богдан Вуковић пријетио да ће Васојевићи тољагама и оружјем узвратити Господару уколико их буде критиковао.¹¹⁸ О књазу је ружно говорио и Р. Радевић из Лијеве Ријеке, који је описао вла-

¹¹² Управа Двора - Л. Вујовићу, 16. 02. 1905, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1905, бр. 22.

¹¹³ Видјети: М. Јовићевић, *Тако је судио Господар* (Извод из "Протокола молбеница"), Никшић 1998, 185-225.

¹¹⁴ Осман-бег Мушовић - књазу Николи, 30. 09. 1906, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1906, бр. 78.

¹¹⁵ Осман-бег Мушовић - књазу Николи, 06. 05. 1908, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1908, бр. 26.

¹¹⁶ Протокол о пријему новца Њ. В. Господара, 02. 06. 1907, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1907, бр. 103.

¹¹⁷ Ж. Никчевић - Министру унутрашњих дјела, 19. 06. 1907, ДАЦГ, МУД, 1907, бр. 3070.

¹¹⁸ Ж. Никчевић - Начелнику министарства унутрашњих дјела, 21. 07. 1907, ДАЦГ, МУД, 1907, бр. 3532.

дара на слједећи начин: "Књаз бјеше у Подгорицу дошао; узјахао кроз народ на једну кљусину; изашао из памети као Радован Ђуров (Радован је сулудан), остарао и побудалио и незна ништа."¹¹⁹ Црногорска полиција открила је била и аутора пјесме која је растурана по Подгорици, а којом се позива и на убиство књаза Николе ("Па за то нећу жалит живота/ Само да се народ отрси Скота").¹²⁰ У Подгорици је откривен и спис "*Књаз може свакога*", у којем се књаз приказује зликовцем који је упропастио Црну Гору: "Да је Књаз Никола промјенио своју тактику, мучког убијања људи, које је одавна употребљавао, - у јавно убијање; већ је петнаест дана од кад Црногорци чекају дако се Књаз тргне од овог вратоломног пута, али тога нема... Књаз Никола се не трза. Он све даље срља у својим подвизима, којима нам кућу ископа. Он је погазио традиције и права своје куће..."¹²¹ У исто вријеме, књазу је у једном писму које је потписано псеудонимом, сугерисано да би најбоље било да абдицира у корист престолонаследника, а да прије тога организује истински слободне изборе, да деполитизује судство и да се одрекне услуга "ласкаваца и мајмуна" који су му вјерни само због својих интереса.¹²² Јавних критика књаза Николе, првенствено преко опозиционе *Народне мисли*, наравно, није било. Непријатељство према Господару углавном је исказивано далеко од ушију јавности и, посебно, власти. Према књажевом рачунању, преко стотину познатих Црногораца је исказало непријатељство према њему - од завршетка Вељег рата до првих година 20. вијека. У Двору је постојао списак тих људи.¹²³

Као потенцијалне противнике књаза Николе државна власт је и даље сматрала црногорске ђаке и студенте који су се школовали у Србији, те их је зато полицијски надзирала када би они за вријеме љетних феерија дошли у Црну Гору. Министарство унутрашњих дјела је већ почетком јуна издавало наредбу обласним управама о надзору омладине која се школује у Краљевини Србији.¹²⁴ Министарство је обласним управама достављало и посебна упутства о начину на који треба вршити надзор, јер је требало водити рачуна да се код њих, уколико би примјетили да су под присмотром, не створи незадовољство према црногорској власти. Поред контроле њиховог кретања и понашања, Министарство је препоручивало да се обрати највећа пажња да ови студенти и ђаци не би ширили какве револуционарне прогласе или новине у којима се износе критике на рачун власти. Све ове мјере предузимане су јер се претпостављало да је већина њих за вријеме боравка у Србији била у контакту са та-

¹¹⁹ Капетан С. Марнић - Обласној управи у Колашину, 15. 09. 1907, ДАЦГ, МУД, 1907, бр. 4407.

¹²⁰ С. Лопичић, секретар Министарства унутрашњих дјела - Министарству унутрашњих дјела, 28. 08. 1908, ДАЦГ, МУД, 1908, бр. 3639.

¹²¹ С. Лопичић, секретар Министарства унутрашњих дјела - Министарству унутрашњих дјела, 28. 08. 1908, ДАЦГ, МУД, 1908, бр. 3640.

¹²² "Старац Србијанац" - књазу Николи, 29. 06. 1907, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1907, бр. 133.

¹²³ АБО ДМЦ, Регистрована документа без ознаке године, фасцикла бр. 1.

¹²⁴ Бригадир Б. Бошковић, заступник Обласног управитеља у Никшићу - Министарству унутрашњих дјела, 07. 06. 1908, ДАЦГ, МУД, 1908, бр. 2129.

мошњим црногорским политичким емигрантима, посебно припадницима омладинског покрета.¹²⁵

У оваквим политичким и социјалним околностима, крајем 19. и почетком 20. вијека, државна идеологија је глорификовањем и идеализовањем књаза Николе настојала да онемогући да се и најмање окрњи његов владарски култ. Била је то посљедица исправног увјерења да се на владарском култу књаза Николе у великој мјери темељи стабилност читавог система власти. Књаз Никола, као персонификација цјелокупног система власти, али и "херојске" Црне Горе, заиста је снагом свог угледа и својом харизмом националног вође, штитио један анахрони политички систем од свих критика и оспоравања. Вјештом манипулацијом, свака је критичка ријеч против овог система представљана као ријеч против књаза Николе, а тиме и против Црне Горе са којом се књаз био поистовијетио. Наравно, таква врста политичке манипулације имала је свој вијек трајања. Већ крајем прве деценије 20. вијека, када је у Црној Гори стасала једна нова генерација поданика која је рођена послје Вучјег дола, књажев култ изгубиће бројне поклонице. За ове, релативно младе људе, књаз није био што и за њихове очеве - ни ослободилац, ни херцеговачки јуришник којег је пратила звоњава са Дечана и дивљење већине балканских народа. Он је за њих искључиво био владар сиромашне земље и господар над неdjелотворним системом власти. Тада почиње да слаби књажев култ, а са њиме и упориште за све оне политичке идеје и ставове чији је творац био књаз Никола.

Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ

THE POLITICAL BASIS OF PRINCE NIKOLA'S RULING CULT AT THE END OF THE 19TH AND BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary

The creation of a ruling cult always, ultimately, has the same aim: adoration, faith, loyalty. By using, or placing emphasis on certain issues and information, which need not always be true, an idealized image of the ruler is impressed on his subjects, all with the aim of promoting positive emotions in them towards him. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century the state ideology, in glorifying and idealizing Prince Nikola, sought to prevent the slightest damage to his ruling cult. This was the consequence of the justified belief that the ruling cult of Prince Nikola was, to a great extent, the foundation on which the stability of the entire government system rested. Prince Nikola, as the personification of the ruling system as a whole, but also of "heroic" Montenegro, by the power of his reputation and his charisma as a national leader did indeed protect an anachronistic political system from all criticism and challenge. By skilful manipulation, every word of criticism against this system was presented as a word against Prince Nikola and by this token against the Montenegro with which the Prince had identified himself.

¹²⁵ Бригадир М. Мартиновић, заступник министра унутрашњих дјела - Обласним управитељима у Цетињу, Бару, Подгорици, Колашину и Никшићу, 02. 06. 1908, ДАЦГ, МУД, 1908, бр. 2125.

Нада ТОМОВИЋ*

РУСКА ЈАВНОСТ ПРЕМА ПРОГЛАШЕЊУ АНЕКСИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Анексија Босне и Херцеговине несумљиво представља један од најзначајнијих догађаја на европској политичкој сцени уочи Првог свјетског рата. С обзиром на то да је представљала својеврсно гажење одредаба једног међународног уговора, она је изазвала велику реакцију у свијету. Као што се могло и очекивати анексија је на најоштрију осуду наишла у Русији. Иза официјелног става да је она традиционални заштитник словенских народа, Русија се у ствари залагала за принцип *pro domo sua*.

Руско јавно мњење није изражавало гледиште своје владе. Оно је тражило да се званична Русија више заложи за српске захтјеве и да анексију нипошто не треба признати. Руски културни и научни радници заузели су одлучан став против анексије. У интелектуалним круговима расправљало се о словенском и балканском питању, о улози Русије међу словенским народима, о културном и привредном уједињењу словенских народа. О тим питањима држали су предавања угледни универзитетски професори и публицисти, који су са симпатијама пратили револт народа у Србији и Црној Гори против анексије Босне и Херцеговине.¹

Универзитетски професор Трубецкој 16/29. октобра 1908. држао је предавање о босанско-херцеговачком питању у клубу јавних радника. Притом је истакао да је запосиједање Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске својеврсно гажење одредаба Берлинског конгреса. Руски народ не може признати присаједињавање ових двију словенских провинција, закључио је Трубецкој.

Гроф Бобрински се, такође, заложио да Русија не смије признати анексију. Као члан Думе, он је био категоричан да Думу треба одмах распустити ако руска влада призна анексију. В. А. Маклаков је, говорећи о истој теми, између осталог рекао: "*Пишање мијешања Русије у српско пишање је пишање принципа и дуга. Правда не побјеђује увијек од-*

* Аутор је доцент на Филозофском факултету у Никшићу.

¹ Глас Црногнца, 22.нов. 1908., бр.62, (датуми у штампани су по старом календару).

мах, али одрећи се правде због малодушности је неопроштиво".²

Велико интересовање широм Русије изазвала су предавања вође кадета професора Миљукова о српском питању у анексионој кризи.³

Универзитетски професор Коморовски држао је средином новембра 1908. предавање у Петровграду о приликама у Босни и Херцеговини. Поред осталог, он је нагласио да Русија има само један смјер на Балкану: да помаже слободно развијање словенских земаља. "*Према Србима прије се постојало неправедно, и то више не смије да буде. Не признају анексију и радији на оснивању балканског савеза то је задатак Русије*", закључио је Коморовски.⁴

Крајем новембра, гроф Бобрински, професори Пагодин и Радичев одржали су више предавања по Русији о српском питању.⁵

У тежњи да покажу експанзионистичке намјере Двојне монархије, руски књижевни и културни кругови развили су такву дјелатност да је о анексији настала обимна литература још у току 1908-1909. године. Академик П. А. Лавров написао је студиозну расправу под називом "*Анексија Босни и Херцеговини и одношење к ней словянства*". Он је осудио тајне споразуме руске дипломатије са Аустро-Угарском, због којих балканске земље нијесу добиле стварну руску подршку. Лавров је апеловао да Русија мора остати вјерна својим историјским зајетима и не смије се помирити са чином анексије. Такође, он је указивао на потребу чвршће везе између Бугарске, Србије и Црне Горе како би се лакше стало на пут аустроугарском продору на Балкан.

С. Шарапов у брошури "*Ближнейшие задачи России на Балканах*", као и Лавров, залагао се за стварање чвршће везе између балканских земаља. Основни задатак руске дипломатије, увјеравао је С. Шарапов, јесте "*образовање Балканског савеза, који ће зауставити Аустрију као прелазницу Немачке на Балкану*".⁶

Анексију је осудио и славни руски књижевник Лав Николајевич Толстој. На прослави свог осамдесетог рођендана у Јасној Пољани говорио је пред депутацијом студената из Москве и оштро осудио чин анексије истичући да је нанесена неправда српском народу.⁷

Он је написао брошуру - "*О присаједињењу Босне и Херцеговине Аустрији*". Илустрације ради навешћемо неколико најинтересантнијих

² *Речь*, 16 октобар 1908. 248: Новине "Речь" биле су орган кадета као и "Слово" и часопис "Русская мысль"; октабриста - новине "Голос Москвы", часопис "Московский еженедельник", умјерених десничара (као октабриста) - новине "Новое время", "Россия", крајњих десничара - новине "Московские ведомости", "Русское знамя", "Земщина", часопис "Гражданин". Посебно мјесто у овом регистру заузимају новине "Россия" и "Новое время". "Россия" је изражавала гледиште царске владе на поједина питања спољне политике. "Новое время" - које је уређивао Суворин, за истраживача представља посебну вриједност

³ *Политика* 13. октобар 1908., бр. 1703.

⁴ *Политика* 17. новембар 1908. бр. 1738.

⁵ *Политика* 19. новембар 1908. бр. 1740.

⁶ А. П. Лавров, *Анексија Босни и Херцеговини и одношење к ней словянства*, С. Петесбург 1910, 138 - 139.

⁷ С. Шарапов, *Ближнейшие задачи России на Балканах*, Москва 1909, 31.

детаља из ње. "Појмљиво је да је онај сѝарац са наказним ѝојмовима, ко-
ји се назива аусѝиријски цар, заједно са још неколико десетина исѝио ѝа-
квих као и он људи, са исѝио ѝако наказним ѝојмовима, моѝао зажељетѝи
да неколико сѝиоѝина хиљада који са њим ничеѝ заједничкоѝ немају,
ѝроѝласи за своје ѝоданике, налазеѝи да је ѝио врло добра и корисна
сѝивар и да би своју одлуку одржавао у снази, ѝреѝиетѝи да ће ѝоубијатѝи
све оне, који је не буду ѝризнавали".⁸

Веома оштро Толстој је осудио компензациону политику коју је
заговарала руска влада, сматрајуѝи да се комплексна питања не могу
рјешавати на тај начин. "Још се некако и моѝло ѝоворитѝи о анексијама,
комѝензацијама и конференцијама, настѝавља Толсѝиој, и ѝреѝиитѝи ра-
ѝиовима ѝре 500, 100 ѝа чак и 50 ѝодина. У она су времена још моѝли за-
ѝљуѝене, обманутѝе народе, као волове који се ѝродају, ѝребациваѝи од
једних ѝазда ка друѝима, од Турака Русима, од Руса Немцима иѝид."⁹

Интересантно је његово поимање рата као начина рјешавања
спорова било које врсте, па поводом тога каже: "И Босанци и Херѝеѝов-
ци, и ви Срби, и сви словенски народи ѝре свеѝа никако и не ѝреба да се
сѝремаѝи за раѝи, ѝѝј. не на оне исѝие ѝресѝиуѝе, од којих и за које живе
она разбојничка ѝнезда, иѝио се зову велике државе, и да не ѝреба да мо-
лиѝи ѝомоѝи од уѝравиѝеља ѝиѝх држава, но ѝреба да ѝресѝанетѝе рас-
ѝламѝиваѝи у себи ѝруби срѝски и словенски ѝаѝѝириоѝизам..."¹⁰

Руска штампа је са симпатијама пратила растуѝи револт српског
народа против Аустро-Угарске. Дописник Политике из Петровграда,
првих дана анексионе кризе јавља да је сва руска штампа потпуно на срп-
ској страни. "Ново време", "Слово", "Рус", "Реч" и др. износили су ми-
шљење цјелокупног руског друштва, по коме Аустрија не смије никако
задржати Босну и Херцеговину. Питање Босне и Херцеговине није само
српско, него питање цијелог Словенства, писала је поменута штампа. Од
руске владе је тражено да не призна анексију.¹¹

"Новое время" - тих дана пише: "Као иѝио су се у овом ѝренуѝику
сложили сви Срби, ѝако ће се и све руске ѝолиѝичке сѝѝранке сложитѝи и
неће наѝусѝиѝи браѝски срѝски народ. Руско друѝѝиво се нада да ће све
сѝѝранке у Думи уложитѝи ѝроѝесѝи ѝроѝив аусѝиријскоѝ разбојниѝѝива."¹²

Српска штампа је била преплављена наводима из руске штампе
оптимистичке садржине. Скоро без изузетка, све руске новине су тржи-

⁸ Лука Вукчевиѝ, *Црна Гора у босанко-херѝеѝовачкој кризи*, Титоград 1985, стр.101.

⁹ Лав Николајевиѝ Толстој, *О ѝрисаједињењу Босне и Херѝеѝовине Аусѝирији*, фо-
тотипско издање, Београд 1996. 12;

Своје прво издање Толстојева брошура доживјела је у Берлину 1908. године. За-
што тада није издата у Русији можда довољан одговор даје ова реченица из ње "...
Десило се да управљачи осталих сличних установа (држава) зажелели да они узму
учесѝа у тој отимачини, иако се веѝ неколико недеља као лопови домунѝавају на
свом лоповском жаргону о неким тамо анексијама, компензацијама, конгресима,
конференцијама, декларацијама, делегацијама итд., не могу сада да дођу ни до ка-
кве одлуке...", (9)

¹⁰ Исто, 15-

¹¹ *Полѝиѝка* 13. октобар 1908. бр. 1703.

¹² *Новое время*, 13/26 окт. 11706.

ле од владе предузимање енергичнијих корака. *Биржевия ведомости* у чланку под насловом - *Европа у балканској кризи* - пише да српско питање у анексионој кризи има европски карактер и да је Русија обавезна да пружи подршку српском народу.¹³

Политика је пренијела веома интересантан чланак из петровградског листа "*Вечер*" под насловом "*Рај је неизбјежан*", у коме се истиче да ако Русија пристане на анексију Босне и Херцеговине, рат између Србије, Црне Горе и Турске са Аустријом је неизбјежан. Такав акт би увукао у акцију и саму Русију, хтјела то она или не. Осим тога, каже се даље, такво држање Русије по питању анексије изазвало би незадовољство Словена, а Аустрија би то, нема сумње, искористила... Ако би Русија протестовала против анексије, наводи се у закључку, врло је могуће да се њој придруже и остале силе.¹⁴

"*Московския ведомости*", такође су указивале на обавезу Русије да пружи ако не војну, оно моралну подршку српском народу, како би му се оставила нада у будућност. Тврдње руских званичника да је Русија војно неспособна да се супротстави Аустрији, оповргавана је чињеницом да је у историји било много случајева "*да мали њобиједе великога*".¹⁵

Јавно мњење оптуживало је руску дипломатију зато што је дозволила да буде изиграна споразумом са Аустро-Угарском 1897. године, јер га се она није придржавала фактички од његовог ступања на снагу, водећи експанзиону политику на Балканском полуострву. Непризнавање анексије сматрано је као најчелисходније рјешење за враћање угледа Русије код словенских народа.¹⁶

Кампања против аустроугарске политике на Балкану, у руској штампи неће престајати у току читаве 1908. и 1909. године. Оштар тон поменутих гласила био је прожет словенофилским идејама, са недостатком осјећаја за реално просуђивање стварне моћи Русије, или боље речено непризнавање њене немоћи. Намеће се питање да ли је то био истински патриотизам или намјера гласила да обрете на себе пажњу и надвече друге. Можда ова посљедња констатација изгледа преоштра, али свакако се не може порећи да је допуштено да новине штампају много шта непотребно и преувеличано са пуно лакомислених закључака.

Словенофили из времена анексионе кризе нијесу били словенофили из 1876. јер, како то објашњава српски посланик у Петровграду Д. Поповић, узроци овог покрета у 1876. били су много јачи него 1908. Словенофили из доба анексије, били су само незнатни остаци од оних старих, без ауторитета и моћи. Они су, на сједницама "*Словенског комитетa*", нападали руску дипломатију и, задахнути симпатијама према Србији, тражили су енергичну одбрану српског народа од Аустро-Угарске. Међутим, њихов глас није далеко допирао, те није могао много ни постићи.¹⁷

¹³ *Глас Црногорца*, 1. новембар 1908. бр. 60, *Трговински гласник* 22. октобар 1908. бр. 237.

¹⁴ *Политика* 1. новембар 1908. бр. 1772.

¹⁵ *Московския ведомости*, 23. окт./5. нов. 1908. 247.

¹⁶ *Московския ведомости*, 29. јан./11. феб.. 1909. 23.

¹⁷ Словенофилство, као доста универзалан правац, формира се у Русији 30-их годи-

То свакако не значи да јавно мњење није имало никаквог утицаја на руску званичну политику. Сам цар, Николај II, када је било извјесно да ће бити проглашена анексија Босне и Херцеговине изјавио је да ће тешко бити смирити руску јавност да не реагује на анексију.¹⁸ Разлога за забринутост још више је имао његов министар иностраних послова због тајних преговора у Бухлау. Он је чак овластио свог замјеника Чарикова да уложи протест против напада руске штампе на њега због поменутих преговора.¹⁹ Извољски је тражио да се посебна пажња обрати на новинаре "Новога времена" Јегорова и Пиљенка - јер је овај лист био опозиција влади. Чариков је добио одобрење од цара да Пиљенка пошаље на међународни симпозијум новинара који је требао да се одржи у Берлину 1/14 октобра 1908. Сматрало се да ће Пиљенко бити поласкан, чиме би се за извјесно вријеме одстранио од писања у *Новом времену*. За другог нови-

на XIX вијека. Оно свој израз има у филозофији, социологији, теорији умјетности, књижевности. У првој фази, коју називамо раним словенофилством, тај правац није безначајан, али не даје веће домете ни у једној области. Није био ни популаран, често је био презиран и омаловажаван, а власти су га сурово прогониле. Па ипак, он опстаје у руском животу и култури.

Словенофили су развили концепцију да словенска и руска цивилизација имају свој особени и самобитни карактер и да та цивилизација неће само поновити оно што су дале претходне цивилизације, да елементи других цивилизација могу бити само храна за њу, да их она може усвојити, али да при томе не треба и не може да изгуби своју особеност.

Рани словенофили, Алексеј Хомјаков, браћа Киријевски (Иван и Петар), браћа Хусакови (Константин и Иван), чине узак круг лично повезаних људи. Своје концепције више израђују у дискусијама у својим круговима, него у штампаним радовима. Сви су племићи, и тиме се, свакако, могу објаснити неке стране њиховог учења. Иако племићи, они су веома одлучни у борби против кметског права, одлучни заступници потпуне слободе штампе. Одлучно су за ослобођење од политичког притиска, али нијесу за учешће народа у политици.

Словенофили су били изложени страшној тортури руског самодржавља, далеко већој него њихови опоненти западњаци. Хапшени су и издржавали у затвору и дуже временске казне К. Аксаков, Ј. Самарин, Н. Данилевски. За ране словенофиле три здрава стуба руског живота су самодржавље, православље и руска народност. Дјелатност руских словенофила одвија се до почетка шездесетих година XIX вијека, када ће већина њих умријети, а и укидање кметства ће потиснути њихову идеологију.

Сљедећи период распламсавања словенофилства пада у вријеме припрема и вођења рата за рјешење Источног питања. Главни представници тога периода били су Данилевски, Достојевски и Константин Аксаков.

Тежак положај хришћана у Турској, херцеговачки устанак, турска звјерства у Бугарској - догађаји који су узбунили цијелу Европу - дали су словенофилском покрету широки замах, много већи него што га је имао до тада, и он је захватио цијелу Русију. Истакнути представници овог покрета, гроф Игњатјев, генерал Черњајев, Анасков и други имали су великог утицаја на руску званичну политику. Под њиховим притиском Русија је објавила рат Турској 1876. солидарисајући се на тај начин са српским народом. (Николај Данилевски, *Русија и Европа*, Београд 1994., предговор Латинке Перовић; Димитрије Поповић, *Борба за народно уједињење 1908 - 1914*, 44)

¹⁸ Писмо Чарикова - Извољском, 8-9. септембра 1908. Јахта "Нева" - цитирано по Б. Павићевићу, *Русија и анексиона криза 1908-1909*, Титоград 1984., 429.

¹⁹ Делепа Чарикова - Николају II добијена на јахти "Штандант" 29. септембра 1908, по Б. Павићевићу, Исто 469.

нара, у извјештају Извољском, Чариков каже "да је у његовим рукама".²⁰

Очигледно, руски званичници нијесу били равнодушни према ставу јавног мњења. Стрепећи да би оно могло увући Русију у рат као 1876. године, тражени су начини да се колико-толико стишају бучне манифестације. На самом почетку анексионе кризе, руској званичној политици је донекле одговарало писање штампе против бечког кабинета. Као што се може примијетити из претходних навода чак се и писање листа, који нијесу били опозиција влади, одликовало критичким и бунтовничким тоном. Ово се може протумачити потребом да се српском народу покаже да Русија неће равнодушно посматрати аустријску експанзију на Балкану. Требало се "искућити" за погрешне дипломатске потезе који су омогућили Двојној монархији да лакше закорачи на Балкан.

Руско јавно мњење, бар у почетној фази кризе, револтирано колико поступком Беча толико и политиком руске дипломатије, руководиће се гласом солидарности са српским народом и тражиће од владе предузимање не само дипломатских већ и, ако то буде потребно, војних корака. Министар спољних послова Извољски, тих првих дана кризе, вјешто је манипулисао јавним мњењем јер је управо он највише био на мети напада, будући да је увелико био одговоран за анексију. Руска спољна политика доживјела је још један дипломатски пораз, помиливши се унапријед са чином анексије. Сада је пријетила опасност не само од избијања аустро-српског рата у који би могла бити увучена и Русија, већ и од унутрашњих немира, зато је било потребно јавно мњење каналисати у правцу који не би довео до рата. Није то био нимало лак и једноставан посао јер оно не само што се није мирило са чињеницом да су двије српске области припојене Аустрији, већ ни са губљењем руског утицаја на Балкану.

Поводом анексије Босне и Херцеговине као и догађаја који би се услед тога могли развити на Балкану, руски лист "Живое слово" донио је низ чланака задахнутим руским патриотизмом.

У једном од тих чланака "Живое слово" пише овако:

"Овијех дана сјишља је у Москву из Црне Горе крајика али врло важна дејеша у којој се говори, да је црногорски народ до зуба наоружан и да се од часа до часа може очекиваћи објава рата. Ето до чега је довео сурови животи. Поред свега ласкавога осмјехивања од стране цијеле свјетске дипломатије Ми смо на прагу великих догађаја! Данас, сјутра одјекнуће орловске горе одјеком тоновских мјеста... Па шта ће даље да буде? Црној Гори биће раме уз раме и брајска јој Србија! А шта могу оне тако мале и обадвије да учине са њијем према њима великим колосом, као што је Аустрија? Хоћемо ли ми у том случају оставити те словенске земље саме себи, да буду погажене и уништене од бројно јачег непријатеља? Зар може то себи допустити Русија? Не, никада. Ма како да је Русија у тешком стању, ма колико она жељела мира, силом самих историјских услова она неће никада моћи да се одржи према Словенима у благодоклоној неутралности. Иако се Русија не користи данас

²⁰ Писмо Чарикова - Извољском 8-9 септембра 1908, Б. Павићевић, Исто, 429.

оним уљедом и силом, ѿпред којом су још иако недавно дрхћали њени нејријатељи, иако ио још не значи, да од руског народа нема више нишћа. У иоку свога историјског живота он је издржао и теже године од овијех."²¹

Словенофилска струја је, незадовољна пасивним држањем руске владе, одлучила да сама предузме енергичније кораке да би могла бар донекле утицати на промјену правца владине политике. Организован је упис добровољаца који су изразили спремност да ступе у српску војску.

Орган кадета *Реч* од 5/18. новембра саопштава да се у првој недјељи новембра уписало 2000 добровољаца међу којима су 30% били официри. Пријавио се и велики број жена које су изразиле спремност да ступе у српски Црвени крст.²²

Када је почетком марта 1909. рат између Србије и Аустро-Угарске био на помолу "*Московско словенско друштво*", поводом гласова о војној слабости Русије и о њеној неспособности за рат, упутило је проглас следеће садржине:

"Русија у мирно доба има војску од 1.384.000 војника, а ио је равно иолико колико имају Њемачка, Аустро-Угарска, Италија, Румунија, Србија, Црна Гора и Бугарска све заједно.

Раи са Јапаном није ослабио Русију. Број иогинулих људи у иом раиу не износи више од 100.000 људи, а ио је сувише незнаиан губићак за државу у којој се сваке године рађа 3 милиона људи...

Раи је оикрио многе недосићке у организацији, иехници војске, али је данас све ио иоправљено. Русија је данас једина велика држава која има 700.000 војника који су већ учесивовали у раиу."²³

Овај проглас штампан је у милионе примјерака, растуран по цијелој Русији и послан у иностранство.²⁴

Словенофили су покушавали да створе ратничку атмосферу у земљи, али њихово дјеловање није битније утицало на владу.

И руска штампа је тражила исто што и словенофили, с том разликом што се у штампи од аустро-турског споразума осјећа сплашњавање оптимизма да ће влада нешто предузети у правцу повољног рјешења српског питања а словенофили су до краја анексионе кризе били заговорници објављивања рата Аустрији.

Споразум Турске с Аустро-Угарском узазвао је дубок и тежак утисак на руску штампу. Тај споразум, готово без изузетка, окарактерисале су све новине као нови удар за руску дипломатију. Умјесто да коначно одреди руске захтјеве и постави их пред Европом, руска дипломатија је у последње вријеме просто сједјела на лаворикама и ћутала. Давши изјаве о својим мирољубивим намјерама, она је стала по страни, и омогућила заинтересованим државама да се споразумију једна с другом, каже се у чланку под насловом "*Аустрија, Турска и Србија*" који доно-

²¹ *Глас Црногорца*, 7. новембар 1908. бр. 61 (преноси чланак из Живог слова под насловом *Русија за српску ствар*)

²² *Реч*, 5. новембар 1908. 268.

²³ *Политика* 9. март, бр. 1909,

²⁴ Исто

си "*Речь*" датираном 4/17. јануара 1909. године. Највећа замјерка руској дипломатији је упућена што се на европској политичкој сцени не заузима довољно за интересе Словенства, већ прије свега заступа своје интересе, што се негативно одражава на углед Русије међу словенским народима.²⁵

Од аустро-турског споразума осјећа се велики заокрет у ставу јавног мњења према српском питању. Оштрица његове критике према влади знатно је отупјела. Српском народу је савјетовано да се држи трезвено и не изазива Аустрију јер би то могло бити погубно за њега. О разлозима тог наглог заокрета биће накнадно ријечи.

Кампања руске јавности против министра иностраних послова Извољског

Министар иностраних послова Извољски односио се према штампи као важном чиниоцу политике.²⁶ И руски и инострани извори свједоче да је он придавао велики значај оцјени штампе његовог дјеловања и опрезно је реаговао на полемике у новинама по питањима спољне политике, не жалећи напора да бар мало омекша нападе на себе када је то било потребно.²⁷

Уочи аустро-руског споразума у Бухлау 1908.²⁸ Нотович истиче да су били поткупљени угледни и буржоаски публицисти *Новоџо време-ни*, *Слова* и *Речи*, тј. свих водећих петроградских новина - Извољски се лично руководио „*припремом*“ јавног мњења.²⁹

Са овом констатацијом не можемо се у потпуности сложити, јер је Извољски последије споразума у Бухлау био изложен жестоким напади-ма штампе. Истина, не може се порећи да је на разне начине покушавао да придобије јавно мњење.

Послије окончања преговора у Бухлау, Извољски послао је телеграм Чарикову гдје му је указао да је неопходно припремити јавно мњење и штампу и да треба утицати не само на „*Новое время*“, већ и на другу штампу, преговарати са А.Ј. Гучковым и са П.Н. Миљуковым.³⁰ Међутим, та предострожност није дала значајнијих резултата. Гласови о преговорима у Бухлау врло брзо су допрли у штампу. „*Није љајна*“ писало је „*Слово*“, да је главни предмет разговора у Бухлау била Босна и

²⁵ *Речь*, 4. јануар 1909. 3.

²⁶ *Российская дипломатия в йорйрейтах ...*, Москва 1992., 346.

²⁷ И.В.Бестужев, *Борба Росси ђо войросам внейи йолийики 1906-1910.*, Москва 1961. 207.

²⁸ Тајним споразумом у Бухлау руски министар иностраних послова Извољски прихватио је анексију Босне и Херцеговине, а за узврат аустроугарски министар иностраних послова Ерентал обећао је да ће Аустро-Угарска дозволити Русији „да има одријешене руке у мореузима“. Каснији догађаји ће показати да је Извољски био преварен од свог аустријског колеге, јер Аустро-Угарска се неће никада сложити с тим да Босфор и Дарданели буду отворени за руске ратне бродове.

²⁹ Ф.И.Нотович, *Ейичоџ Босническоџо кризиса 1908-1909.*, Известия Академии наук СССР, Серия истории и философии, 1, 1947., 64.

³⁰ А.В. Игнатъев, *Внешняя йолийика России 1907 - 1914*, 78 - 79.

Херцеговина. „*Зар може бићи двоумљења, какав сїав їреба да заузме наша влада їрема босанском їїїїању*”,³¹ питају поменуте новине. Протест, безусловни протест може се очекивати од руског јавног мњења, и скоро да нема сумње, да ће се сва руска штампа ујединити и једногласно устати у заштиту части и достојанства Русије, којој пријети велики ударац, ако се она сложи са новим поробљавањем Словена... Водити политику да би се угодило Берлину, на општу штету руске националне идеје, - закључује се, то никада влади не би опростила ни руска историја, ни руско јавно мњење.³² Као што се могло и очекивати, преговори у Бахлау наишли су на најоштрију осуду код јавног мњења.

Да би бар донекле утицао на јавно мњење, Извољски је имао разговор са сарадником, „*Новоџо времени*” Шелкингом, коме је, по својме свједочењу „*одржао лекцију*”, тако да је морао послати опширно писмо листу чији је био новинар. Знајући да ће то писмо изазвати полемике у штампи, тражио је од свог замјеника Чарикова да предузме потребне мјере. Да би предухитрио било какве полемике, лично је послао телеграм за санктпетербуршку телеграфску агенцију о резултатима преговора у Бухлау. У телеграму је истакнуто да је у Бухлау постигнуто јединство погледа у односу на унутрашње прилике у Турској, а питање Босне и Херцеговине је остављено отвореним.

Тај телеграм се 12. септембра појавио у новинама. Истога дана одржано је савјетовање службеника у МИД. Следећег јутра питање о Босни и Херцеговини постало је предмет расправљања у штампи али ипак са суздржаним тоном.³³

Прави одједи о проглашењу анексије у буржоаско-племићкој штампи показали су да ће Извољски тешко моћи рачунати на подршку од стране јавног мњења. Поводом тога питања јавила су се три правца, и сваки од њих представљао је опозицију цару и његовом министру иностраних послова. Антигермански орјентисана кадетска и њој блиска штампа заузела је према Аустро-Угарској непромењљив став. Она је тражила да се успостави безусловна равнотежа на Балканском полуострву, путем међународних споразума. Њени новинари нијесу мислили на споразум са Аустро-Угарском и Њемачком, већ са Енглеском и Француском. Суштина тог споразума, по њиховој замисли, сводила се на подршку антиаустриској коалицији коју би чиниле Србија, Црна Гора и Бугарска уз ослонац на Русију, Енглеску и Француску.³⁴ Либерална штампа је у принципу одбацивала идеју о споразуму са Аустро-Угарском на основу било каквих компензација. Само постављање питања о компензацијама које дубоко залазе у интересе Словенства - тврдило је *Слово*, јесте велика политичка грешка. Због руске економске слабости и немања права вета, за њих је једини исправан став - *неїпризнање* анексије Босне и Херцеговине без икаквих услова. Тражили су захтев за ревизију Балканског уговора, и све то, не због тога да би се извукла лична корист,

³¹ *Слово*, 4. септембар 1908. 577.

³² *Слово*, 12. септембар 1908. 589.

³³ Бестужев, Нав. дјело, 212.

³⁴ *Речь*, 26. сеп. 1908. 201.

већ да би се изашло у сусрет праведним захтјевима словенских народа на Балкану. На тај начин руска влада би добила подршку јавног мњења и захвалност словенских народа,³⁵ закључује *Слово*.

Прогермански орјентисани кругови наставили су да инсистирају да се призна анексија Босне и Херцеговине у циљу одржавања добрих односа са Њемачком и Аустро-Угарском. Они су били заговорници тезе да би ако се Русија понизи у очима балканских Словена то значило одрицање од политике зближавања са Њемачком. Само повратак тој политици помоћи ће Русији да учврсти своје позиције на Балкану. Присталице зближавања са Њемачком нијесу ризиковале да своје погледе отворено изражавају на страницама штампе. Али њихов глас у „*вишим друштвеним круговима*“ и без тога звучао је доста убједљиво.³⁶

Трећи правац био је оличен у штампи октабриста и умјерених десничара. У суштини та штампа је била на истој позицији као и кадетска. Она је такође одобравала орјентацију Извољског према Енглеској и Француској, тражећи да се анексија искористи за даље зближавање ових трију држава против Њемачке и Аустро-Угарске. И ова струја је, у принципу, осуђивала компензациону политику Извољског.

Ако се Извољски стварно залаже за компензацију, писало је „*Новое время*“ он је поступио у сваком случају неискусно. „*Новое время*“ је подвлачило да „*Русија не може добити боље компензације, него да искористи босанску кризу за коначно уједињење свих јужних Словена. Тај резултат биће јуно важнији него оиварање Мореуза.*“³⁷ Због тога је овај лист у почетку одбацивао идеју о сазивању међународне конференције. „*Конференција би корисила, -писало је, ако би могли пријети рајом или било чим другим. Али Русија је изјавила да неће рајовати. Због тога, конференција може Русији донијети само понижење... Наша улога се своди на то да као писари само евидентирамо сва насиља која спроводе непријатељи Словенског народа.*“³⁸

И поред извјесних размимоилажења у штампи појединих политичких групација која су се изражавала у различитом ставу како изграђивати будуће односе Русије са Аустро-Угарском, њих је ипак обједињавао критичан став према Извољском. Карактер преговора у Бухлау, као и евидентне последице које су ти преговори повукли за собом, били су и даље оно што се највише замјерало руском министру иностраних послова. *Реч* се питала „*Шта је Извољски предузео, ако је већ знао за анексију, да би ублажио удар који је тим чином нанесен словенском народу?*“ „*Новое время*“ у сличном тону се пита: „*Да ли смо ми продали Босну и Херцеговину у Бухлау или не? И ако смо је продали, да ли је то било за велику цијену?*“³⁹

Кампања против Извољског још више је појачана доласком Пашића и престолонаследника Ђорђа у Петроград, будући да се он тада

³⁵ *Слово*, 26. сеп. 1908. 599.

³⁶ Бестужев, Нав. дјело, 223.

³⁷ *Новое время*, 26. сеп. 1908. 11689.

³⁸ *Реч*, 23. сеп. 1908. 197.

³⁹ *Новое время*, 25. сеп. 1908. 11688.

управо био вратио из обиласка западноевропских пријестоница, гдје није наишао на подршку коју је очекивао, морао је донекле измијенити свој став. У Петрограду је наишао на негодовање јавног мњења, неслагање већине политичких званичника и захтјева српске владе које су му предочили Пашић и престолонаследник Ђорђе. У тако тешкој ситуацији Извољски се показао као веома вјешт дипломата, оцјењује вођа кадета Миљуков. Он се брзо прилагодио постојећој ситуацији успјевши да задржи свој министарски положај који је био доведен у питање за вријеме његовог боравка у Западној Европи.⁴⁰

Добивши одобрење од цара да своје ставове образложи пред Думом, Извољском је штампа користила као извор одакле је црпио податке о томе како су се поједине политичке партије односиле према његовом програму о сазивању међународне конференције. Пред Думом је, такође, требало да образложи и пристанак на анексију Босне и Херцеговине.

Сва буржоаско-спахијска штампа (осим крајњих десничара) залагала се за што брже отварање дебате у Думи. Са дуге стране „Речь” је убјеђивала владу да ће већина државне Думе отказати Извољском подршку у случају његовог иступања. А онда се показало да одлагање његовог иступања може имати само нежељене последице по питању Балкана. Такво запажање могло се видјети у „Новом времени”, „Голосу Москвы” и другој буржоаској штампи.⁴¹

„Голос Москвы” је поздрављао најављивано иступање Извољског у Думи, обећавајући да ће имати подршку руског јавног мњења, истовремено изражавајући задовољство поводом, како се каже, „*орјентације наше политике на националну, која се осврће на мишљење јавног мњења.*”⁴²

Да би прије иступања у Думи оправдао своје спољнополитичке потезе дао је и интервју дописнику „Нового времени”, при чему је истакао: „*Ја се слажем са свим руским новинама. Разумијем узбуђење руског јавног мњења, и слажем се да је Аустро-Угарска угрозила живојине интересе сјановништва и нарушила Берлински уговор. Ипак ја сада у иштампи не могу истајати са својим програмом будуће конференције. Послије могућа иступања у Думи земља ће моћи да ми суди за моје истајанке.*”⁴³

Када је уочи иступања у Думи објавио циркуларну депешу руским представницима у иностранству гдје је истакао да ће Русија и даље инсистирати на разматрању босанско-херцеговачког питања на међународној конференцији, а никако неће пристати на засебне преговоре између Аустро-Угарске и Турске, та изјава била је пропраћена са великим одобравањем у свој руској буржоаско-племићкој штампи. Руско Министарство иностраних послова, писало је „Новое время”, коначно се одлу-

⁴⁰ П. Милуков, *Балканский кризис и политика А.П. Извољског*, С. Петербург 1910., 50 - 51.

⁴¹ Бестужев, Нав. дјело, 101.

⁴² *Голос Москвы*, 14. дек. 1908.

⁴³ *Новое время*, 12. окт. 1908. 11705.

чило на корак који је са нестрпљењем очекивало руско мњење.... Став који је заузело руско МИД је сасвим исправан..."⁴⁴

Захваљујући вјештом манипулисању јавним мњењем а донекле и благим заокретом у својој спољној политици, Извољски је успио да задобије иако не потпуну, оно бар извјесну подршку јавног мњења.

У освртима на говор министра иностраних послова у Думи умјерено-десничарска штампа посебну пажњу је обратила на то што је Извољски у први план ставио идеју о стварању Балканског савеза, изражавајући притом задовољство што Извољски намјерава да се у спровођењу те идеје ослања на јавно мњење.⁴⁵ Међутим, руском министру иностраних послова се замјерало што је у свом говору веома категорично изјавио да Русија ни у ком случају неће ратовати и на тај начин оставља Србију и Црну Гору да саме стану пред лице Аустрије. Петроградски „Вечерњ” поводом његовог говора у Думи је писао: „Из говора Извољског ми нијесмо могли сазнати какав је поглед Петроградског кабинета на дјело аустријског и ошмачину двију словенских провинција. Он све вријеме говори о принципима, а ако се дјело додирне програмом, у исто вријеме његове ријечи исцупљене мрачношћу постају нејасне.

Ми смо сазнали да се Русија са саучешћем односи према балканским Словенима. Зар је ово ново? Зар се ова фраза не понавља стотинама пута, расијежући се кроз цијело стогодишње? Руско друштво хитело је да зна у чему се изражава оно саучешће у садашњем моменту?

Извољски хоће мир. Ко га неће? Чак ни господарин Ернст не жели рата, мада му није смешало да наруши уговор. Ми се бојимо да се у Европи не вјерује у руску силу више него што у њу вјерује г. Извољски.

Сила Русије није само у бајонетима и топовима, постоји и још једна сила, то је сила јавног мњења са којом сви дипломати морају рачунајући."⁴⁶

„Новое время” је такође изразило незадовољство говором Извољског у Думи. Противило се томе што је он у експозеу наговјестио само компензације Србији које имају економски карактер: „Ако Русија оде на конференцију, окови Босне и Херцеговине биће зајечани руским државним печатом."⁴⁷

Иако је Извољски послје говора у Думи донекле успио да се оправда да није главни кривац за анексију, новинарски ступци и даље су били препуни критика на његов рачун у чему је посебно предњачила „Реч”. У читавој серији чланака Миљуков је нападао министра иностраних послова да су Босна и Херцеговина присаједињене Аустрији захваљујући неискуству А.П. Извољског. Умјесто да искористи савезнике, каже даље Миљуков, он је ријешо да сам ради, и умјесто да сачува за Русију заслугу за очување мира на Балкану, он је на своја плећа ставио одговорност за рушење нада словенских народа.⁴⁸

⁴⁴ Новое время, 11. дек. 1908. 11705.

⁴⁵ Речь, 13. дек. 283; Новое время, 13./26 дек. 11767.

⁴⁶ Одјек, 19. децембар 1908. бр. 296. (доноси навод из петр. Листа "Вечерњ" под насловом О говору Извољског)

⁴⁷ Новое время, 14. дек. 1908. 11768.

Став руског јавног мњења према предлогу о сазивању међународне конференције

У руској штампи развила се веома жива полемика по питању сазивања конференције.

Вођа кадета Миљуков је указивао у „Речи“ да ће и друге велике државе тражити компензације за себе као противтежу учвршћивању Аустро-Угарске на Балкану. По његовом мишљењу Италија ће тражити да у своју сферу утицаја укључи Албанију и Триполи, а Енглеска да се учврсти на Криту и Египту. Од Извољског је тражио да не буде сувише попустљив према Турској као што је то био према Аустрији.⁴⁹

Погодин је у „Слову“ разрадио програм рада руске делегације на будућој конференцији. Русија треба да тражи очување суверенитета Турске над Босном и Херцеговином, да би се створила основа за зближавање са Турском а за узврат присаједињења, анексије, треба тражити присаједињење Македоније Бугарској и подјелу Новопазарског санџака између Србије и Црне Горе. Аустрија, наглашавао је Погодин, тежи „економском пошчињавању“ Балкана. То се једино може постићи обезбјеђивањем Србији излаза на море и српско-бугарским зближавањем.⁵⁰

„Новое время“ је указивало да напори руске дипломатије треба да буду усредсређени не на преговоре о конференцији већ на образовање Балканског савеза или чак федерације коју би чиниле Србија и Црна Гора или Србија, Црна Гора и Бугарска или Србија, Црна Гора, Бугарска и Турска. Зар „сјиварање њаких федерација“ или таквог савеза нема одговарајуће компензације за губитак Босне и Херцеговине? Посебно велика дипломатска побједа, тврди „Новое время“ била би одвајање Турске од Њемачке и њен прелазак у англо-француски лагер путем помирења са балканским државама.⁵¹ Већ 5/18. октобра „Новое время“ са задовољством констатује да се министар иностраних послова под утицајем јавног мњења одрекао од разматрања питања Мореуза на будућој конференцији. Питање Дарданела нема никакве везе са „компензацијама“ на начин присаједињења Босне и Херцеговине. Оно треба да буде покренуто тек када буду ријешена повољно сва питања у корист балканских држава. Оно је подвлачило да се то питање прије свега тиче Русије и Турске, уз образложење да Русија у том тренутку нема непосредног материјалног интереса за разрјешење тога сложеног питања, поткрепљујући то чињеницом да Русија нема ратну флоту у Црном мору, која би могла одиграти велику улогу у Средоземном мору.

Изражавајући наду да ће питање територијалних накнада за Србију и Црну Гору бити повољно ријешено на конференцији, уз максимално залагање руске дипломатије, „Новое время“ закључује да због тога положај Русије на будућој конференцији неће бити нимало лак. „Ми

⁴⁸ Миљуков, *Балканский кризис и политика А.П. Извољског*... , 341.

⁴⁹ *Речь*, 1. окт. 1908. 234.

⁵⁰ *Слово*, 1. окт. 1908. 563.

⁵¹ *Новое время*, 1. окт. 1908. 11693.

ћемо се на њој њојавити чистијих руку. Све остале државе на њу ће доћи са својим личним захтјевима."⁵²

Примећује се да је буржоаско-племићка штампа заговарала програм будуће конференције који се, у суштини, подударао са програмом који су били израдили Столипин и Чариков. Запажа се, такође, да ова није имала чврст и јасан став према рјешавању српског питања у анексионој кризи. Као што је већ наведено, 1/13. октобра истиче се да је приоритетни задатак руске дипломатије рад на стварању Балканског савеза, а само пет дана касније да је међународна конференција једини начин за рјешавање анексионе кризе. Истина, биле су предвиђене територијалне накнаде за Србију и Црну Гору, али чињеница је да је питање признавања бугарске независности стављено у први план а није занемарљива ни велика предусретљивост према Турској.

Из дана у дан „*Новое время*“ доноси чланке који су били све мање оптимистички када је у питању дипломатско ангажовање Русије. У заштити интереса српског народа од 6/19. октобра у чланку под насловом „*Дипломатско митио за срамни њосиујак*“, између осталог се каже: „*У садашњем ѡренујку Русија не може активно исцјуијити у зашцјуиу словенских народа.*“⁵³ Као лист који је изражавао схватања блиска владиним, *Новое время* у формулисању свога става према анексији, осим унутрашњополитичког, велику пажњу је поклањало спољнополитичком фактору. Са великом пажњом се ослушкивало реаговање јавног мњења савезничких држава и њихових влада. Како је очекивана подршка од њих изостала, то су и написи у овом листу све више били проткани помирљивим тоном. Осврћући се на писања енглеског *Тајмса* који је процјењивао да је највећа опасност за мир у Европи саосјећање Русије са Србијом и Црном Гором, а једина нада за очување мира је у мудрости руског јавног мњења, *Новое время* поводом тога, је писало: „*Наша ѡлијика у овом ѡренујку је врло ѡроста. Ми се сами не сцремамо да рацјујемо нији Енглеску да уцурамо у рац. Ми само слушамо нашу браћу Србе и цоворимо; дозволиће нам да се не ѡицјамо о анексији? Не сцречавајће нас да и ми идемо на конференцију. Русија хоће да ѡо ѡицјање остави оцвореним. Ми не можемо ријешији срцско ѡицјање умјесцју Срба...*“⁵⁴

За разлику од „*Новоѡо времени*“, „*Реч*“ је негодовала поводом одустајања Извољског од помињања питања Мореуза на међународној конференцији као и од конкретних компензација за Србију и Црну Гору. Полемишући са „*Новым временем*“ она је указивала да ће Русија ићи на конференцију иако са „*чистијим*“ али зато са „*цразним*“ рукама. У таквом случају, закључује *Реч*, зар није боље за нас ако се конференција не одржи.⁵⁵

Како умјерена десничарска штампа тако је и кадетска дуго времена сматрала да је „*најбоље водити ѡлијику ишчекивања за словенске иццересе.*“⁵⁶

⁵² *Новое время*, 5. окт. 1908. 11698.

⁵³ *Новое время*, 6. окт. 1908. 11699.

⁵⁴ *Новое время*, 19. окт. 1908. 11712.

⁵⁵ *Реч*, 10. окт. 1908. 242.

Наравно, мислило се на одржавање конференције, рачунајући да ће доћи до стварања Балканског савеза и да ће Аустрија бити приморана на уступке.

Нека питање о анексији остане отворено - понављало је *Новое время*. „Оно ће остати отворена рана на тијелу аустријске владе.”⁵⁷ И даље се доказивало да Аустрија није у стању да дуго времена издржи напрегнуту међународну ситуацију. Овај лист је увјеравао: „Непризнање анексије при садашњој међународној ситуацији и према унутрашњем увјерењу у самој Аустро-Угарској може приморати барона Ернштада да прихвати измјену одлука Берлинског конгреса, по програму заинтересованих држава.”⁵⁸

Програм будуће конференције који је заговарало „Новое время” требало је да буде у следећем виду:

1. Признање Аустрији било каквих претензија од стране Русије зависи прије свега од рјешења босанско-херцеговачког питања,
2. Русија не може избјежавати разматрање питања о правима суверенитета Турске над Босном и Херцеговином,
3. Она не може отказати подршку осталим балканским народима.⁵⁹

„Речь” је истрајавала на иницијативи да се ради на образовању Балканског савеза, који би био у могућности да порази Аустрију на бојном пољу.⁶⁰

Кључ Балканског савеза по мишљењу руске буржоаске штампе требало би да буде руско-турски споразум коме би се придружиле балканске државе. „Ако ми не подржимо Турску и не сагласимо се са њом, она ће свакако бити принуђена да се баци у загрљај Аустрији, добиће прилику за себе такве компензације које ће погодити Србију” писало је „Новое время”.⁶¹

Једино су „Московския ведомости”, у чланку под насловом „Трагедија Србима” изнијеле конкретан програм територијалних надокнада Србији и Црној Гори, који се састојао у следећем:

1. Додјељивање Србији појаса дуж Дрине, а Црној Гори онога дијела Херцеговине који је црногорска војска ослободила у рату 1876-1878 године,
2. Изградња железничке пруге кроз Новопазарски санџак, која би спајала Србију и Црну Гору линијом Ниш - Нови Пазар - Андријевица - Вирпазар - Бар,
3. Међународна конференција треба да гарантује Србији слободу пловидбе Дунавом и присаједињење Црној Гори последњег аустријског утврђења Спича.

„Московския ведомости” су заговарале чвршће јединство између Србије и Црне Горе, које треба да послужи као ослонац босанско-хер-

⁵⁶ *Новое время*, 8. нов 1908. 11732.

⁵⁷ *Новое время*, 10. нов 1908. 11734.

⁵⁸ Исто

⁵⁹ *Новое время*, 5. дек 1908. 11759.

⁶⁰ *Речь*, 29. нов. 1908. 292.

⁶¹ *Новое время*, 5. нов 1908. 11729.

цеговачким Србима у предстојећој борби са „Швабама”. По писању овог листа, јединство српскога народа као и свеопште словенско јединство било би потребно у том тренутку да би се једном за свагда стало на пут продору германизма према југу. Поменуте територијалне накнаде требало би да буду сатисфакција за све оно што је српски народ вјековима преживљавао на Балкану гдје су се сукобљавали интереси Истока и Запада.⁶²

Када се сазнало да ће Аустрија склопити споразум са Турском, тон руске штампе почео се нагло мијењати. Изглед за добијање територијалних накнада били су сада сведени на минимум. Кадетска штампа, која је својевремено заговарала „*добити све или ништа*”, своје захтјеве је свела на „*добити бар нешто*”.

То је подразумевало:

1. Новчане накнаде Турској,
2. Поменуто исправљање граница у корист Србије и Црне Горе (тј. предаја уског појаса јужне Босне и Херцеговине, који би повезивао ове двије државе),
3. Аутономија Босне и Херцеговине у саставу Аустро-Угарске.⁶³

Ако упоредимо овај програм са наведеним програмом „*Ново го времена*” мора се примијетити снижење тона руске штампе у вези са погоршањем изгледа на успјех међународне конференције. Мало касније, кадетска штампа се приближава ставу октабриста и умјерених десничара.⁶⁴

Босанско-херцеговачка криза ушла је у 1909. годину скоро без икаквих изгледа на сазивање међународне конференције. Бечка влада је била истрајна да се питање анексије прихвати као свршен чин.

Када је већ било извјесно да дипломатска средства не дају жељене резултате, у штампи се развија кампања да се усредреди пажња на формирање анти-аустријске коалиције балканских земаља под покровитељством Русије, Енглеске и Француске. Балканском савезу, по писању кадетске штампе, једино је преостало рјешење за питање аутономије Босне и Херцеговине као и територијалних компензација Србији и Црној Гори.

„*Савез Русије са Турском ...и Турске са балканским земљама...*” поједине новине су тумачиле као најбољи начин за рјешење тих питања. Руско-енглеско-француски савез, а на другој страни Балкански савез сматрани су најбољом гаранцијом за очување европског мира.⁶⁵

Штампа октабриста, умјерених десничара и кадета, која је заговарала идеју о стварању Балканског савеза, развила је жестоку полемику са десничарском штампом. Тако је кнез Мешерски у „*Гражданину*” из броја у број доказивао да је једино разуман начин дјеловања за Русију немијешање у балканска питања.⁶⁶

⁶² *Московская ведомость*, 17. окт 1908. 241.

⁶³ *Речь*, 30. нов. 1908. 393.

⁶⁴ Бестужев, Нав. дјело, 259.

⁶⁵ Исто, 275.

⁶⁶ Бестужев, Нав. дјело, 276.

Руска јавност према војним припремама Србије и Црне Горе за рат са Аустро-Угарском

Почетком јануара 1909. године анексиона криза улазила је у своју најоштрију фазу. Опасност од аустро-српског рата изазвала је велико узбуђење код руског јавног мјења.

Разлога за забринутост било је тим више што ниједна од великих сила није жељела да се ангажује на страни Србије, што је свакако ишло у прилог бечком кабинету. У Србији и Црној Гори још је постојала нада у војно ангажовање Русије. Такве наде прије свега су поткрепљиване наводима из руске штампе која је развила жестоку кампању за заштиту српског народа од аустријске агресије. Охрабрујућа подршка од руског јавног мјења знатно је допринијела појачању ратних тензија. С друге стране, Аустро-Угарска је по писању "*Новоџо времени*" сконцентрисала у Босни и Херцеговини више од 200.000 војника.⁶⁷

Сувориново "*Новое время*" оштро је осуђивало европску дипломатију која је у циљу стишавања ратних тензија вршила велики притисак на Турску да по *баџаиелној* цијени да *усиљује Аустрији* (мисли се на новчану накнаду за куповину суверенитета над БиХ).

Бугарској су обећаване разне повластице, док је Србија условљавана ускраћивањем дипломатске подршке уколико не прекине са *рајним припремама*.

Начин који је европска дипломатија изабрала да ријеша питање Босне и Херцеговине, каже се даље у истом чланку, није најправилнији, јер док она с једне стране чини велики притисак на слабе и нејаке, с друге стране она подржава јаке, а то без сумње не води миру него рату, "*још и мир не угрожавају они који се бране, већ они који најдају и зрабе*."⁶⁸

Говор црногорског министра председника Томановића у Скупштини наишао је на велики одјек код цјелокупног руског јавног мњења, а све новине су га окарактерисале као потоњу опомену дипломатији, која својом безразложном страшљивошћу увлачи Европу у рат. Томановићев говор у Скупштини протумачен је као доказ да се конференција не може ограничити на протоколисање свршеног чина. "Народу, који је свјестан свога јединства и на све спреман, не може се судбина укрити под зеленим столом"⁶⁹, наглашава се на крају овога чланка, очигледно писаног у панславистичком духу.

Умјеренедесничарска штампа је аустријске намјере да се војно обрачуна са Србијом окарактерисала као прави корак ка потпуном потчињавању Балкана, а као доказ за то је наведена чињеница да је она још раније спријечила стварање јужнословенске државе. Чланак под насловом "*Аустријска кухиња*" који доноси "*Новое время*" управо разоткрива аустријско-балканску политику за коју је анексија Босне и Херцеговине била велики корак напријед у њеним експанзионистичким плановима.⁷⁰

⁶⁷ *Новое время* 18. јан. 1909.2 11801.

⁶⁸ *Новое время* 11. јан. 1909.2 11794.

⁶⁹ Исто

⁷⁰ *Новое время* 18. јан. 1909.2 11801.

Поводом вијести да се званична Русија противи слању меморандума великим силама од стране Србије и Црне Горе, петроградско *"Новое время"* у уводном чланку пише: *"Босанско-херцеговачко пријатељство ни Србија ни Црна Гора, ни Аустро-Угарска. Коначно решење овога пријатељства донијеће међународна конференција, која ће имати посла са њима чиницима и са изјавом аустроугарске владе о анексији Босне и Херцеговине и аустроугарским споразумом по том пријатељству и најпосле са жељама српског народа, које су изазване аустроугарским намјерама."*⁷¹

Српско-црногорски меморандум, по тумачењу овог листа, своју вриједност може имати тек при отварању међународне конференције, а не никако раније.⁷² Запажа се да је руска јавност вјеровала или боље рећи жељела да вјерује да ће се међународна конференција одржати.

Умјереносничарска штампа је истицала да је слање меморандума у тренутку када није ни одређен програм конференције потпуно нецјелисходно, али то не значи да је била против истацања српских захтјева. Напротив, српском народу је савјетовано *"да се до овога сазивања прилике могу бити измијенили и то биш у користи Србије и Црне Горе. Вјеровало се да ће, благодарећи новој политичкој ситуацији која буде створена, Србија и Црна Гора моћи испуни многа већа захтјева него што претходно рачунају да их могу испуни..."*

Када се у Србији и Црној Гори сазнало како Русија гледа на то питање, одрекле су се од слања меморандума великим силама. Ту одлуку *Новое время* је протумачило као оправдану. Али, српском народу је поручено да не смије схватити да га је Русија напустила и да не жели подржати његове захтјеве. *"Србија и Црна Гора усвојивши нашу тачку гледишта обезбједиле су себи могућност да рекну озбиљну ријеч на надлежном мјесту, и у згодном часу, а у том часу оне ће бити свежа наћи помоћ код брајске Русије ..."*⁷³

Орган кадета *"Речь"* подржао је српске захтјеве истакнуте у меморандуму. Руској влади упућене су замјерке што је приморала Србију и Црну Гору на максимално попуштање.⁷⁴

Исти лист је указивао *"да Русија својим мирољубивим ставом само поддржава равноправност Аустроугарске"* и да она треба да ради на стварању англо-француско-итало-руске коалиције против Њемачке и Аустрије.⁷⁵ *"Слово"* је подржавало не само српске захтјеве за територијалним накнадама већ и аутономију за Босну и Херцеговину што су Србија и Црна Гора тражиле у новом редигованом меморандуму. Ради остварења тих захтјева као и због јачања утицаја Русије на Балкану истицано је да Русија не треба да бјежи од рата не само с Аустријом већ и с Њемачком *"јер ми не можемо допустити улазак аустроугарске војске у Београд."*⁷⁶

⁷¹ *Новое время* 30. јан. 1909.2 11813.

⁷² Исто

⁷³ Исто

⁷⁴ *Речь*, 27. јан. 1909 26.

⁷⁵ *Речь*, 4. феб. 1909 34.

⁷⁶ *Слово*, 12. феб. 1909 365.

С друге стране, прогермански орјентисани кругови тражили су од цара да нађе начин за мирно разрешење конфликта посредством Њемачке.⁷⁷

Војна кампања кадетске, октабриске и умјеренодесничарске штампе трајала је отприлике до средине фебруара, када је она знатно "смишљала" свој тон. Разлог за то је слање ноте Србији од стране Русије, 16. фебруара, у којој је савјетовала да се одрекне од својих територијалних компензација и да се задовољи оним компензацијама са којима се сложи Аустрија (сагласност на изградњу жељезничке пруге која би повезивала Србију и Црну Гору, сагласност на неке измјене у аустро-српском трговинском уговору у корист Србије итд.)⁷⁸

Већ 15. фебруара у "Новом времену" појавио се чланак који је садржавао позив Србији на "суздржаност" и апел "за мудрост и далековидост српске владе".⁷⁹ Неколика дана касније став је правдан чињеницом да се Русија руководи искреним жељама да избјегне повод за избијање ратног пожара на Балкану. У истом тексту наводи се опаска да је Русија, савјетујући српској влади да се одрекне од територијалних накнада, урадила све што може урадити добар сусјед. "Бојимо се да ћа добросусједска услуга није ђад с коња на маџарца."⁸⁰

"Московския ведомости" су окривљавале Аустрију да је она једини кривац што се Европа налази на ивици између рата и мира. Српски захтјеви означени су као безначајни, које Аустро-Угарска по оцјени овога листа могла испунити без икаквог понижавања свога достојанства. С друге стране, Срби су били спремни да жртвују живот за националне интересе и достојанство. Они нијесу постављали питање о припајању њима Босне и Херцеговине, они су само тражили да Аустро-Угарска гарантује права српској нацији у Б и Х, да становништво не буде насилно преобраћено у католичанство и да се Србија не нађе у таквим околностима да буде угрожена њена безбједност.⁸¹

Примјећује се да кадетска штампа октабриста и умјерених десничара није одмах стала на пут повлачења. Упоредо са позивима Србијама "да се суздржавају" критиковано је слање руске ноте српској влади јер је ова по њиховој процјени значила понижавање Србије. Као посљедња могућност за спасавање части Русије и изналажења могућности да се помогне српском народу јесте инсистирање на стварању Балканског савеза који би чиниле Бугарска, Србија, Црна Гора, а умјесто Турске Румунија и Грчка.⁸²

Поновно заговарање идеје о стварању Балканског савеза у "критичном тренућку" наишло је на противљење Извољског и Столипина. Они су, тражили начин да стишају ратне страсти указујући на неопходност давања уступака бечком кабинету. Судећи по извјештају аустроугарског посланика у Петровграду грофа Бертолда, Извољски је 21. фе-

⁷⁷ Бестужев, Нав.дјело, 281

⁷⁸ Исто, 281

⁷⁹ *Новое время* 15. фев. 1909.2 11828.

⁸⁰ *Новое время* 18. фев. 1909.2 11831.

⁸¹ *Московския ведомости*, 25. фев. 1909 46.

⁸² Бестужев, Нав. дјело, 283.

бруара примио познатог "либерала и њанславистију" кнеза Трубецкова. "Министар је њишао свога сабесједника - њише Берџхолд, да ли може уџицаџи у њомирљивом духу на јавно мњење, јер Русија у својој њодрџици Србији не може њи даље од диџломаџског демарша? На њримједбу Трубецкова, да ње руско јавно мњење још више биџи узрујано, ако се руска влада, оџворено не заузима за Србију, руски министар иносџраних њослова је одџворио да њо не иде у њрилоџ руском јавном мњењу које је ненаоружано". Још раније, по свједочењу Бертхолда, Извољски је рекао једном од лидера умјерених десничара грофу Добринском: "Ми не можемо сада водиџи раџи, већ смо дужни да се бринемо да сачувамо народ".⁸³

Јавно мњење, тада, ма колико било истрајно у својим захтјевима није могло промијенити правац владине политике, јер је остало онако како је хтјела влада. Штампана у Русији, по оцјени српског посланика у Петрограду, могла је само донекле утицати на владу, јер она није била оно што је била штампа у већем дијелу Европе. Русија није била земља јавног мишљења, у оном степену у коме су биле Енглеска и Француска.⁸⁴

Иако, како је већ напоменуто, руско јавно мњење није могло утицати на одлуку руске владе да се призна анексија, ипак је оно оштро реаговало на тај владин поступак. Влади је пребацивано да је још од почетка била неодређена и да се на крају понизила из страха, пред пријетњом Њемачке. Русија, говорило се, која је посљедња требало да призна анексију, признала је прва, на огромну штету свога ауторитета и у Словенству и у Европи.

Све новине су за признање анексије највише окривљавале Извољског "Новое время" је писало да је он, "на срамоџу Русије,"⁸⁵ уступио заштиту Словена Енглеској и Француској.

Nada TOMOVIĆ

RUSSIAN PUBLIC REACTION TO THE NEWS OF THE ANNEXATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The Russian public condemned the annexation of Bosnia and Herzegovina by the Austro-Hungarian Empire in the strongest possible terms, demanding that the government take active measures to protect the national and political interests of the Serbian people. Distinguished university professors, writers and scholars gave lectures on the Serbian question across the length and breadth of Russia. Copious literature was written in Russia on the annexation of Bosnia and Herzegovina, even while this was still in progress. The public condemned Russian diplomacy for acquiescing to Austro-Hungarian expansionism in the Balkans. The non-recognition of the annexation was seen as the most effective way of restoring Russia's standing among the Slavonic peoples.

Russian public opinion, however persistent in its demands, was not able to alter the course of the government policy which remained consistent. This was to be expected as Russia was not a country of public opinion to the same extent as were England and France.

⁸³ Исто, 283-284.

⁸⁴ Димитрије Поповић, *Борба за народно уједињење 1908-1914.*, Београд б.д.45.

⁸⁵ Димитрије Поповић, *Извољски и Ернејшал*, Београд 1927., 63.

Ђорђе БОРОЗАН*

ЦРНА ГОРА У РАТУ ПРОТИВ ОСМАНСКЕ ИМПЕРИЈЕ ОД 8. ДО 18. ОКТОБРА 1912. ГОДИНЕ

У радовима о учешћу Црне Горе у Првом балканском рату анализирани су политичке, војне, стратегијске, економске и друге околности а ратно прегнуће црногорске војске до уласка у рат осталих чланица Балканског споразума (Србије, Бугарске и Грчке) 17. и 18. октобра тумачено је околностима одвлачења османских трупа у циљу њиховог ефикаснијег уништавања заједничким ударима савезничких снага - чланица Балканског савеза. Такав разлог је неодржив зато што уговорно савезништво, и јавно и тајно, не садржи такву клаузулу. Стога смо се определијели да у овом раду анализирамо ратни учинак црногорске војске од објаве рата Османској империји (25. септембра, по новом календару од 8. до 18. октобра 1912. године).¹ Самосталан улазак у рат био је утолико већи ризик за Црну Гору зато што је још постојала реална нада да се на ноту великих сила одговори одлагањем ратних конфронтација. Уосталом, чему усаглашавања, исчекивања и одлагања одговора у Београду, Софији и Атини када се знало да су ратна догађања између црногорске и османске војске добила широке размјере. Управо стога настојаћемо да дамо ратну панораму деветодневног самосталног црногорског ратовања, онако како су је видјели службени и неслужбени листови *Глас Црногорца* и *Цетињски вјесник* као и османски аутори, дивизијски генерал Абдурахман Назиф и бригадни генерал Кираметин у књизи *Balkan Harbinde, Iskodra Mudafaarsi 1912-1913*, Istanbul 1933. ("Одбрана Скадра у балканском рату 1912-1913").² На основу литературе, извора и штампе

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

¹ У тексту датуме наводимо прво према новом календару а у загради према старом. У коришћеним изворима датуми су по старом календару.

² В. Е. Рс. Н. С., 1912-1913 *Balkan Harbinde, Iskodra Mudafaarsi*, Istanbul 1933; *Европа и Балкански савез*, Београд 1913; "Глас Црногорца" бр. 42, 43, 44, 45, 46; Цетињски вјесник бр; 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81; С. Дрљевић, *Балкански сукоби 1905-1941*, Подгорица 1999; М. Ђуришић, *Прави балкански рат*, Београд 1963; М. Војводић, *Скадарска криза*, Београд 1970; Радуле Симов Браичић, *Моји мемоари*,

сагледан је ратни учинак црногорске војске и на основу догађаја дата парорама дотадашњих војних операција.

I

На сједници Ратног свајета (3. октобра 1912) врховни командант црногорске војске краљ Никола I Петровић саопштио је план оперативних дејстава и правце напада војних снага, подијељених у три одреда. Зетски одред, којим је командовао престолонаследник Данило, имао је задатак да из рејона Подгорице заузме Тузи, а затим да источном обалом Скадарског језера продире према Скадру. Приморски одред, којим је командовао дивизијер (генерал) Митар Мартиновић, наступао је из рејона Бара и од Вирпазара према добро утврђеном Тарабошу, садејствујући са Зетским одредом у нападима на Скадар. Источни одред којим је командовао дивизијар (генерал) Јанко Вукотић имао је задатак да води операције у Санџаку и по заузимању Колашина, Берана, Плава и Гусиња садејствује у освајању Скадра.

Настојања европске дипломатије да се *балканска криза* ријеши мирним путем, тј. да Османска империја неодложно изврши реформе по основу 23. тачке Берлинског конгреса а чланице Балканског савеза (Црна Гора, Србија, Бугарска и Грчка) одустану од рата као циља за који су се припремале, остала су узалудна. Мобилизацијом војске од 18. септембра и Прокламацијом краља Николе I Петровића - Његоша од 8. октобра (25. септембра) отпочео је црногорско - турски рат у који су од 17. октобра (4. октобра) ступиле Србија, Бугарска и Грчка, чланице Балканског савеза. Рат, познат под називом "Први балкански рат" окончан је миром у Букурешту 10. августа 1913. године. Са увјерењем да положај балканских хришћана, сународника поменутих држава, османска влада (Порта) не жели да поправи и изврши реформе у духу 23. члана Берлинског конгреса, црногорска влада се, након низа граничних инцидената и тешког стања створеног анархијом у беранском крају, одлучила на објаву рата Османској империји. Прокламација краља Николе је била својеврсни ратни програм. Стога је објављујемо у цјелости.

"Црногорци!

Тужни вапај, који допире из Старе Србије од тамошње наше потлачене браће, не може се даље подносити.

Онамо немилосно кољу не само људе, него жене и нејаку дјецу српску. Гладно, јадно и плијењено српско се робље потуца по горама и око гаришта својих домова кликујући вас, да га заштитите и избавите.

Дужност и љубав рода налажу вам да похитате браћи у помоћ. Знам, да бисте ви то и до сада учинили са урођеном вам одважношћу, да Ме нијесте слушали и исчекивали исход Мојијех мирољубивих напора за заштиту мученика испреко границе.

Моје наде, да ће се наћи начин да се без проливања крви Срби у Турској ослободе мука, не остварише се, те сад, колико год је Мојем ср-

Подгорица 2001; В. Стојанчевић, *Из проблематике балканских ратова 1912-1913. године*.

цу тешко нарушити тишину европскога мира, не остаје Ми до латити се сабље - оне сабље, коју су ваши очеви неустрашиво шљедовали на Вучјем долу, Никшићу, Бару и Улцињу,

Црногорци!

Уз нас је Правда, а коцка је бачена, па што Бог да и срећа јуначка!

Замном, јунаци, да руку пружимо браћи у невољи, као и витешкој Малесији, која се ево двије године лавски бори за своја права, слободу и сједињење са Црном Гором.

Нијесмо сами. С нама је Бог, с нама су блаканске хришћанске краљевине, са којима смо удружени у заједницу, за којом сам вазда чезнуо и коју су све од навале азијатског освајача жељно очекивали толики пасови балканских народа.

Имам тврду наду у мишице, ред и послушност синова Мојијех старијих војника, да им ништа неће бити немогуће, но да ће сад височије него икад уздигнути углед драге Домовине и прослављено црногорско оружје новим сјајем обасјати.

Смјелост је ухватити се у коштац са једном великом царевином, али то баш приличи Мојем витезу, Мојем Црногорцу, у толико прије, што му је најмилије уложити се за браћу. Пратиће нас симпатије свега образованог свијета, свега нашега српскога рода и осталог Словенства, а витешке руке са мачевима пружају нам Краљеви: Србије, Бугарске и Грчке, чији су народи у овоме светоме подuzeћу с нама збратимљени. Ни ту царевину не затичемо из обијести, већ из најплеменитијих побуда, да српијечимо коначно уништење своје прекограничне браће.

Црногорци!

Вашем мушкијем кроком похитејте онамо ће се страда, ће се мучи, ће се плаче. Нека повезана браћа Старосрбијанци час прије угледају ваше славне барјаке; нека рекну: "Ево браће, ево осветника испод Ловћена, Кома и Дурмитора, ево синова Црне Горе ће долијећу у наш загрљај и сад нијесмо више ми ни сираци, ни робови!" Тамо ћемо се срести са нашом драгом браћом из Србије, коју предводи њен витешки Краљ, Мој љубљени зет, да се с њима жељно загрлимо, заједно носећи потлаченима слободу.

Нека се благословом Божјим и Светога Петра Цетињског и свијех наших светаца остваре снови из ране Моје младости, кад сам пјесном наговјештавао овај знаменити дан и загријавао српске груди вјером, да оружани морамо поћ:

Онамо, онамо, за брда она!

Живјели Црногорци! Живио балкаански савез!

НИКОЛА с.р.

На Цетињу, 26. септембра 1912.

У хрватском листу *Наше јединство* коментарисан је снажан утицај ове прокламације на јавно мњење, уз напомену: "Ово је најљепша страница у историји Словена и Југословена, ово је једнодушно мишљење свих оданих краљу Николи славном старцу који ставља све на коцку са његовим Црногорцима, и себе, и своју дјецу и свој Дом, за једну узви-

шену и величанствену идеју, славјанску и хришћанску".³ Задарски *Нови лист* у коментару поводом овакве објаве рата напомиње: "Велики владар мале Црне Горе, отпочео је ову дивну борбу на ужас Европе, која се зачудила толикој смјелости"⁴. У руској штампи објављен је текст у облику прогласа гдје се, између осталог, констатовало: "Страшан час је дошао... мјесто нота проговорише топови. Бог рата је тргао мач и потећи ће братска нам крв јуначких синова славног орловског гнијезда, непобједиве Црне Горе... Црногорци с највећом храброшћу улазе у бој са моћним вјековним непријатељем хришћанства". Критикујући руску дипломатију што одлучније не стане уз балканске државе, *Руско слово* у тексту "Руси за балканске Славене" биљежи: "Ма какве да чини препреке бирократија која управља нашом земљом, међу јужним Словенима и Русијом плаховити талас народног негодовања, избиће раније или доцније на површину". Београдска *Политика* коментаришући догађаје и реаговања на њих у Бечу и Берлину, овако процјењује: "Црногорске трупе, подијељене у три велике колоне, упале су на територију Турске и већ по томе првом упаду види се један дубоко смишљен план". Краљ Никола је на свој рођендан објавио рат Турској и већ први дани борбе показали су да ће ратни план на коме је тако дуго и истрајно рађено, бити успјешно извршен. Тврдило се непрестано да ће све четири балканске државе у један дан објавити рат Турској. Међутим, Црна Гора сама ратује већ четири дана... Бечки и берлински политички кругови, који су врло добро знали све аустријске напоре и жртве за придобијање Арнаута, објављивали су телеграме у којима констатују: да је само један дио арнаутских племена пришао Црној Гори и да су Малисори сумњиви а Миридити неутрални... Црногорци и Малисори бију бојеве са турском царевином очекујући тренутак када ће заплamtјети и са остале три стране". И у грчким листовима из Солуна писало се о заједничким борбама Црногораца и Малисора који напредују према Скадру, којем у одбрану стиже "више хиљада Арнаута из округа Тиране и Дибре". Руски и аустријски Црвени крст слали су помоћ у љекарима, болничкој опреми, одјећи и новцу за црногорске рањенике којих је у дотадашњим ратним окршајима био знатан број.

Успјех црногорске војске пратили су бројни новинари европских листова, сакупљени у Подгорици, углавном објективно, за разлику од оних који су из Котора извјештавали онако како је одговарало бечким политичким круговима.

Успјеси црногорске војске у сва три правца ратних операција, до заједничког ратовања са Србијом, Бугарском и Грчком, имали су вишеструк значај. Црна Гора је, иако најмања по војној моћи, прва објавила рат и у свим правцима напада наговјестила слом турске границе са Црном Гором. Њено самостално ратовање и ишчекивање европских сила да владе у Београду, Софији и Атини поступе по њиховим савјетима и упозорењима, носили су ризик са којим се на Цетињу, при доношењу одлуке за рат, није рачунало.

³ *Наше јединство* 9. октобар 1912.

⁴ *Novi list*, Zadar 10. oktobar 1912.

II

Цетиње је 8. октобра (25. септембра) 1912. године освануло окићено заставама поводом рођендана краља Николе. У седам сати тога јутра објављена је прокламација његовог величанства краља Николе о рату Црне Горе против Османске империје. У 10 сати истог дана извршено је свечано благодарење у манастирској цркви, након којег се пред окупљеном масом испред Двора, која је клицала *живио*, појавио краљ Никола и у пратњи књаза Мирка и алајбарјактара Мирка З. Поповића, аутомобилом отпутовао за Подгорицу у Главни стан војске која је, на основу објаве рата Османској империји (8. X) ишла на границу. Топовска палба са Табље, звоно са Цетињског манастира и клицање сакупљеног народа на томе збору, којем су присуствовали чланови владајућег дома, митрополит Митрофан Бан, министри Душан Вукотић и Секула Дрљевић и дипломатски представници Србије, Бугаске и Грчке, означили су одлазак на ратно бојиште краља и господара Црне Горе. Истог дана црногорски отправник послова у Цариграду Јован Пламенац предао је Порти ноту у којој је наглашено да се питање између црногорске државе и Турске, као и "права ономашње потлачене наше браће, имају ријешити оружаном руком".⁵

Сходно предатој ноти отправник Пламенац је напустио Цариград а истог дана представник Отоманске империје је отпутовао са Цетиња као и отомански вицеkonzули из Подгорице и Бара.⁶ У тексту "*Куцнуо је час!*" наглашено је да су се предвиђања остварила. Наступио је "час разрачунавања" и великог искушења, натраг се није могло јер је, османска власт на све захтијеве Црне Горе за заштиту права "њених сународника" одговорила репресијом која је изнудила рат као крајње средство тражења рјешења.⁷

Међу телеграмским порукама са разних страна посебан значај придаван је онима из Цариграда од 8. X (25. IX) у којима се напомиње да се митинзи за рат настављају у свим провинцијама и Солуну. Малисори су, констатује се, знатно измијењали своје антиосманско држање пошто је Есад-паша Топтони, упућен из Солуна за Скадар, пријешао ријеку Мат.

Петроградски *Вјесник* пренио је изјаву Сазонова, министра иностраних дјела Русије, да су представници Русије код балканских држава примили инструкције да се споразумију са представницима Аустро-Угарске у погледу предаје заједничке ноте од стране велесила и да ће исти кораци бити учињени и у Цариграду према поменутих државама.⁸

Бечки кореспондент биро јављао је да се 9. X (26. IX) у Цариграду на сједници Министарског савјета вијећало дванаест сати у вези са црногорском нотом о рату, а османски листови пренијели су само алармантну вијест да су црногорске снаге опколиле Беране и да је стога из тог мјеста измјештена државна архива.

⁵ *Глас Црногорца*, бр. 42., Цетиње, 26. септембар 1912.

⁶ Исто.

⁷ Исто 2.

⁸ Исто

Од догађаја са бојишта у *Гласу Црногорца* забиљежио је да је 9. X (26. X) краљ Никола са књазом Мирком и пратњом са Крушевца, бурно поздрављен од становништва Подгорице, дошао на Горицу одакле је разгледао Дечић и околна брда. Пуцањ топа са Градине у 8 сати, који је испалио књаз Петар, погодио је шанац османске батерије на Планиници и означио је почетак артиљеријског двобоја и ратних операција.⁹ Топовске гранате су падале по Рогамима и читавом фронту од Планинице до обале Скадарског језера. Овога дана успјешно су гађани и непријатељски положаји на Дечићу. Књаз престолонаследник Данило, главнокомандајући црногорском војском, командовао је са пложаја на Какаричкој гори, овим борбеним дејствима која су трајала до касно у ноћ. Током ноћи краљ Никола се вратио на Крушевац гдје је примао извјештаје и телеграфске поруке са ратишта и из иностранства.

Следећег дана 10. X (27. IX), око 8 сати, бригадир Јанко Вукотић, најавио је топовском паљбом напад на Мојковац и након два сата борбе биле су заузеле све главне позиције на Тари и околина Мојковца. Војска под његовом командом пробила је турску границу и улогорила се "на Лепеновцу, три сата далеко од Бијелог Поља".¹⁰ Иако су рђаво вријеме и магла отежали одржавање везе између лијевог и десног крила Источног одреда, све је било праћено добрим расположењем војске која је, сходно наређењима, успјешно напредовала.

Истог дана, последице жестоке борбе, црногорска војска је заузела Дечић захваљујући одличном учинку артиљерије. Командант османске војске (низама) Салихедин-бег предао се са неколико официра и "повише војника". Пред вече овог дана вођене су најжешће борбе око Шипчаника. Губици и на једној и другој страни били су знатни. Нарочито велики губици у официрском кадру на црногорској страни били су приликом заузимања Дечића.

Извори са бојишта јављали су о јуначком држању и одличном функционисању војске, као и о потпомагању Малисара који су својим учешћем допринијели да пут за напад на Тузи буде отворен. Бригадир Митар Мартиновић је извијестио главну команду о наступању његових снага према Тарабошу. Војска под командом Вукотића напредовала је преко Таре, а Источна група је наступала кроз Беранску нахију. Приликом запосиједања Дечића отета су четири турска топа. Командант Дечића Салихедин-бег, који се предао, доведен је на Крушевац у краљев дворца.

У току 11. X (28. IX) са положаја Куње јављано је да је Приморски одред заузео читав простор Каменичког моста, Катрколе и дио Скадарског језера до мимо Пет убала. Војска је у налету хитала да што прије дође до непријатељских шанчева. Мухамеданско становништво није пружало отпор а "ни од стране војске није било великог отпора".

Наступање десног крила Приморског одреда од Клезне према Катрколи, вису Владимира и Шошу завршило се успјешним походом до

⁹ *Глас Црногорца* бр. 43, Цетиње, субота, 29. IX 1912. 1.

¹⁰ Исто; *Цетињски вјесник*, бр. 78, Цетиње, 28. септембар 1912, 1.

близу мјеста Селта и Горица. Овом приликом срушене су три куле из којих је побјегла редовна османска војска (низам). Даље наступање пјешадије и овладавање положајима Расовац¹¹ и Липовине, праћени невеликим отпором, окончали су се запосиједањем врха Сврзигаће и неочекиваним нападом османских снага. У исто вријеме лијево крило Приморског одреда наступило је уз десну обалу Скадарског језера до врха Пет убала, Крајином до сеоца Цкла гдје је пружен снажан отпор. Послије јачих борби османске снаге су, уз знатне губитке, принуђене на повлачење. Тиме се лијево крило нашло на домаћају топовских граната са Тарабоша. Припреме за даље напредовање обављене су у складу са офанзивним дејствима.¹²

Ударима далекобојних топова на добро утврђени Врањ командовали су књаз наследник Данило и књаз Петар, а ове догађаје пратио је краљ Никола са положаја у Доњој Зети. Обилазак рањеника, сусрети с војском која одлази на положаје, извјештаји о заузимању непријатељских положаја и утврђења, остављали су дубок утисак на и рањенике и на борце, охрабрене краљевим савјетима официрима да гдје год могу поштеде војску, форсирајући артиљеријску борбу. Телеграфски поздави са свих страна, са похвалама за витешку борбу, били су морална потпора и војсци и командном особљу на свим положајима.¹³

Из Цариграда је јављано да нота великих сила садржи захтјеве влада које упозоравају Порту да примају на знање њене обавезе о увођењу реформи у духу 23. члана Берлинског уговора на основу Закона од 1880. Иако се у Петрограду и Бечу све мање вјеровало у могућност сузбијања ратног заплета и са осталим балканским државама чланицама савеза, упозорења су још остављала утисак да се из Париза, Лондона и Берлина може учинити нешто више. На вербалне ноте о потреби очувања *status quo*, упућене Николи Пашићу, предсједнику владе Краљевине Србије, од посланика Аустро-Угарске и Русије у Београду, према листу *Самоуправа* саопштено је да ће влада доцније дати одговор. На сличан начин оклијевеле су са давањем одговора бугарска и грчка влада. Француска је у циљу заштите својих интереса упутила неколико ратних бродова у турске и грчке територијалне воде. Дописник *Reuter-a* из Цариграда је јављао о инцидентима код Тимока и Клисуре на бугарско-османској граници, а дописник *Вјесник-a* из Петровграда демантовао је вијести о одзиву руских добровољаца и мобилизацији донских козака. Зауостављени грчки бродови добили су дозволу турских власти да, под руском заставом, прођу кроз Цариград ка грчким лукама. Упркос обећањима да ће Министарки савјет узети у хитно разматрање ноту великих сила, Порта је приступила извршењу наређења о мобилизацији. Трупe из Анадолије стизале су у Родосто и Сан Стефано а одатле су распоређиване према границама Бугарске, Грчке и Србије. Прва дивизија се већ налазила у Албанији, гдје се рачунало са знатнијом употребом регуларних трупа.

¹¹ Глас Црногорца, бр. 43, Цетиње, 29. IX 1912. г. 1.

¹² Исто.

¹³ Исто 2; Цетињски вјесник, бр. 79, Цетиње, 1. октобар 1912.

Да би удовољила интересовањима аустроугарског посланика у Цариграду, Палавичинија, Порта је обећала да ће изаћи у сусрет захтјевима Малисора у погледу војних обавеза и привременог ослобођења од пореза.¹⁴

Док се црногорско-османски сукоб захуктавао, у Београду, Софији и Атини оклијевало се са давањем одговора у вези са потребом одржавања *status quo-a* и манифестовало у циљу што ефикасније мобилизације. Честитке предсједника бугарске владе Гошева дивизијару Митру Мартиновићу за успјехе на ратишту наговијестили су скоро ратно савезништво.

Након заузимања свих позиција око Бијелог Поља, осим Оброва, после подне 11. X (28. IX) црногорска војска је потисла османске снаге према Сјеници и овладала простором вароши Бијело Поље.¹⁵ Прелазак преко Лима и заузимање Оброва пратио је жесток отпор османских снага са околних брда. Бјелопољским првацима, мухамеданцима који су пред заузимање града упутили писмом молбу да се не пуца и не руши град, генерал Вукотић је, након отпора и овладавања градом, поручио да се хитно врате или ће им сва имовина бити конфискована. За обласног управника Бијелог Поља постављен је Мило Дожић, за команданта војног округа командир Павле Вујисић, за предсједника суда Саво Анђелић, а за шефа полиције Никола Ђилас.¹⁶ Поводом успјеха црногорске војске лист *Новоје времја* биљежи: "Одавно руски народ није био у тако радосном расположењу, као на глас о побједама Црногораца. Заузеће Дечића, Бијелог Поља, Туза има много виши значај морални него стратегијски. Херојска легенда која се развија наоколу Скадарског језера, подиже пали дух свега словенског свијета... Мала Црна Гора стоји сада морално на првом мјесту у Словенству".¹⁷

Са позиције Доња Клезна јављено је да су пред ноћ 12. X (29. IX) почеле борбе извидница истурених одјељења испред Широчких висова на мјесту Тафа Боботит. У борбама које су се развиле на лијевом крилу црногорске војске, противничке снаге од три батаљона низама сузбијане су уз значајне обостране губитке. Десно крило одреда црногорске војске срушило је караулу преко Бојане и избацило посаду из ње. Преласком на лијеву обалу ријеке ове снаге су се удружиле са малисорским устаницима у потискивању османских јединица.¹⁸

Истог дана је пала и последња кула за одбрану на Крупицама изнад Пренђана. Губици у овим борбама и одступање османлијских снага смањивали су отпор при наступању и заузимању Пљеваља. Снаге под командом Милоша Божовића, после упорне борбе и освајања куле на Орашцу, заузеле су караулу на Лисцу, кулу на Изјаловици, и после шесточасовне борбе око Шејтан куле и Катабуна, дошле до значјног плије-

¹⁴ Исто, 4.

¹⁵ *Глас Црногорца*, бр. 44, Цетиње 6. IX 1912; *Цетињски вјесник* бр. 80, Цетиње, 3. октобра 1912.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Цитирано према преводу текста *Новоје времја* објављеном у *Гласу Црногорца* бр. 46, Цетиње, 13. октобра 1912. год.

¹⁸ Исто.

на оружја и опреме.¹⁹ Тиме је створена могућност за продор преко Косанице ка Маочу.

Пад Шипчаника, у којему је било шест табора низама и велика количина ратне опреме, заузимање Врања накратко и постављење црногорских управних власти у Тузима, свједочили су о успјешним операцијама и на овом сектору. Османске снаге су пружале снажан отпор 1. октобра приликом одбране Виситора изнад Гусиња и кула на Пепићу и код Новшића. У извјештајима се констатује да је том приликом заплијењено пуно пушака, муниције и четири брзометна топа. Јављано је и о знатном броју заробљеника у свим борбама а по бројности највише их је било након заузимања Тузи и Шипчаника (око 3.000).²⁰ Запосиједањем Тузи дошло се у посјед значајне ратне опреме: 9 топова, 8 митраљеза, 7000 пушака типа маузер, 800 шатора, коња, муниције и провијанта. Освајањем утврђења Хум створени су услови за остварење главног операцијског задатка - напада на скадарска утврђења. Процјењивало се да је у дотадашњим борбама са црногорске стране погинуло 256 ратника а заробљено преко 800 заробљеника.²¹ Највише погинулих било је при продору ка шанчевима на Тарабошу и приликом јуриша на Дечић.

Снаге под командом дивизијера Вукотића овладале су доњоколашинским и бјелопољским крајем и заузеле све главне позиције око Берана, Плава и Гусиња. Послије рушења куле на Јасиковцу, главном беранском утврђењу, варош Беране је била потпуно опкољена.

На сјеверу, у околини Пљеваља, предходнице црногорске војске, послје рушења кула на Кричку и Бобову, стигле су наомак вароши Пљевља. Снаге из Бијелог Поља, упућене према Беранама, запосиједале су села дуж Лимске долине и просторе доњег и горњег Бихора.

Са положаја Катрколе јављано је да су 15. X (2. X) извиднице црногорске војске прошле изнад Мурића без отпора и да се врше припреме за бомбардовање положаја на Тарабошу. Истовремено се напомиње да је у боју код Жагања погинуо османски пуковник Садредин-бег, командант пука. Истог датума јављано је из Бијелог Поља да је очекивани отпор у Лозни и Горњем Бихору изостао услед повлачења редовне османске војске.²²

Током 14. X (1. X) у Београду, Софији и Атини, Цариграду, Петрогруд и Бечу политички и дипломатски представници размјенивали су телеграмске и усмене поруке настојећи да догађајима, свако из својих разлога, да смисао, оправдање, очекивање и исходиште. Из Београда и Софије је јављано да су српска и бугарска влада дале, 13. X (29. IX), одговор великим силама за који се каже да га Порта, вјероватно, неће прихватити. Истовремено је јављено да су османске снаге пријешле српску границу код Ристовца и Горњег врха и да су мањи окршаји већ почели. Из Атине је депеширано да је 14. X (1. X) уручена нота грчке владе османском посланику. Истог дана услиједио је Портин одговор на ноту

¹⁹ Глас Црногорца, бр. 46, Цетиње, 13. октобар 1912.

²⁰ Исто, 2; Цейињски вјесник бр. 81, Цетиње, 6. октобар 1912.

²¹ Исто стр 4.

²² Исто, 4; Цейињски вјесник бр. 81, Цетиње, 10. октобар 1912.

великих сила аустроугарском посланику. У њему се, између осталог, напомиње да је бугарска влада отпраћнику послова у Софији предала ноту која је, у ствари, била очекивани ултиматум, да је сузбијен напад србијанске војске код Сјенице и да се може очекивати већ сјутрадан одлазак дипломатских представника балканских држава из Цариграда.²³

Тиме што је грчка Народна скупштина увела у парламент посланике Крита, председник Венизелос озваничио је да ће Грчка морално и материјално заштитити интересе Крита. Овим је сукоб са Цариградом постао неизбјежан. Појава султана Мурата V на смотри трупа у маршалској униформи и аудијенције великог везира и министара ратног и поморског генералштаба, уз присуство аустроугарског, њемачког и енглеског војног аташеа, били су демонстрације спремности за прихватање ратног изазова са Србијом, Бугарском и Грчком. Увече 14. октобра агенција *Stefani* из Рима јавила је да су Порта и италијанска влада потписале прелиминарни уговор о миру. Тиме је један рат био окончан а почињао је други, већи, тежи и неизвјеснији за Османску империју. Наиме, из Цариграда је 15 (2) октобра упућено циркуларно писмо дипломатским представницима с позивом да се врате и прекину све даље контакте с турским властима јер су у добијеним одговорима, на упозорење сила, одбијени сви разлози за посредовање. Уз очекивање да слиједи коначни прекид односа, наглашено је да се заштита отоманског становништва у Софији, Београду и Атини повјерава њемачким представницима.

У ишчекивању даљих компликација, србијанска штампа је демантовала вијести о нападима њених снага код Сјенице и инциденту код Ристовца због упада османских снага.²⁴ Игноришући ноте упућене из Софије, Београда и Атине и у њима садржане услове на основу сугестија великих сила, Порта и султан су одлучили да не одговарају на поменуте ноте сматрајући их за *cazus belli*. Из Солуна је заточени султан Абдул Хамид због страха да не дође у везу са Албанцима, премјештен у Цариград и интерниран на неки брод. Из Петрограда и Беча јављано је да владе Русије и Аустро-Угарске признају суверенитет Италије над Либијом. Тиме се османско-италијански рат могао сматрати окончаним.

Ујутро 16 (3.) октобра почело је бомбардовање положаја на Тарабошу. Послије запосиједања Колашина и Бијелог Поља црногорска војска се једним дијелом упутила дубоко у османску територију и дошла на доглед Пљеваља а другим дијелом стигла је пред Беране, рушећи утврђења на Јасиковцу и освајајући Тивран и Јајевицу. Из Андријевице је истог дана око 10 сати јављено да су након жестоке битке заузеле Беране, да је заплијењено 12 топова, велика количина муниције и вендерлових пушака и да је заробљено око 700 непријатељских војника.²⁵ Османска војска одступала је према Рожајама гдје је стално нападана од Васојевића.

²³ Према извјештајима бечког Кореспондент бироа у гласу Црногорца преношене су телеграмске поруке из Београда, Софије, Атине и Беча.

²⁴ "Самоујрава" 2 (15) октобар 1912.

²⁵ *Цетињски вјесник*, бр. 81, Цетиње, 5. октобар 1912.

Становништво Берана одушевљено је поздравило улазак црногорских трупа и присуствовало благодарењу у Ђурђевим ступовима, приређеном у част ове значајне побједе. Краљ Никола је телеграфски честитао дивизионару Јанку Вукотићу на овом успјеху и саопштио му да је одликован Обилића медаљом, највишим одличјем за јуначки подвиг. Истог дана књаз Мирко Петровић је подијелио Малисорима у Подгорици 1500 црногорских капа и био срдечно поздрављен. Иначе, према извјештајима у вријеме битке за Беране у граду је било "4000 редифа и 3000 Арнаута". Плијен у заробљеној храни процијењен је као довољан Сјеверној војсци "за 3 мјесеца".²⁶

За 17 (4) октобар дата је пауза на цијелом фронту. Управо тог дана добијени су телеграфски извјештаји да ће Србија, Бугарска и Грчка ступити у рат против Османске империје. Особља османских посланстава у Београду, Софији и Атини напустила су пријестонице балканских држава и враћала се у Цариград. Очекивало се да посланици Србије, Бугарске и Грчке 18 (5) октобра напусте Цариград и да краљеви поменутих држава прокламацијама званично објаве рат. У Цариграду је бугарска нота од 17 (4) октобра сматрана заједничком објавом рата све три чланице Балканског савеза.²⁷

Из Ниша, гдје је стигао након објаве рата, краљ Србије Петар I Карађорђевић упутио је 19. (6) октобра краљу Николи следећу телеграфску поруку: "У тренутку када Моја војска полази у стару српску земљу, гдје је жељно чекају напаћена браћа, ја хитам послати Вашем Величанству, своме милом Тасту, у име братске Србије искрена честитања на успјесима храбрих Црногораца у великом дјелу које српски народ данас почиње. Црна Гора и Србија су заједно и та слога испуњаје Моје срце најљепшим надама у будућност нашега племена. Молим Ваше Величанство да прими моје најсрдачније жеље за добро своје и своје породице и за срећу Црне Горе".²⁸

Краљ Никола је, истог датума, са Цетиња поручио: "Радосна вијест Вашег Величанства да је храбра српска војска прешла у стару српску земљу, гдје је жељно ишчекују напаћена наша браћа, дубоко ме је потресла. Са усхићењем видим, како већ мека братска рука брише братску сузу, а вјекови српске историје са поуздањем и оправданом гордошћу славно дјело Твоје војске, из којих ће моји јунаци црпсти нову снагу за нову славу и побједе, које ће их, ако Бог да, брзо довести у топли загрљај Твојих соколова.

С Тобом заједно, драги зете, идем са нестрпљењем у сусрет томе дану молећи Свемогућег за добро Твоје и Твога Дома и срећу братске Србије".²⁹

Поруке сличне садржине размијенили су истог датума и предсједници народних скупштина Србије и Црне Горе, као и представници влада Бугарске и Грчке. Пламен рата који су започели црногорски ратници

²⁶ Исто.

²⁷ Исто 2.

²⁸ Цитирано према *Гласу Црногорца* бр. 45, Цетиње, 11. октобар 1912.

²⁹ Исто.

од тада се ширио по балканском простору. Започели су судари османских трупа са војним снагама Србије, Бугарске, Грчке. Црна Гора је наставила успјешно ратовање, усмјеравајући главнину својих снага према снажно утврђеном и добро брањеном Скадру.

III

У очекивању сукоба, процјењујући вриједност војничке и мирнодобске формације црногорске војске, турски војни стручњаци полазили су од чињенице да је то војска милицијског типа која укупно броји 4 дивизије, 11 бригада и једну артиљеријску бригаду. За успјешно ратовање са бројчано премоћним османлијским низаом (редовном) и башибозлуком (нередовном војском) Црна Гора, са процијењених 265.000 становника, од којих су 15.000 мухамеданци а 13.000 католици, није се сматрала угроженом, утолико прије што је фортификацијски систем за одбрану Скадра и главних упоришта скадарске Малесије био функционалан за одрану.³⁰

У мирнодопским условима посаду османске војске у Скадру сачињавали су: регуларни батаљон (800 војника), батаљон пољских топова 327 војника), батаљон брдских топова (285 војника) и чета за фортификације (124 војника). У очекивању сукоба, командант одбране Хасан Риза-бег стално је увећавао број војске и командни састав чија се бројност повећала на 5285 лица под оружјем.³¹

Побуна у Малесији почетком августа 1912. године ажурирала је одбрамбене припреме у Скадру и сусједним гарнизонима у Беранама, Гусињу, Тузима, Драчу и Тирани. Знатне количине ратне опреме и хране биле су стациониране у магацинима у Скадру и Тузима. Располагало се поузданим информацијама да црногорска влада преко својих официра одржава блиске односе, међу Малисорима и католицима у Скадру, као и да руски конзуларни представници све податке о мобилизацији и јачању одбрамбених позиција достављају Црногорцима. Сумњало се у држање мирдитских првака, бригадног генерала Пренк-паше и капетана Марк Ђонија, као и у читав малисорско-мирдитски дио албанског становништва који је био под вјерским утицајем Аустрије. Због заштите и помоћи добијене од Црне Горе у вријеме малисорских буна 1911. и 1912. године вјеровало се да су малисори склони и сарадњи са Црногорцима. Турски извјештаји и извори о сукобима са Малисорима (током јула, августа и септембра 1912. г.) садрже податке о значајном учешћу црногорских нерегуларних снага.³²

Телеграм о објави рата Црне Горе Османској империји стигао је из Цариграда команданту скадарског армијског корпуса Хасан Риза-бегу 9. октобра. Дан уочи објаве рата Хасан Риза-бег шифром је јавио министарству у Цариграду да "услед сасвим извјесне могућности напада Црногораца на Скадар, предлаже да војне снаге из Гусиња и Берана изврше напад према Црној Гори".³³

³⁰ Исто 60.

³¹ Исто, 77.

³² Више о томе у *Balkan Harbinde, Iskodra Mudafaasi*, Istanbul 1933, 162-171.

³³ Исто, 177.

Пуковник Хасан Риза-бег, командант 24. регуларне дивизије, преузео је команду одбране Скадра и мобилизацијске припреме око формирања скадарског армијског корпуса.³⁴ Процјена да ће црногорске снаге надирати из правца Подгорице према Тузима биле су разлог да се у рејону Дечића и Тузи стационирају регуларне јединице османске војске и башибозук из скадарске околине и Каваје. Команда над овом војском повјерена је капетану Садредин бегу, док је одбрана скадарске тврђаве повјерена Албанцу Есад-паши Топтању, народном посланику из Драча. Рачунало се да ће у нападу са Црногорцима свакако садејствовати и Малисори.³⁵ У детаљном опису сукоба око Дечића и Тузи и обострано великих губитака констатује се да је погинуло више османских официра и да је један број, са војском и командантом Садредин-бегом, заробљен.³⁶ Османска команда из Зогаја 10. октобра јављала је: "Оба Дечића (Велики и Мали) у рукама су непријатеља. Са губитком Дечића Тузи су осуђене на скори пад. Повлачење је једини излаз."³⁷

Настављене су борбе и жестока бомбардовања Зогаја, Шипчаника и Тузи, који су пали у руке црногорске војске. Даље напредовање према Тарабошу и дуж лијеве обале Скадарског језера детаљно анализирају аутори поменуте књиге, учесници тих догађаја из 1912. године.³⁸ Њихови подаци о организовању одбране и опкољавању Скадра од стране црногорске војске драгоцјена су свједочанства учесника који педантно обиљеже све локације, процјењују њихов значај за одбрану, указују на држање локалног становништва и могућности његовог ангажовања.³⁹ За напредовање црногорске војске - између осталог - констатују: "Непријатељ, не гледајући на број мртвих, и не налазећи потребе да се било каквом ватром штити, стално је напредовао и виолентно јуришао".⁴⁰

Борбе у Крајини и појачања за одбрану положаја на Тарабошу, услед потискивања османске војске према Скадру, у овим извјештајима углавном се слажу са описима и подацима садржаним у извјештајима црногорске стране. У вријеме артиљеријских напада на Тарабош и Брдицу стигле су вијести о уласку Србије, Бугарске и Грчке у рат. Далеко од простора ратних окршаја ових држава, Црна Гора је наставила ратовање припремајући опсаду Скадра, заузимање Пљеваља и дјелова Старе Србије.

У извјештајима са ратишта од 17. и 18. октобра јављано је о уласку црногорске војске у Пљевља и да се очекује долазак србијанске војске из Пријепоља преко Јабуке.⁴¹ Настављено је бомбардовање Тарабоша и потиснута је османска војска на Бојани код Пулаја.⁴² Из Плава је ја-

³⁴ Исто 170.

³⁵ Исто 181.

³⁶ Исто 204.

³⁷ Исто 206.

³⁸ Исто 213-216.

³⁹ Исто 217-224.

⁴⁰ Исто 222.

⁴¹ *Цетињски вјесник*, 19. октобар 1912.

⁴² Исто.

вљено 18. октобра да је након тродневне борбе црногорска војска ушла у Пећ. Мутесариф пећки дошао је команданту Вукотићу на подворење, а народ у вароши примио је долазак војске "са одушевљењем".⁴³ У Патријаршији је истог дана одржана служба благодарења у здравље краља ослободиоца. Прикупљање црногорске војске након заузимања Рожаја, у простор Пећи, наговијестило је продор у правцу Ђаковице и Призрена. На пложајима према Тарабошу и Брдици артиљерија црногорске војске успјешно је стварала могућност за напредовање пјешадијских снага.⁴⁴

Успјеси црногорске војске на свим правцима дјеловања уочи сусрета са србијанском војском у просторима Новопазарског санџака и Старе Србије јасно показују да су до тада, осим на скадарском правцу, запосједнуте територије које су чиниле преко 90% ратне добити Црне Горе у балканским ратовима.

Đorđe BOROZAN

*MONTENEGRO IN THE WAR WITH THE OTTOMAN
EMPIRE FROM 8TH TO 18TH OCTOBER 1912*

Summary

This text describes, comprehensively for the first time, the initial phases of the Montenegrin-Ottoman war of 1912, from the 8th to the 18th of October, in which Montenegro fought alone. Our intention has been to record the military events and endeavours of the governments in Belgrade, Sofia and Athens as regards their reaction to the note from the great powers urging them to abandon the war with the Ottoman Empire, and in doing so emphasize the significance of the military effort and risk with which Montenegro entered the First Balkan War. We will also examine her military achievements prior to the entry of the other members of the Balkan Treaty and the repercussions felt in the diplomatic circles and the public opinion of the great powers, who were calling for restraint, not war.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто.

Луција ЂУРАШКОВИЋ*

ПОЧЕЦИ ЦРНОГОРСКОГ ПОМОРСТВА

Када је Црна Гора послје дуге и тешке борбе, посебно у рату против јаке турске војске (1876 - 1878.г.), заузела Бар, 10. јануара 1878. године, и, коначно, изашла на море, то је био велики историјски догађај за малену Црну Гору. Књаз Никола је тада дошао са својом пратњом у Бар, како рече "...да се поздрави са морем..."¹. У књажевој пратњи су се, поред књегиње Милене, сина Данила и кћери Зорке, налазили војсковође: Божо Петровић, Петар Вукотић, Машо Врбица, Илија Пламенац, Пеко Павловић, Марко Миљанов и др. Свједочанство о овом, по Црну Гору веома важном догађају, уткано је у умјетности, поезији и сликарству. Наиме, књаз Никола је "навече Никољдана 1877", негдје мјесец дана прије ослобођења Бара, спјевао пјесму "*Мору*" посветивши је овом догађају:

"Поздрављам те сиње море,
О ливадо течна, равна,
Ти велика просторијо,
Жељо наша преодавна!

Буди моје сиње море,
Дубине ти и ширине,
И тако ти свих вјетрова,
Твог иједа и тишине!

Буди моје бродова ти,
И мучених помораца,
И лијепог плаветнила,
Што ти озго небо баца!

* Аутор је историчар умјетности, директор Ј. У. "Музеји, Галерија и Библиотека Будва.

¹ Предраг В.Ковачевић, *Историја Бокељског Поморства*, Котор 1984, 149.

Буди моје море плаво,
И уз камен мој пјенуши,
Док је свијета, док је људи,
Док те сунце не исуши!"

Ликовни запис о овом догађају оставио нам је задарски сликар Иван Жмирић насликавши алегоријску слику *"Вјенчање Црне Горе са морем"* непосредно после заузимања Бара, односно године 1878. Ова слика се данас налази у Поморском музеју у Котору, а приказује једрењак који се отискује од барске обале. Једрењак је окићен ловоровим вјенцем и обавијен тробојним тракама на којима су исписане побједе црногорске војске у овом рату *Вучји до, Никшић, Фундина, Бар*. На најужвишенијем мјесту бродског прамца представљен је књаз Никола са испруженом руком у којој држи прстен. Поред њега су књегинја Милена и син Данило, док је кћи Зорка наслоњена на врх прамца. Око књаза су представљене и војсковође као његова ближа пратња. Са десне стране слике приказан је народ који са обале поздравља брод и књаза.²

Према драгоцјеном запису у цетињском часопису *"Дан"*³, који нам открива др Перо Шоћ у чланку *"Црногорско љовлаићено љаробродарско друштво"*⁴, пришавши морској обали књаз је рекао: "Соколови моји, јунаци моји, ево нам мора - наше давне и прадавне жеље. Поздравимо га да буде чувано и вјерно потомцима оних који на копну пролише крв да у мору саграде куле нашем сретнијем бољитку. А знајте, Црногорци, ја Вас тога сјећам, да су град Скадар разметале виле, не дајући му да се учврсти и сагради прије но се у зидове његове узида невино чељаде. Ајте, Црногорци, који ће од Вас дати се мору, да нам море остане трајним, вјечним и непролазним".

На ове књажеве ријечи, по народном предању, паде 30 пушака и 30 јунака се хтједе жртвовати за сигурност мора.

" - Не, не, шалим се ја, надовеза књаз, пођите за мном, да Вам с морем нашим наздравим море наше, море српско -.

И забраздише коњи у пличину морску. Усред мора наздрави књаз захвативши капицом морску воду, а за њим прослиједише сви јунаци, наздрави мору нека нам је срећно од сада па довјек (потпис:Пр. Уред)."⁵

Послије Берлинског конгреса и многих дипломатских препрека које је стварала Аустрија, Црна Гора је дефинитивно и суверено завладала овим дијелом јадранске обале, која се простирала од ријеке Бојане до узвишења Спич (1880. године). Овај велики догађај захтијевао је да се организује посебна поморска служба како би се коначно црногорска застава завијорила и на мору. Због тога је књаз Никола основао, при Министарству унутрашњих дјела, поморско одјељење које се звало Кња-

² И. Злоковић, *Вјенчање Црне Горе са морем*, Годишњак ПМК V/1956, 229-233.

³ *Дан*, 1-2, 28. III 1911.

⁴ Др. Перо Шоћ, *Црногорско љовлаићено љаробродарско друштво*, Записи, XI Цетиње 1928, 282.

⁵ И. Злоковић, оп.цит., 232.

жевска црногорска управа поморства. У почетку књаз Никола је хтио да ову одговорну дужност повјери капетану Васу Папреници. Међутим, капетан Папреница је убрзо умро па је књаз Никола поставио за управника поморства познатог поморског капетана Слава Ђурковића (1851-1921) из Рисна. Капетан Ђурковић је био врло образован човјек, говорио је неколико језика, посебно руски, француски, енглески и италијански. Према усменим изворима шире образовање је стекао у Русији, и, свакако, представља једну од најмаркантнијих личности овога времена код нас. Дуго времена био је у руској поморској служби гдје је учествовао у руско - турском рату 1876 - 1878. године, када је командовао фрегатом "Потемкин". Касније је постао лични ађутант књаза Николе као и командант свих књажевих јахти.⁶

И прије него што је Црна Гора изашла на море имала је параброд који је пловио Скадарским језером. Наиме, 1866. године турски султан Абдул Азис даровао је књазу Николи јахту која се звала "СИЛИСТРИЈА"⁷. "Силистрија" је, дакле, била први црногорски брод на коме се поносно вијорила црногорска заставица. Мемоарска грађа војводе Илије Пламенца⁸ скоро једина суштински открива битне податке о овом параброду. Поред осталог, војвода описује свој пут у Цариград гдје је по налогу књаза Николе имао да ријеша нека спорна питања у вези са нападом Омерпаше на Црну Гору. Војвода Пламенац нам, управо, у својим мемоарима највише говори о путовању "Силистрије" за Црну Гору. Према наводима проф. Вулековића⁹, преузетих из наведених мемоара, основни задатак војводе Пламенца био је да се ријеше нека погранична питања, и то:

1. Да се разруши кула на Височици (према Спужу) саграђена још 1862. год. на самој пирамиди;
2. Да Турци напусте Веље брдо за уживање пиперско, које су 1862. год. присвојили;
3. Да Турци дигну војску са црногорске границе коју држе од 1862. год.;

4. Да се помакне граница са Банове гомиле на Сребрну главицу. Са војводом Пламенцем пошао је капетан Перо Јокашев Пејовић и војводин синовац Ићо Петров Пламенац¹⁰. Прва брига војводина била је да у потпуности постигне све захтјеве које је књаз Никола тражио од Порте. По доласку у Цариград био је у сталном контакту са амбасадорима и министрима других, нама пријатељских земаља. Посебно му је био наклоњен руски генерал Игњатијев. Војвода Пламенац је стално ишао од Али-паше до великог везира Мехмед Ружди-паше. Али, како рече, "Турци много обећавају али се слабо држе ријечи"¹¹. Кад је Пламенац по дру-

⁶ П.Ковачевић, оп. цит., 150.

⁷ В. Вулековић, "Силистрија" - први црногорски параброд, Годишњак ПМК VIII/1959.

⁸ Историјски институт НРЦГ - ф.74. Ин: В.Вулековић, "Силистрија" - први црногорски параброд, Годишњак ПМК VIII/1959.

⁹ В. Вулековић, оп. цит., 238.

¹⁰ Ибид, 238.

¹¹ Пламенац, Мемоари: Одјелак о 1862. години, 15. Ин: В.Вулековић, "Силистрија" - први црногорски параброд, Годишњак ПМК VIII/1959.

ги пут изашао пред великог везира, овај му саопшти да је султан одобрио све његове захтјеве. Тада он искористи прилику и затражи један бродич "најмањи на Босфору ... да може мој узвишени господар са фамилијом прошетати по језеру"¹². Велики везир је на то дао одређену сагласност, свакако, не зато што је нарочито волио војводу или Црногорце, већ зато што му је било изузетно стало до мира на црногорској граници.

На Томин дан (6. октобра) војвода Пламенац је преко Али-паше био изведен пред султана и том приликом овако му се обратио : "Благодарим Вашем царском величанству на милост коју сте учинили моме милостивијешем господару књазу и народу црногорском... Благодарим свијетлој Порти која ми је све одобрила и потписала моја потраживања по заповиједи Вашег царског величанства... Много благодарим Вашем царском величанству коју сте указали моме милостивијешем господару књазу те сте извољели даровати један вапор"¹³. На ове ријечи војводе Пламенца султан је изразио жељу да влада мир на граници, јер "зло је да страда народ и да гину људи"¹⁴.

Пошто су напустили царски двор, Пламенац и његова пратња горели су од жеље да што прије виде брод. Ађутант Али-паше одведе их на "Силистрију". Желећи да што брже стигне у Црну Гору, Пламенац даде налог првом капетану Арифу да у року од осам дана припреми брод за полазак.

Послије само пар дана брод је био потпуно опремљен, а капетан Ариф стави се са својом посадом од 50 морнара, на расположење војводи Пламенцу. Непосредно прије одласка из Цариграда војвода је посјетио руског генерала Игњатијева. Руски генерал није био задовољан што војвода путује бродом, плашећи се да Турци не направе какву подвалу. На то војвода запита: "А хоће ли себе удавити или само нас?"¹⁵. Игњатијев му је рекао да су Турци лоши морнари и да су невјешти. Најзад, запловише ка Црној Гори по лијепом времену, али капетан је стално сидрио брод и одмарао. Пламенац је стављао примједбе, бојећи се да ће се вријеме промијенити на горе и то, како се касније показало, са разлогом. Када су пролазили поред Валоне вријеме је било лијепо и параброд је ишао брзо. Али како се приближавала ноћ вријеме је почело да се погоршава. Око пола ноћи Пламенац се прошетао палубом и са изненађењем констатовао да сва посада спава. На крми није било никог, а кормило је било везано конопом. Пламенац је дигао узбуну и посада се вратила на своја мјеста. Ноћ је била мрачна и дуга, а за оне на броду и предуга. Брод је пловио пуном брзином, док је посада са нестрпљењем чекала зору. Кад је свануло имали су што видјети - брод се налазио наомак италијанске обале. Капетан је окренуо брод ка другој обали, али је било већ прекасно. Брод је потпуно изгубио оријентацију због великог невремена. Док је сједио у својој кабини, држећи се за наслон столице, војвода Пламенац је размишљао: "Што се чини от морнара и Црногораца и других

¹² Ибид., 15.

¹³ Ибид., 15-16.

¹⁴ Ибид., 17-18.

¹⁵ Ибид., 22.

сиромаша по вапору, сваки закомрчио као мртав. Идемо некуд из најбрже, али не је освојило море, скаче вапор у велике дубине морске, често пута прелази море преко њега¹⁶. У једном моменту војвода видје да капетан плаче, зато што је мислио да му је понестало угља, међутим, срећом угља је било довољно, што је изгледа знао само други капетан. У том моменту и војводи је лакнуло. Невријеме је било толико јако да се на "Силистрији" поломио чак и један јарбол, међутим брод је био нов па је и ту хаварију издржао. Сандуци са товаром и остали предмети летјели су са краја на крај брода, ломили су се и падали у море. Људи су били уплашени бојећи се да им је ово задње путовање. Наравно, свему овоме највише је допринијело неискуство турске посаде, јер храброст црногорског дијела посаде ту, на жалост, ништа није могла помоћи. У нека зла доба, обала је била на видiku. Било је то негдје око ушћа Бојане. Још увијек је трајало невријеме, па су брзо прошли поред Улциња и упутили се према Бару. У Бар су стигли око 2 сата поподне, и ту се коначно усидрили. Војвода је сада могао да одахне: "... и већ виђу да смо скапулала иза свија мука и невоља које имасмо петнаест дана идући из Цариграда које смо могли учињет најдаље за пет дана, да је други итко без Турака био, каква велика брзина бјеше вапору... али сам видио да бјеху сви капетани невјешти, а било их је четири"¹⁷.

На Цетињу се у то вријеме одигравала права драма. Сви су их били отписали. Зар први црногорски параброд да тако неславно заврши?! Него, срећом, све је ипак на крају испало на добро.

Сјутрадан, "Силистрија" је запловила ка Бојани. Вријеме је било лијепо. Водостај ријеке је био врло низак, па је капетан био приморан да истовари сав терет и путнике како би "Силистрија" могла прећи најпличи дио. На броду су остали само капетан, кормилар, ложач и, наравно, војвода Пламенац. Капетан броду даде потребну брзину и: "...заигра га издалека и даде му сву форцу; кад дође на оно најплиће, стаде добро по пијеску и земљи повукиват, а капетан препаде се, те и даје заповијед (тута форца, тута форца) не прекида док у једно доба уљеде у Бојану"¹⁸. Сјутрадан уђоше у Скадар. Ову прилику искористио је војвода да разговара са скадарским Исмаил-пашом и пренесе му договор између њега и султана. Паша је сјутрадан поступио по договору, повукао је војску са границе и разрушио кулу на Височици.

"Силистрија" је била знатно оштећена и било је врло неопходно да се поправи. Поправка је брзо завршена и брод је био спреман да коначно крене ка матичној луци, Ријеци Црнојевића. Тек у црногорском дијелу Скадарског језера на брод је истакнута црногорска застава, зато што Турци нијесу дозволили да се то раније уради. Тада је наступила велика еуфорија. *Први црногорски брод са црногорском заставом!* Почело се са пуцањем, традиционалним начином исказивања радости код Црногораца. Пролила се, вјероватно, и по нека суза. Док је брод пролазио

¹⁶ Ибид., 25.

¹⁷ Ибид., 26.

¹⁸ Ибид., 27.

поред обала језера, окупљени народ га је поздрављао пуцањем из пушка, нарочито испод Крњица, Сеоца и Годиња. Када се брод приближио Виру пуцало се на све старане, тако да је права срећа да нико није погинуо. Топови са тврђаве на Виру су се послјије дужег времена јавили, а да нијесу коришћени за борбу против непријатеља. Приређена је била чак и војна парада. Војвода Машо Врбица је капетану "Силистрије" дао потврду да је брод примљен у исправном стању. И, коначно, брод је кренуо ка Ријеци Црнојевића, али није све ишло по плану зато што је водостај био низак па је "Силистрија" допловила само до Граба. До Граба је дошао и војвода Мирко са великом дружином Црногораца. Сви су наравно били одушевљени. "Вапор имаше много камара и унутра и на кувијерту, имаше два комина, макине унутра англишке најбоље што могаху бити, бјеше дугачак близу сто метрова, а широк према дужини"¹⁹. Наредног дана дошао је и сам књаз Никола, и том приликом је даривао турску посаду и испратио је према Скадру. Кназ је тада именовао новог команданта "Силистрије", поморског капетана Богдана Милиновића, родом из Мориња.

Тако је "Силистрија" допловила у црногорске воде. Војвода Пламенац је био први Црногорац који је директно преговарао са турским султаном и којему су испуњени сви захтјеви. Због тог његовог успјеха књаз му је поклонио 50 рала земље, на што је чувени војвода рекао да се поклона одриче у корист црногорске сиротиње.

Према тумачењу проф. Вулековића путовање "Силистрије" од Цариграда до Црне Горе трајало је око петнаест дана. Брод је испловио из Цариграда 30. октобра 1866. год. Војвода Пламенац каже у својим мемоарима да се "Силистрија" налазила под Валоном шест дана пред Аранђеловдан, а то је било 2. односно 14. новембра. "Силистрија" је упловила у Скадар 17. новембра, па се са сигурношћу може претпоставити да је до Граба стигла око 25. новембра 1866. год.²⁰

Понесен емоцијама војвода Пламенац вјероватно није могао реално процијенити нити величину брода, нити његову снагу. Војводи се, наравно, то не може нити смије замјерити. С обзиром на то да је био човек континенталац, ратник, нестручњак за наутику и поморство, њему су сигурно ствари изгледале много другачије. Према одређеним тумачењима²¹ брод није могао бити већи од 30 метара, односно, његова брзина није могла бити већа од 8,5 наутичких миља. Носивост "Силистрије" била је највјероватније око 120 турских тона (1 турска тона - 8 товара, 1 товар - 100 ока) што према дашњим мјерилима износи око 144 тоне носивости.

У то вријеме Црна Гора је била веома сиромашна држава, зато је књаз Никола, врло брзо након доласка брода, почео да размишља о његовој продаји. Ипак, хтио је бар једном да изађе на Јадран, не би ли показао Аустрији да Црна Гора постоји као суверена држава. Међутим, то

¹⁹ Ибид., 27.

²⁰ В. Вулековић, оп.цит., 242.

²¹ Д.Франетовић, *Историја поморства и рибарства Црне Горе до 1918.године*, Титоград 1960.

је било веома тешко и, последице исцрпљујућих и напорних преговора са Аустријским властима, "Силистрија" је под црногорском заставом уловила у Котор. Аустрија је давала дозволу за истицање црногорске заставе, али само од случаја до случаја ("Von Fall zu Fall") и то у ограниченим роковима све док аустријска администрација није констатовала да Црна Гора нигдје не додирује море и да, према томе, нема никаквих права на истицање своје заставе на бродовима.²² Постоји једна анегдота, кажу да је истинита, која наводи да је књаз Никола док је сједио на Ловћену и пушио дуван гледајући сиње море, у тренутку велике туге, рекао: "О боже, да ли постоји земље на овоме свјету ће можеш пушити дуван у својој земљи, а трести пепео у иностранство".

У почетку брод "Силистрија" је служио за књаза Николу и његову породицу, а понекад и за високе госте и дипломате који су боравили на Цетињу. На прво путовање "Силистријом" књаз Никола се са својом продицом и пратњом отиснуо 24. јуна 1867. године. Брод је кренуо из Котора ка Трсту и Венецији, због књажевог пута за Париз. "Силистрија" је допловила у Трст 28. јуна 1867. год. Тадашње тршћанске новине писале су да је у луку дошао један руски брод (вјероватно због сличних застава). На путу према Трсту и Венецији брод је свраћао у све веће луке Далмације. Из Венеције, по књажевом повратку из Париза, 15. јула 1867. год. брод креће ка Црној Гори и стиже у Мељине 20. јула, последице пет дана пута. "Силистрија" је ту и презимила.

За сиромашну Црну Гору одржавање брода и његов зимовник били су скупи, зато се књаз, истина тешка срца, ипак одлучио да га прода. Прво га је понудио бечком двору, међутим, аустријска влада није била вољна за једну такву трговину, али је ставила до знања да би било добро да се брод уклони из њених територијалних вода. Поморски капетан Петар Калуђеровић из Луштице добија понуду од књаза да брод може да откупи за цијену од 6.000 лира стерлинга, што је представљало 140.000 златних перпера²³. До данас је остало тајновито, гдје је и како "Силистрија" трајно окончала своја путовања. Да ли је потонула код Будве, или Бара, или негдје друго, још увијек није са сигурношћу утврђено.

Пароброд "Силистрија" је имао велики историјски значај зато што је то био први брод на којему се развила црногорска застава на Јадрану, упркос аустријском негодовању, и то десет година прије Сан Стефанског мира и Берлинског конгреса, када је коначно Црна Гора међународно призната као држава и добила своје море од Бара до Бојане.

Познато је да је књаз Никола, као даровити поета, крајем вијека, написао чувену оду "Турчину" која је била преведена на турски језик и достављена султану. У знак захвалности, године 1899, књаз Никола је добио на поклон, за то вријеме луксузну, јахту "Змај" као поклон од турског султана Абдул Хамида. Јахта је била дугачка 120 стопа, имала је јаку машину од око 400 коњских снага и електрично освјетљење. Поред

²² Вл. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија*, 249. Ин: В. Вулековић, "Силистрија" - први црногорски пароброд, Годишњак ПМК VIII/1959.

²³ В. Вулековић, оп. цит., 244.

тога, била је опремљена и са два мала топа на боковима за случај опасности од непријатеља. Унутрашњост јахте била је веома раскошно опремљена, а интересантно је и то што се могла кретати, за оно вријеме, великом брзином, тј. од око 15 миља на сат.²⁴

У то вријеме у Црној Гори организација поморске службе била је на веома ниском нивоу, што је и разумљиво, тако да је било неопходно довести школоване и искусне поморце да унаприједи организацију. Тада је књаз одлучио да неколико способних младих помораца упути у научичке школе које су се тада налазила у Котору и у Дубровнику.

Крајем XIX вијека било је немогуће организовати редовну линију на мору, из једноставног разлога, зато што нијесу постојала сигурна пристаништа гдје би бродови могли да преузму и истоваре робу и путнике. Прва редовна линија је зато организована на Скадарском језеру 1885. год. са парабродом "Жабљак" којим је командовао капетан Саво Петковић из Ђеновића, и то : Ријека Црнојевића - Вирпазар - Плавница - Скадар. Послије неколико мјесеци параброд "Жабљак" замијено је параброд "Даница" којим је командовао капетан Стево Михајловић из Херцег-Новог. На иницијативу Славомира-Слава Ђурковића у Бару је основано Књажевско црногорско парабродарско друштво²⁵ са веома деликатним задатком. Прије свега, Барско друштво се морало старати да организује и одржава редовну линију између црногорских лука, Боке Которске и Трста, затим између црногорских лука и Италије и, на крају, саобраћај по Скадарском језеру и ријеци Бојани. За рад овога друштва био је потребан већи капитал и одговарајући стручни кадар. Задатак је повјерен црногорској влади, која је ангажовала бокешке капетане који су већ били у црногорској служби, и то: Славомира и Андрију Ђурковића, Илију и Стева Михајловића, Саву Петковића, Сима Желалића, Марка Берберовића и Лазара Ђиновића.²⁶ Богата поморска традиција, искуство и историјске везе, утицали су да управо бокељски поморци буду први зачетници и организатори црногорског поморства. Но, и поред великог труда и ентузијазма који је уложен, друштво није могло одговорити томе задатку. Прије свега, разлози су били финансијске природе. Наиме, дионице су биле исувише скупе (500 франака у злату) тако да се није могао привући капитал. Наравно, највећа кочница за организовање редовних поморских линија било је то што црногорски дио Јадрана није имао природних лука (као луке тада су постојале Бар, Валданос, Улцињ и Милена) које би биле заштићене од олујног мора. Ово нам јасно говори да би, па и да је све кренуло по добру, ипак саобраћај био опасан и ризичан по путнике и робу. Много година касније Барско друштво је уз помоћ италијанског капитала (Compagnia di Antivari) саградило први лукобран у Црној Гори и то 1908. године у луци Бар.

Ипак, иако је прво црногорско парабродарско друштво било распуштено, Управа за помрство повјерена је Славу Ђурковићу, помор-

²⁴ П.Ковачевоћ, оп. цит., 150.

²⁵ Ибид., 151.

²⁶ Ибид., 151.

ском капетану. На његову иницијативу и по наговору бокешких капетана књаз је одлучио да затражи од Русије на поклон један параброд дуге пловидбе. Руска влада убрзо је удовољила молби књаза Николе и децембра 1890. године од предузећа "Добровољни флот" из Одесе преузет је брод. Био је то параброд "ЈАРОСЛАВ"²⁷. Брод је преузела црногорска посада која је бројила 32 морнара, претежно из Боке, док су два официра макине, који су завршили школу у Трсту, били из Црне Горе. То су поморски официри Крсто Мартиновић и Вуко Пејовић. Командант брода био је капетан Андрија Ђурковић из Рисна (рођени брат капетана Славомира-Слава Ђурковића), а први официри Симо Желалић и Марко Берберовић.²⁸

Капетан Андрија Ђурковић је рођен 1850. године "на сред Црног Мора" (територијалне воде Русије), на броду "Албано" чији је власник и заповједник био његов отац капетан Јован А. Ђурковић (1812-1877), један од најпредузимљивијих бродовласника тога времена у Боки Которској. Андрија Ђурковић наставља поморску традицију своје породице, те као образовани поморац у прво вријеме плови на породичним једрењацима. Као образован и вјешт поморац 1877. године ступа у службу аустријског "Лојда". За предсједника општине Рисан изабран је 1879. године, али је са тог положаја суспендован због помагања народа за припрему Трећег бокелског устанка. Од 1882. до 1890. године поново је био у служби аустријског "Лојда". По жељи књаза Николе године 1890. прешао је да буде заповједник првог и јединог црногорског пароброда дуге пловидбе "Јарослава". На овој дужности затекла га је и смрт 1895. године. Поред књижевног дара, испољеног кроз "*Успомене*", "*Са александријских развалина*" и кроз лични дневник са брода "Јарослав", капетан Андрија Ђурковић се бавио и сликарством.²⁹

Параброд "Јарослав" је саграђен 1882. године у бродоградилушту Danny and Bros. Dumbarton САД. Руси су га затим купили као полуратни брод, који је служио у руској морнарици као повећа лађа извидница (Aviso-Schiff) и увијек је имао по неколико топова. "Јарослав" је за ово вријеме био велики брод од 2.600 тона носивости, односно бруто 4.495 тона, брзине од 15 наутичких миља. Брод је имао дужину од око 314 стопа, ширину 37 стопа а дубина му је била око 25 стопа. Машински простор заузимао је око 66 кубних стопа, имао је шест парних казана, и двије парне машине, по 33 прозора са сваке стране. Према писању дописника "Српске независности"³⁰ из Цариграда, госп. Прогоновића, унутрашњост брода била је прилично луксузна. Салон је имао галантан и солидан намјештај. Два дивана тапацирана плавом кадифом, једна велика наслоњача, попут малог престола и још неколико плетених столица окруживало је четвороугаону чврсту софру. У врху софре налазило се једно

²⁷ И. Злоковић, *Црногорски пароброд "Јарослав"*, Историјски записи, Цетиње, књ. V/1950, 245-246. и књ. IX/1953, 512-518.

²⁸ П. Ковачевић, оп. цит., 151.

²⁹ Јован Дујовић, *Бокелски кайетани дуге пловидбе (Кайетан првог црногорског пароброда)*, Побједа, 15. новембра 1984.

³⁰ Српска независност, VII/51, Београд 2. мај 1891.

кристално огледало са политираним дрвеним рамом. Испод тога огледала у оквиреном орману налазила се велика чинија за умивање од бијелог порцелана. На софри три-четири сребрне пепељаре. Цио овај намјештај допуњавале су велике слике књаза Николе и књегиње Милене као и слике руског царског пара. Поред салона за јело налазио се салон за пушење. Непосредно, преко пута, врата су одвајала књажеву радну собу. То је била понајљепша, најелегантнија, најпространија и најљепше опремљена соба. Брод је посједовао и своју апотеку. На броду су се налазиле и собе за госте. Све те собе су биле опремљене политираним орманима, писаћим асталима и чинијама за умивање. Изнад сваке чиније налазили су се велики пешкири са монограмом "П. Ј.", тј. пароброд "Јарослав". Поред ових одаја налазио се велики магацин за храну и остале потрошштине. Брод је посједовао тимунарију тј. мјесто за првог тимунцију. Тимунарија је била доста пространа просторија на врху лађе. У средини тимунарије налазила се велика бусола, један барометар, један квадрант на коме се виде степени, колико се брод нагиње на десну или лијеву старану. Ту се налазио и писаћи астал, као и сат. Брод је, наравно, посједовао и командни мост. На средини командног моста налазио се велики компас, тимун и гониметар, који показује тренутну деклинацију магнетне игле од сјеверног пола.

Униформа црногорских морнара била је готово идентична као и код осталих европских морнара, са том разликом што су официри носили француске капе са круном и иницијалима књаза Николе I, а морнари црногорске капице.³¹

Прве године своје пловидбе "Јарослав" је имао доста посла. Превозио је жито из Русије, угаљ из Енглеске, дрво из Ријеке за Француску. За вријеме своје краткотрајне пловидбе под црногорском заставом, "Јарослав" је неколико пута извозио стоку из Црне Горе. У октобру 1891. год. Перо Матов Вукотић је упутио 3526 грла ситне стоке за Француску. Из Котора брод се упутио за Марсељ. Међутим у Марсељу наишао је на велике потешкоће административне природе. Префект је забранио истовар стоке зато што није имала одговарајући здравствени картон. Капетан Андрија Ђурковић је лично интервенисао и на његову часну ријеч, да поменута стока није из Аустрије, него из Црне Горе, добијена је дозвола за истовар.³²

"Јарослав" је понекад служио и као књажева јахта. Кад се књегиња Милена теже разбољела, упутио се за Ницу, међутим, због невремена, брод је морао пристати у Ређо ди Калабрија, па је болесна књегиња била принуђена да настави пут жељезницом.

Капетан Андро Ђурковић је често морао реаговати на лажне оптужбе, клевете и подвале аустријских званичника. У свом дневнику³³, који је водио до последњих дана живота, описује један сусрет са бароном

³¹ Прогоновић, *Српски пароброд на златном рођу*, Српска независност, VII/51, Београд 2. мај 1891.

³² И. Злоковић, *Црногорски пароброд "Јарослав"*, Историски записи, Цетиње, књ. IX/1953, 517.

³³ Ибид., 512.

Глумецким, директором Министарства за саобраћај из Беча, који се догодио на броду аустријског лојда "Данубио". Путујући од Рисна ка Бару командант брода, иначе његов пријатељ, позвао га је на кафу. У капетанској кабини налазила су се, поред наведеног барона, и још и двојица путника који су намјеравали да пођу на Цетиње, Ријеку Црнојевића и, преко Скадарског језера, до Бара. "Дакле ви, Господо, обрати се Глумецки овој двојци, изјутра полазите пут Цетиња. Молим вас да чувате ваше носеве, и да оставите у Котор ако што новца имате при себи". Затим је причао о томе како је несигурно путовати Црном Гором и о лошим путевима. Капетан Андрија није познавао "оног господина којему капетан чињаше велике комплименте, јер мора да је неко велико лице". Зато је замолио капетана да му дозволи да се обрати са неколико ријечи. "Господине, што сте мало прије препоручивали оној господи да чувају своје носеве, то ни најмање не треба препоручивати људима кад путују кроз Црну Гору, јер поштени људи кад поштено путују, они се и поштено враћају. Односно што сте препоручивали да ако имају новца да оставе у Котору, то бисте добро учинили да препоручите коме, који би путовао у Беч и Пешту, или ваше мјесто. А што кажете и ругате се говорећи да од Цетиња до Бара не може се поћи, јер треба знати да нема пута. То није истина. Од Цетиња до Ријеке може се ићи колским путем. А од Ријеке до Вира има прекрасни вапор "Даница" који плови под црногорском заставом и којим се може доћи до Скадара. Од Вира до Бара има прекрасни пут, исто као онај од Котора до Цетиња. Црна Гора је учинила више напретка у десет година него која друга европејска звана цивилизована држава за осамдесет година своје доминације"³⁴. Ово задње било је упућено као критика влади Аустрије.

Ипак на својим путовањима црногорски параброд наилазио је и на искрене пријатеље Црне Горе који су са великим симпатијама гледали на њену борбу против Отоманске империје. Боравећи у енглеској луци Сванси, једне недјеље кад је лука мировала, око брода су се скупљали знатижељни грађани. Сједећи у једној кафани, капетану Андрији пришао је један Енглез питајући га да случајно не зна чији је ово брод са њему непознатом заставом. Енглезу је било изузетно драго што је у капетану Андрији упознао команданта црногорског параброда. Енглез је постављао разна питања интересујући се за Црну Гору, коју је одиста добро познавао. У једном моменту закључио је: "Штета што на Берлинском конгресу Европа није праведније оцијенила жртве Црне горе. Колико се борила докле су јој додијелили комад мора. Црна Гора може се поносити, кад је видјела улцињску флотну демонстрацију". Са Енглезом је била и његова супруга која је до тада само слушала разговор, па је упитала: "Је ли истина да се у Црној Гори удају и жене без да су се икада видјели, и без да једно друго воли!". Капетан јој је на то одговорио да је то истина, али да данас тога више нема, а и кад је тога било да се увијек водило рачуна о томе да је дјевојка поштена, лијепа и од добре куће. Ако

³⁴ Из личног дневника капетана А. Ђурковића. Ин: И. Злоковић, *Црногорски параброд "Јарослав"*, Историјски записи, Цетиње, књ. IX/1953, 516.

би се данас десио такав случај, да се млади вјенчају против њихове воље, онда би родитељи били кажњени, а брак поништен.³⁵

Прве године пловидбе "Јарослава" могли су се наслутити успјеси. Међутим, убрзо се испоставило да је брод нерентабилан, јер је трошио огромне количине угља. Како капетан Ђурковић наводи у свом дневнику: "Једно ме све мучи, као да сам ја крив, а то је: када је Његово Императорско Височанство Александар III наумио даровати вапор Његовом Височанству Господару Николи I, и што му не даде вапор да му буде од користи, а не од штете. Како ће се проћи напријед вапором који води 45 друга најмање војске (посаде) што на ову портаду (носивост) не би требало више од 28 друга. Овај арчи 24 тоне угља на дан, а то је у средње 34 наполеона дневно, а други вапор би арчио 8 тона дневно, дакле 2 дијела мање. "Јарослав" арчи уља 26 кила на дан, други би арчио 7 кила. Ето велике разлике. Ја мислим да Његово Царско Височанство и на зна да је "Јарослав" штетан и да зна он би га сигурно замијенио другим. Да би га Бог надахнуо пак да га промијени с једним корисним, и боље практичним за трговину парабродом. Што би било великој и богатој Русији да је дала један параброд згодан за трговину".³⁶

На другом мјесту капетан Ђурковић каже: "А да је параброд осигуран што би онда било. Када би се осигурао, не би се могао осигурати, за избјећ трошак више од 100.000 фиорина, а за то би се плаћало 6.000 фиорина, годишње. Истина, када се не добива, како ће се осигурати, одакле ће се трошити? Држава је сиромашна."³⁷

Параброд "Јарослав" пловио је и по Дунаву. Храбри и одважни капетан Ђурковић није презао ни од таквих подухвата. Направио је три узастопна путовања превозећи дрвену грађу из Галаза за Батум. Колико је било тешко и напорно ово путовање може се закључити из податка да је "Јарослав" био дугачак 96 метара, а највећи брод који је до тада пловио Дунавом био је дугачак 90 метара. Описујући у свом дневнику све тешкоће које је имао улазећи и излазећи из Дунава записује: "Када човјек изађе из Дунава, онда се мора сматрати да је срећан у том погледу."³⁸

Црногорска застава била је нова на мору тако да је командант "Јарослава" имао великих потешкоћа, посебно у оним дјеловима свијета гдје Црна Гора није имала своја дипломатска представништва, али и тамо гдје је најмање очекивао. Наиме, шеф царинарнице у Батуму (Русија) наплаћује му пуну царинску таксу у износу од 1025 рубаља, јер Црну Гору рачуна за државу са којом Русија нема уговор (државе које имају уговор таксу су плаћале 80 рубаља). Послије великих напора капетан Андрија Ђурковић је једва успио да му се врати новац, морао се обраћати чак и руској влади у Петрограду. Како каже у свом дневнику: "Пошао сам да ми се поврате оне паре, и од 8 ура ујутро па све до 3 уре послје подне морао сам чекати, докле су господа били расположени да ми предаду новце".³⁹

³⁵ Ибид., 517.

³⁶ Ибид., 512.

³⁷ Ибид., 513.

³⁸ Ибид., 513.

³⁹ Ибид., 514.

Последње комерцијално путовање "Јарослава" било је из Ријеке у Бордо са теретом дрва, а затим из Кардифа са теретом угља за Млетке, одакле је 17. октобра 1894. године стигао у Котор. Брод је прво био усидрен пред Перастом, а у прољеће наредне године испред Рисна. Последњи дјелови дневника наводе: "Исти дан (17. октобра) дођох у Пераст. Овдје се армижах (усидрих) што се боље могло. По наредби старијој послах сву војску (посаду) само остаде ностромо од кувијерте (палубе) и ностромо од макине, са седам друга. Тако "Јарослав" остаде у дизарму (распрему) под Пераст сву зиму, али видјећи да није било могуће стајати под Пераст, љетом се у мјесецу мају поведе у Рисан и сурга обје анкоре (сидра)."⁴⁰

На жалост, у прољеће, тачније 11. априла 1895. године у Рисну умире, послје тешке болести, часни капетан Андрија Ђурковић у 45-ој години живота. За живота, године 1893. за његову ревносну службу одликовао га је књаз Никола I витешким Даниловим орденом IV реда, и наименовао га је управитељем црногорског поморства. Пред саму смрт одликован је од цара Николе II орденом Александра Невског, II реда. Судбина је хтјела да капетан Андрија Ђурковић склопи очи два дана прије него што је стигло ово велико одликовање⁴¹. Господар црногорски, у изјави саучешћа, овако је жалио губитак овог свог ревносног и вјерног капетана: "Госп. кап. Славу Ђурковићу, Рисан. Инокосно поморство наше осјетиће дубоко велики изгуб у прераној смрти Вашег драгог брата, мога вјернога капетана Андрије, ког су ми врлине познате биле. Бог Вас укријепио у Вашој великој тузи! Никола."⁴²

Пошто је враћен руском предузећу "Добровољни флот", "Јарослав" је, поново, неко вријеме служио као ратни и трговачки брод, али је, као што се могло очекивати, био од мале користи. У Суетском заливу имао је хаварију на макини када је довучен у Александрију. Године 1923. продат је Њемцима у старо гвожђе заједно са бродовима "Воронеж" и "Тамов".

Цијела поморска флота Црне Горе у то вријеме (1891-1895) састојала се од четири мала параброда и једне баркасе која је служила за књажевину породицу за лов по Скадарском језеру. Сем тога имала је преко 150 малих трговачких бродова који нијесу имали машине, већ су се кретали помоћу снаге вјетара. То су биле такозване "бриле" и "трабакуле" које су под заставом Црне Горе пловиле по свим морима свијета, па чак и до Америке. Капетани тих бродова били су већином наутички образовани људи, који су завршили поморске академије. Само један мали дио капетана брила и трабакула је кроз дугогодишњу праксу стекао звање капетана.⁴³

Многи бокелски и црногорски поморци покушавали су да уз помоћ и подршку црногорске владе оснују своја парабродарска друштва али у томе нијесу успијевали из већ познатих разлога: помањкања страног капитала и непостојања бар једне сигурне луке. Уз све ово над Црном Гором се надвијају мрачни облаци балканских и Првог свјетског рата.

⁴⁰ Ибид., 518.

⁴¹ Д. Миковић, *Поморски кайџан Андро Ј. Ђурковић*, Српски магазин, 1897, 67.

⁴² Ибид., 69.

⁴³ Д. Франетовић, оп.цит.

Lucija ĐURAŠKOVIĆ

THE BEGINNINGS OF MONTENEGRIN SEAFARING

Summary

In this paper the author, in consultation with the relevant literature published to date, focuses on determining the significant factors which served as a basis for the beginnings of Montenegrin seafaring (1878-1914). Particular attention has been paid to the role of Prince Nikola in the formation of the Royal Montenegrin Maritime Administration under the directorship of the distinguished maritime captain Slavomir-Slava Djurkovic. Special emphasis has been placed on the significance of the first boats (steamships) which also sailed for the first time under the Montenegrin flag - The Silistria, The Jaroslava - and the individuals associated with their voyages, Duke Ilija Plamenac and Captain Andrija Djurkovic. As the article will show, the development of Montenegrin seafaring was of particular importance in the establishing of communications and the expansion of ties between Montenegro and European countries.

Срђа ПАВЛОВИЋ*

ЗАМИШЉАЈУЋИ АМЕРИКУ: ЦРНОГОРСКИ ИСЕЉЕНИЦИ С ПОЧЕТКА ДВАДЕСЕТОГ ВИЈЕКА И ДИСЛОКАЦИЈА ИДЕНТИТЕТА**

*Ево мене и колеџе моџа,
Америко, врайи бар једноџа!*¹

Текст који слиједи је вјежба из мнemoисторије. То је прича о ономе што је запамћено, и прича о имагинацији, али је истовремено и прича о процесу конструкције сјећања. Емпиријски подаци у тексту везани за исељавање Црногораца у Америку крајем деветнаестог и почетком двадесетог вијека и њихов рад у тамошњим рудницима, као и рефлексије на америчко село под именом Угао Павловића (Pavlovic Corner, Michigan), преузете су из разноврсне примарне и секундарне литературе. Остатак текста се бави породичним анегдотама које одсликавају проблематику односа каузалитета између реалности и имагинације, питања социјалног изоловања и самоизоловања црногорских Американаца и аспектима промјенљивих/вишеслојних идентитета.² С обзиром на то да је мој ђед преминуо прије него што сам се ја родио, велики дио овог текста је базиран на његовим причама које су, много година касније, мени

* Аутор је асистент на катедри за историју Алберта Универзитета, Едмонтон.

** Оригинална верзија овог рада на енглеском језику, под насловом "Swimming to Pavlovic's Corner: Imagining America in the Early 20th Century Montenegro or The Role of My Family in American History", појавиће се током 2003. године у књизи *Ports of Call: Central European and North American Culture/s in Motion*, у издању Peter Lang Publishing.

¹ Овом пјесмом је почињала позоришна представа "Исаило, ја сам Тата. Тата, ја сам Исаило". Представа је играна на некада популарном *Фесџивалу јуџословенскоџ алиџернајивноџ џеајџира* (ФЈАТ) у Подгорици, крајем 1980-тих.

² Важно је напоменути да однос између 'реалног' и 'имагинарног' не мора увијек подразумијевати јасно одређену дистинкцију између двије супротности. Штавише, у процесу прилагођавања на одређене социјалне ситуације, оно што је индуцирано као сегмент имагинарног временом постаје дио реалности - животне свакодневице - која, потом, дефинише однос према окружењу и постаје интегрални дио индивидуалног / колективног идентитета.

препричане. У форми у којој су анализиране у овом тексту, оне су репрезентација сјећања просијаних кроз временско, социјално и културно решето двије генерације. Та сјећања су постала палимпсест који замагљује оригинално ауторство и потискује га на маргину. Ове приче су, у одређеном смислу, сјећање о сјећањима. Имајући то на уму, могло би се рећи да је моје враћање у прошлост, у ствари, покушај да се изнова успостави темпорални континуитет породичне историје како би се стабилизовао сопствени дислоцирани идентитет. Приче о животу и искуствима црногорских радника у Америци, које чине суштину овог текста, не треба да буду схваћене као апсолутно валидни историјски докази. Њихова фактографска вриједност је секундарног карактера. Овај текст нема претензија да излаже историјску фактографију стандардног профила, већ се интересује за процес фикционализације исељеничке реалности као методолошки оквир за конструкцију *друџоџ*. Оно што је од примарног значаја јесте форма у којој су приче сачуване и одабир мотива који су се у њима задржали до данас. Оне служе не само као анегдоте из живота наших радника у Америци с почетка двадесетог вијека, већ и као илустрација њихове перцепције Америке. Осим тога, ове приче су захваћан материјал за анализу процеса конструкције-реконструкције идентитета и дефинисања категорије *друџоџ*, па аспекти конкретних индивидуалних искустава треба да буду посматрани као типске ситуације, прије него ли доживљаји одређених особа. Мислим да се са знатном дозом сигурности може рећи да предстојећа анализа социјалних ситуација које су кондензоване у причама црногорских Американаца назначава генерални оквир у којем су мој ђед и многи његови савременици сагледавали сопствене животе и размишљали о Америци.

Сан о Златној планини: Разлози за исељавање у Америку

*Проклеџа је Америка и златно шћо сја,
Шћа ће мени швоја слика, када оца немам ја!*³

Од касних 1890тих година, па до 1925 године, већина новопридошлица у Сједињене Америчке Државе били су поријеклом из Источне и Југоисточне Европе. Током првих деценија двадесетог вијека, становници ових европских регија су чинили више од 70 процената свих досељеника у Америку. Домаћи и страни извори нам говоре да је главни разлог за долазак на сјеверноамерички континент био економског карактера. Економску мотивисаност као основни разлог пловидбе преко океана потврђује и чињеница да су варијације у економским условима у Сједињеним Америчким Државама директно утицале на број усељеника.⁴ Јужнословенски имигранти су почели долазити у Америку у већем броју тек током

³ Ромска фолк пјесма. Музичка обрада: Џеј Рамадановски.

⁴ G.G. Govorchin наглашава да је "привлачност" слике економског благостања у САД била много јачи фактор одлучивања за потенцијалне усељенике, него што су то били лоши услови живота у земљама из којих су долазили. Gerald Gilbert Govorchin, *Americans from Yugoslavia* (University of Florida Press: Gainesville, 1961), стр. 3.

друге половине деветнаестог вијека. Људи са Балкана су путовали у САД како би нашли посао и, по могућности, дошли у посјед плодне земље. Њихов примарни мотив је био побољшање свога лошег материјалног статуса.⁵ Крајем деветнаестог вијека, највећи дио плодне земље је већ био заузет, али су индустријска експанзија у САД и потреба за јефтином радном снагом били нови подстицај усељеницима из Источне, Јужне и Централне Европе. Овај други талас усељеника који је био привучен обећањима индустријализованог друштва, знатно се разликовао од првог таласа с почетка деветнаестог вијека. Иако су потенцијално високе зараде и даље биле покретачки мотив читавог процеса, чини се да је нови иммигрант имао на уму другачију стратегију и да је, у коначној анализи, видео Америку другачијим очима. Може се рећи да је он размишљао о Америци као финансијски исплативом али привременом ријешењу. То је било мјесто гдје је требало отићи, радити много и зарадити довољно, али то није обавезно било и мјесто гдје треба трошити зарађени новац. У својој књизи о Словенима у Америци, Emily G. Balch је дефинисала основну карактеристику "нових" усељеника: "Они не долазе са намјером да запосједну фарме и да се ту настане, већ се надају да ће зарадити новац, како би га послали својим кућама, пошто планирају да се тамо врате."⁶ Ова промјена је забиљежена и у извјештају америчке Комисије за усељавање 1911. године. Овај извјештај указује на јасну разлику између "стarih" досељеника (рани деветнаести вијек) који су намјеравали да се стално населе у Америци, и "нових" досељеника (прве деценије двадесетог вијека) који су планирали повратак у своје земље након што зараде довољно новца.⁷ Наравно, било је много изузетака од овог правила и многи досељеници су остајали да живе у Америци, формирали породице и никада се нијесу вратили да стално живе у земљама из којих су дошли.

Они који су се раније доселили у САД представљали су значајан фактор у успостављању континуитета досељавања. Њихови рођаци у Европи су имали основне информације (преко писама црногорских Американаца) о стању америчке економије, могућностима запошљавања и висинама зарада.⁸ Даљи подстрек исељавању давали су власници разних америчких рудника и паробродских компанија. Чини се да су рударске компаније подржавале досељавање јефтине радне снаге из Источне и Јужне Европе и због тога што су њихови власници жељели да елиминишу

⁵ Branko Lazarevitch, "The Present Outlook for Immigration from Yugoslavia," *Proceedings of the National Conference of Social Work, 48th Annual Session* (Chicago: University of Chicago Press, 1921), стр. 460.

⁶ Emily Greene Balch, *Our Slavic Fellow Citizens* (New York: Charities Publication Committee, 1910), стр. 238. Превод: С. Павловић. Уколико није другачије назначено, сви преводи са енглеског језика су моји.

⁷ У фебруару 1907. године, амерички Конгрес је оформио *United States Immigration Commission* која је водила брижљиву евиденцију о свим аспектима политике усељавања у САД. Види: G.G. Govorchin, *Americans from Yugoslavia*, стр. 10.

⁸ "Чланови Комисије су регистровали честе изјаве о томе да су писма оних који су одселили за Америку ишла од руке до руке, док их скоро сви чланови породице и пријатељи нијесу прочитали." *United States Immigration Commission: Emigration Conditions in Europe* (Washington, DC., 1911). Такође види: G.G. Govorchin, *Ибидем*, стр. 19.

честе проблеме које су имали са ирским рударима. Власници рудника и фабрика су виђели Јужне Словене не само као јефтину радну снагу већ и као штрајкбрехере.⁹ Дакле, економски фактор је био основни мотив који је, на различитим нивоима, утицао на обје групе: досељенике и послодавце. Представници бродарских компанија су имали канцеларије у скоро свим земаљама Европе из којих се становништво исељавало у Америку. Они су огласавали своје услуге у многим листовима из тог периода. Неколико представника је имало своје канцеларије у Загребу и Дубровнику. У издању календара *Србобран* за 1907. годину они су оглашавали услуге компанија као што су *Hamburg-America*, *F. Missler Bremen*, *Red Star Line*, *Holland-America*, *Austro-America*, и *Compagnie Generale Transatlantique*. Судећи по распореду пловидбе њихових пароброда (од два до три пута недељно) може се претпоставити да је велики број људи са простора Балкана одлазио на рад у Америку. Ове компаније су рекламирале и своје руте за Аустралију, Јужну Америку и Африку.¹⁰

Црногорци у Америци

*Америко замљо клеџа,
По њеби ми драђи шеџа.*¹¹

Могло би се рећи да је једна од константи црногорске историје била економска несигурност и недостатак обрадиве земље. Током касног осамнаестог и раног деветнаестог вијека, просјечна жетва у Црној Гори је доносила довољно да прехрани просјечну породицу током шест до осам мјесеци. Стога су многи становници Црне Горе ишли у потрагу за зарадом у иностранство.¹²

Судећи по подацима сачуваним у цетињским архивима, први Црногорац је отишао за Америку током 1881. године.¹³ За разлику од наших извора, примарна и секундарна литература на енглеском језику и статистички подаци америчких институција датирају прве црногорске досељенике много раније. Архивска грађа на енглеском језику помиње Црногорце у Калифорнији током 1850. године.¹⁴ Они су тамо долазили као

⁹ G.G. Govorchin, *Americans from Yugoslavia*, str. 21. E.G. Balch, *Our Slavic Fellow Citizens*, стр. 237.

¹⁰ *Србобран: Српски народни календар*, приредили Светозар Прибићевић и Јован Бањанин (Загреб, 1907), стр. 1; стр. 45-46. Такође види: Ђорђевић Ђоко Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку* (Титоград: Историјски Институт Црне Горе, 1962), стр. 381-388.

¹¹ Фолк пјесма из сјеверне Црне Горе.

¹² Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Књ. 1 (Београд, 1922), стр. 165.

¹³ Ђорђевић Ђоко Пејовић цитира архивске списе, по којима је први Црногорац отишао из Теклића за Хјустон (Тексас) током 1881 године. Види: Ђорђевић Ђ. Пејовић, *Исељавање Црногораца*, стр. 383. Такође види: Државни музеј Цетиње, *Приновљени сјини* (1881), Фасцикла бр. 169. Недостатак црногорске архивске грађе о ранијим исељеницима надомјештен је обимном грађом која се налази у америчким архивима.

¹⁴ "Џон Лазаревић, рођен у Црној Гори, дошао је у Лос Анђелес крајем 1850 године. Током 1869. године он је у Лос Анђелесу добио држављанство. Зна се да је у Ка-

морнари и трговци. Након доласка у Америку, ови рани досељеници су били називани заједничким именом, Словени (*Slavonians*) упркос чињеници да је велики број себе јасно идентификовао или као Црногорце, или као Бокеле. Америчка употреба термина *Slavonians* за све досељенике са Балкана била је, врло вјероватно, резултат лошег познавања географије. Логично је претпоставити да генерална популација у Америци током средине деветнаестог вијека није знала за Црну Гору, али је била релативно добро информисана о значењу термина Словен.¹⁵ И поред овакве генерализације и чињенице да су неки од црногорских досељеника у Сједињене Америчке Државе себе идентификовали као Србе, преглед спискова личних имена и презимена усељеника јасно показује да су они дошли или из Црне Горе или из Боке.¹⁶ Од 1850 године надаље, број исељеника из Црне Горе за Америку је био у сталном порасту. Судећи по подацима које нуди Ђорђевић Ђоко Пејовић, у периоду између 1. септембра и 31. новембра 1903 године, црногорске власти су издале 10.620 пасоша особама које су жељеле да оду у Америку. Имајући у виду да је Црна Гора тада имала нешто преко 200.000 становника, број издатих пасоша нам говори да је скоро 5% становништва било у покрету.¹⁷

Током 1850тих, 1860тих и 1870тих, Црногорци су се могли наћи у скоро сваком граду америчког запада у којем се налазио рудник злата или сребра. Многи од њих су били власници кафана и хотела. Adam S. Eterovich каже да је Будванин Марко Медин је био један од првих јужно-словенских досељеника на територији Неваде у периоду откривања сребра, током 1860-тих и 1870тих година.¹⁸ Између 1850. и 1900. досељеници са Балкана, укључујући и оне из Црне Горе, су били власници преко стотину ресторана и хотела у Сан Франциску.¹⁹ У Сан Франциску је 1864 године основана *Грчко-руско-словенска православна црква*. Упркос овом називу, већина чланова Црквеног одбора и његов потпредседник су били из Црне Горе и Боке.²⁰ У првој деценији двадесетог вијека почео

лифорнију дошао током 1850. и може се претпоставити да је окушао срећу у рудницама злата прије него што је дошао у Лос Анђелес." Adam S. Eterovich, *Yugoslav Survey of California, Nevada, Arizona and the South, 1800-1900*, Paper read at the World Conference on Records at Salt Lake City, Utah, August 5-8, 1969 (R&E Research Associates: San Francisco, 1971), стр. 61-62.

¹⁵ Adam S. Eterovich, Ибидем, стр. 63.

¹⁶ У контексту овог рада нагласак је стављен на географску припадност исељеника, док је питање њиховог самоидентификовања секундарног карактера. Презимена наших исељеника која се могу наћи у америчким статистичким књигама с почетка двадесетог вијека, као што су Баровић, Лазаревић, Орловић, Милић, Милатовић, Греговић, Павловић, Зарубица, Јововић, Мартиновић, Марковић, Медин, Милиновић и Радовић, јасно одређују Црну Гору или Боку као полазну тачку на путу за Америку. Види: Adam S. Eterovich, *Yugoslav Survey*, стр. 42-45.

¹⁷ Судећи по попису из 1909 године, Црна Гора је имала 220,000 становника. Државни архив Цетинје, *Сјатајисџичке Биљешке 1914*.

¹⁸ Период откривања сребра у Невади је познат под називом *Great Silver Boom*. Adam S. Eterovich, *Yugoslav Survey*, стр. 86-89.

¹⁹ Током 1871. године Nikola Barovich (Никола Баровић) је био власник ресторана и кафане у Остину (Невада), док је Andrew Milatovich (Андрија Милатовић) из Вирџинија Ситија (Невада) био власник продавнице и подрума пића. Види: "Pacific Coast Business Directory for 1871," Adam S. Eterovich, Ибидем, стр. 21-23.

се мијењати профил црногорских досељеника у Америку. Све више жена и дјеце је паробродима долазило на острво Елис у Њујорку (Ellis Island). Њихови мужеви, који су тамо стигли неколико година раније, сада су били у могућности да плате путне трошкове својим породицама.²¹ Пред почетак Првог свјетског рата говорило се о неких 20.000 Црногораца који живе у Америци.²² Групе од 20 до 50 досељеника из Црне Горе су се настањивале у разним градовима, као што су Портланд (Орегон), Минеаполис (Минесота), Сан Франциско и Лос Анђелес (Калифорнија), Чикаго (Илиноис), Бјут (Монтана), Канзас Сити (Мисури), Вирџинија Сити (Невада) и Галвестон (Тексас).²³ Они који су прије поласка за Америку потписали уговоре о запошљању, по доласку су слани у угљенокопе Пенсилваније и Западне Вирџиније, док су други одлазили ка рудницима бакра и гвожђа у Колораду и Сјеверном Мичигену, или ка многобројним фабрикама у Чикагу. Већина ових досељеника је становала у групама и у насељима која су градила фабрике или рударске компаније и куповала све животне потрештине у фабричким продавницама, по изузетно високим цијенама. Други досељеници, који нијесу имали уговоре о запошљању, налазили су посао у многим градовима Америке, тако да наилазимо на податке о Црногорцима који раде у Њујорку као лучки радници. Након неколико година проведених на доковима Њујорка, многи од њих су се пресељавали у западне крајеве Сједињених Америчких Држава.

Угао Павловића: Колико је Америка заиста била издашна?

*Америка, ђо је рад и зној.
То није Холивуд и Френки бој.*²⁴

Угао Павловића (Pavlovic Corner) је сеоце које се налази неких стотинак километара југоисточно од Траверс Ситија (Traverse City) у

²⁰ Црквени одбор су чинили: Никола Дабовић, John Franeta, Лука Зеновић, Саво Мартиновић, Edward и Божо Радовић, као и Петар Вукановић. Adam S. Eterovich, Ибидем, стр. 49.

²¹ Судаћи по документима Аустријскоугарског посланства на Цетињу, књаз Никола Петровић је био против исељавања ожењених мушкараца. Државни архив Цетиње, *Аустро-Угарско посланство*, Фасцикла бр. 61. Документ бр. 10. Цетиње, 10. децембар, 1904.

²² Државни архив Цетиње, *Аустроугарско посланство*, Фасцикла бр. 79.1. Документ бр. 2-3 (1914). Такође види: Ст. Даниловић, "Нешто о Исељењу Црногораца," *Банкарство*, Бр. 5 (1926), стр. 227-229. Интересантно је напоменути да постоји знатна разлика у процјени броја Црногораца у Америци, између домаћих извора и оних на америчком континенту. Судаћи по неким секундарним изворима на енглеском језику, америчке власти с почетка двадесетог вијека наводе да у САД живи само 3.961 особа из Црне Горе. Иван Младинео, *Југословени у Сједињеним Државама Америке* (New York, 1925), стр. 3. Надаље, извори дају различите податке о броју црногорских досељеника у Америку током 1910. године. Запажа се да извори настали у Аустро-Угарској и, генерално посматрано, они настали ван Црне Горе, оперишу са мањим цифрама од извора насталих у Црној Гори и Србији. Види: Андрија Јовићевић, *Ријечка нахија у Црној Гори* (Београд, 1910), стр. 771.

²³ Ђорђевић Ђ. Пејовић, *Исељавање Црногораца*, стр. 380.

²⁴ Рок група *Азра* и Бранимир Штулић-Џони, "Пий и ђо је Америка".

америчкој држави Мичиген. Често сам се питао зашто би неко дао такво име једном америчком селу, ако у њему није никада живио нити један Павловић? Понекад ме развесели помисао да је ово мјесто названо по мом ђеду. Можда је он тамо имао породицу? Можда је био власник тамошње земље, а да то није испричао својој фамилији у Црној Гори? Напокон, он је живио у Америци дуго времена, па списак могућности може ићи до у недоглед.

Мада и ја сада живим релативно близу Сједињених Америчких Држава, никада нијесам имао жарку жељу да путујем кроз ту земљу. Никада ме није узбуђивао цвркул зелених долара и никада нијесам желио да бацим поглед на констелацију *milkshake*-а. Ипак, након што сам на мапи открио малену тачку која носи моје породично име, намах сам добио омиљену дестинацију у Америци. Моја размишљања о јужном сусједу су се у трену измијенила, и његова масивна и пријетећа сјенка је, наједном, постала мање хладна. Америка се, за мене, претворила у простор који је обиљежен стопама мог ђеда. Тамо сам нашао трагове сопственог присуства, па ме је то сазнање навело да о својем ђеду размишљам на другачији начин.

Оно што ме је фасцинирало јесте персонализација простора. Бедова "трампа" завичаја за материјално богатство - његов уговор са Америком - су заиста оставили трагове на овом континенту. За мене је он престао да буде један од безимених и безличних црногорских привремених радника у Америци. Престао је да буде само један од многих уморних рудара који су, на крају сваке смјене, кријући трљали своју ознојену косу златном прашином. Престао је бити само један од оних повратника из Америке који су, након година проведених у мраку рударског окна, доносили у Црну Гору мале вреће златне прашине и сликио-туберкулозу. Снажан и дубок кашаљ је често прекидао њихове приче о егзотичном Дивљем Западу и снијежној Аљасци, попут болног подсјећања на фаустовски уговор који су потписали неколико деценија раније. У мојим сјећањима он је постао прави досељеник у Америку: особа чије је присуство био примијећено и упамћено не само у његовој родној Црној Гори, већ и на другој страни океана.

У љето 1911. године, група црногорских шумских радника је завршавала радни дан на падинама планине Худ (Mount Hood), неких шездесетак километара источно од Портланда (Орегон). Био је то тежак посао у тешким условима, и они су знали тачан број удараца сјекиром који је довољан да се заради дневница од једног долара и пет центи. Преморени, лагано су паковали своје ствари и спремали се за повратак у раднички камп.

"Проклети комарци! Крвопије! Данас су ме појели живог!" жалио се амерички вођа смјене. "Како ви зовете ове ђаволе на вашем језику?"

"Код нас их зовемо Годијељи." одговорио је мој ђед са осмијехом.

Годијељи су малено село у сјеверној Црној Гори, недалеко од села у коме је рођен мој ђед. Годијељи су такође били родно мјесто једног од шумских радника у групи.

"Годијељи, кажеш! Проклети били! Мрзим их из дна душе! Малена, погана копилад!"

Анегдота даље каже да је радник из Годијеља био пријеке нарави. Иако није знао енглески језик, ипак је схватио да се прича о његовом родном селу и да вођа смјене жестоко псује и вријеђа. Будући пријеке нарави, он је започео свађу коју је окончао тако што је завитлао сјекиру и на мјесту убио вођу смјене. Умјесто да се врати у радни логор, мој ђед је са неколицином радника одвео, још увијек љутитог земљака, право у Портланд. Бојали су се да полиција не сазна за убиство и тражили су начин да сакрију кривца. Сакупили су нешто новца, и у Портланду подмитили власницу локалне јавне куће да се побрине за бјегунца. Прича се да је она заиста водила рачуна о њему. Десетак мјесеци касније, мој ђед је отишао да посјети свог сународника и био је изненађен када је угледао уредног, лијепо обученог и ухрањеног човјека који није желио да се врати на посао шумског радника јер је нашао много профитабилнију професију. Судећи по причи, бјегунац је био у љубавној вези са својом чуварком и радио као шеф обезбјеђења за неколико њених пословних објеката у Портланду. Вратио је новчани дуг својим земљацима, одмахнуо руком на све позиве да им се придружи и, скоро пјевушећи рекао: "Слатка, слатка Америка!"

Приче о животу и раду Црногораца у Америци, које су допрле до мене биле су романтична сјећања на дане напорног рада у средини коју наши људи нијесу добро познавали. Лица из ових прича би се изнебуха појавили пред слушаоцима, као особе које се хитро и без најаве усправљају иза огромне баријере ненаписаног. Њихове приче о годинама путовања и тешког рада звучале су као историја заборављеног. Говорили су ми да је сваки од ових приповиједача био толико занесен сопственим причама тако да је изгледало као да са сваком изговореном реченицом лагано плови назад у свој други завичај. Они би често завршавали своја казивања озбиљним констатацијама: "Америка је огромна. Америка је богата и брутална. Америка може бити дарежљива, али не заборавља гријехове."

Приче мог ђеда, као и приче свих исељеника широм свијета, носиле су у себи снажан печат личне везе између приповиједача и простора/мјеста. Чини се да се овдје, у одређеној мјери, радило о вишеслојном односу према простору/држави који је, у једној равни, бивао конструисан и функционисао на начин на који се успостављају односи са другим људским бићем. Црногорски исељеници су долазили у Америку са неколико долара у џепу, без знања језика или потпунијег познавања обичаја и начина живота у новој земљи. Ови недостаци су производили осјећања несигурности и отуђења. Како би се одбранили од ових негативних емоција и очували комадиће прошлих живота, исељеници су формирали мање и релативно хомогене јединице (колоније) у појединим секцијама америчких урбаних центара. Највећи дио слободног времена проводили су у друштву својих сународника. Осим елемента персонализације простора, ово формирање хомогених заједница је представљало други слој у комплексу односа на релацији досељеник-ново окружење. То је било успостављање неопходне мимикрије кроз коју се појединац стабилизује у непознатом географском и културном окружењу. У оквиру тако дефи-

нисаног "приватног завичаја", досељеници су покушавали да изнова креирају прошле животе и да их живе у складу са обичајима из старог краја. Ипак, они нијесу били у стању да се потпуно "заштите" од спољашнег свијета, па су амерички утицаји стално пролазили кроз ову танку заштитну опну имагинарног завичаја.²⁵ Пошто су били у сталном међусобном контакту, већина црногорских досељеника није имала много шанси да добро овладају енглеским језиком и да се тако покушају лакше и брже интегрисати у нову средину. У већини случајева, матерњи језик никада није бивао сасвим заборављен, док енглески језик никада није бивао сасвим научен и усвојен као форма комуникације.²⁶ Као и друге досељеничке групе у Америци, и Црногорци су прибјегавали необичној пракси словенизирања енглеских ријечи и фраза. Позајмили би енглеску ријеч, а потом је удјенули у сопствени језик на фонетски најприхватљивији начин. Ово је разлог што су се они возили *ферибојом* (Ferry Boat) са острва Елис и што су узимали *такси* (taxi/такси) или *субвеј* (subway/подземна железница) за путовање кроз Њујорк. За ручак су обично јели *сендвич* (sandwich/сендвич), *кек* (cake/колач) или *ајс крим* (ice cream/сладолед). Током викенда би одлазили на *бесбол* утакмице (baseball game/ безбол утакмица) или на *фудбол* *џем* (football game/фудбалска утакмица). Потом су ишли да виде *мувиз* (movies/филмови) или да узму учешће у *денсу* (dance/плес).²⁷

Исељеничке приче наших Американаца с почетка двадесетог вијека у себи такође садрже и неизговорени елемент страха. Овај сентимент подсећа на бајколику верзију страха од опасне звијери која може сурово казнити, али и богато наградити напоре појединца. Лајтмотив сваке од исељеничких прича коју сам ја имао прилике да чујем јесте спознаја неминовности трампе: снага, младост и животна виталност исељеника, у замјену за новац и друштвени престиж по повратку кући. У Црној Гори су имали обичај да кажу да су исељеници замијенили златни живот за неколико златних зуба. Детаљи о тешком животу исељеника у САД с почетка двадесетог вијека могу се наћи у многим популарним pjesмама из тог периода. Доминирају теме чежње за вољеном особом или

²⁵ О конкретним примјерима формирања хомогених заједница јужнословенских досељеника у Америци, види: G.G. Govorchin, *Americans from Yugoslavia*, стр. 180-188.

²⁶ Важно је напоменути да је ниво знања енглеског језика међу црногорским досељеницима зависио у великој мјери од личних афинитета и од могућности које су им пружали послови којима су се бавили. У зависности од врсте посла којим су се бавили и социјалног окружења у којем су се налазили, знање језика црногорских досељеника у Америци је варирано од веома ниског, до високог нивоа.

²⁷ Пракса прилагођавања енглеских ријечи матерњем језику је карактеристична за сваку дијаспору која је дио енглеског говорног подручја. Ова пракса је присутна и међу савременим досељеницима са Балкана на сјеверноамерички континент. Попут њихових претходника с почетка двадесетог вијека, модерни црногорски Американци и Канађани словенизују енглеске ријечи и фразе, па су лингвистички хибридни попут *бодериџи* (to bother someone/досађивати некоме), *њоркаџи* (to work/радити, бити запошљен), *драјваџи* (to drive/возити аутомобил), *чекираџи* (to check something out/провјеравати), *иџи у шоупинг* (shopping/куповина), *сџириџа* (street/улица), *џи рок* (truck/камион), *боџи* (boat/чамац) и слично, постали дио свакодневног вокабулара савремених црногорских исељеника.

чланом породице. Ова осјећања су увијена у приче о бројним опасности-ма везаним за рад у руднику или у шумама Орегона. Константа у скоро свакој од поетских интерпретација јесте окривљавање Америке за тежак животни избор: одлазак преко океана. Занимљиво је да су мотиви рада у Америци и чежња за далеком драгом особом присутни и у савременој популарној култури наших простора. Од рок група, па до турбо-фолка, мотиви одласка "преко мора" на зараду су се задржали као снажне слике индивидуалне дислокације и као илустрација непожељног ремећења имагинарне завичајне идиле.

My Name Is Mitar : Архетип дислокације²⁸

Многи повратници из Америке су собом доносили знатне суме новца (знатне за тадашње црногорске прилике) којим су куповали нове, или реновирали старе куће, отварали ресторане и куповали имања. Ове активности су биле најочигледније манифестације њиховог "успјеха" у далекој земљи.²⁹ Уз све то, ишао је нови социјални статус. Чињеница да су они искусили нове ствари и постали свјесни разлика у виђењу свијета и живота, као и чињеница да су показали способност да се прилагоде страном окружењу, позиционирала их је на другачију социјалну лествицу у домаћем окружењу. Многи од Црногораца који су се током првих деценија двадесетог вијека вратили из Америке бивали су виђени од својих комшија и суграђана као особе које су искусиле нешто ново и непознато.

Персонализација америчког простора и мимикрија формирања заједница у Америци, као модели одржавања традиционалних вриједности, извиру из сваке од исељеничких прича. Ова два елемента су имала двоструки ефекат на њихове сусједи и рођаке у Црној Гори. Прво, за већину становништва које је остало у селима, ови повратници, са својим радио апаратима и западњачким одијелима, били су епитомизација Америке, њеног начина живота, њене модерне структуре и њених културних садржаја. Друго, чињеница да су они посједовали искуство функционисања у страном окружењу и преживјели да о томе причају, обезбиједила је повратницима високу позицију на друштвеној скали. Поред тога, неки од њих су говорили енглески језик релативно добро, што је додатно изоштравало њихов социјални профил. Док су рођацима и комшијама пре-

²⁸ Термин 'дислокација' користим као релативно пригодан превод енглеске ријечи 'displacement'. Свјестан сам да је деценију дуг боравак изван оквира матерњег језика неоспорно лимитирао мој вокабулар. Ова чињеница још више актуелизује и персонализује већ поменути тему лингвистичких хибрида и даје јој савремене оквире. Ако се за тренутак вратимо на уводни параграф, могло би се рећи да је овај текст, у ствари, модерна исељеничка анализа исељеничких сјећања с краја деветнаестог и с почетка двадесетог вијека, и мој узалудни покушај да потврдим валидност основне матрице сопственог дислоцираног идентитета. Оно што овај текст засигурно потврђује јесте управо дислоцираност личног идентитета.

²⁹ Треба нагласити да нијесу сви повратници из Сједињених Америчких Држава доијели велике суме новца. Било је много оних који су зарађени новац потрошили на плаћање ранијих дугова и хипотека на куће и имања.

причавали своје "американске приче", чини се да су ови повратници искорачавали изван оквира личних и локалних идентитета и привремено преузимали идентитете простора које су насељавали током прошлих живота преко океана: идентитете шумских радника, рудара и трагача за златом. За вријеме потребно да се исприча доживљај са другог континента, они су насељавали оквире прошлих сјећања и прошлих идентитета и путовали кроз далеке предјеле непознате земље. Никола би постајао Nick, Иван би постајао John, а Милосав би постајао Mike, док би Павлово мјесто заузимао Paul. Они би причали о њиховом *хард лебер* (hard labor/ тежак рад) у *мајнс* (mines/рудници), и о њиховим *пејчеки* (paychecks/ плата) и *јунија миџинг* (union meeting/ састанак уније/синдиката). Ове периодичне трансформације, знање страног језика и често коришћење америчких референци које нијесу биле познате локалном становништву, позиционирало је повратнике на сасвим другачији ниво од њихових сународника. Они су били способни да функционишу у "два различита свијета" и били су виђени као особе које бивствују на размеђу "имагинарног" (сјећања и подсјећања на живот у Америци) и "реалног" (животне свакодневице у црногорском селу или граду). Они су насељавали нејасно дефинисане међупросторе идентитета и живјели у међувремену.

У Црној Гори с почетка двадесетог вијека Америка је била изједначавана са богатством, друштвеним престижом и промјеном дискурса. Велики број црногорских Американаца је инсистирао на образовању дјеце и у ту сврху су слали новчане прилоге за изградњу школа у њиховим селима.³⁰ У Црној Гори су се повратници из САД лако препознавали. Постојало је неколико важних сигнификатора који су их, на нивоу визуелног, одвајали од њихових суграђана. Важило је неписано правило да је свако ко се вратио са рада у Америци морао посједовати неколико јасних ознака боравка у другој средини. Ови предмети су, истовремено, наглашавали америчански "успијех" одређене особе. У највећем броју случајева, радило се о одијелима западњачког кроја, модерним ципелама, златном прстену, новом коњу и незаобилазном златном цепном сату. Ови предмети су били доказни материјал о сусрету са западном/модерном средином и културом и означавали су добро материјално стање власника. Имати у власништву ове предмете било је питање части читавих породица, па је наглашени друштвени притисак да се сигнификатори Америке набаве по сваку цијену често резултирао хуморним ситуацијама.

Чини се да је нарастајући друштвени притисак да се на неки начин достигну или чак престигну успијеси црногорских Американаца (било да су они били стварни или измишљени) био основни мотив што су појединци измишљали свој "пут у Америку". Један од таквих људи је био Митар, ђедов комшија.³¹ Судећи по сеоском приповиједању, приче о ширини и богатству америчких прерија, као и јавно показивање америчан-

³⁰ Велики број црногорских исељеника у Америку су током 1907. и 1908. године слали новчане прилоге за грађу школа у својим родним селима. *Слободна ријеч* (Подгорица, 1907), стр. 14. Такође види: *Глас Црногорца* (Цетиње, 1908), стр. 1.

³¹ Иако је прича која слиједи базирана на стварном догађају, лично име Митар је фиктивно и не односи се на одређену особу.

ских сигнификатора о сваком пазарном дану, понукале су Митра да изјави како он није ништа гори од других, и како ће и он отићи у ту "њихову Америку". Његова породица је успјела да сакупи довољно средстава да се покрију трошкови путовања, па се и Митар запутио "у свијет". Двије-три недјеље касније, он се кришом вратио у село и признао својим укућанима да није имао храбрости да оде. Све вријеме је провео у оближњој планини, док му није нестало хране. Митар је свој повратак објаснио комшијама тако што је рекао да му се живот у Америци није допао. Како би се избјегла брука, породица је изнова позајмила новац да би Митру купила ознаке Американца: коња и златни џепни сат. Но, прича о Митровом "путовању у Америку" се убрзо прочула по селу. Оно што је, између осталог, одало Митрову тајну била је и чињеница да он није знао како да "чита" златни џепни сат, с обзиром на то да су његов дан, радни ритам, и животни циклус функционисали на основу положаја сунца. Сеска дјеца су брзо схватила о чему се ради, па су користила сваку прилику да питају невиним гласом: "Колико је сати, чика Митре?" Он би тада, театарним покретом извукао сат, устао, искорачио преко прага своје колибе, погледао у небо и ауторитативно одговорио: "Сад ће подне!"

Прича о "џепном сату" је интересантна на много нивоа и може бити интерпретирана на различите начине, па је моје тумачење само једно у низу могућих. Чини ми се да је Митрова авантура првенствено значајна за правилно позиционирање искуства и перцепције Америке у тадашње црногорске социјалне и културне оквире. Централни мотив не мора обавезно бити "одлазак" у Америку, већ то може бити и јасно дефинисана фундаментална разлика између Америке и Црне Горе. То је разлика у схватањима концепта времена.³² Без обзира колико је златни џепни сат био квалитетан, и без обзира колико тачно је показивао вријеме, особа која је читав свој живот провела у родном селу у Црној Гори није била способна да га искористи. Сат је показивао америчко вријеме - вријеме модерног доба - док је Митар насељавао географске и културне просторе предмодерности и живио у оквирима цикличног концепта времена. Његова прича може бити интерпретирана и као алегорија, чија је намјера да покаже колико су важности Црногорци поклањали друштвеном положају и престижу. Митар је постао власник ознака "успијења" и "богатства", и то је урадио без обзира на цијену коју касније може/мора да плати. Осим тога, ова прича је истовремено и прича о односу између личног идентитета и друштвеног престижа, гдје жеља за постизањем друштвеног престижа дјелимично маргинализује постојећи идентитет и дефинише оквире новог идентитета. Зарад честитки на "кратком", али очигледно "успјешном" боравку у Америци, Митар пристаје да искорачи из оквира свог личног идентитета и да, макар на трен, буде неко други. Ово је примјер како конструисани дискурс жеље за остварењем високо позиционираног социјалног статуса неминовно де-

³² О проблематици цикличног и линеарног концепта времена види: Срђа Павловић, "О припадности или историја међувремена," *Историјски записи*, бр. XIX, Подгорица 2000.

конструираше раније успостављени модел идентитета.³³ Овај срачунати напор отвара још једну могућу интерпретацију. Колико је мени познато, Митар никада није био јавно критикован зато што није отишао у Америку. Напротив, комшије су се трудиле да о томе не говоре, већ су са уздржаним осмијехом допуштали да се "повратник" повремено хвали својим "подухватом". Дакле, у аналитичком дискурсу који дозвољава фикционализацију "реалности" и изједначавање тјелесног и духовног искуства ("имагинације"), могло би се рећи да је Митар заиста био у Америци. Поред тога, Митрова прича је истовремено и прича о редефинисаном идентитету црногорских Американаца. Фигура исељеника (Митар), који у донкихотовском маниру покушава да постане дио ексклузивне заједнице "извањаца" тако што конструираше искуство боравка у "њиховој Америци" само још снажније потврђује дубину и вишеслојност дислоцираности идентитета самих "извањаца".

Корабље самоће : *Други* у сопственом завичају

Добро материјално стање и способност коришћења страног језика, као и искуство другачијег погледа на свијет били су неки од важних фактора који су црногорске Американце одвајали од њихових сународника. Положај који су заузимали у црногорском друштву може да послужи као добра илустрација процеса конструкције *другош*. Црногорски повратници из САД су чинили категорију *другош* и у Америци и у Црној Гори. Кад год су социјалне ситуације захтијевале привремену адаптацију, они су с релативном лакоћом прихватили алтернативне идентитете (Милосав/Мике, и обрнуто). У Сједињеним Америчким Државама, они су функционисали у оквирима стереотипа о економским имигрантима који су ишли у потрагу за "бољим животом". Представници бродарских компанија су их савјетовали да на свако питање америчких власти одговоре једном реченицом: "Ја сам дошао у Америку да тражим срећу и благостање." Ова реченица је постала лозинка за све црногорске досељенике који су пристајали на острво Елис. Након што би прошли капију и усељеничке контроле они су се, намах, трансформисали у George-a, Mike-a, Stephen-a Joseph-a и David-a, како би се уклопили у постојећи англосаксонски стереотип.

По повратку у Црну Гору, они су пролазили кроз још једну метаморфозу идентитета. Начин на који су живјели своје животе и начин на који су били виђени од стране својих комшија и родбине, као и ниво и карактер њихове социјалне интеракције предствљали су архетип дислокације. Промјене у понашању и њихово дуго одсуство из родних села и градова доприносило је да их њихови сународници у Црној Гори виде и осјећају као *другош*. Могуће је закључити да је ова постепена и вишеслојна

³³ Деконструкција већ успостављених личних идентитета у напору да се оствари боља/проминентнија душвена позиција није ограничена само на давну прошлост. Процеси који се одвијају у савременој Црној Гори показују да је, без обзира на све модерне манифестације, ова деконструкција у корист социјалног престижа још увијек снажно присутна.

дислокација идентитета препознатљива без обзира на географско окружење или социјалне ситуације у којима су се налазили црногорски Американци. На генералном нивоу, дислокација идентитета је била индуцирана одлуком да се путује у Америку и могуће је препознати три јасно одређене фазе овог процеса. Иницијална фаза је започињала у тренутку доношења одлуке о одласку. Припреме за пут су често подразумевале учешће свих чланова породице, а понекад и већег броја рођака, па је потенцијални путник овим широким ангажманом заузимао посебну социјалну позицију прије него што је и закорачио на палубу пароброда. Одлазак није представљао само и искључиво чин физичког одвајања од вољених особа или породице, него је означавао и почетак необичног процеса "замрзавања у времену", односно конзервирања сјећања. Ово је био двосмјерни процес који је утицао и на путника и на оне који су остајали на обали. Они који су остали у "старом крају" деценијама се се сјећали путника онако како је изгледао у тренутку када је напустио родну кућу. На другој страни, са неколико долара у џепу, исељеник је у Америку собом носио и сјећања на драге особе и на срећне тренутке из родног краја. Ови сегменти сјећања су заувјек остајали у њему, непромијењени и замрзнути у времену.³⁴ Долазак у "нову земљу" означавао је почетак друге фазе која је била карактеристична по покушају исељеника да остваре наоко контрадикторне циљеве. Трудиле су се да се прилагоде на нову средину и нова правила понашања и, истовремено, покушавали очувати сопствено наслеђе тако што су формирали мале заједнице или живјели у групама. Ове заједнице су се показале као недовољно јака брана елементима доминантне америчке културе. Није било лако помирити сан о добрим старим временима у завичају са мучном свакодневицом и тешким животом на улицама Чикага, Њујорка или у рудницима Пенсилваније. Прије или касније, исељеници су били приморани да напусте ову праксу функционисања на нивоу паралелних живота и паралелних реалности. Многи су прихватили англосаксонска имена, формирали породице и постали амерички држављани. Неки од црногорских Американца су имали другачије приоритете - вратили су се у завичај да би, по повратку, постали *друђи* у сопственим домовима. Њихов повратак означава посљедњу фазу процеса дислокације идентитета. Може се рећи да су се, на нивоу личног искуства, ови повратници осјећали као да су истовремено били и код куће и далеко од куће. Овакав осјећај је био логичан посљедица искуства друге средине, пошто сваки прелазак границе (политичке, економске, или границе културног круга) неспорно и перманентно мијења сваког појединца. Без обзира на то гдје су се налазили,

³⁴ Сличан процес се одвија и међу савременим црногорским исељеницима на сјеверноамеричком континенту. Начин на који се сјећају завичаја, пријатеља и породице је модерна манифестација процеса замрзавања у времену. Повремена окупљања, било да се она дешавају у Њујорку, Филаделфији, Торонту, или у Едмонтону, обично заврше романтизованим и сентименталиним реминисценцијама о добрим старим данима у завичају. Људи о којима говоре ове исељеничке приче нијесу остарили ни за један дан, јер је исељеничко сјећање конзервирало слику завичаја у тренутку одласка.

они су константно живјели паралелне животе. Готово да би се могло помислити да су се они ујутро будили на једном континенту и у једном окружењу (Црна Гора), а навече падали у сан у нади да ће, макар за тренутак, изнова посјетити и одсањати сопствене "прошле" животе на другој страни Атланског океана.

Srđa PAVLOVIĆ

*DREAMING OF AMERICA: MONTENEGRIN EMIGRANTS AT
THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY AND THE PROBLEM OF
DISLOCATION OF IDENTITY*

Summary

The following text is an exercise in mnemohistory. It is a story of the remembered, and a story of the imagination, but it is also a story of the process of memory construction. The empirical data in the text connected with the emigration of Montenegrins to America at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century and their employment in the mines there, as well as references to an American village by the name of Ugao Pavlovica (Pavlovic Corner, Michigan), are taken from a variety of primary and secondary literature. The remainder of the text focuses on family anecdotes which illustrate the question of the causal relationship between reality and imagination, matters of social isolation and self-isolation among Montenegrin Americans and facets of the issue of variable and multilayered identity.

ПРИЛОЗИ

Мијат ШУКОВИЋ*

РАТОВИ ПРОТИВ РАЗУМА¹

I

Мноштво је изговорених, написаних и много пута поновљених мисли, реченица и судова о ратовима 1991-1999. на територијама Хрватске, Босне и Херцеговине, Косова и Метохије.

Садржина Зборника радова *Рајнови у Јужославији* 1991-1999, коме је посвећено ово казивање, тројако је вриједносно другачија од садржине већине других књига и појединачних радова о истој теми.

Прво. Зборник садржи 66 радова презентираних на "округлом столу" о теми идентичној наслову Зборника, одржаном од 7. до 9. новембра 2001. године, и пресјек садржине исказа 24 учесника у расправи након презентирања свих радова. Аутори радова су из свих шест република и обје аутономне покрајине доскорашње шесточлане југословенске федерације, из свих нација које су учествовале у означеним ратовима. Међу њима је више професора универзитета и научника из свих области друштвених наука, неколико генерала и виших официра, истакнутих публициста, новинара и других стваралаца који аналитичко-студијски изучавају својства и обиљежја означених ратова. Један дио њих ратове је доживљавао из близине, али ипак са стране. Неколико је ратове патнички преживјело на територијама ратних дејстава. Један дио њих активно је судјеловао у културно-политичко-акционом супротстављању припремама ратова и њиховом вођењу. Двојица су били у регуларним ратним јединицама у појединим фазама припремања ратовања или у току ратних дејстава. У овом зборнику ратови су, дакле, сагледани са више позиција и са више видика, претежно комплементарних.

Сваки од 66 аутора у писаном раду обрадио је поједине аспекте ратова или поједине сегменте њихових токова на појединим подручјима које је спознао изучавањем званичних докумената и објављених подата-

* Аутор је академик ЦАНУ.

¹ Ријеч на промоцији Зборника радова под насловом *Рајнови у Јужославији 1991-1999*, одржаној у Подгорици, у Библиотеци "Радосав Љумовић", дана 23. септембра 2002. године.

ка у студијама и књигама, личним гледањем и слушањем у животној реалности. Предмет једног рада је идентификација одређења карактера рата у БиХ 1991-1995. у међународним документима. Садржина тог рада заснована је на анализи једног броја тих докумената од, како се у њему констатује, "преко 100 резолуција Међународне заједнице донесених у току ратова на подручју бивше Југославије" од којих се "највећи дио односи на Босну и Херцеговину". Дјелови тих докумената цитирани су и у неколико других радова. Један рад садржи сажет приказ резултата сучељавања садржине више страних и домаћих књига и студија о означеним ратовима (аутора: лорда Овена, Еиде Каи, Отта Мертена, Илије Радаковића, Вељка Кадијевића и других) и 38 интернет сајтова који се односе на ову област. Више радова садржи и критичке осврте на поједине дјелове садржине објављених књига. У радовима има и процјена о могућем развоју догађаја у региону, заснованих на резултатима аналитичко-студијских анализа.

Садржина више радова прожета је и теоријским погледима о питањима у њима разматраним.

Зборник, дакле, није резултат - као што је садржина већине других књига и радова о истој теми - погледа појединца на означене ратове или духовно хомогене групе мотивисаних да бране чињења своје државе, нације, војне или друге структуре, да селекцијом чињеница оправдавају мотиве, политичке циљеве и интересе којима су привржени, да скривају, доводе у сумњу или и покушавају обеснажити истину и да тиме доприне-су избјегавању нечије одговорности (са истином неминовно долази и одговорност).

Друго. Укупност свих радова и исказа у расправи у Зборнику, уз све празнине и недоречености којих има, садржи релативно исцрпан пресјек политичких, идеолошких, вјерских, пропагандних, моралних и друштвених прилика, поразног стања свијести и савјести у ратном времену протагониста политике која је резултирала ратовима. Истовремено садржи и назнаке о часним отпорима идеологији и политици, ратовима. Тиме даје широку чињеничну подлогу да се слика и истина о означеним ратовима, њиховим мотивима, циљевима и друштвеним посљедицама конституишу у ширем контексту. Идентификовано је мноштво чињеница и исказана прилична количина синтетичких чињеничних налаза о токовима и карактеру означених ратова и дјеловању свих страна учесника у њима. Дат је и велики број одговора на питања о узроцима, замислима, циљевима, токовима, чињењима извођачко-оперативних актера и резултатима тих ратова, о односу међународних чинилаца према тим ратовима. Има и осврта на "насиље над историјском истином".

Тиме Зборник значајно проширује знања и оспорава не мали број јавно исказаних судова о конкретној садржини означених ратова и њиховим токовима.

За разлику од бројних досадашњих казивања о истој теми, у којима доминирају тврдње да се исказује пуна истина о карактеру означених ратова, у њему не доминирају тврдње да је исказана пуна истина, без остатка, о ратовима 1991-1999. У њему је више проблематизације тема-

тике и отварања питања. Више је истраживачког, трагалачког замаху него коначних судова. И утврђене чињенице у великом броју радова исказане су на начин који подстиче трагање да се истина сазна цјеловитије. Тако саздана садржина Зборника обиман је и у знатном дијелу валидан и изазован чињенични материјал за продубљена научна сагледавања и аналитичко-синтетичка уопштавања који својом садржином снажно подстиче нова дјелотворна истраживања. Материјал који исказује и не мали број путоказа за "научне сонде" у дубину, за дубље сагледавање, узрочно-последичном анализом конкретних чињења. Анализом чији резултати дају поузданија знања о мотивима и циљевима појединих ратних подухвата него што их дају вербалне изјаве и поједини сада доступни документи, од којих неке дезавуишу стварна чињења, што упућује или бар не искључује да су неки и настали да искривљено приказују намјере и циљеве. Да се у истраживачким пројектима на прави начин поставе питања о овим ратовима, да се отклоне једностраности.

Значење и значај тако бројног удруженог садејства у трагалаштву за истином казује интелектуална и животна мудрост искристализована у познатој изреци која гласи: "Вјеруј онима који истину траже, сумњај у оне који тврде да су је нашли".

Треће. За разлику од највећег дијела досадашњих исказа о истој теми, у овом Зборнику идентификоване су идеолошке и политичке *орјентације, схватања и циљеви*, као и јавно исказиване обмане, који су обиљежје припремања и токова означених ратних збивања, још неделегитимисани, непоражени, иако су ратови престали и њихови циљеви пропали, већ дјелују и у садашњости, имају значајан утицај на свеукупне односе, на свеукупни развој на југословенским просторима и доносе велике муке. Њихово задржавање у стварности препрека је моралном оздрављењу и менталном здрављу, цивилизацијском успону. И носи забринутост и опасност да и будућа стварност буде њима натопљена. Да се настави потхрањивање национализма у свом народу. Не национализма у виду родољубља и истинског патриотизма, него национализма у виду етноцентризма и ксенофобије, као етнонационалистичке идеологије, са усмјерењем, уз много другог, прикривања истине о гријеховима учињених од појединаца и организованих јединица у име свог народа и са његовом подршком. Забринутост и опасност да се и у периоду који долази такав национализам проглашава врхунцем "патриотизма", да би се оправдали своја политика, поступци, ратна идеологија у вођеним ратовима, да би се своја одговорност пребацивала на друге. Опасност да се и у уџбеницима проглашавају одбрамбеним и праведним и агресивна ратовања. И опасност да се општепознато утврђење да је "рат наставак политике другим средствима" у животу допуни утврђењем да се на тлу учесника у означеним ратовима води политика која је "наставак ратова и ратних циљева другим средствима".

То обавезује свијест свих прогресивних снага. Ма колико да је болно, суочавање са тим и супротстављање томе једини је лијек који води менталном оздрављењу. Који обавезује да се осмишљеним и организованим дјеловањем идентификована ратна схватања, усмјерења, ратни

циљеви, одстрањују из живота и спријечи настављање њиховог разарачког дејства. Суочавање са разликовањем кривице и одговорности, императив је будућности да се не прећуткује констатовано нити да се на то "гледа кроз прсте".

Приказани комплексан преглед сагледавању друштвене суштине ратова 1991-1999. на путу доскорашње шесточлане федеративне Југославије чини овај Зборник радова књигом неопролазне културне вриједности.

II

Тематски је преширока и преобимна садржина овог Зборника. У исказу са намјеном, коју има овај осврт, није могуће приказати ни њен пресјек. Велико богатство садржине Зборника може се спознати само читањем свих текстова у њему. Читањем лаганим и са концентрацијом. Читаоцу који чита другачије може промакнути и кључни податак за слику, мотив, путоказ ка истини. И са стављањем битних чињеница у социолошко, национално-културно и национално-политичко ткиво из којег су израстале ратне и друге деструкције.

Свако ко прочита цјелину овог Зборника извешће закључке о карактеру и својствима означених ратова, садржински зависне не само од садржине Зборника него и од тога шта читалац носи у себи и чему тежи. Због тога изведени закључци о друштвеној природи, друштвеним карактеристикама, о својствима, обиљежјима, живовима означених ратова, могу бити више или мање различити. Могу бити и супротни.

Исказујем дио својих сазнајних закључака о друштвеној природи и друштвеним карактеристикама и својствима означених ратова које сам за себе извео након читања овог Зборника, укључујући у видокруг, у чињенични основ за закључке, и садржину до овог читања, сазнатог о означеним ратовима. Исказујем их за размишљање и провјеру, а не са конотацијом да су непорециве истине или са неком другом сврхом.

Прво. Сви означени ратови негација су и дегенерација, широког обима и високог степена, круцијалних цивилизацијских вриједности и достигнућа.

Сваки је резултирао неизмјерљивим разарањима свих вриједности. Њихове штетне посљедице трајаће дуго, дуго.

Лишени су државнички разумних резона. Антиисторијски су.

Све ратне стране у њима - страдалници су и губитници.

Несрећа су за оне који су у рат ушли вољно, мада под пресијом рецепције ратне индоктринације, и кренули агресивно; за оне који су ушли у рат ради одбране, који су легитимно извршавали обавезу одбране, и за све друге чије су животне токове реметили или више погађали ти ратови.

Друго. У ратовима у Хрватској, Босни и Херцеговини, на Косову и Метохији, *препиљу се* својства више познатих типова ратова. Искључена је могућност да се *све бивше* карактеристике било којег од означених ратова смјесте у оквир карактеристика било којег типа рата познатог у цивилизацији.

Треће. Сваки од означених ратова и све њих скупа одликује *више* врло маркантних карактеристика, компоненти, обиљежја. Све су оне конституенти укупности њиховог друштвеног карактера. Сака од њих идентификује неку важну страну садржине или циљева ратова и помаже да се састави и спозна цјеловита слика њиховог комплексног карактера.

Ниједна од тих њихових карактеристика, ма колико била маркантна, појединачно не може носити идентификацију *цјелине друшћиве не сушћине* ниједног од означених ратова, и свих њих. Ниједна одвојена од других не може бити пресудна одредница њиховог друштвеног карактера.

Различита је и ратна улога ратујућих страна у њима у *почетним и каснијим фазама* сваког од тих ратова.

Рат на Косову и Метохији, у свим његовим фазама, има неколико обиљежја битно различитих од обиљежја ратова у Хрватској и Босни и Херцеговини.

Четврто. Ниједан од означених ратова и све њих као цјелину није могуће разумјети и објаснити без разлагања дуготрајућих политичких образаца ратујућих страна, њихових узрочно-последичних исходишта, неријетко прикриваних али ипак веома лако утврдивих, инкопатибилних међусобно и са модерним развитком. Без садржине контекста, који чини цјелокупна историјска ситуација на југословенским просторима у току читавог вијека на чијем крају су вођени. Деконтекстуализирање њихово је редуцирање моћи сазнања пуне истине о њима.

Сложена, вишезначна, у великој мјери противрјечна садржина цјелокупне историјске ситуације на југословенским просторима у току читавог двадесетог вијека, што је контекст означених ратова, чињенична је подлога и видик за продубљено утврђење садржине и значења за кључака који слиједе.

Пето. Идеолошка и акционо-политичка усмјереност стварања "Велике Србије" није једино, али јесте најизазовније и најутицајније извориште свим означеним ратовима. То је егзактно доказиво. Та акционо-политичка усмјереност распрострањено је исказивана одлучно, осионо, са конотацијом застрашивања, истовремено са бројним другим исказима истосмјерне садржине, и са:

а) званичним одбијањем највиших државних органа Србије да наставе прихватање југословенске федерације као заједнице међусобно равноправних народа и република које у органима Федерације споразумно одлучују о зајендиким пословима и интересима; одбијањем објашњаваним тврдњама да је Југославија "тамница" и "зло" за српски народ, који је "губитник у миру, а добитник у рату";

б) званичним одбијањем највиших државних органа Србије да поштују међурепубличке границе и њихов статус државних граница, проглашавањем да су оне само "административне", иако је и Србија - као што су то учиниле у току 1946. године својим уставима и све друге југословенске републике - Уставом Народне Републике Србије од 17. јануара 1947. године, утврдила своју територију и границе, чиме је и она, као што су учиниле и све друге југословенске републике, највишим држа-

вним актом утврдила државни статус² својим међурепубличким границама; одбијањем објашњаваним тврдњама да међурепубличке границе "немају ни историјско, ни етничко оправдање, покриће, заснованост"; "Србија мора јасно истаћи да су њене садашње границе административне..." (С. Милошевић, 25. јуна 1990); одбијањем које су легитимни представници Србије континуирано исказивали и у процесима израде и усвајања *Декларације о прикључењу новом уређењу односа у југословенској заједници*, којом је утврђиван један кодекс цивилизацијских правила о поступку, субјектима, њиховим улогама и односима у рјешавању тадашње југословенске кризе; Декларације у којој је, под тачком два, утврђивано опредјељење да се поштује, поред другог набројеног, и "неповредивост граница између република", коју је израдила и предложила Радна група Комисије за уставна питања Скупштине СФРЈ, а усвојили Комисија за уставна питања и Савезно вијеће на сједници одржаној 26. априла 1991; Скупштина Србије није прихватила упућени јој захтјев Савезног вијећа да разматра ту декларацију и предлог да је усвоји; (видјети стенографске биљешке са сједница Радне групе, која је почела рад у децембру 1990, Комисије за уставна питања од фебруара до априла 1991, радних тијела Савезног вијећа уочи сједнице 26. априла и Савезног вијећа са те сједнице);

в) пројектовањем "нових граница српске државе" линијом која иде далеко од територије Србије, под паролом "Сви Срби у једној држави" и са категоричким ставом: "Држава Срба је свуда где су Срби били већинско становништво".

Акционо-политичка усмјереност која је неотклоњиво подразумевала освајање дјелова територија других држава чланица ондашње југословенске федерације, што је довело до ратова на територијама Хрватске и Босне и Херцеговине, и одузимање најбитнијих права аутономним покрајинама унутар Србије, што је на подручју Косова и Метохије довело до рата.

Ту акционо-политичку усмјереност потврдила су неизбројива конкретна чињења у токовима означених ратова. На потврдан и на негативан начин. Толико је то очигледно и познато да је сувишно набрајати та чињења.

² У федеративној Југославији од њеног оснивања, од 29. новембра 1943. године, њене чланице, касније установљене као републике - јесу државе. То је изричито утврђено и Уставом Федеративне Народне Републике Југославије од 31. јануара 1946. У својим првим уставима донесеним 1946. и 1947. свака република је утврдила територију и своје границе потпуно на исти начин: утврђујући своју територију, тиме и границе, набрајањем територије срезова или других јединица у свом саставу. А државно је све што се уставом утврди, укључујући и границе. Одредба Устава Народне Републике Србије гласи: "Народна Република Србија обухвата територије: 1) садашњих округа београдског, врањског, ваљевског, крагујевачког, крушевачког, лесковачког, моравског, новопазарског, нишког, пиротског, подринског, пожаревачког, тимочког, топличког, ужичког, чачанског и града Београда; 2) Аутономне Косовско-метохијске области, и 3) Аутономне покрајине Војводине" (чл. 3. Устава). Никада нијесу другачије, ни уставним измјенама, ни неким другим правним актом, одређени ни територија, ни граница Србије.

Одбијање да се прихвати истина да је та акционо-политичка усмјереност најизазовније и најутицајније извориште свим означеним ратовима, исказивање је и потврђивање неморалног односа према непорецивим чињеницама. Прихватање те истине, наравно, болно је. Трауматично је. Али, то је љековита врста бола и трауме. Љековита зато што ослобађа од лажи. А ослобођење од лажи највећи је успјех, јер отвара процесе излечења, катарзе, и њихов завршетак.

Описано акционо-политичко усмјерење, његове циљеве, одлучно су слиједили и остваривали и ратно организовани дјелови српског народа у Хрватској. То суштину и циљеве њиховог ратовања чини неиздвојивим дијелом цјелине суштине и циљева укупних ратова на територији Хрватске и Босне и Херцеговине, укупног ратовања за остварење пројекта "Велике Србије". Доказују то бројни непорециви докази не само директивног руковођења припремама и стратешким усмјерењима тог ратовања, него и непосредно судјеловање политичких, војних и паравојних милитантних структура из Београда у организовању оружаних јединица које су биле носилац тог ратовања, у формирању њихових командних састава, њиховом наоружавању и финансирању, њиховим бројним оружаним акцијама; у пројектовању доношења одлука о непризнавању власти и институција Хрватске, о успостављању посебног система власти на територији која је интегрални дио државе Хрватске, и тако даље. То су поступци и учинци којима је на најконкретнији начин и директно остваривана политика стварања "Велике Србије". Да су суштина и циљеви и тог ратовања неиздвојиви дио цјелине суштине и циљева ратовања на територијама Хрватске и Босне и Херцеговине, не може негирати чињеница да је вођство тог ратовања то ратовање вербално приказивало као остваривање "права на самоопредјелење", да су га неупућени у суштину збивања тако заблудно доживљавали, да је у односном времену било непоштовања и деградирања легитимних права Срба у Хрватској и да је у току тог ратовања било и злочиначких чињења хрватских националиста и национал-шовиниста према припадницима српског народа у Хрватској.

Шесто. Започињање тих ратова доктринарно су припремили, мотивационо и циљно осмислили, пропагандно промовисали, тиме иницирали, подстакли и профилисали агресивно националистички или и националшовинистички усмјерени: академици, универзитетски професори, књижевници, вјерски великодостојници, публицисти, ретроградно индоктринирани новинари и припадници других културно-духовних структура. Учинили су то публикавањем својих идеолошко-политичких радова, говора, ставова, испуњених демагогијом, пропагандом, застрашујућом количином неистина, дезинформација и умијећа лажи, покривених и ореолом академских звања. Дајући им мобилизаторске наслове. Представљајући их као културно-духовну дјелатност, а суштински дајући им изразито политички смјер и циљ, завијене у културно-духовне обланде. И акционо-агресивним инструментализовањем у националистичке и националшовинистичке и ратне сврхе средстава информисања, низа публикација, редакција и појединих културних, научних и информа-

тивних и других институција. Тиме су стварали психозу сумњичавости, угрожености, нетрпељивости, лажног патриотизма, праћених националшовинизмом.

Генерали су од њих прихватили ратну оријентацију, епску занесеност, лажну пропаганду и идеологију, циљеве, мобилизаторске пароле, доктрином предодређену стратегију и на тим премисама војно организовали вођење рата и употребљавали војску. Користећи у народу заблудно прихватање идеја о угрожености и рата као јединог пута заштите.

Започињање ратова има, дакле, интелектуалну дубину и позадину, садржински и циљно саздану од више блиских посебности сједињених у једну цјелину. То не умањује, свакако, политичку, правну и моралну одговорност врха државних и војних структура, већ казује да постоји одговорност и духовно-културне и информативне елите за иницирање и смјерове означених ратова, а тиме и за њихов карактер и учинке.

Размах српског агресивног национализма и ратног националшовинизма изазвало је акционо активирање, разигравање, јачање и размах национализма и националшовинизма других, што је резултирало означеним ратовима.

Седмо. Означени ратови производ су домаћих националистичких, националшовинистичких и великодржавних лудила. Непринципијелност, недоследност, спорост и неодлучност европске и шире међународне заједнице погодвала је њиховом отпочињању и вођењу.

Осмо. Сви означени ратови, без изузетка, прљави су. *Против су разума, а исјод људске часћи*. Ниједна страна учесница у тим ратовима, објективно, није чиста у људском, моралном и културном смислу, иако носе врло различит степен и обим прљавштине. Ниједна није у неопходној мјери - мада различито по обиму - поштовала обавезу чувања и заштите културних и других вриједности других народа, посебно оних битних за њихов идентитет. Свака странка учесница у рату толерисала је чињење којима су скрнављена вриједна својства и биће свога народа.

Највише посрнулости и нечасти, извјесно је то, носе покретачко-агресивне стране које су изазвале и започеле ратна дејства.

Нијесу људски и морално, па ни правно, чисти ни дјелови, подвлачим - дјелови, ратничких страна које су легитимно и оправдано повеле одбрамбени рат. Које су се у великом дијелу задржавале у границама одбране, а које су толерисале чињења својих дјелова који се нијесу уздржали од чињења по опаком и нељудском схватању: у одбрани је дозвољено и чињење које се сврстава у злочинства. Цивилизацијски систем вриједности казује да је основни критеријум за утврђење злочинства њихово вршење и толерисање, а не допушта да се они који су убијали немоћне изузимају из злочинства само зато што су ископане јаме напунили касније и са мање убијених од других.

На све се, без изузетка, примјерено односе констатације које је прије више од 150 година написао Јован Стерија Поповић, велики српски драмски писац и први професор права у Србији, чија су правна дјела подигнута на Олимп правних класика и увршћена у едицију: "Класици југословенског права". Констатације које гласе: "Бацимо поглед на повесни-

цу нашу. Што је било луђе, претераније, несмисленије, то је имало више уважатеља, а глас умерености сматрао се као ненародност, као противност и издајство... Отуд није чудо што неваљали и покварени, а таквих има свуда, под видом родољубља сваку прилику за своју себичност употребљавају, и најбезумније савете дају, не марећи хоће ли се тиме својој општини, своме народу каква штета нанети. Себичном је довољно кад је само њему добро и кад простака може на своју руку да покрене, а за даље се ништа не брине" (*Предговор аниџимшијоманској драми Родољубци*).

Њихове штетне последице дуго ће трајати. Све дотле, да поново цитирам Стерију из означеног предговора, док "се год будемо само хвалили, слабости и погрешке прикривали, у повесници учили колико је ко од предака наших јуначких глава одрубио, а не и где је с пута сишао. Донде ћемо храматити и за длаку нећемо бити бољи". Чиме је, по ријечима Јована Скерлића, Стерија "ударив енергично на грлате фаризеје и подмукле тартифе родољубља, својим савременицима рекао: чувајте се оних којима је увек на устима реч патриотизам; не мислите да волети свој народ значи бити слеп пред његовим манама и гресима и варварски мрзети људе друге расе и вере; клоните се кобних самообмана и свом душом својом мрзите лаж, јер је истина прва дужност према народу, јер је истина, на крају крајева, највиши морал и најмоћније оруђе напретка". Он је хтио да покаже шта значе "себичност и нискост умешани у народне ствари", и шта доносе "предузимаачи родољубља, експлоататори патриотизма".

Поуздане чињенице казују да ће суд историје све то верификовати.

Девето. Ратове у Хрватској и Босни и Херцеговини организовали су и водили режими уставно конституисаних држава. Водили су их употребом од држава регуларно формираних војних, обавјештајних, полицијских и других државних чинилаца, са економијама и буџетима држава, државним дипломатијама и савезницима. Са издашним снабдијевањем ратном опремом и логистиком паравојних снага.

То поуздано казује да су то међудржавни ратови.

Непоречева чињеница да су они прожети и елементима својственим етничким и грађанским ратовима, да су и ти елементи неизоставна компонента њихових свеукупних конституената, не може им одузети међудржавни карактер. Исто тако њихов међудржавни карактер не негира, не искључује постојање елемената етничких и грађанских ратова у свеукупним њиховим карактеристикама.

Чињеница да су државе, учеснице ратова, фактички дјеловале као националне државе, да су ратови вођени у име нација и самопроглашених "националних интереса", њиховим ратовима даје обиљежје државно-националних ратова. Ратова и нација преко својих држава.

Свођењем кључне и свеукупне садржине означених ратова на етничке или грађанске ратове, погрешно се одређује њихове *конкретно-историјски карактер*. То свођење интересно је добро смишљено - да се прикрије свеукупна одговорност *рајних државних режима као носилаца рајова*. Њихове историјске, политичке, моралне, правне и материјалне одговорности.

Десето. Борба за територије није једина нити свеобухватно одређујућа одредница карактера означених ратова, *али јесће доминирајућа одредница*.

Не само као борба за стављање територија под своју власт, зашто се стандардно воде ратови за територије, него као борба за стављање територија под своју власт са истовременим њиховим истребљивачким "чишћењем" од становника другачије националности, за промјену етнодемографске структуре становништва на територијама под својом влашћу. "Чишћење" је засновано на шовинистичком фанатизму, опаком и нељудском схватању да "убијања и мучења припадника друге националности нијесу злочин ако се чине у интересу стварања или очувања политичких или државних ентитета у којима ће живјети само припадници своје нације". "Чишћење" је остваривано безобзирним и безосјећајним прогонима цивилног становништва других националности, њиховом масовном депортацијом у концентрационе логоре, тортуром, физичким мучењима, силовањима, појединачним и масовним убијањем, варварским уништавањем културних и вјерских споменика, уништавањем читавих градова, паљењем села, прекопавањем гробља, и другим варварским чињењима. То борби за територије у овим ратовима даје варварско обиљежје.

Једанаесто. Неизмјерно несрећна и ужасна карактеристика означених ратова састоји се у чињеници да су старјешине не малог броја војних и паравојних формација успостављале своје мале империје на територијама под својом командом. У њима су се понашали као прави шерифи, као лица која приграбе пуну власт и врше је без правила и без одговорности било коме, уз заштиту моћног оружја. "Шерифи" који су искуствено знали да слиједи толеранција за све што чине од највиших државних и војних власти своје државе или политичког ентитета. Или и награда. Сваки од њих са таквом влашћу и таквим начином њеног вршења, на територији свог ратног дејства, самовољно се понашао. Најчешће по схватањима која изопачавају људскост, као што су схватања: *човјек* је само онај који је "наш човјек"; лица различитих националности не могу живјети заједно, и сличним. Руководећи се тим и таквим схватањима самовољно су одлучивали о појединачним и масовним ликвидацијама цивилног становништва, организовању концентрационих логора на територији свог дејства и о животима логораша, уништењу културних, вјерских и других вриједности. Гажење међународних правила ратовања у овим ратовима веће је и драстичније, дакле, од чињеног у било којем другом рату у току протеклог вијека, укључујући и ратове фашиста.

Дванаесто. Битна карактеристика свих означених ратова је: антицивизацијско, интересно-политички смишљено одбацивање и немилосрдно разарање концепта грађанске културе, грађанског културног идентитета, грађанске солидарности, људског саосјећања према другим националностима. Разарање система вриједности чијем је учвршћењу неизмјерно драгоцен допринос дао и антифашистички југословенски Народноослободилачки покрет 1941-1945.

Ова карактеристика ратова и поред њиховог пресјанка и пројаси њихових ратних циљева још није делегитимисана и још није

доживјела прави проаз на просјорима на којима су вођени означени ратови.

Тринаесто. Карактеристика ових ратова је и изразита криминализација војних и државних политика и власти.

Нема ниједног рата до сада без криминално-шверцерског профитерског чињења и ратног богаћења. Та врста чињења и ратно богаћење у означеним ратовима, међутим, другачији су и аморалнији од криминално-шверцерског чињења и ратног богаћења у другим ратовима у протеклом вијеку.

У ратовима о којима је ријеч у овом раду та чињења организована су и извршавана не од ситних трговаца, појединаца шићарџија, него садејством војних органа, полиције, органа безбједности, врхова државне и локалне односно ентитетске цивилне власти, царина и других органа. Давана им је легитимација "*виших* националних интереса", а њиховим актерима ореол заслужних за национално добро; дијелом зато што су дјеловима или дјелићима криминално стеченог богатства обезбјеђивали средства за оружје или неку другу врсту логистичке помоћи остваривању ратних циљева, а дијелом зато што су својим чињењем не само себе материјално богатали него и омогућавали материјално богаћење виших старјешина или вођа или директно приносили њиховом богатству.

Водећи чиниоци ратних операција брижно су водили рачуна о стварању услова за прибављање "материјалних добара за сваки могући начин". Укључивало је то чак и вођење ратних операција, симболички говорећи, за "заузимање златарских радњи". Све се то радило са остваривањем високог степена сарадње и координације војних, полицијских, безбједносних, царинских и других грана власти, уз сарадњу и координацију криминално-шверцерских чинилаца зараћених страна.

Тим чињењима на корупционашки начин, енормно су се материјално обогатали не само неки ситни трговци и усамљени појединци, учесници ратова и други, као у другима ратовима, него виши и највиши државни и политичко-ентитетски функционери, нижи и виши војни, паравојни, обавјештајни, полицијски, царински, привредни, банкарски и други челни дјелови државних структура.

Штампа је забиљежила да је 1994. године, у периоду снажних ратних дејстава, одржана и прослава "зараћених првих милион марака" једног у рату "способног за корисни допринос борби", на којој су учествовале и најутицајније личности из војне, полицијске, безбједносне и цивилне власти на односном подручју. *Забиљежено је, дакле, да су у овим рајовима изокрећани - часно и нечасно* (в. лист *Полићика*, фељтон М. Секулића, децембар 2000, јануар 2001).

Том врстом чињења у означеним ратовима произвођена је не само морално неподношљива социјална диференцијација, него је на тој материјалној основи произведен и систем личне власти. Личне власти теренског оперативца органа безбједности, локалног начелника, командира, полиџајца, цариника, банкара, виших команџата па све до вођа и вођа. То је било велико зло које је изопачавало власт и њену улогу и разарало све цивилизацијске системе вриједности.

Захваљујући једино у ратовима стеченим богатствима и позицијама, дјелови тих ратних профитера налазе се и у садашњим економским, политичким и државним елитама, што и у садашњости разара повјерење у моралност државних институција и њихову усмјереност.

С престанком ратова и поразом политике која их је произвела, дакле, нијесу нестале њихове аморалности. Нијесу поражене. Настављају се са штетним посљедицама и у садашњости, иако им се све више, а морало би и брже, ограничава простор и чупају коријени. Значење тога је и у чињеници да су морално нездрава друштва и државе ослоњени на ратне профитере и криминално-шверцерске структуре, да не могу бити стабилни нити имати свијетлу будућност се док то не искоријене.

У криминално-шверцерским пословима припадници сукобљених националности успостављали су и сада успостављају узајамно пословно повјерење, сарадњу, координацију, узајамно издашно помагање и штићење. То је индикација, ако не и пун доказ, за могућност да разне националности заједнички и складно стварају и живе, да су то кључни актери ратова могли и обезбиједити, али да то нијесу хтјели.

III

Казано је поуздан основ да се овај исказ заврши констатацијом: *Друштво за истину о антифашистичкој Народноослободилачкој борби у Југославији 1941-1945.* организовањем округлог стола о теми *Рајнови у Југославији 1991-1999.* објављивањем Зборника радова са одржаног скупа потврдило је своју приврженост истини и вриједностима Народноослободилачке борбе и учинило значајан и трајно вриједан допринос спознаји пуне истине о ратовима 1991-1999.

Тиме је *Друштво за истину* заслужило да му се и овом приликом ода признање, искаже искрена честитка и ода велика захвалност.

Ђорђе БОРОЗАН

MONUMENTA MONTENEGRINA¹

Уважена господо, поштоваоци овог дома у којему вечерас промовишемо едицију *Monumenta Montenegrina*, поздрављам вас у име Историјског института Црне Горе и Народне библиотеке "Радосав Љумовић" - организатора ове промоције.

Пројекат *Monumenta Montenegrina* започет је након реализовања капиталне 20-томне едиције *Књижевности Црне Горе од 12. до 19. вијека*, уочавањем да су остале непроучене, а у корпусима архивске грађе у европским земљама регистроване и познате збирке докумената везане за епохе позног Римског царства, Византије, првих јужнословенских држава и традицију успостављену по установљењу словенске писмености.

Дио те грађе, назначен у балканској и југословенској историографији, остао је углавном непознат, иако се налазио у томовима великих корпуса попут бонског, миланског и париског, али и других мање познатих, у којима су бројни, драгоцени подаци о прошлости свих балканских народа и држава. Везујући се за ћирилске споменике писмености и културе и узан избор латинских извора који су сабрани у кодексима које су приредили Кукуљевић, Смичиклас, Шишић, Радоњић и други... готово сав напор истраживача усмјерио се на доба Немањића и то искључиво на односе ове династије са византијским двором и државом. За епохе које су оване претходиле остало се на уопштеним закључцима, узимајући Орбиново *Краљевство Словена* и хронопис *"Лейойис ѱойа Дукљанина"* као полазиште и натукнице с осјећањем нелагодног историографског повјећења у "смутна времена" и сумњиве исказе. Тако је умјесто истраживачке воље, научног дара и оданости струци која не пита за пожељну и мање допадљиву прошлост, настала једна велика празнина у сазнањима о нашој прошлости и створен простор за манипулације претпоставкама, хипотезама, нагађањима, који воде миту и епском уопштавању мимо доступних чињеница и већ остварених историографских знања.

¹ Ријеч на промоцији едиције *Monumenta Montenegrina*, првих 10 томова, објављених у издању Историјског института Црне Горе 2000-2002. године.

Прегалаштву свих заслужних за пројекат *Књижевности Црне Горе од 12. до 19. вијека*, као и свима који су с тог драгоценог сазнања дошли на идеју - и уз разумијевање и помоћ Министарства културе Црне Горе (захваљујући министрима: Горану Ракочевићу, Бранислави Лијешевић, Будимиру Дубаку, Радоици Лубурићу, Бранимиру Поповићу и министрима просвјете и науке: Драгану Кујовићу и Предрагу Ивановићу), као и ректору Универзитета Предрагу Обрадовићу - који су омогућили да се покрене едиција *Monimenta Montenegrina* у којој се објављује грађа латинске провенијенције под радним називом *Средњовјековни сјоменици писмености и културе Дукље и Зетје*, изражавам дубоко поштовање и благодарност.

Једна сјајна прошлост, у којој нас има, не слутњом но реалношћу, од када су вјетрови историје довели наше претке у ова медитеранска обзорја, види се данас више него јуче а како изгледа видјеће се још и више и боље, захваљујући прегалаштву, осјећању за вриједности сазнања и повјерењу оних који су дали могућност да испредњачи и с разлогом вечерас да се слављенички осјећа - уважени професор свјетске књижевности, теорије књижевности и одличан познавалац средњовјековља *Војислав Д. Никчевић*, истраживач великог захвата и приређивач 10-томне едиције о којој вечерас говоримо.

Од коликог је и каквог значаја до сада урађено, то препуштамо суду стручне и научне јавности, а ми ћемо у духу оне народне рећи о себи, склоним да знамо и оно што не знамо или да баш то боље знамо од оних који су учили да би сазнали: *а је ли могуће да ђоџа има а да ја ђо не знам?*

Е могуће је, али ноћас нема времена да растумачимо зашто и како. Ипак, да кажемо, можда, овако: опстајући између моћних традиција латинског и грчког свијета писмености и култура, с паганском сопственошћу и хришћанском самосвојношћу, загледи у магловити бескрај Истока и византијског православља, сумњичави у левантинске "слатке лажи" заводљивог ватиканског екуменизма, ми смо остали "чељад брда", хитри на рат, спори на мир, лијени за запис о себи и другима, а склони за усмено казивање и слободно надограђивање прича о себи и другима.

Зато смо, ето, ту гдје јесмо и Богу хвала што се, и овакви какви смо, сјетисмо да још понешто сазнамо о временима на простору Црне Горе, баштинећи сопствену с претходним традицијама у цивилизацијским круговима позноримске, византијске и јужнословенске прошлости.

Народ који је испјевао своју историју и који је упорно поје, а то се за нас може рећи, чини све да постане историја а ако се узме да је тиме по суштини овог значења постао прошлост, њега у савремености као да има само у химерама историје. Што ћемо с таквим схватањем "свијетле прошлости" у оваквој сложеној савремености. Небојазна прошлост не тражи од плаховите савремености да буде боља него што је уистину била.

Да вас, као читаоце ове значајне едиције, обрадујем и позовем на свесрдну сарадњу, помоћ, стручну и научну подршку. Нико није закаснио и сви смо на добитку. Ми смо на самом почетку.

Овој замашној књизи се зна почетак али срећом не зна се крај. Она може престати да излази као што би морала трајати дуго и излази-

ти да јој се не да наслутити крај. Зависи од тога како ћемо схватити значај оних који су одлучивали и повјерили господину Никчевићу да изворима и документима расвијетли везе историје и простора. Црна Гора је заводљива тема, њено искуство и мука са сопственом историјом завриједили су пажњу да се ожиле сазнањем и проживе.

Црногорска историографија и историчари су пред великим задатком да критички валоризују и педантно изуче понуђена сазнања из корпуса који су објављени у преводу и изворном облику. Огроман посао предстоји: историчарима, археолозима, историчарима умјетности, лингвистима, етнологима, историчарима права, политиколозима, историчарима културе и медијским посленицима. Предстоји нам, надам се, висок степен сагласности о потреби да ову "добру ливаду" убаштини-мо на цивилизацијски начин не робујући схемама ни Истока ни Запада, ма колико знали да смо у расутом сазвјежђу моћних конфесионалних и политичких идеологија. Ми смо заправо дјелић тога миљеа, препознатљивог у траговима прошлости Балкана и Медитерана, слојевитог и ћудљивог.

И још нешто, што ће вас, надам се, обрадовати. Ова едиција се *наставља*. Министарство културе Црне Горе и Министарство просвјете и науке Црне Горе договором о заједничком финансирању овог значајног пројекта омогућили су уваженом истраживачу Никчевићу да истраживањима већ обављеним у Будимпешти и предстојећем у Ватикану, прибави грађу за наредне томове *Monumente Montenegrine*. Историјски институт Црне Горе, укључен у овај пројекат скоро од почетка, наставиће да пружа стручну и научну помоћ. Већ учињено обавезује посебно Историјски институт Црне Горе и Катедру за историју и географију Филозофског факултета у Никшићу, као и друге катедре факултета, универзитета и академија да продубе и утемеље сазнања о прошлости поднебља у којем живимо.

Увјерени да ће вриједносни судови отклонити мањкавости, пропусте и грешке којих у сваком раду има, и надахнути идејом да су извори о сопственој прошлости *изазов* за који налазимо разумијевање надлежних министарстава Владе Црне Горе и Универзитета, Институт наставља рад на писању вишетомне *Историје Црне Горе* и публикавањем *Извора за историју Црне Горе* у намјери да проучени сегменти државног, националног, културног, конфесионалног и социјалног идентитета, буду праћени одговарајућим архивским чињеницама, сабраним у корпусима и зборницима архивске грађе. Државноправна и етнографска путања Црне Горе од најраније давнине до савремености захтијевају учене, смјеле и науци одане посвећенике који прошлост схватају, изучавају и тумаче у грађанском и цивилизацијском духу, мимо ускогрудости, националне занјетости, локалне самодовољности, увијек у складу са поруком *Sinae ira et studio*.

Monumentu Montenegrinu прихватите бар као наду, напор и велику жељу да се кућа гради из темеља. Наша се у протеклом столећу, због политичке обескућности, рушила, разарала и с муком обнављала. Не без наше велике кривице и неодговорности схватања сопствене др-

жаве и нације. Помозимо, дакле, заједнички да на овим и другим цивилизацијским траговима, као посленици науке, градимо наш државни дом за све нас који у њему живимо. Такви ћемо бити корисни себи и потребни другима.

Божидар ШЕКУЛАРАЦ

MONUMENTA MONTENEGRINA¹

Едиција 10 томова историјске грађе,
Историјски институт Црне Горе 2000-2002. год.

Колико ће историја једне државе и народа бити обрађена, валоризована на прави начин и заснована на историјским изворима зависи највише од сопствених стручних кадрова који се њоме баве и објављене литературе о тој држави и том народу. Црна Гора и црногорски народ, иако је било појединачних "излета", имају ту несрећу да нијесу имали сопствених доспремних кадрова већ су њену историју у XIX и првој половини XX вијека, када је стварана свијест о државама и народима, писали углавном странци и изванци. Први су походили Црну Гору као знатижељници и авантуристи и о њој исписивали своје импресије и забиљешке, док су други имали најчешће другачији циљ. Навешћемо само чињеницу да су бројни извори који говоре о континуитету црногорске државности од дукљанско-словенског периода до данас обично проглашавани за "фалсификате", а умјесто њих нуђени митови и легенде на основу којих су стварани *сйварни фалсификайи* којих је толико да још нијесу сви ни евидентирани. Најизразитији примјери су корпуси повеља са Мљета, Локрума, Котора и Врањине које су проглашаване за фалсификате без њихове дубље анализе, а на основу очигледних фалсификата и тврдњи ауторитета.

О *Љейойису йойа Дукљанина*, односно, *Барском родослову* да и не говоримо. Они који га највише оспоравају своје радове базирају управо на њему. У томе предњаче историографије народа које желе црногорску историју инкорпорирати у свој културно-историјски корпус.

Истраживачи, ослањајући се на једне те исте, веома оскудне изворе, последњих година настоје да реконструишу истинску црногорску прошлост, полазећи од почетака прве словенске црногорске државе Дукље. Посебно мјесто у истраживањима даје се дукљанско-словенском периоду, понекад у поређењу са сусједним државама и културама, што се

¹ Ријеч на промоцији едиције Monumenta Montenegrina, првих 10 томова, објављених у издању Историјског института Црне Горе 2000-2002. године.

намеће и као неопходност, јер су хиљадугодишње узајамне везе одредиле хронолошки дијапазон и оставиле дубоке трагове на историју и културу Црне Горе. Због свега тога и најмањи податак представља корак напријед ка историјској истини.

Древноцрногорски период у култури почиње са натписима, летописима и црквеним књигама, које су предмет изучавања, прије свега филолога и текстолога, а тек онда треба издвојити "историјска факта". Иако су за догађаје из летописа многа мјеста и вријеме спорни, извјештаји понекад чак и тенденциозни, ови извори се не могу заобићи поготову ако се подаци из њих ослањају на факта и потврђују археолошким подацима и другим писаним изворима. Обједињавање свједочења грчких, латинских и словенских извора са археолошким подацима омогућава нам да установимо реалну хронологију црногорске прошлости дукљанског периода.

Овај период наше историје спада у корпус "јужне" историографске традиције, са размјештајем Дукљанске државе у јужној (Горњој) Далмацији са главним центрима Дукљом и Скадром, те градовима Рисном, Котором, Оногштом и Баром. Под "јужном" традицијом овдје се имају у виду византијска и римска традиција. А шта је с предањима?

Као посебан проблем намеће се хронологија. Датирање и утврђивање редослиједа догађаја који су садржани у предањима је веома сложен посао. Хронографи често своје причање заснивају на упоредним подацима из других земаља и топонимским реалијама. Тако се ствара тзв. историјски "ланац" у који се укључују и археолошки подаци. На жалост, археолошка истраживања капиталних објеката у Црној Гори још увијек нијесу на том нивоу да буду носећа карика у том ланцу.

Недовољно прецизно одређене временске границе између етапа формирања дукљанско-зетско-црногорске државе и пратећа хронолошка шема указују на противурјечности између археолошких података и летописних причања.

На срећу, посљедњих година стасавају црногорски кадрови, објављују се значајни зборници докумената, бројни радови и монографије које бацају ново свијетло на укупну црногорску прошлост. Овдје значајно мјесто припада уваженом господину, ентузијасту и прегаоцу *Војиславу Д. Никчевићу* који је "засукао рукаве" и уз велика одрицања и чак и сопствена улагања објединио и приредио 10 томова прворазредне грађе о Дукљи - Зети - Црној Гори од најстаријих времена до новијег доба (XV вијек). Ово је први пут да државне институције стану иза једног, слободно можемо рећи, капиталног пројекта какав је овај - 10 томова грађе *Monumenta Montenegrina* доступне свим заинтересованим за историју Црне Горе. Министарство културе и Министарство просвјете и науке, односно тадашњи министри као просвјетни радници, схватили су значај овог подухвата и посао повјерили институционалном доајену црногорске науке - *Историјском институту Црне Горе*, који је пројекат довео до краја, са реалним изгледима да се даље настави.

Monumenta Montenegrina је прво, десетотомно дјело, фундаментално осмишљено истраживачко остварење у Црној Гори, каква су други народи одавно урадили или то раде већ више вјекова.

Сам наслов *Monumenta Montenegrina* упућује на то да је у питању крупан подухват јер ријеч *монументија*, односно латинско *monumentum* означава "израђени предмет који непосредно или симболично служи као успомена на кога или што, *сјоменик*", односно "*monumentis* - величанствен, велељепан и значајан споменик који има својства онога што се не може заборавити". Монументалан - може значити и основан, чврст, солидан и огроман. Сматрамо да по свему ови епитети припадају едицији *Монументија Монџенеџрина*, као корпусу изузетно значајних свједочанстава о средњовјековној прошлости Црне Горе, зборнику историјских извора првога реда.

Из мноштва појединости из црногорске старије прошлости у овој едицији, а ради илустрације колики је њен значај, навешћемо само неколико примјера из односа дукљанске и босанске државе у средњем вијеку.

Највећи дио ове грађе су "документа о владању" најзначајнијих владара који су непосредно одлучивали о судбини Далмације, Дукље и Зете, просторима данашње Босне, Србије и Албаније, али и документа о односима са Куријом. Ова друга су учене "римске посланице" које су писали писари који су прошли највишу обуку у канцеларијама Курије. Римска курија и њени канцелари, често и сам папа, обраћају се дукљанским архиепископима и краљевима с уважавањем, ријечима поштовања саговорника и његовог достојанства, а нарочито знамења архиепископа, "примаса" и владара. Ово се прије свега односи на архиепископа барског Петра и краљеве Словена Михаила и Бодина. Управо ова документа потврђују чињеницу да се кроз велики дио средњег вијека историја и судбина Дукље (Зете, Црне Горе) и Босне, додирују, преплићу, понекад интегришу али и супротстављају једна другој.

Привлачи на себе пажњу докуменат из 1023. године којим бенедиктинци оснивају манастир на Локруму. Наиме, опату Петру, стратегу Србије и Захумља, и осталој браћи на Локруму дат је печат латовишта, као и земље црквене на Локруму и Мљету, да их посједују без насиља Рагужана и Стоњана или других људи било Латина или Словена. Овај документ својим подацима јасно указује на аутентичност локрумских и мљетских повеља дукљанских владара којима се дају привилегије тамошњим самостанима.

Управо се у једном фрагменту повеље дукљанског краља Радослава о оснивању манастира у Балему и помињу архиепископ Витал и опат Петар на Локруму, како то свједоче и претходни подаци.

Године 1078. исти папа Грегорије шаље благослов дукљанском краљу Словена Михаилу указујући на спор између дубровачког и сплитског архиепископа, нудећи своје посредовање у том спору преко барског архиепископа Петра као повјерљивог легата. Због тога папа тражи од краља Михаила да пошаље к њему архиепископа Петра и друге прикладне гласнике уз дубровачког и сплитског архиепископа ради удовољења краљевој молби и канонском рјешавању спора.

Десетак година касније, тачније 8. јануара 1089. године у вријеме, и на молбу, дукљанског краља "Бодина, најславнијег краља Слове-

на" папа Клеменс III повјерава "Петру, архиепископу Дукљанске столице" да заређује и посвјећује цркве у празницима дванаест апостола. Истом препушта сљедеће цркве: Дукљанску, Барску, Которску, Улцињску, Свачку, Скадарску, Дривастску, Полатиненску, Србијанску, Босанску и Травунијску, као и све манастире, како далматинске тако грчке и словенске, уз препоруку "да се крст кроз цијело Дукљанско краљевство носи испред њега" (архиепископа дукљанског Петра).

Углед Апостолске столице, која је у различитим крајевима имала потпуну моћ, у Далмацији и Дукљи нарочито је растао у вријеме краља Вукана Немањића "славног краља Дукље и Далмације". У међусобним односима истиче се "потпуно повјерење", поштовање и размјена повластица и заклетви на вјерност. У комуникацији и међусобној преписци папа Инокентије III Вукана назива *пресвијейлим краљем Далмације и Дукље*, најдражим сином, славним краљем итд.

Бројна су документа која свједоче да је Дукља као епископски град Горње Далмације, древан и славан, била узвишена у митрополитско достојанство, и њој су биле прикључене црквене заједнице: Бар, Будва, Котор, Улцињ, Свач, Скадар, Дриваст, Полат, Србија, Босна, Травунија и Захумље. Кад је ријеч о Босанској цркви она је од свог зачетка припадала Сплитској митрополији, али је у деветом вијеку по декрету Далматинског синода пријешла под власт и моћ Дукљанске архиепископије, а у једанаестом према писму Александра II, приступила је Барској митрополији, која је била установљена умјесто Дукљанске, док је у XII пријешла Дубровачкој, да би се поново вратила Сплитској. Слична је судбина била и Травунијске цркве. Била је додијељена Дукљанској митрополији, али је у 1023. години Бенедикт VIII тражио да она припадне Дубровачком архиепископату, а Александар II 1063. додијелио је Барском. У 1121. години Каликст је њу, пошто је била одузета Барској, вратио Дубровачкој митрополији.

Недавно нађени документ о барском архиепископу Илији (1119-1124. године) указује да је он под својом влашћу имао територије и цркве "Дукљанске, Барске, Будванске, Которске, Улцињске, Свачке, Скадарске (Превалитанске), Дривастске, Пулатске, Босанске, Српске и Травунијске". Њему се, такође, приписује да је Барски архиепископат установљен као црква са "три олтара" - он влада свим црквама и манастирима, "Латинским, Грчким и Словенским". Дакле, Барска архиепископија, насљедница Дукљанске обједињава просторе не само Превалитане, Босне и Србије већ и читаве Далмације до Сплита.

Не оспоравајући могуће примједбе на уређивање, приређивање или превод појединих докумената, што је код овако великих подухвата сасвим могућа и нормална појава, сматрамо да ова едиција објављених извора представља чврст темељ за изучавање историје Црне Горе и црногорског народа и солидну основу да се крене са новим томовима грађе о Црној Гори које има, али и публикавањем нових радова и синтеза на основу објављене грађе. Једно је сигурно, без ње се више неће моћи писати историја Црне Горе.

Бранислав КОВАЧЕВИЋ*

MONUMENTA MONTENEGRINA¹

том I-X, Историјски институт Црне Горе 2001,
приредио и предговор написао Војислав Д. Никчевић

Историјски институт Црне Горе објавио је прву серију врло замашног и амбициозног пројекта, десет томова едиције *Monumenta Montenegroina*. Публиковани томови плод су вишегодишњег истраживачког рада Војислава Д. Никчевића и преводилаца са латинског Ане Кликовац, Милета Богеског и, мањим дијелом, Весне Хорватин, а са старословенског др Светозара Николића. Иако је за настанак овог капиталног корпуса грађе заслужно неколико људи и институција, највеће признање свакако припада приређивачу Војиславу Д. Никчевићу, професору свјетске књижевности и теорије књижевности, који је израстао у пасионираног истраживача и изузетног познаваоца и znalца средњевјековне историје и културе на балканским просторима, а нарочито на тлу Црне Горе. Он је у неколико посљедњих година у иностранству прикупио обиље значајне грађе која се односи на средњевјековну прошлост Црне Горе, њеног ужег и ширег окружења. У едицији коју представљамо Војислав Д. Никчевић је прикупљену грађу приредио, опремио врло солидним предговорима, рјечником, листама и коментарима. Десетотомна едиција - *Monumenta Montenegroina* даје слику прошлости на простору Црне Горе у предсловенском и словенском периоду, од 343. године до краја XIV вијека.

Овом едицијом Црна Гора се сврстава у круг развијених европских држава које су већ објавиле корпуре изворне документарне грађе, неопходне за објективно сагледавање историјских процеса и стварања нација држава на њиховом тлу. У првих шест томова едиције презентирана је до сада нашој науци највећим дијелом непозната грађа, највише

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

¹ Ријеч на промоцији едиције *Monumenta Montenegroina*, првих 10 томова, објављених у издању Историјског института Црне Горе 2000-2002. године.

из римских архива и на латинском језику, која је објављена у релевантним а мало доступним корпусима докумената у свијету.

По књигама едиција представља:

Прва књига - *Архиепископија Дукље и Превалијана: Acta metropolitana*. Зборник докумената од 343. до 980. године, у коме је први пут представљена Дукља, са својом црквом - подложницом у Скадру, као једна од најстаријих хришћанских архиепископија и од 387. "метрополис прима", једна од дванаест у хришћанском свијету. Њени митрополити су, почев од првог Басуса, уваженог припадника једне од најстаријих римских конзулских породица и савјетника цара Констанција, до последњег Јована који у рату између самозваног бугарског цара Самуила и краља Далмације Јована Владимира, бјежи у Дубровник 980. године, уважени и поштовани чиновници Византијске империје, умни администратори, али и бранитељи и припадници великих гностичких-јеретичких цркава које су се у тој епохи налазиле на тлу Црне Горе. Два дукљанска архиепископа и примаса, Сенецион и Евандер, директно су судјеловали у стварању канона хришћанства, учествујући на васељенским саборима у Ефезу и Халкидонији, 431. и 451. године, што указује на несвакидашње велики значај Дукље у епохи византијске власти на Балкану.

Друга књига - *Архиепископије Дукље и Превалијана: Scriptores ecclesiastici* доноси дјело једног оа најуважаванијих и најчешће редигованих писаца до епохе позног Средњег вијека, Никите, титуларног епископа Ремезиане (познатог и под именом Свети Ницетас, Ницетас-Никита Аквилејски), који је највећи дио свог вијека провео на просторима под администрацијом Дукљанске архиепископије, борећи се за ширење хришћанства и спровођење *Константинопољских правила вјере*. Овај савременик цара Теодосија и његов ватрени присталица стварао је на размеђу од 395. до 415. године и иза себе је оставио огроман опус који је сачуван у већим и мањим фрагментима, а који је представљен у цјелости. У тому се налази и посланица Андрије, архиепископа Превалитане, из 519. године, јединствено књижевно-историјско свједочење о борби Рима и Константинопоља за вјерску управу над Дукљом, која се претворила у јеретички-монофизитски центар. Ова књига доноси и листе светаца који су у то вријеме слављени у црквама у Дукљи и на Балкану, што на посредан начин освјетљава како је гностичка епоха раног хришћанства наставила да живи и у вјековима када су гностици и стваралаштво и канон "апостолског периода" осуђивани као јерес.

У Трећој књизи - *Вријеме краљева* налазе се документи од 743. до 1400. године који свједоче о смјењивању неколико јужнословенских и словенско-аварских држава на просторима данашње Црне Горе, које су биле у вазалном односу према Византији. Први документи говоре о утемељењу три јужнословенске краљевине (Захумља, Србије и Травуније), од којих Травунија са пријестоницом у Дукљи и Скадру обухвата простор данашње Црне Горе и сјеверне Албаније. Ову државу наслеђује Краљевство Далмације чији је најзначајнији представник Јован Владимир, који је на превару убијен 1016. године. Послије нестанка Краљевства Далмације појављује се, половином XI вијека, моћно и велико Краљевство Словена, чији владари

Доброслав (Војислав, Предислав), Михаило, Бодин, Михаило Други, Ђорђе и остали обједињавају скоро све балканске Словене у моћну државну заједницу која траје до 1167. године и чије су пријестонице биле у Бару, Скадру, и, по свему судећи, Дубровнику. Након њих на историјску позорницу ступају Немањићи, потомци Десе - византијског комеса Дукље и Захумља. Вукан Немањић је први од владара који 1199. године носи титулу "краљ Далмације и Дукље" и та ће се титула, посљедња у низу краљева који су владали са тла данашње Црне Горе, изгубити за владавине краља и цара Душана. Посљедњи документи везани су за стварање државе Балшића, која једина, након шест вјекова, нема инсигнације моћи краљевине.

Архиепископија Барска је назив **Четврте књиге** у којој се налазе документи од стварања византијске митрополије у Бару, око 900. године за владе цара Лава Мудрог, до стварања, 1062. године, и процвата у наредна три вијека, јединствене архиепископије са "три олтара", под окриљем римског понтифекса, у којој су равноправно исповиједани католичко и православно, али и хришћанство Цркве словенске које није прихватала канон званичне цркве.

Барска архиепископија је била ослонац моћи прво Краљевства Словена, потом Краљевства Далмације и Дукље, и на крају краљевства и царства кога су створили Немањићи. Од 1060. до након 1400. године на њеном трону налазили су се, у краћим или дужим периодима, најповјерљивији људи Рима или највећи европски интелектуалци, књижевници, филозофи и теолози, Французи, Италијани, Њемци, Каталонци, који су просторе некадашње Дукље а тада Горње Далмације и државу Немањића повезали са тадашњим центрима европске моћи, краљевским дворovima Њемачке, Француске, Шпаније, Угарске. У додатку овоме тому налази се избор из докумената о рату између Дубровника и Бара за наслеђе Дукљанског архиепископата, титулу "*примаса*", који је са прекидима трајао од око 1100. до 1300. године. У том рату сва права некадашње "*митрополија прима*" у Дукљи припадала су Бару, који је био једини легитимни наследник ове титуле коју су штитили јужнословенски владари почев од краљева Травуније до краљева Далмације и Дукље.

Цркве - подложнице Барске архиепископије чини **Пета књига** едиције. Архиепископат у Бару имао је право искључиве власти и администрирања на просторима које су заузимале некадашње цркве Дукљанског архиепископата, као и на просторима Мезије (Србије) и Босне. Документи говоре о барској управи над црквеним провинцијама Албаније, Балеације, Будве, Дајне (Дагне), Дриваста, Улциња, Пулата, Сарде и Сапатије, Свача и Скадра, које су се налазиле у саставу свих јужнословенских држава од VIII до XIV вијека.

Шета књига - *Епископи Коџора и епископија и митрополија Рисан* - садржи документа у временском распону од 595. до 1420. године. Котор се као епископско сједиште помиње 451. године под старим називом Росе, на Халкидонском васељенском сабору на коме уз дукљанског митрополита Евандра учествује и епископ Роса, Јулијан. Котор (Росе) већ тада има статус "полиса" што значи да ужива одређене повластице унутар организације византијске државе.

Од IX до XIII вијека, унутар Византије, као њена најснажнија утврђена лука на средњем Јадрану, Котор има статус "слободног града", отвореног за трговину, док је његов супарник Дубровник до XI стољећа искључиво византијска војна лука. Которски епископи, иако именовани од римског понтифекса, прије свега штите традицију свог града који је сједиште неких од најмоћнијих јеретичких организација на југоисточном Медитерану. Котор се у неким раздобљима сукобљава са римским прво-свештеником да би заштитио своје интересе и традиционална права, а из тих сукоба редовно излазио као побједник, али увијек умањене моћи - све док крајем XIV вијека не падне под власт Венеције. Рисан је стара епископија која одржава тијесне везе са патријархатом у Антиохији и чији се епископ Себастијан 595. године ставља на страну монофизита и несторијанаца. У епохи иконокластичних спорова у Византији, Рисан стаје на страну иконокласта и бива проглашен за митрополију - ту ће одлуку, преводећи овај град поново у епископију, поништити константинопољска патријархална канцеларија почетком X вијека.

Седма књига корпуса *Monumenta Montenegrina* - *Архиепископ Барски Јован Други: "Историја Монгола"*. Дјело је настало између 1248. и 1250. године а написао га је барски архиепископ Јован Други, први Европљанин који је боравио у "Златној хорди" као изасланик римског понтифекса - носећи папска писма покушао је да склопи савез са Монголима како не би више нападали Угарску, Чешку и Пољску. Овај спис Јована Другог сматра се једним од ремек-дјела средњовјековне историографије и представља незаобилазан историјски извор за проучавање односа које је Европа успостављала са Словенима и народима Далеког истока током прве половине XIII стољећа. На посредан начин овај драгоцен спис освјетљава зашто је барски архиепископ Јован Други, долазећи на чело цркве у овом граду, у тој мјери заоштрио сукоб са Дубровником око права на наслеђе Дукљанске архиепископије, да би у љето 1252. године био заточен и по свој прилици убијен. Његова прерана смрт ипак је, на одређен начин, прекинула рат Дубровника и Бара, јер је Рим признао Бару сва права на наслеђе некадашњег Дукљанског архиепископата.

Ојера мисцелланеа је назив **Осме књиге** у којој су објављена три списка настала на просторима Барског архиепископата током XIV вијека - два су настала у латинским скрипторијама у Бару а један у скрипторију у Свачу. Први спис представља дјело једног од најзначајнијих позно-средњовјековних латинских пјесника и политичара, титуларног епископа Султаније и Смирне, барског архиепископа Гијома Адама, који је као и архиепископ Јован Други, био једна од најповјерљивијих личности Рима, човек који је обишао Јерменију, Средњи Исток и Етиопију, имајући задатак да сагледа стање у тим регионима како би поднио извјештај на основу кога би се припремио велики војни поход крсташа против муслиманског свијета. Текст "*Како исијерати Сарацене из Свеће Земље*" представља колико политичко-програмски спис за припрему крсташког похода, толико до савршенства стилски написан роман-есеј у форми епистоле, у коме барски архиепископ Адам показује не само своју ученост

већ и изванредно познавање ситуације на византијском двору, као и традиције некадашњих византијских земаља које су у том часу већ неумитно биле у власти исламског свијета. Овај спис се сматра стилским ремек-дјелом позносредњовјековне латинске књижевности.

Списи барског анонима "*О Свѣйом Просѣру*" и анонима из Свача "*О Свѣйој Хумилиѣиѣи*" припадају корпусу бројних дјела која су приповиједала о животу светаца - оба имају и велики историјски значај јер указују на који су начин и преко којих високих личности успостављане тијесне везе између средњовјековне Зете и великих европских трговачких центара и градова.

"*Диоѣира Михаила Псела*" (*Девѣѣа књиѣа, ѣрви ѣом*) представља ремек-дјело средњовјековне словенске умјетности превођења. Ријеч је о једином за сада познатом преводу изгубљеног списка једног од највећих византијских филозофа Михаила Псела и као такав достојан атрибута "дјела светске баштине". У овом спису, писаном у дијалогу, у стиху, велики ретор и филозоф излаже своје антрополошко-филозофско-космолошко учење, које се највећим дијелом заснива на постулатима забрањених и проскрибованих раних гностичких трактата. Бранећи право на слободу избора у мишљењу, доводећи у питање основне постулате канонског хришћанства, Псел брани свој став о "свјетској хришћанској култури" која обухвата сва знања, почев од паганске антике до дјела Отаца Цркве. Ово дјело је пресудно утицало на све позније гностичко стваралаштво, а својим је ставовима утицало и на најзначајније Његошево дјело "Луча микроkozма". *Друѣи ѣом Девѣѣе књиѣе "Диоѣира Михаила Псела"* садржи факсимил ћирилског манускрипта из треће четвртине XIV вијека, који се налази у манастиру Света Тројица у Пљевљима.

И да резимирамо. Изузетан значај едиције *Monumenta Montenegrina* је у томе што објелодањује документе, мало познате и непознате, о носиоцима инсигнација моћи, какви су били Дукљански архиепископат и Барска архиепископија. На основу њихових инсигнација моћи и канонских права Дукље као једне од најстаријих европских митрополија, неколико јужнословенских држава у току средњег вијека, стекло је легитимитет владарских знамења. Почев од Краљевства Травуније, преко Краљевства Далмације, Захумља, моћног Краљевства Словена до Краљевства Србије, државе коју су на измаку моћи династије Војислављевића створили Немањићи. Едиција хронолошки прати дешавања у вези са носиоцима моћи, било да је ријеч о владарима, високим црквеним личностима, или епископским сједиштима која су у средњем вијеку учвршћивала, преко идеологије хришћанства, власт одређених династија или свијест о припадности једном од два центра екуменске моћи - Константинопољу или Риму. Публиковање ових значајних извора помоћи ће да се границе постојећих окошталих и скоро канонизованих сазнања, иза којих је мрак незнања и нагађања, помјере и прошире и да се оно што је у историографији о Црној Гори написано критички посматра и валоризује, да се усвојене и скоро аксиоматске истине потврде или оспоре и, што је не мање важно, да се бар донекле смањи простор за манипулисање - и научно и политичко. Стога је едиција значајан допринос не само црногорској

већ и балканским културама уопште, нашој архивистици, познавању писмености и књижевности и, надасве, науци, историји и историографији.

Војислав Д. Никчевић је уз сваки текст, у напоменама, навео његово поријекло и из којег је корпуса преузет. Уз преводе већег броја текстова (сви су дати напореда са латинским оригиналом), публиковани су критички коментари и напомене приређивача латинских корпуса изворне грађе. С техничке и методолошке стране едиција је добро конципирана, јер су њен садржај и структура детерминисани старошћу и карактером докумената и разних списа са којима је приређивач располагао. Опширни и утемељени приређивачеви предговори, иако без научног апарата (у својој ријечи уз едицију приређивач је навео најзначајнију литературу), ауторитативно дају преглед општих прилика у одређеном времену: историјских, политичких, идеолошких, теолошких, друштвених и других.

Нема сумње да је реномирани и неуморни истраживач Војислав Д. Никчевић досадашњим својим радовима дао изузетан допринос култури и науци у Црној Гори, а посебно едицијом *Monumenta Montenegrina*. Овај корпус докумената представља капиталан пројекат и готово је немјерљив његов допринос развоју наших сазнања о минулим епохама. Никчевић је прикупљањем, проучавањем, систематизовањем и приређивањем изворне латинске грађе начинио едицију, зборник докумената и споменик писане културе, која ће бити незаобилазан извор за сва будућа истраживања у историографији, археологији, историји умјетности и књижевности, и другим наукама. Овом едицијом потискује се митска представа о прошлости, о старијој прошлости Црне Горе, базирана на усменој традицији или нагађањима и претпоставкама, и утемељује се начело да се о прошлости може просуђивати најпоузданије на основу писаних свједочења о епохама у којима су настала.

Шербо РАСТОДЕР*

ПОВОДОМ ИЗДАЊА "ПРОУЧАВАЊЕ ИСТОРИЈЕ" АРНОЛДА ТОЈНБИЈА

Арнолд Тојнби, *Проучавање историје*, Службени лист СРЈ, Београд,
ЦИД, Подгорица 2002.

У свом развоју од наративне, традиционалне до савремене историографије и концептуализације проблема, питања прошлости, њеног изучавања, смисла - и схватања су се углавном кретала унутар образаца које су поставили још антички историчари и мислиоци, чије су идеје преко хуманизма и просвјетитељства и "херојског доба" историографије, односно њене трансформације у науку током XIX вијека, преточене у широко прихваћен образац традиционалног историјског метода. Већ на размеђу XIX и XX вијека отворена су многа значајна питања из области теорије о историји и историјске методологије, која су указивала на лимите историјске науке, домете и квалитет њених сазнања. По многим, најспектакуларнију критику традиционалне историје и пукога описа чињеница уских специјалиста, без теоријског оквира дао је Арнолд Тојнби (1889-1975), британски социолог, историчар и класични филолог, теоретичар тзв. културно-морфолошке периодизације историје. Тојнби је на трагу Хегелових и Шпенглерових идеја направио своју конструкцију *свјетске историје* састављене од културних јединица, на начин који је у цјелости довео у питање традиционални историјски образац периодизације историје, концептуализације проблема, схватања историјских процеса и свјетске историје уопште. Повезујући Хегелову идеју *еволуције* и Шпенглерову представу о *цикличном крећану*, покушао је да створи нову визију историје и изложио је у дванаест књига које је објавио између 1934 и 1961. године (*A Study of History*).

Да би се схватило Тојнбијево учење, нужно је укратко се осврнути на дјело Освалда Шпенглера (1880 - 1936), *Пройасија Запада* (I 1918, II 1922) у којем је овај аутор, под утицајем катастрофе I свјетског рата и пропасти "*хиљадугодишње њемачког царства*", те распадом европске

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

модерне и њезиних грађанских вриједности и норми, изразио нелагоду њемачке интелигенције, разочарење и невјерицу у погледу даље судбине "западне културе". Шпенглер је повијест *прећворио у царство ирационалности*, а саму историју свео у тајанствена "уживљавања" која једина могу продријети у живот. Зато је *историју прогласио подручјем њесника* и оштро осудио ограниченост службених историчара везаних страначким и националним интересима. По Шпенглеру повијест човјечанства треба посматрати "оком Бога". У том смислу, Шпенглер је слиједио Wilhelma Diltaја (1833-1911) и његов покушај сазнајно-теоријског утемељења духовних наука, према којем се историја своди на истраживање духовних појава. Шпенглер је из повијесног живота искључио сваку узрочност. Према Шпенглеру, цијели свијет, не само друштво него и природа, постоји само у свијести људи, односно он је јасно уочио разлику између историјске збиље (оно што је било) и свијести о тој збиљи. Зато је Шпенглер и одбијао могућност истраживања историје мјерилима науке.

Ово је важна претпоставка за разумијевање схватања историје Арнолда Тојнбија, који Хегелов "свјетски дух" као и Шпенглеров детерминизам, ирационализам и песимизам претаче у своју нову визију о цикличном кретању историје. У том смислу његово импресивно дјело, како обимом, садржајем и идејама, Тојнбија сврстава у посљедње велике филозофе историје.

Тојнби почиње рад на својем дјелу као социолог, варирајући двије главне теме: он настоји да истражи чињенице битне за успон и пропаст цивилизација, што је доминантан садржај његових првих књига, док се у последњим томовима свог обимног дјела јавља као пророк који се окреће метафизици и који размишља о смислу историје у духу спекулативне филозофије историје. При томе он шансу за спас западне цивилизације види у повратку модернога човјека Богу.

У методолошком смислу Тојнби повезује историју и друштвене науке ради свеобухватног истраживања људске дјелатности. При томе је увјерен да се само упоредним изучавањем цивилизација историја може претворити у науку која ће у богатству појединих појава пронаћи оно што се понавља, тј. одређену законитост. Трагање за законитостима историје унутар различитих методолошких и идеолошких образаца изгледа да представља највећи изазов за великане науке, зато што би се тиме открила и шифра којом би се могла предвидјети будућност, чиме би сама прошлост могла добити значење идеала егзактности, попут природних наука, што је била јако раширена илузија код више генерација историчара. При томе Тојнби се представља као емпирички историчар који, истина, осуђује Шпенглерове априорне ставове, али му истраживачки радови историчара истовремено служе само као илустрација своје филозофије историје. У последњим томовима своје *"Студије историје"*, Тојнби долази до закључка да је коначан циљ историје ново религијско друштво утемељено на универзалној цркви у којој би били спојени елементи великих свјетских религија, а свака од њих би била дио откривене истине. На крају Тојнби напушта циклични образац историјског крета-

ња (који доминира у првих шест томова) и замјењује га праволинијском представом. Смисао цивилизација би био дакле у томе што се унутар њих развијају религије, од примитивних до највиших. Зато историчари, по њему, не могу спознати значење религија ако истражују национална друштва, што Тојнби изједначује са национализмом. По њему се историчари треба да баве цивилизацијама. Под овај појам подводи широки спектар наслеђа материјалне и духовне природе уобличене у конкретној природној средини које има свој циклични ток.

Арнолд Тојнби историју свијета схвата као збир релативно самосталних историја појединих цивилизација. Број тих цивилизација се код њега мијењао и на крају, (у последњој књизи), дошао је до 28 потпуно развијених и шест "неуспјелих". Од свих њих само је седам цивилизација самосвојно, оригинално и аутохтоно (*еџипћанска, андска, њрвобитна кинеска, минојска, сумерска, култура Маја и њрвобитна индијска*), док осталим цивилизацијама (*јукаитанској, мексичкој, хетитској, сиријској, вавилонској, иранској, арајској (која се њродужава у исламску), двијема далекоисточним - кинеској и јапанској, индијској, јелинитичкој, двијема њправославним - ѓрчкој и руској и зајтим зајадној*) признаје да су у свом развоју имале мало самосталних елемената и да су посредно и непосредно израстале из седам оригиналних култура, преузимајући њихове поједине сегменте. Све ове цивилизације имају исту вриједност и, углавном, исте развојне фазе, односно цикличну форму кретања.

У компаративној анализи цивилизација Тојнби превасходно обраћа пажњу на духовне појаве, апстрахујући њихова друштвена уређења. Свака цивилизација, по њему, има цикличну фазу развоја. Покретачи историје су уске елите (*стваралачке мањине*), које у доба раста цивилизације пружају духовно вођство (*њролетеријату*) т.ј. масама. Раст цивилизација се темељи на "одговору" низу "изазова" који с временом постају више духовни и унутрашњи а мање материјални и спољни. Када се стваралачке мањине дегенеришу у "доминатне" и постану неспособне за вођство и моћ и када се одржавају превасходно силом, долази до распада цивилизација у сукобу "доминатне мањине", "унутрашњег" и "спољњег пролетеријата". Цивилизација се распада на варваре над којима мањина нема моћ. Односно друштво пропада, јер више нема стваралачко вођство које може одговорити на изазове. Тада наступа "вријеме немира" (ратови и револуције) које се завршава "универзалном државом" коју замјењује "универзална црква", чиме почиње циклус секундарне цивилизације која произилази из прве. Овдје је Тојнби у водама традиционалне историје, по којој историју покрећу стваралачке личности, док је претежна већина пасивна и способна само за опонашање елите.

Тојнбијева импресивна интелектуална конструкција скоро да нема узора нити упоришта унутар миленијумског искуства историје историографије, иако и сам на једном мјесту тврди: *Полибије је веома ушницао на мене. Полибије је изузетак међу ѓрчким историчарима у свом настојању да сагледа ствар у цјелини.* (554). Подсјетимо се да је овај грчки историчар хеленистичког раздобља у свом дјелимично сачуваном дјелу *Историје Средоземља*, провео 17 година као талац у Риму и

био свједок ширења римске државе. У покушају да Грцима објасни узроке римских победа, он прави глобалну слику међусобно повезаних догађаја, која ће тек од XVIII вијека код просвјетитеља добити смисао кроз праксу да се појединачним догађајима налази смисао у њиховој глобалној повезаности и значају. Колико је Полибије био изузетак у начину писања и промишљања своје универзалне историје и његовог схватања сменљивости и кружења политичких уређења (краљевство- тиранија, аристократија- олигархија, народ - демократија), којима је приписивао одлике биолошког циклуса (рађање, зрелост и старење), толико су и Тојнбијеве цивилизације у свом цикличном кретању биле јединствен и непоновљив истраживачки захват у свом времену. У том смислу, изузев контраверзног дјела Семјуела Хантингтона (*Сукоби цивилизација*, ЦИД, 1998) који се у неким сегментима редуковане емпирије и сужене пројекције, може довести у непосредну везу са Тојнбијевим схватањима, тешко би се могло наћи дјело сличног значаја и значења у историји историографије, те се Тојнби с правом и даље сматра једним од последњих великана теорије историје и њене методологије.

Треба имати на уму да је Тојнбијево дјело настало у времену већ отворене приче о начелу објективности у историји, могућностима њене објективне спознаје и оспоравања њеног самохвалисавог заклињања у истину. Већ од Ранкеа и његовог схватања објективности, које је преточено у схватање генерација позитивиста, траје контроверзна дебата о овом начелу. Данас је мало ко спреман да порекне субјективну природу историјског знања и у том смислу нико озбиљан не канонизује вриједност судова историјске науке. У том духу је занимљиво Тојнбијево схватање начела *објективности*, које је касније постало веома раширено у схватањима оних историографских школа на Западу које су се дисперзирале у низ рукаваца управо из потребе превазилажења ограничења традиционалне историје. Тојнби на једном мјесту наводи: *Кришеријум објективности је оно за чим тежимо. Колико год историчар вођен непристрасном радозналошћу, он је вјероватно на сигурном путу, али и сама радозналост је субјективна, јер ми не можемо да прихватимо сваки занимљив податак. Било која студија људских дјелатности приморана је да буде селективна. Прећосаavimo да је неко имао у рукама, све новине објављене у свијету у једном дану и прећосаavimo да је добио гаранцију да је свака ријеч у њима објављена јеванђеоска истина. Шта ће он учинити са овим новинама? Како да их сврста?.....Мора да изабере, и чак да репродукује све чињенице, мора да истакне неке и њихове друге. У тренутку када то заочнеће постати субјективни у извесном смислу чињеницу је створио човек - она је резултат избора из сировог материјала. Чак је и цигла избор из свјетске глине.* (стр. 551)

Тојнби, не само да није порицао субјективност историјске науке, што је постало раширено становиште у савременој методологији историјске науке, већ је апсолутно био свјестан лимита историјског знања. Зато он на једном мјесту каже: *У својим књигама наводио сам италијанског филозофа Крочеа, који каже да је цјелокупна историја савремена историја. Под тим је мислио да се свако људско биће налази у једном*

*иpенуику времена, да може да иpочава универзум са ове иpомјенљиве итачке- иpенуику у свом краикум живоиу... (553). Дакле, овдје се не ради о априорној и свјесној субјективности, већ о схватању да се непромјенљива историјска збиља нужно мијења унутар динамике мијењања погледа на ту збиљу. Односно, то што дјеца никада не виде историју очима својих очева, не значи да постоје двије или више историја, већ да се мијењају вриједности историјских судова унутар различитих генерација које промишљају прошлост. И то прошлости која се различитим медодолошким захватима може видјети на различите начине. То се веома добро уочава у сљедећем Тојнбијевом ставу: *Граница између оног иићо јесте и оног иићо није исићорија увијек ће бићи неухваћљива. На иримјер, један исићоријски роман није исићорија, а исићоричар је јако свјестан ие разлике. Он може вољети исићоријски роман, али до одређене мјере зазира од њега, јер намјерно барати феноменима на којима исићоричар ради, иа је заићо иисац исићоријског романа умјетник више него исићоричар. У ићом смислу исићоричар није умјетник - није романоиисац ни ије-сник ... (561)**

Из анализе историје историографије уочљив је тренд схватања историје као интелектуалне конструкције која оправдава садашњост. Како је садашњост и њена легитимизација углавном прича о побједнику, поставља се оправдано питање, да ли се цјелокупна историја може свести на пропаганду побједника.

Посебно посматрања историографије у развоју њених динамичких ритмова, истргнутих изван вертикале њеног цјеловитог сагледавања. Тојнби је био веома свјестан те чињенице: *...иобједник има велику иредносћ, а једна од сивари које исићоричар мора да се чува је да не дозволи да иобедник има моноиол над иричањем ириче иоћомсћиву (550)* Прича о моноиолу, није ништа друго већ прича о контроли историје, посредством приче о њој, те је могуће избјећи само у друштвима која не почивају на идеолошким, политичким и другим монополима, односно у друштвима унутар којих је могућност различитих интелектуалних конструкција не схвата као јерес која руши канонизовану причу побједника. Из свега наведеног је јасно уочити да је Тојнби не само велики критичар традиционалне историје и противник њених устаљених стереотипа који су његовани унутар затвореног нарцисоидног еснафа из времена *херојског доба* историјске науке, већ и мислилац који је сопственим теоријским и методолошким поставкама покушао да премости неке више него уочљиве лимите унутар историјске науке. Унутар сопственог схватања историје и њеног знатно флексибилнијег посматрања на нивоу различитости од историјске свијести, до саме историјске науке, Тојнби је апсолутно био свјестан немоћи повлачења границе између онога гдје почиње историја, односно повијесна збиља, а гдје прича о њој. У том смислу и његов одговор на то шта је историја, у суштини је, само још један прилог напријед наведеном: *..... Исићорија, као и драма и роман израсла је из митологије, ие иримитивне форме иоимања и изражавања у којој - као у бајкама за дјецу или сновима ирећерано осјећајних одраслих људи - линија између чињенице и фикције није иовучена. О Ииљуади је, наиримјер,*

речено да ће свако ко почне да је чита као историју установа да је туна измишљених ствари, али, на исти начин, онај који је буде читао као роман, фикцију, закључи да је туна историје. Све историје личе на Илијаду у мјери у којој се сасвим не могу ослободити фиктивног елемената. Сам избор, распоред и приказивање чињеница представљају технику која припада области фикције, па је исправно популарно мишљење које инсистира на томе да нема "великог" историчара који није умјетник....(46) Дакле, дилема гдје почиње стварност и постоји ли она изван фикције за Тојнбија је само полазиште унутар којег треба трагати на путу за улазак у универзум..... Истраживање људских дјелатности прати исти принцип: када изучавам историју, настојим да пронађем иза људских феномена и схватим шта лежи иза њих. Користим ријеч Бога настојећи да именујем оно за шта вјерујем да лежи иза феномена, јер не могу да пронађем било који други израз.Другим ријечима за мене је историја ту за улазак у универзум, и настојање да се он схвати. Свако људско биће осећа да је животицајанствен, и свако до извесне мјере настоји да схвати несхватљиво. (568) У настојању да се проникне у тајну свеопштег закона људског развоја, посматрањем цјелине унутар које постоје необјашњиви феномени, Тојнби на једном мјесту ипак историју своди на потребу прагматичне поуке:Историја је претежно прича о ненаученим лекцијама. Ако је слушање понекад ће лекције бити научене довољно добро.(584) Без ње се не може и између осталог и зато што несавршена људска природа има перманентну потребу да обрасце своје самоконтроле тражи у примјерима из прошлости:Када људи прокламују да прошлости није вриједна памћења, а да садашњости и будућности заслужују сву пажњу, можемо са сигурношћу потврдити скелет у орману. 574) Потреба за самосавлађивањем, потреба за ограничавањем наше жамзивости је подједнако важна данас као и у вријеме Сократа, хебрејских пророка и хришћанских светица (574/5)

У свом широком тематском захвату, унутар којег постоје бројне компаративне анализе од конкретно догађајног до спекулативног, посебно се чини занимљивим дио гдје се историја различитих идеја, њиховог различитог развоја и утицаја, посредно или непосредно доводи у везу са потребом човјека да вјерује. У том смислу нам се посебно чини занимљивим Тојнбијево виђење марксизма и његова тврдња:Марксизам је настао из хришћанске идеје социјализма. Хришћани су вјеровали да су сви људи браћа јер су сви дјеца истог оца, али су ипак вјеровали да је брштво људи немогуће постићи на овој земљи. Према хришћанском мишљењу брштво људи се може постићи када човјек постигне становник Државе Божје (Civitas Dei)Хришћански кришћар не осуђује марксистички социјализам зато што је ошшао тако далеко у свом дјеловању: кришћује га јер није ошшао довољно далеко... (580/1).. Слабости марксизма је што не може учинити ништа за појединцаДржавни послови су веома важни - али већина људи их је несвесна. Данас се говори да социјалистичка држава има право да захтева сву пажњу појединца и сву његову лојалност јер је држава виши облик људског постојања, док су лични проблеми неважни. Ако погледаш велике религи-

је и филозофије, пронаћи ћеће да оне истіо ііо чине за ііојединца- сјас људских душа је у средишнійу њихових бриџа. Будизам као и марксизам, је аііеисііички; с друџе сііране, он се и ііе како бави ііроблемима ііојединца. Конфуцијанизам се, ііакође, бави односима између људских бића а не аііііракііно друііівеним живоііом- и личним односима који зраче у ііоііііичким односима ііо аналоџіји. Ова данашња бриџа за душу ііојединца је најважнији изгубљени елеменіі у марксизму, жрїіивовање оноџа ііііо је индивидуално да би се објаснило одржање іірадиционалних релиџија и философија о људским бићима. Марксизму, фашизму и нацизму ііоіііуно недосііаје бриџа за људско сјасење, и ііо је њихова велика слабосіі; у сваком случају на дуже сііазе. (581) Схватање унутар којих је појава различитих идеологија у суштини укоријењена у потреби за спасом људске душе и тражења оптималне коегзистенције између индивидуалног и колективног је општа константа трајања човјечанства, унутар којег је индивидуа у вертикали људске цивилизације у духовном сродству са свима прије и посліје њега: Осјећам да је моја ііородица дио цијелоџ човјечансїіва, од ііочетїка до још недосеџнуїіоџ краја у истіорији. Као ііііо сам Енџлез рођен 1889.џодине, ііако осјећам и сродсїіво са хоминидом рођеним іірије 2 милиона џодина и са оним који ће се родиїи 2000 милиона џодина након моје смрїіи ... (555) Јединство трајања људске цивилизације саздано на искуству унутар којег је и обичан посматрач дио динамике драме људског живљења, нужно условљава чињеницу и да је сваки посматрач истовремено и учесник. Из таквог схватања Тојнби извлачи закључак да историчар не постоји изван анагажованости:

.....Сви смо ми џлумци у драми коју ііосмаїірамо. Вјероваїіно да у ііроучавању аїіома и елекїірона, људско биће може биїи чистіи ііосмаїірач (иако чак ни у ііо нијесам сиџуран), али сиџурно ііриликом ііонашања друџих људских бића не можемо биїи само ііосмаїірач већ истііовремено и учесник, чак иако је друџо биће ііалеоіііїски човјек, сви смо ми дио људскоџ друїіїва, сви дијелимо људску судбину - сви смо анџажовани. Мислим да је илузија да истіоричар може ііобјећи од ове личне анџажованосїіи. Ако бјежиїіе од ње сїіварно ћеїіе ііе исїасїіи смијеїіини бавеїіи се људским дјелайносїіима, јер једном одбацујеїіе једну врсїіу истіираживања ііоїііо је субјекїіивна, а друџи, а друџи ііуї друџу јер је ііоііііичка и ііоророчка; ііако ће ііе заврїіиїи у одбацивању истіираживања човјечијих занимања и рећи: бићу физичар и маїіемаїіичар, не моџу изучаваїіи људске дјелайносїіи уоїіиїіе.(566)

Импресивна Тојнбијева емпирија уграђена у његово дјело кроз оригинално схватање свјетске историје и са примііјењеним моделом истраживања, који је био изван свих познатих образаца у историјској науци условила је и нови тип периодизације људске историје, која одудара од устаљених хронолошких граница и образаца. За Тојнбије је цивилизација оквир трајања историјског процеса унутар којег се хронолошка одредница релативизује до нивоа парериферног одређења смејнљивости свјетско-историјских феномена.

Као што смо навели, Тојнбијево обимно дјело је први пут објављено између 1934. и 1961. године у 12 томова (Toynbee, Arnold 1934-

1961: *A Study of History*, I - XII, London). Потом је један од његових поштовалаца, објавио прво избор из његових првих шест томова (Toynbee, Arnold 1956, *A Study of History*, Abridgement of Volumes I-VI by D.C. Somerwell, London- New York); а потом и последњих шест (Toynbee, Arnold 1957, *A Study of History*, Abridgement of Volumes VII - X by D.C. Somerwell, London- New York). Тојнбијево дјело постаје посебно познато након Другог свјетског рата, а поготову послје објављивања сажетка његовог огромног опуса (1956). Тада је Тојнбијево дјело објављено у сажетом издању које је направио Somerwel, изазвало велику полемику између поборника и оспораватеља његовог схватања историје. Развила се врло оштра полемика (многи тврде најспектакуларнија након оне о Хегелу, која по идејама припада међуратној Европи), која је засјенила сва дотадашња размимоилажења око битних питања историјске науке и филозофије историје. Тојнби је својим бројним критичарима одговорио у последњој дванаестој књизи ("*Поновна разматрања*" - *Reconsiderations*) која је објављена 1961. године. (Одломци из ове полемике су објављени као посебна књига 1969. године - I. Nach). По многим исход полемике је био врло неповољан по Тојнбија. Критичари су у Тојнбијевој интелектуалној конструкцији врло брзо пронашли мјеста унутар којих су нужна уопштавања почивала на несигурној, па чак у неким елементима и погрешној фактографији. Тојнбијево дјело је било изложено оштром сучељавању општег и појединачног, унутар којег су се сви велики мисаони системи сведени на конкретност чињеница, суочавали са оптужбама ненаучног уопштавања. Тојнбију углавном није оспоравана добра обрада више битних проблема историје и друштвених наука уопште, отварање нових видика и плодна интерпретација. Међутим, његов филозофски садржај је у највећем дијелу одбачен. Тојнбијева историја се одликује ширином захвата, у њој се препознаје тежња за тоталитетом. Ипак, његови критичари су је означили као сувише спекулативну филозофију историје, која је у пуној супростављености с "новом историјом", која истражује различите аспекте повијесне збиље с ослонцем на друштвене науке. У сукобу између темељних захтјева трагања за новим одговорима на суштинска питања садржаја, смисла и карактера историјског разумијевања свјетске историје, Тојнби је за историчаре био исувише спекулативан, док је за филозофе био нубједљив. Његова емпирија је била фасцинантна стога што је ситуирана унутар грандиозне интелектуалне конструкције тоталне историје, али у много чему упитна у парцијалном скенирању одабраних чињеница.

Наша читалачка јавност се први пут сусрела са Тојнбијем почетком осамдесетих када је први пут објављен избор из његовог обимног дјела. (Арнолд Тојнби, *Испрживање историје*, Београд I-II, 1970 - 1971, предговор Радомир Лукић). Када се данас посматра реаговање интелектуалне јавности, а посебно еснафа историчара на ово дјело, тешко би се могао извести закључак да је оно извршило неки већи утицај на схватања историје код нас. Вјероватно је разлог томе била и чињеница да интелектуална елита на овим просторима објективно и није посједовала интелектуални рефлекс нужан за динамичко промишљање Тојнбијевих

идеја. У том смислу се има утисак да је Тојнбијево дјело тада послужило као само још један репрезент промишљања историје, а не шанса за промоцију различитости историјских метода и потребе методског плурализма, проширивања области историјских истраживања и нужности њеног отварања унутар других друштвених наука.

Ово издање, које је и повод за овај текст, представља сажетак из првих шест Тојнбијевих књига (које су објављене до 1939) који је написао Д.Ч. Сомервел (објављена на енглеском 1956) са додатком разговора који су водили А. Тојнби и Ц. Р. Урбан током 1972-1973. године снимљених за програм радија "Слободна Европа". У овом издању је објављен и осврт Смиље Тартаље, *Тојнбијево истраживање историје*, односно извод из њене књиге *Скривени круж, обнова циклизма у филозофији историје*, Београд 1976, из које је дословно преузет дио о Тојнбију објављен у глави VI поменуте књиге (99- 134), што нигдје није назначено. Остављам као дилему да ли би било можда боље да је овај текст иновiran и садржајно ситуиран у контекст не само тумачења, већ и значења Тојнбијевог дјела. У сваком случају, подгорички ЦИД је објављивањем и овог дјела, а посебно послије Броделовог *Медијерана*, исказао истанчан издавачки нерв, унутар којег се свјетски позната дјела, какво је без сумње Тојнбијево, могу схватити и као нужно потребан импулс намијењен овдашњој интелектуалној елити и њеној потреби да у своју стваралачку меморију угради још један значајан код свјетске интелектуалне баштине. У том смислу, овај издавач је, бар што се тиче историјске науке, у сферу интелектуалне знатижеље увео бројна пријекто потребна дјела и у том смислу урадио далеко више од многих институција које у свом називу имају еснафски предзнак *историјски*.

ЈУБИЛЕЈИ

Бранислав КОВАЧЕВИЋ

АКАДЕМИК БРАНКО ПАВИЋЕВИЋ¹

Универзитетски професор и академик Бранко Павићевић, најстарији и најпознатији живи црногорски историчар и један од најплоднијих црногорских историографа уопште, зацјело је најбољи познавалац црногорске историје XVIII и XIX вијека, али и врстан тумач укупне прошлости Црне Горе. Његово научно стваралаштво, које траје већ 50 година подједнаким интензитетом и, може се рећи, стално узлазном линијом, дало је препознатљиво обиљежје црногорској историографији друге половине XX вијека.

Кад је ускоро по завршетку Другог свјетског рата, 50-тих година прошлог вијека, почела да ступа на научну сцену једна нова генерација црногорских историчара, којој је припадао тада млади Бранко Павићевић, она се безрезервно определијелила за критички историографски приступ у проучавању и интерпретирању црногорске прошлости. При томе она није морала кретати из почетка јер је имала за собом искуство и већ запажене резултате покретача и протагониста критичке историографске мисли подстакнуте Руварчевом *"Монџенеџрином"*. Руварчеву "школу" већ су били афирмисали Гавро Вуковић, Душан Вуксан, Ристо Ј. Драгићевић, Никола Шкерковић, Андрија Лаиновић и други који су били увелико превазишли манире и методе "патриотске школе" историчара, окупљених око владике Петра II, чији су најизразитији представници били "извањци" Сима Милутиновић, Милорад Медаковић, Димитрије Милаковић и други који су се у интерпретацији црногорске прошлости претежно ослањали на мит и легенду, стварајући на њиховој основи уљепшану слику "херојског доба" црногорске историје национално-патриотског полета који је имао да на романтичарским заносима одигра и одређену политичку улогу.

Генерација Бранка Павићевића и генерације које су потом пристизале током друге половине XX вијека, учиниле су нови искорак у од-

¹ Ријеч на свечаној вечери у Библиотеци "Радосав Љумовић", посвећеној академику Бранку Павићевићу поводом његовог 80. рођендана.

носу на своје претходнике - присталице критичке историографске школе, новим методом и још рескијом критичком мишљу. Сазријевање црногорске историографије полазило је од првих синтеза, историја Црне Горе, преко бројних монографија, студија и расправа до нових синтеза и покретања проблема филозофије историје, што се може пратити кроз историографски опус Бранка Павићевића.

Павићевић је дипломирао на Правном факултету Београдског универзитета 1949. године, а потом и на Институту друштвених наука 1951, да би ускоро на Историјском институту САНУ, започео да се бави изучавањем црногорске правне историје, што је резултирало његовом докторском дисертацијом *"Сиварање државне власћи у Црној Гори"*, коју је одбранио на Правном факултету у Београду 1954. године. Већ је ова теза, на неки начин, указала на основни смјер његовог будућег плодног научноистраживачког рада: прошлост Црне Горе, нарочито период XVIII-XIX вијека, иначе одсудан за крајњи исход вјековне борбе за слободу и конституисање црногорске државности, постаће његова основна научна преокупација, што ће потврдити Павићевићева каснија дјела која се баве овом проблематиком (*"Сиварање црногорске државе"*, *"Црна Гора у рају 1862"*, *"Књаз Данило Пејровић"*, *"Пејар I Пејровић Њеџош"*, као и други радови - чланци, осврти, расправе) и која спадају у сам врх црногорске историографије.

Али упоредо са његовим научним сазријевањем, лепезе Павићевићевићевих научноистраживачких интересовања ће се постепено ширити на укупну црногорску прошлост, сагледавану у контексту историјских збивања у ужем и ширем окружењу. На то су несумњиво имали утицаја студијска истраживања која је у више наврата обављао у тадашњем СССР-у. Наиме, још као млади истраживач, он је 1957/58. године боравио на специјализацији при Катедри за историју Западних и Јужних Словена Историјског факултета у Москви, а касније ће чешће боравити у Русији ради проучавања и прикупљања архивске грађе, проширујући тако своје научно интересовање за политичку и дипломатску историју Црне Горе и других балканских држава XVIII-XIX вијека. То је резултирало низом драгоцених студија и чланака о међународним импликацијама више крупних историјских догађања у Црној Гори и у вези са њом, освјетљавајући на нов начин и из новог угла та збивања, што је оцијењено као значајан допринос црногорској историографији. На примјер, такви су његови радови: *"Њеџошева мисија у Русији 1837"* (1960), *"Мисија Василија Пејровића у Русији 1765-1766"* (1965), *"Политика Цара Павла I према Црној Гори"* (1970), *"Црногорско-турски преговори за рјешавање спорова у Херцеговини"* (1965), *"Руско-југословенски односи"* (1980), *"Аустријско-југословенски односи"* (1980) и бројни други.

Од посебног значаја за савремену црногорску историографију је Павићевићево ангажовање на прикупљању, сређивању и публиковању изворних историјских докумената из различитих периода и архива. Сам или са сарадницима, објавио је више томова изузетно вриједне историјске грађе: *"Пашићевске исјаве XVI-XVIII вијека"* (са Ј. Божићем и Ј. Синдиком), *"Црногорске исјаве XVI-XIX вијека"* (са Т. Никчевићем),

"Русија и анексиона криза 1908-1909", I и II, "Русија и Херцеговачки устџанак 1875-1878", I-III, "Црногорски законици 1796-1916", I-V (са Р. Распоповићем).

Укупно историографско дјело академика Павићевића, које обухвата више стотина објављених радова (студија, чланака, осврта) настало је не само као резултат марљивог рада, историографских прегнућа, богатог искуства и емпирије, него, прије свега, на темељима критичког односа према ранијој историографији, традицији и миту, кроз изучавање и тумачење процеса формирања црногорске националне свијести, самосвијести. И данас, у недовршеним споровима између неоромантичара и представника критичког метода у историографији, академик Павићевић и у својем зрелом животном добу исказује пуну критичност и документарну утемељеност.

Осим историјске емпирије, историјских чињеница, тумачења процеса и догађаја у ужем и ширем контексту, Павићевићево научно прегнуће, интелектуални и људски ангажман били су и остали у оквирима непатворене истине о Црној Гори и њеној прошлости, историјске судбине црногорске државе и црногорског народа. Стога, посебан изазов његовом научном и интелектуалном прегнућу давала су честа оспоравања црногорске прошлости, својатање њене историје и културног наслеђа и, с друге стране, брисање или пренебрегавање свега онога што подсјећа на континуитет црногорске самобитности. И данас оспоравања црногорске прошлости појачава његово интересовање за дубље историјске слојеве, што ће, надамо се, бити показано у *Историји Црне Горе* коју припрема.

Академик Бранко Павићевић је добро уочио да је црногорска историја крваво сурова, а не само епски распјевана и не мистично-религиозна, иако су Црном Гором управљали духовни господари - владике. По њему, укупна црногорска историја је исказана воља за слободом, непрекидно прегнуће за очување голог опстанка народног бића и државе. Његова концепција, која произилази из цјелине његова дјела, модерно је критичка, материјалистичко-емпиријска и антидогматска. У његовим радовима се осим утврђених историјских чињеница и историјских истина, одмјерених и прецизних судова, сусријећемо и са елементима филозофије историје. Вриједност његовог научног дјела је и у његовом оригиналном мишљењу и прецизно формулисаном ставу, у коме доминира гледиште о прогресивности људске историје, увјерење да је историја "напредовање у свијести о слободи ... које имамо да спознамо у њиховој нужности" (Хегел). Иако се бави историјском емпиријом, он се у свом интелектуалном ангажману оглашавао мишљу не само о историјској судбини Црне Горе него и смислу историје, испуњене замршеним условима трагичне хероике. Свако његово дјело представља значајан научни подухват из више разлога, и то не само због великог богатства грађе коју је користио већ и због вишеслојног присуства тој грађи и начина интерпретације - *sine ira et studio*, што му даје карактер својеврсне антологије црногорске историографије. Уз све то академик Бранко Павићевић је изградио не само сопствени научни приступ и метод него и стил и језик високог научног и лингвистичког реномеа, али и печат његове снажне индивидуалности.

На размеђу XX и XXI вијека дешава се велики историјски прелом за Црну Гору. Није Црна Гора опстала на овом балканском пролазишту, гдје дувају разни вјетрови, захваљујући само храбрости и слободарском духу својих људи, већ исто толико и сналажљивости и мудрости које су их чиниле издржљивим у великим искушењима и бескрајним невољама које намеће поднебље на размеђу противурјечних историјских, религијских, цивилизацијских токова. Црна Гора се враћа себи. И о себи зна доста да би се смјела загубити. Она се већ креће својим путем, упркос многим искушењима. У том смислу историографски опус академика Бранка Павићевића и његов интелектуални и људски ангажман не само што су путоказ већ су основа и залога за историјску истину, за државни и национални опстанак. А то је истовремено и сигуран пут ка критичком промишљању сопствене историје. На то указује и научна свијест данашњих младих историчара који се одважно и зналачки окрећу суштинским питањима црногорске историје, а тиме и своје земље и свога народа.

Честитам академику Бранку Павићевићу, доајену црногорске историографске мисли, осамдесетогодишњицу живота и педесетогодишњицу научног рада с најбољим жељама за добро здравље и стваралачку свјезину.

Погорица, 26. 09. 2002.

Радоје ПАЈОВИЋ*

ПОГЛЕД БРАНКА ПАВИЋЕВИЋА НА НАУЧНЕ ПРОБЛЕМЕ САВРЕМЕНЕ ЦРНОГОРСКЕ ИСТОРИЈЕ¹

Уважене даме, поштована господо,

Говорити о научном опусу Бранка Павићевића, тог горостаса историографске научне мисли, члана неколико академија наука и умјетности, дугогодишњег научног савјетника Историјског института САНУ, некадашњег професора Правног факултета у Титограду и првог лауреата награде ДАНУ "Свети Владимир Дукљански" (за животно дјело), није нимало лако нити једноставно. У оваквој пригоди није лако говорити о билоком сегменту његовог грандиозног научног опуса, а камоли о његовом опусу у цјелини. Научни опус Бранка Павићевића заслуживао би да му се посвети округли сто, или обимна научна студија неког млађег даровитог историчара, што би имало значаја за боље упознавање и презентирање Павићевићевог научног дјела, а за аутора такве студије имало би вишеструки значај. Може се само мислити за таквог младог ствараоца колико би се уздигао његов научни ниво, а посебно колико би проширио научна сазнања.

Због тога молим уважене учеснике ове Трибине да имају разумијевање за неминовну шкртост моје ријечи овом пригодом.

На почетку желим да одам признање Библиотеци "Радосав Љумовић" и његовом директору господину Небојши Бурзановићу, који су имали слуха да поводом 80 година живота и 50 година научног стваралаштва Бранка Павићевића уприличи ово вече и посвете овом слављенику као својеврстан омаж.

И што је посебно важно, ово није први пут да ова кућа - истински храм књиге, посвећује ову Трину не само новим књигама, него и истакнутим ствараоцима. Може ли се пожељети љепша улога овакве установе.

* Аутор је научни савјетник.

¹ Ријеч на свечаној вечери у Библиотеци "Радосав Љумовић", посвећеној академику Бранку Павићевићу поводом његовог 80. рођендана.

Ја бих вечерас имао разлога да говорим о Бранку Павићевићу не само из научних него и из личних чак и породичних разлога. Наше породице су у Другом свјетском рату комплетно учествовале у антифашистичкој Народноослободилачкој борби. Бранкову породицу краси неколико партизанских Споменица 1941. и један Орден народног хероја. Бранко је био борац Пете црногорске пролетерске бригаде од њеног оснивања и учесник бројних њених бојева и мегдана, укључујући и битке на Неретви и Сутјесци. И сам је носио Партизанске споменице и бројних ратних, као и мирнодопских одликовања.

Мој први сусрет са Бранком Павићевићем био је у јесен 1944. године у нашим родним Пјешивцима, када је он био политички комесар партизанског батаљона.

Други мој сусрет с Бранком Павићевићем, за вријеме мојих студија у Београду 1956. године, имао је пресудан утицај на моје одређивање за научна истраживања. Он је био добио задатак од организационог секретара ЦК КПЈ за Црну Гору (Андро Мугоша) и председника Комисије ЦК за историју Савеза комуниста Црне Горе (Никола Ковачевић - Стари) да потражи три црногорска студента историје у Београду, који би били расположени да се баве прикупљањем, сређивањем и проучавањем докумената из историје КПЈ, радничког покрета и НОБ 1941-1945, а Централни комитет би их стипендирао. Међу та три студента нашао сам се и ја. Бранко нас је упознао са нашом будућом дјелатношћу, што се нама допало, а ја сам се дефинитивно определио за посао којим се и данас бавим.

Послије Бранкова повратка у Црну Гору, почетком 70-их година, када је он постао председник Друштва за науку и умјетност Црне Горе, а затим и председник Црногорске академије, члан ЦК КПЈ, члан Председништва ЦК СКЈ за Црну Гору и председник Комисије за историју ЦКЈ наши контакти су били чести, а за мене и драгоцјени.

Након завршетка Другог свјетског рата Бранко Павићевић је наставио своје школовање, које је рат био прекинуо. Завршио је Правни факултет у Београду и Институт друштвених наука. ИДН је био својевсна висока школа за постдипломско усавршавање даровитих младих дипломираних студената. Он се определио за научно усавршавање из области историјских наука, а предмет његовог изучавања била је историја Црне Горе на прелазу 18. у 19. вијек.

Докторирао је 1954. године на тему Стварање црногорске државе (у доба Петра I Петровића Његоша).

Бранко Павићевић се научно формирао на традицијама двије велике историографске школе. Прва је била - српска тзв. критичка историографска школа Руварчевог смјера, а друга је била руска.

Након докторирања, Б. П. је 1957. и 1958. године провео на специјализацији у Москви, на Катедри за историју западних и јужних Словена. Послије специјализације био је у прилици да у још неколико наврата борави у Русији на научним истраживањима, тако да је био у могућности да пронађе, проучи и фотокопира огромну историјску грађу о Црној Гори, како црногорског тако и руског поријекла. Можете само зами-

слити о каквој је прворазредној историјској грађи ријеч. На основу те грађе могла су се пратити не само збивања у Црној Гори, него и руска царска балканска политика и односи између великих сила - Русије, Турске, Аустрије, Млетачке Републике, Француске, Енглеске и њихове политике према Балкану.

У историографији важи правило да без прворазредних историјских извора (докумената) нема историографије. Б. П. је имао срећу не само да дође до најважнијих докумената, који се налазе у Црној Гори, Београду, Русији, Бечу, него да до њих дође на вријеме, заправо у право вријеме, у напону његове стваралачке снаге. Када се то повеже са његовим раскошним талентом онда ни резултати не могу изостати. И не само да нијесу изостали него нас је Бранко Павићевић подарио са неколико изузетних монографија, више од десет књига зборника докумената и неколико стотина бриљантних сепарата, научних студија, чланака, расправа, прилога, осврта, приказа, критика.

У најпознатија његова монографска дјела су:

- Стварање црногорске државе,
- Петар Први Петровић Његош,
- Књаз Данило Петровић Његош,
- Црна Гора у рату 1862.

О Петру II Петровићу Његошу написао је неколико десетина изванредних радова, објављених у разним часописима и зборницима радова, а највише у Историјским записима, да би то износило и неколико књига. Б. П. је толико упознао и објаснио Његоша, да би и за њега могли да важе стихови Божицара Ковачевића, посвећени мом ујаку Станку Перуновићу, који је о Његошу као литерати написао 13 књига, које су готово све остале у рукопису.

Кад помислим шта ти душа скрива,

Чини ми се истина је жива,

Да ти Његош под челом почива.

Посебан значај представљају зборници докумената, које је самостално или са сарадницима, веома стручно приредио за штампу. Да поменем најважније:

- Казивање старих Требјешана,
- Паштровске исправе 16-18. вијека,
- Црногорске исправе 16-19. вијека,
- Црногорски законици у пет књига,
- Русија и анексиона криза 1908-1909, у два тома,
- Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878, у три тома.

У научном стваралаштву Бранка Павићевића уочавају се двије фазе: Београдска од почетка педесетих до почетка 70-их година, и црногорска фаза - од почетка 70-их до данас.

Највећи дио свога опуса Б. П. је посветио историји Црне Горе 18. и 19. вијека. Након доласка у Црну Гору, стицајем околности и одређених не само научних, него и политичких потреба он се посветио проучавању појединих периода савремене црногорске историје XX вијека, нарочито неких преломних догађаја, као што су 1918. година и стварање

прве заједничке југословенске државе или НОБ 1941-1945, а посебно Тринаестојулски устанак. О том периоду објавио је неколико инспиративних текстова, који по обиму нијесу велики, али јесу по значају, по суштинама и по уочавању најбитнијих момената у најновијој историји црногорског народа и Црне Горе уопште. Да поменем само неке:

- Поводом формирања прве комунистичке организације у Црној Гори,
- Пут социјалне и националне револуције,
- О 13-јулском устанку 1941. године у Црној Гори и његовом значају и други.

Црногорска историографија о периоду између два свјетска рата и о Другом свјетском рату је млада наука. Она није имала узора, а њом су се бавили људи, који су практично почели да праве прве кораке у науци. У толико је сваки прилог о најновијој црногорској историји таквог историографског горостаса као што је био Бранко Павићевић, био је изузетно драгоцјен. То су били у ствари огледи из најновије црногорске историје и путоказ за даља истраживања.

Дубоким понирањем у најсуштинскија питања савремене црногорске историје Б. П. је би међу првима који је о томе проговорио правим научним језиком. Он је међу првима указао на сложене путеве развоја Црне Горе крајем XIX и почетком XX вијека и на противурјечне историјске процесе који су се у њој одигравали, а које њени државници и политичари нијесу могли да схвате у довољној мјери, што ће имати далекосежне посљедице за њену судбину, такорећи до дана данашњег.

Подгоричку скупштину Б. П. је оквалификовао као догађај без преседана у црногорској историји. Несхватљиво је - истиче Павићевић - како су политичари који су радили на стварању прве југословенске државе олако прешли преко крупне историјске чињенице да на овом простору живи један народ са богатом историјом и својом традицијом државног, политичког и националног живота. Не водећи много рачуна о националном имену и достојанству, неки политичари окупљени око организатора Подгоричке Скупштине изазвали су у народу право огорчење. Оружани сукоб који је непосредно иза тога избио представљао је, према Павићевићу, рефлексе једне закашњеле грађанске револуције, која је на арену политичке борбе избацила све слојеве црногорског становништва. Иако су њени токови насилно прекинути она је оставила дубоке посљедице на даљи развој. Павићевић с правом закључује да се историјско биће једнога народа не може угасити декретима и декларацијама, политичким притиском, полицијским терором и војном силом.

Политички и државни концепт који су нудили експоненти централистичких и хегемонистичких гарнитура, регрутовани добрим дијелом из реда личности малог политичког угледа и утицаја, водили су Црну Гору у слијепу улицу (на слијепи колосјек). Они су заиста били само просте експозитуре централистичких и великосрпских странака.

Извјесне илузије црногорско сељаштво имало је у Црногорску федералистичку странку, која је у почетку доста обећавала у погледу борбе за црногорска национална и државна права, али је убрзо и она па-

ла на позиције осталих грађанских партија - српских експозитура, када су њени прваци почели да се споразумијевају са вођствима тих странака, чиме су и они изгубили углед у црногорским масама.

Вођство федералиста је и у Другом свјетском рату ступило у коалицију са четницима Драже Михаиловића, које је било на екстремним великосрпским позицијама. А само годину дана раније то федералистичко вођство је нудило пројекат о тобоже независној црногорској држави, додуше под окупаторским протекторатом. О овоме посљедњем Павићевић не пише него ја, како бих све то довео у везу са неким савременим политичким факторима, који су се до сада борили за независну и суверену Црну Гору, да би и они, као и њихови претходници, ступили у коалицију са великосрпским и унитаристичким политичким партијама, љутим противницима суверене или макар равноправне Црне Горе, у неком другачијем - вишедржавном пројекту.

У таквим готово безнадежним политичким, социјалним и државним приликама за Црну Гору појављује се један нови друштвени чинилац који је нудио одговоре на горућа питања црногорског и шире - југословенског друштва. Тај нови политички чинилац - КПЈ, а посебно њена организација за Црну Гору извршила је снажан утицај на све радне слојеве црногорског друштва и постала је његов предводник у више од пола стољећа прошлога вијека.

Та политичка снага повела је црногорски народ у борбу против фашистичких завојевача. Та борба је у Црној Гори започела славним Тринаестојулским устанком који, према Павићевићу, није био резултат само традиционалног бунтовног духа и устаничке склоности црногорског народа (што не спори) већ израз и чињенице што је "у политичкој географији и државном организму старе Југославије Црна Гора представљала земљу у којој су противрјечја друштвено-економског и државно-политичког система била развијена до критичког степена, земља у којој су се национална и социјална борба идентификовале и постале двије стране јединственог процеса".

Павићевић се у још неколико наврата враћао Тринаестојулском устанку и сваки пут додавао по неко ново сазнање, нарочито о његовом државно-правном значењу и његовој међународној димензији. У најновијем тексту о том питању, објављеном ове године, Павићевић истиче да је црногорски народ, као и други народи у појединим југословенским земљама, тада масовно ступио на сцену као политички чинилац првог реда, захтијевајући од власти ефикаснију припрему за одбрану од фашистичке агресије, имајући стално пред очима збуњујућу визију угрожености и самог биолошког опстанка.

У анархији у данима капитулације 1941. црногорски народ је показао задивљујућу видовитост и искористио повољну прилику да се наоружа, јер је осјетио да се приближава зло, па је осјетио, како то сликовито истиче Павићевић, "да му само наоружана десница може послужити као каква-таква гаранција за егзистенцију".

Завршавајући свој најновији текст о Тринаестојулском устанку, Павићевић закључује: "Тринаести јул нам је обновио име и државу и из

њега су нам потекли многи значајни тонови модерног развоја... За идеје 13. јула дало је животе 18.573 црногорска антифашиста, једна читава партизанска армија".

И на крају, о Тринаестојулском устанку Павићевић каже:

"Ни један догађај црногорске повјеснице новог вијека није оставио такав траг на народно биће Црногораца као Тринаестојулски устанак. У њега се све слило и из њега произашло".

Вријеме не допушта да о другим његовим текстовима о овом периоду наставим.

Због тога, на крају неколико општих напомена.

У посљедњих неколико година, осјећајући потребу да о црногорској историји у цјелини саопшти своје виђење Бранко Павићевић је, условно речено, своју научну сонду спустио до најдубљих слојева црногорске историје. Прву руку, тј. прву верзију своје историје Црне Горе, односно црногорске историје, он је већ ставио на папир. Пожелимо му да га здравље послужи да што прије заврши и коначну верзију.

У образложењу за додјелу награде за животно дјело "Свети Владимир Дукљански" је речено да је Бранко Павићевић највећи црногорски живи историчар. Ово "живи" бих прескочио, јер је он по мом осјећању највећи црногорски историчар до данас. Бранко Ђоков Павићевић је заиста највећи познавалац црногорске историје, у великој мјери историчар филозоф. Имало би наравно и још много тога да се каже о личности и дјелу Бранка Павићевића, али вријеме не дозвољава. Али дозвољава да му пожелим да поживи макар онолико колико и његов отац Ђоко Шајов, најстарији партизан Југославије, како је забиљежио Владимир Назор.

У Подгорици, 26. 09. 2002.

Бранко ПАВИЋЕВИЋ*

СЛОВО НА СВЕЧАНОСТИ УПРИЛИЧЕНОЈ ПОВОДОМ ОСАМДЕСЕТОГ РОЂЕНДАНА И ПЕДЕСЕТ ГОДИНА НАУЧНОГ РАДА

Поштоване госпође и господо, другарице и другови, уважени директоре Библиотеке "Радосав Љумовић", драге колеге који сте вечерас говорили о мени и моме научном раду,

Желим, прије свега, да захвалим онима који су приредили ово вече, вама који сте говорили и вама који сте то слушали и својим присуством узвисили ову свечаност. Вријеме ће да покаже да ли сам ово заслужио и да ли ми припадају овако ласкави судови!

Не могу пропустити а да не кажем да сам до овог тренутка упорно одбијао свако слично признање, из простог разлога што признања, ма које врсте била, не одговарају мојој природи и мојим животним схватањима. Први пут сам то мишљење енергично изложио 1963. кад сам професора Васу Чубриловића молио да ме за књигу *Црна Гора у рату 1862. године* не предлаже за Тринаестојулску награду и то, у првом реду, због тога што ме је просто било срамота да ту престижну награду добијем прије Риста Драгићевића и Глигора Станојевића. У знак протеста због учињене неправде двојици споменутих истаживача, угледних историчара, демонстративно сам одбио да дођем на уручење награде. Кад сам се примакао шездесетој години живота предлагано ми је да ми се припреми Зборник у почаст. И то сам енергично одбио, наводећи као разлог да је много боље да се сачека седамдесети рођендан, а када је и он дошао, на сличан приједлог сам одговорио да се то учини за осамдесети, вјерујући да га нећу ни доживјети. А ево, сад сам ушао у 81. годину и *Дукљанска академија наука и умјетности* ми је тим поводом уручила награду за животно дјело. Право да вам кажем, рачунао сам да ће признања тиме бити окончана. Као што видите - нијесу!

Како ми није пружена прилика да на одговарајући начин изразим захвалност Дукљанској академији наука и умјетности на награди и да,

* Аутор је академик ЦАНУ и ДАНУ.

том приликом, саопштим зашто сам се одрекао једног животног начела, за које сам држао да га никад нећу нарушити - дозволите ми да вам овом приликом то разјасним. Прихватањем награде Дукљанске академије наука и умјетности желио сам да још једанпут потврдим основни мотив што је својевремено подстакао сад већ покојне професоре и научнике: др Обрена Благојевића и др Драгишу Ивановића и мене да подржимо оснивање Дукљанске академије наука и умјетности. Солидарно смо процијенили да у тој установи Црна Гора добија научну, национално-културну и национално-политичку институцију првог реда, способну да пружи подршку оним малобројним културним и јавним институцијама, које су и дотада пружале отпор хегемонистичким круговима Београда и њиховим поузданицима у Црној Гори да црногорском народу потру његово национално-политичко и национално-културно биће и да једну стару балканску државу инкорпорирају у некакве сумњиве државно-политичке творевине, лишене сваког економског, културно-историјског и државно-политичког резона. Због тога сам и преузео обавезу да за угледну црногорску издавачку кућу ЦИД напишем једнотомну *Историју Црне Горе од најстаријих времена до данас* и прихватио дужност предсједника Савјета Енциклопедије Црне горе, чији су се први текстови почели публиковати у *Црногорском књижевном листу*. Нешто раније преузео сам обавезу да за Историјски институт урадим четврту књигу старог вишетомног пројекта *Историје Црне Горе*, за раздобље од 1796-1878. Сад ми је то лакше урадити проширивањем текста из рукописа моје једнотомне историје. Рачунам да ће IV књига *Историје Црне Горе* бити публикована крајем следеће године.

Што се тиче једнотомне *Историје Црне Горе од најстаријих времена до данас*, желим да вам саопштим да сам у њој покушао да покажем да црногорски народ и црногорска нација имају своје далеке историјске коријене, да они сежу до старе дукљанске државне творевине, ко су наши први народни владари стари дукљански кнежеви и краљеви и да ми у свом културном бићу носимо и елементе древних култура, како је то на бриљантан начин указао Васа Чубриловић у једној од својих потонјих научних расправа.

Драге колеге и другови историчари, ви сте вечерас изrekli похвалне судове о моме раду. Дубоко цијеним сваку вашу ријеч. Морам вам ипак саопштити схватање да би можда боље било да сте узели у обзир једну концепцију о наградама и признањима, изречену крајем тридесетих година двадесетог столећа у *Правном зборнику*, од стране једног од најугледнијих професора Београдског универзитета, и вјероватно једног од највећих словенских правника деветнаестог и двадесетог столећа - Живојина Перића. Али, шта је-ту је, искрено вам захваљујем, а присутнима у сали још једном исказујем дубоко поштовање.

Подгорица 26. 09. 2002.

ПРЕВОДИ

САМОПОИМАЊЕ ЦРНОГОРАЦА И (ПРАВОСЛАВНИХ) БОКЕЉА*

Историјске претпоставке и "Црногорац" у
свијести спољњег свијета

Регионализми на малом простору у пограничним подручјима Далмације, поменути на почетку овог поглавља, односе се, изузимајући Дубровник, посебно на Боку Которску. Они се испољавају и у дијелу аустријске историје с којим смо се већ срили везано за области које су населили Срби унутар војне границе, односно за српске насељенике у мађарском провинцијалу и њихов однос према бунтовним вјерским истомишљеницима на османској страни. Ради се, дакле, о тежњама за регионалним обједињавањем са традиционалним националним набојем, вођеним националном мишљу за духовно пружање изван, каткада не драге, административне области која се, такорећи, налазила између мање регије и веће нације којој се тежило, прикључивши се тој области тек одавно и то, прије свега, захваљујући њеном ширењу. Код Црногораца, који су у раном 19. вијеку у суштини били већ ојачали своју територију, доминирало је мишљење са корјенима још из средњег вијека, да по питању пограничних области, аналогно српском примјеру, свеукупна колективна или индивидуална права и права Црногораца на коришћење, чине основ за дотичне територијалне претензије. У настојању да поврате Боку Которску Црногорцима није било стало само до саобраћајно-географске и привредне, односно трговачко-политичке користи, већ прије свега до обнављања ранијих политичко-територијалних односа, то јест споразума Боке Которске са црногорским залеђем, који је напославу кратко-рочно реализован тек 1813/14. године.

Због тога је, наравно, са сусједном Аустријом стално долазило до конфликта у Боки Которској које су Аустријанци, уз много стрпљења, настојали да ријеше на обострано задовољство. За вријеме I српског устанка стално су постојали планови за оснивање "Славеносрпског кра-

* Дајемо извод из књиге "Хабзбуршка политика према Србима и Црногорцима 1791-1822", Улрике Тишлер (*Ulrike Tischler: Die habsburgische Politik gegenüber den Serben und Montenegrinern*, R. Oldenbourg Verlag München, 2000), уз захвалност и жељу аутора да књигу представимо и препоручимо црногорској јавности.

љеестѿва", које је под руским окриљем требало да уједини Црногорце, Бокеље, турске и царско-краљевске Србе. Иако су Црногорци, посебно у завршној фази I српског устанка 1812/13, према својим могућностима помагали српски отпор према Цариграду, ове околности морају стално да се посматрају у контексту са планираним прикривеним интенцијама Русије да уједини оба јужнословенска народа, која смо горе навели. Све се то, прије свега, мора довести у везу са руско-турским ратом (1807-1812), док други примјер може да се интерпретира као свјесно ругање Русије Порти, с једне, и као средство петроградске политике усмјерено да се осујете планови Беча за повраћај Боке Которске, с друге стране.

Због тога не би требало прецјењивати ову, додуше неспорну солидарност Црногораца са Србима и у књижевности стално наглашену припадност Црногораца Српству, позивајући се на заједничку историјску прошлост оба народа у оквиру великог средњевјековног српског царства. Јер, већ позних година 18. вијека путницима је падала у очи особеност Црногораца. Високи официр царско-краљевске војске Паулић отпутовао је 1781. године, по овлашћењу бечке владе, за Црну Гору. Он је, уосталом, и одлучно утицао на стварање слике о црногорском народу, иначе добро познате бечким владајућим круговима још у 19. вијеку. По његовом мишљењу *"национални карактер"* Црногораца одликују *"слобода, лијеност, освештољубивост и ѿнос"*. Црногорце је *"оживотиворио райнички дух"*, они воле слободу јер *"немају законе и ѿлицују"*, а досаду скраћују *"ијевањем, ѿушењем дувана, гађањем у мећу и причама о јуначким дјелима која су сама ѿ себи само хајдучија"*. Код њих је освета *"... ојравдана, славна радња заснована на сѿшаром обичају: смрт се свешти смртју, а неизвршену освешу насљеђују дјеца у духу завјешта исказаној народном ѿсловицом: Ко се не освешти, ѿај се не ѿосвешти. Сваки Црногорац је ѿносан на свој народ, на његову и своју храброст"*. Паулић обичаје Црногораца назива *"грубим и ѿросѿим"*, а њихово непознавање других народа је толико да приче *"како живе други цивилизовани народи, нарочитѿо у њемачким земљама, слушају с дивљењем"*. Најновији *"Новински и конверзациони лексикон"* биљежи 1812. године под одредницом Црна Гора, *"Њени бројни али веома груби и дивљи сѿшановници су Црногорци, храбар и райоборан народ у евројској Турској"*. Раних 1820-тих година путописац Џени Црногорце описује као људе *"... високе, мршаве, жуѿо-мркоѿ лица, висока чела, уѿонулих очију и лијејта сѿшаса"*.

ТОКОВИ ИСТОРИЈСКОГ ИСТРАЖИВАЊА

На основу ових и сличних савремених описа црногорског народа изгледа да није претјерано говорити о националном поносу и самопоимању Црногораца. Ова констатација више се не слаже са идејом о *једном* српском народу, која, иначе, преовлађује у традиционалној српској историјској науци. Условљено историјским развојем у 19. вијеку, он је живио одвојено у двијема националним државама што српска страна не интерпретира као крај стварања српске националне државе већ као пре-

лазну фазу за коначно стварање великосрпске националне државе која би обухватала цио српски народ. Тезу о *једном српском народу*, што писци српске историје, наравно, већином прећуткују, сасвим доводи у питање чињеница да је Црна Гора, независно од Србије, добро ишла сопственим путем под владиком Петром I Петровићем, а посебно под Петром II Петровићем и да се 1852. године еманциповала у наследну књажевину. Од 1878. до 1918. успјела је чак да одржи своју државну независност. Она и данас покушава да се, иако са Србијом уједињена у Савезну Републику Југославију, још више држи свог прозападнoг курса и да се уз помоћ Европске уније, а до извјесне мјере и Русије, поново дистанцира од своје велике сестре Србије. Штавише, ријетко ће се срести Србин који говори о томе да су се од Срба одвојили и постали савремен самосталан народ само Бугари и Македонци, а да се ово не односи и на Црногорце.

Баш овдје започиње црногорска историјска наука и подуже покушава да опсежним студијама докаже специфичност црногорске етногенезе и процес стварања независне црногорске нације. Ови историчари се притом, углавном, позивају на стварање сопствене црногорске руководеће елите током 19. вијека. Дубравка Фризел-Колецки припада малом броју одважних која се у својој студији о *"Српском националном покрету"* у аргументацији позива на Сава Брковића, а ограничавање свога рада на *"српски национални покрет у ужем смислу"* оправдава на следећи начин: *"Српски национални покрет није узет у обзир, јер би на основу етничких, геополитичких, културних и, прије свега, историјских специфичности црногорског народа исказивао засебну обраду. И прије Брковића се мислило, а с њим се усвојавља мисао да су Црногорци самосталан народ и не треба га убрајати у Србе"*. Можда ово становиште изгледа необично, али се може заступати ако се пође трагом развојних процеса у Црној Гори, односно цивилизацијских идеја као њихове основе. Оне су уз помоћ високоцивилизованих великих сила Русије и Аустрије сазријевале у развојну политику Црне Горе засновану на заједнички оствареним основама и обострано плодотворним иницијативама за унапређење развоја, односно модернизације, почев од позног 18. вијека, а континуирано од почетка другог аустријског заузимања Далмације од црногорског владике Петра I Петровића Његоша.

УНУТАРЦРНОГОРСКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ ЗА ПРОЦЕС ОБРАЗОВАЊА НАЦИЈЕ

а.) *Послијено усвојављање централне власти*

Претпоставке за процес стварања *самосталне црногорске нације* и настајање сопственог црногорског руководства у Црној Гори су били много повољнији него у Србији. Жестоке размирице између завађених Карађорђевића и Обреновића стално су оптерећивале српску унутрашњу политику, иако се непосредно од језгра српског вођства устанком регрутовала стабилна династија. Јаки ауторитет православне

цркве у Црној Гори је, напротив, омогућио да се питање владара у црногорском племенском друштву стабилније рјешава, а модел државне цркве постане права снага за држање друштва на окупу. Владика је могао, и даље, да обавља улогу највишег црквеног и свјетовног, односно политичког вође и представника црногорског народа. Наравно, ни његова функција није остала нетакнута секуларистичким тенденцијама Европе, те се, сходно томе, област његове дјелатности постепено снажније премјештала на свјетовно-политичко поље, али никада није запала у тако "застрањену" позицију каква нам је позната код митрополита Стратимировића у Сремским Карловцима. Црногорском митрополиту и владици Петру I Петровићу, више пута помињаном и за балканске прилике високообразованом, пошло је за руком да у готово педесетогодишњем обављању дужности (1782-1830) спретно управља унутрашњом и спољнополитичком судбином своје земље. У спољнополитичком погледу успио је да себи и својој земљи прибави извјестан углед у Европи, посебно код бечког и петроградског двора, али и код саме Порте. И са унутарполитичког гледишта, а то је, прије свега, било чак одлучно за успјешност процеса модернизације у Црној Гори, умио је да на најбољи начин искористи своју веома истакнуту позицију у друштву.

Али, за процес образовања нације и стварања сопствене државе управо рано фактичко ослобађање Црне Горе од османске управе за то вријеме је више одмагало. Штавише, оно је дало нови полет жилавом племенском партикуларизму самовољних породичних кланова и форсирало приврженост анархистичкој слободи као и природно неповјерење према свакој централној власти. Али, цетињски митрополит је првих деценија обављања своје дужности, често уз највећи напор, ипак успио да у племенском друштву брдских области наметне свој ауторитет. На путу утврђивања централне власти сва сметња се најјасније испојила пред промјену власти у кући Петровић-Његош. Тако је, на примјер, дошло до борбе за власт између Петра I Петровића и већ више пута поменутог црногорског гувернадуре Јована Радоњића. Звање гувернадуре (гувернера) сеже још у млетачко доба и изворно је одговарало, отприлике, звању млетачког комесара, а у позном 18. вијеку звању цивилног намјесника уз духовну службу владике. Ово звање било је насљедно у кући Радоњића од 1718. године. Почетно настајање државе Црне Горе и истурена властичина позиција навели су гувернадуре на помисао да за себе обезбиједи централну власт, а владiku искључи из политичко-државне надлежности. Оба противника су међу племенским главарима имала присталице и оба су, и владика и гувернадур, тежили стварању црногорске државе, те самим тим и уклањању племенских партикуларизама. Разлике између владике и гувернадуре су се поглавито састојале заправо, у томе што је владика, до почетка друге аустријске управе у Далмацији, уз само незнатна одступања, водио политику оријентисану према Русији, док је Јован Радоњић традиционално био окренут према Западу, најприје према Млечима, а онда према Аустрији. Не треба се онда чудити што је Беч већ 1782. године испољио јасан интерес за активну подр-

шку аустрофила, гувернадуру Јовану Радоњићу: бечка влада је тада планирала да Црногорце врбује у своју војску и да их у царско-краљевским државама васпита у војно дисциплиноване људе. Послије извјесног временаведеног на обуци у аустријској служби, враћали би се поново у Црну Гору и у својој земљи образовали потребне трупе од добро обучених војника. *"Од њих већ обучених војника - њоврајника, који њо од-службења рока осџају у служби, моџла би"*, таква је била интенција бечке владе *"да се оформи чеџа од 150 људи за коју се њроџекле године (1781) обраџио Радоњић ради уздизања уџледа сџарџеџинскоџ кадра"*. Тиме је бечка влада настојала да испослуже јачу оријентацију Црне Горе у правцу Аустрије да би, у случају борбе с Турцима, и сама искористила ове добро обучене црногорске елитне трупе. Али, ова амбициозна намјера бечке владе, попут плана за подстицање црногорских породица да насељавају Монархију у области личке пуковније, морала је тада да се привремено одгоди због Млетачке републике и Турске, које су окруживале Црну Гору. Услови за отварање нових перспектива у овом смислу створени су дјелимично од 1817, а конкретно од 1820. године. Јер, борба за власт између Петра I Петровића и Јована Радоњића, која је претходно већ поменута, одлучена је 1797. године у владину корист када га је скупштина главара признала као јединог властодршца, а гувернадуру Радоњићу знатно умањила право учешћа приликом одлучивања о спољнополитичким питањима.

Коначни успјех владике Петра I Петровића против гувернадура треба, углавном, свести на већ поменуту околност да је за династију Петровић-Његош већ с краја 17. вијека владичанска функција била нека врста породичне својине са насљедном владарском функцијом из владичанске породице, а то значи, теократски облик владавине - преношење власти са стрица на синовца. Унутардруштвена функција и континуитет владајуће куће од око 150 година омогућила је Петру II Петровићу да 1852.¹ године званично прогласи секуларизовану насљедну књажевину са кућом Петровић-Његош на челу. У овом експонираном положају династија Његош се одржала до I свјетског рата и знала је да сачува и увећа црногорску самосталност, водећи Црну Гору кроз све опасности које са собом носе промјенљиве спољнополитичке прилике. До почетка другог аустријског заузимања Далмације (1813/15) многоструке везе са петроградским двором гарантовале су у кризним временима очито јак дипломатски ослонац, а потом мање-више латентно, сводећи се, свакако, само на "државно, односно политичко" преживљавање Црне Горе. Штавише, у даљем тексту ће се и показати да су многобројни импулси, који су полазили од сусједне Аустрије, утицали на цивилизацијски ток стварања државе Црне Горе и допринијели њеном опстајању и приближавању Европи.

¹ Петар II Петровић Његош (1. 11. 1813 - 19. 10. 1851). Односи се на његовог насљедника Данила II Петровића. *Прим. њрев.*

б) *Од њлеменског њарѡикуларизма до "ѡлеменског савеза са монархисѡичким врхом", лагано издвајање црногорског владајућег слоја*

О црногорском друштву се говори ријетко. Штавише, ријеч је о неуређеним аутономним племенима која веже једне за друге једино владин утицај. Али, већ раних година 19. вијека у Црној Гори је наговјештаван почетни, иако мукотрпни, процес настајања црногорске државе са почетном институционализацијом и консеквентним настојањем да се потисну племенски партикуларизми, дакле, да се савјесном тежњом на јачању свијести о јединству створи држава коју Виктор Глецнер умјесно означава као *"Племенски савез са монархисѡичким врхом"*. Да се више није радило о владиној теократско-монархистичкој самовлади, огледа се, прије свега, преко наглашено натплеменски уређене унутрашње политике, која је одлучно убрзала настајање савременог државног јединства Црне Горе. Владика Петар I Петровић је већ од 1796. године покушавао да Закоником и постављањем натплеменских судова потисне племенски суд заснован на обичајном праву. Лако је разумјети да су прве централне институције имале правни карактер, пошто су племенски судови, а прије свега свађе, крвне освете и крађе, представљали главну сметњу за црногорско јединство. Настала првенствено као територијална творевина уједињењем родбине, племена су живјела у готово сталним свађама, посебно у борби за пашњаке. Уважавајући строго обичајно право, у којему је крвна освета била чврсто укоријењена, она су у случају заједничке угрожености, ипак, била спремна да се жртвују и прикључе се заједничким акцијама, а под тим су сматрала пријетеће упаде Турака, на једној, и присуство Аустрије у сусједству, са реалним захтјевима у погледу васпитавања и дисциплиновања, на другој страни. То што је током раних година 19. вијека макар површно почео да настаје извјестан унутрашњи склад, своди се, углавном, на три фактора. Први карактеристичан досљедан *"сѡав на сѡрахойошѡовању"* царско-краљевских власти у Аустријској Албанији који је, кад би се занемарио, за Црногорце могао имати, а каткад је и имао, крајње тешке посљедице, пошто су били одсјечени од мора, од те за њихово (привредно) преживљавање важне везе, а сопствену невољу увећавали унутрашњим немирима који су били резултат тога. Други се односи на чињеницу да су Црногорци током обављања трговачке дјелатности са далматинским приобалним областима и, у вријеме мира, са сусједним турским градовима Подгорицом, Никшићем и Скадром почели да успостављају значајне привредне контакте са спољашњим свијетом, од којих један иако риједак слој Црногораца, који су се бавили занатом, више није хтио да одустане заузимајући се, ваљда и из сопственог економског интереса, за јединство Црне Горе. Трећи фактор је у томе што ни већ напријед поменута племенска скупштина није више толико попримала карактер збора племенских припадника, већ карактер скупштине представника владајућег слоја. Институцијом Скупштине и судско-извршном институцијом (Правитељством) поставља се питање њиховог односа према владици. Као што је већ речено, овај по-

сљедњи је снагом свог духовног ауторитета, својим положајем политичког заступника и човјека који у име Црногораца води главну ријеч, постао неспорни врховни поглавар. Именовао је Скупштину, руководио њоме, самостално водио спољну политику, био врховни судија и врховни војни заповједник. Додуше, ова овлашћења су призната на основу обичајног права и не смију се прецењивати у смислу већ изграђене централне власти.

Иницијатива за стварање државе била је присутна код владике и на унутрашњем политичком плану. За то му је био потребан не само јак утицај на свој народ, односно подршка барем једног дијела племена, већ и дјелотворна подршка неке моћне велике силе каква је Аустрија. Али, Петар I Петровић је могао да се, поред слоја глаvara активних на заједничким пословима, ослони и на Правитељство, како је већ речено, дијелом судску, дијелом извршну установу, формално највиши орган. Правитељство је фактички било подређено владици а чинили су га 50 угледних племенских представника. Успостављена централна власт покушала је, дакле, као уосталом и раније, да правним мјерама примарно сузбије раширену крвну освету која је спутавала јединство. Главна дјелатност Правитељства састојала се, дакле, у мирењу завађених страна и кажњавању за смртне деликте. Иако овој институцији није био суђен убједљив успјех, она је ипак била први државни орган у којем су се налазили племенски представници, и, ипак, временом развила натплеменску свијест и, што се тога тиче, помогла да се њени чланови због "државне службе" друштвено и социјално осјећају истакнутим и привилегованим, те према томе обавезним према држави.

МОТИВАЦИОНИ УЗРОЦИ ЗА СМИШЉЕНО МИЈЕШАЊЕ АУСТРИЈЕ У РАЗВОЈНУ ПОЛИТИКУ ЦРНЕ ГОРЕ

Тражење нове дефиниције аустријско-црногорских односа

Потпредсједник дворског ратног савјета Штипзиц је већ у јесен 1817. године поднио Метерниху извјештај команданта Котора, пуковника барона Леја, по којем црногорски владика настоји: "... да одржи мир, ред и слоју међу сусједним државама и исцјољава своју искрену приврженост аустријској државној ујрави". Штипзиц је у овом прочитом црногорско-аустријском приближавању видио могућност да владика који је, као што је познато, имао велики утицај на православне Бокеле који су живјели у Аустријској Албанији, додјелом одликовања још јаче веже за Аустрију и тиме учини "потчињеним". То је подразумијевало испоруку царско-краљевских дезертера и његову помоћ у напорима царско-краљевских власти да се зараза куге, која се стално јављала у Турској, држи што даље од царско-краљевске територије. Али, Метерних је тада одбио Штипзицов захтјев, уз образложење да "... још увијек није шренутиак да се овом љрелатиу да одликовање, уиолико мање, јер му је већ његово бивше царско величанствио цар Јозеф II љоклонио крсти са брилијанти-

ма". Тек кад се митрополит убудуће истакне "сѣварним услуџама", може да му се поклони вриједан прстен. Шта је све зависило од доброг исхода односа са владиком и колико штетно се одразило аустријско-црногорско неповјерење на аустријски државни интерес, бечка влада је сазнала током 1817. године када је у прољеће дошло заредом до избијања немира у Црној Гори. Беч је мање узнемиравала унутрашња нестабилност сусједне Црне Горе од околности да је владика својим поданицима одобрио исељење у Русију. Иако је овај покушај пропао због противљења руског представника у Цариграду, у Бечу су имали осјећај да им је повријеђена част због саме чињенице што се владика, тражећи помоћ, обратио Русији а не сусједу Аустрији. Тек тада је бечка влада постала свјесна све оправданије потребе за трговинском размјеном када су због немира, као 1817. године, могли да се очекују преласци већег броја Црногораца на аустријску територију. Држати под одговарајућом контролом велики имиграциони покрет недисциплиноване гомиле Црногораца једва да је било могуће и значило је не само опасност уношења зараза, већ и сигурносно политички проблем за унутрашњу стабилност Аустрије. Јер, чим није било уређене политике насељавања, морало се рачунати и на то да ће се Црногорци, наравно, насељавати код својих вјерских истомишљеника близу црногорске границе и да ће, пошто готово није било могуће да им се одузме оружје, са православним Бокелјима радити на заједничкој ствари. Аустрија је и мимо своје воље, на овај начин, лако могла да се увуче у конфликт са Црном Гором са несагледивим међународним посљедицама, поготово у погледу веза са Русијом и Портом. Полазећи од ових размишљања, била је пожељна скора нормализација односа између Аустрије и Црне Горе, што је значило придобити владикау за аустријске интересе. Изгледало је да се овај циљ може најприје реализовати ако се развојно-политичким мјерама уважи властичина изузетно висока, и већ више пута посвједочена, спремност за спровођење реформи и заједно са њим покуша да се у Црној Гори покрене "процес европеизације".

ПЛАНОВИ И МОГУЋНОСТ СПРОВОЂЕЊА РАЗВОЈНЕ ПОЛИТИКЕ У ОДНОСУ НА ЦРНУ ГОРУ (1820)

Основне интенције аустријске развојне политике у односу на Црну Гору - "неолиберално-морално" освајање Црне Горе

Развојно-политичким мјерама, које су у Црној Гори почеле практично да се примјењују од 1820-тих година, претходило је крајем фебруара 1820. године путовање у Црну Гору царско-краљевског окружног капетана Кабоге, са петодневним боравком на Цетињу. Том приликом Кабога је, с једне стране, могао још једном да се увјери у ионако већ познати високи углед који је црногорски владика уживао код свог народа, и, с друге стране, у велику властичину одлучност да спроведе реформе. Виши официр је, међутим, искористио ову прилику и за придобијање повје-

рења оних утицајних црногорских главара који су се током 18. вијека еманциповали у неку врсту племенске аристократије а постепено и у утицајан, привилегован и имућан владајући слој. Они се начелно нијесу противили тежњама за уједињење, уколико њихов привилегован положај није био осјетно ускраћен, Кабога је, прије свега, морао да се потруди да овом владајућем слоју појасни разне предности добросусједског и мирног живота са Аустријом, а да би их "морално" освојила Бечка влада би много лакше постигла свој циљ уз помоћ донекле консолидованог, чисто црногорског, али "европеизованог" слоја који би био носилац таквих активности и ширио у Црној Гори барем неке импулсе са тенденцијом модернизације и развоја, чинећи тако да ова земља почне постепено да "европски сазријева".

Царско-краљевски капетан Кабога је покушао да заједно са црногорским врховним полаваром направи списак, по владицином мишљењу најпречих мјера по питању реформи и који је у неку руку требало да послужи као основица за израду што практичније развојне политике за Црну Гору, која би за обје стране, Аустрију и Црну Гору, дала задовољавајуће резултате. Према очекивању, тежиште је било на питањима реформисања правне културе, даље се радило о предлозима за побољшање инфраструктуре и најзад о војним и привредно-политичким, индиректно, дакле, о сигурносно-политичким проблемима, који су за Аустрију били посебно акутни баш 1820-тих година, а за чије рјешавање је Црној Гори намијењена одлучујућа улога. Колико одговорно је Метерних видио задатак успостављања успјешне развојне политике за Црну Гору показује и чињеница да се овај државник није ослонио само на заиста опширан Кабогин извјештај већ се, прије него што је опширно написао свој извјештај који је требало преточити у праксу, у разговору са овим посљедњим и усмено знатно више информисао о приликама у Црној Гори.

У свом меморандуму Кабога је изнио виђење даљег поступања Аустрије у политици према Црној Гори и охрабрио владу у намјери да не дјелује војно-политички, у смислу политичког освајања Црне Горе, већ да се у Црну Гору умијеша помажући развојну политику дакле да тежи, како он то назива, *"нејолиитичком"* освајању Црне Горе и, уз даље опстајање *"њене независности"*, извуче из ове земље највишу могућу добит. Кабога није сматрао упутним војно освајање Црне Горе, нарочито из финансијских процјена. За обуздавање ратничког народа, навиклог на независност, били би, наиме, потребни *"енергична администрација и тврде ситуационе у великом броју, обезбијеђене шанчевима и тврђавама"*. Финансијски трошкови из државне касе, према Кабоги, нијесу могли да се покрију приходима из Црне Горе, једва и помена вриједних. Увести порезе у тако сиромашној земљи изгледало му је у пракси потпуно неизводљиво, јер је искуство из Аустријске Албаније учинило да се схвати да је овдје тешко успјешно организовати порески систем, тако да се *"издаци за администрацију"* ни издалека нијесу могли исплатити.

ДЈЕЛИМИЧНИ АСПЕКТИ АУСТРИЈСКЕ РАЗВОЈНЕ ПОЛИТИКЕ У ОДНОСУ НА ЦРНУ ГОРУ

Кораци за "морално" освајање Црне Горе

а) Покушаји реформе у областима њезава

На основу онога што је већ речено, готово да није никакво изненађење што је владика хитно замолио бечку владу да га подржи да одговарајућим мјерама и стварањем специјалних контролних институција сузбије племенске партикуларизме и крвне освете код Црногораца и Бокеља, пошто је управо она спрјечавала нормализацију међудржавних односа између Црне Горе и Аустрије. Оснивањем заједничких комисија са сумарним арбитражним пуномоћством владика је планирао да управљање пренесе у надлежност правосуђа и да им (комисијама) у свим приватним размирицама између Бокеља и Црногораца одобри право на одлучивање без апелације и дуготрајног пута службеног рјшавања спорова преко судова. Помоћу ове нове, далеко брже и за појмове овог нецивилизованог народа подесније процедуре надало се не само да ће се окончати старе парнице, већ да ће се дугорочно сузбити крвна освета. Метерних је у свом извјештају на овај предлог владике реаговао са пуно разумијевања, оштро критикујући да би аустријска организација управе за један још нецивилизован народ, какав су Црногорци и Бокељи, била у пракси потпуно непримјенљива и компликована. Уходаност аустријских судова, писао је Метерних у свом извјештају, *"народу који се налази до-шво још у њрвобијној заједници"* мора да се чини *"као ускраћивање њезава"*. Овај политичар је истакао немоћ овога народа *"да мислима њр-дре у форме и дугоѡтрајностии које је јурисѡруденција цивилизованих народа ѡсѡѡейено уводила у сврху обезбјеђења ѡезава и имовине"*. Метерних се овдје жестоко одупире начелу бечке владе о административном уједињењу. Да је овај политичар заиста имао добро објашњење за јаз између "европског" тумачења и "црногорског" схватања законитости, произилази из тога што у завијеној форми упућује да ни код данашњих цивилизованих, "европских" народа облици и вишестепено одвијање процеса за обезбјеђење права и власништва нијесу увођени из дана у дан, већ се све ово дешавало *"ѡсѡѡейено"*, дакле лагано током дугог временског периода, Али, Метерних је знао и друге узроке за што црногорско друштво није, без проблема, могло да савлада нагле промјене. Непознавајући стране законе и са недовољно средстава у готовини *"да би ѡри-вајно дуже времена ѡровели далеко од своѡ ођњишѡѡа или своје сѡпорове усѡуѡили да воде адвокатиѡи"*, како каже Метерних, остајао им је само крвави рат да управо силом прибаве своје тобожње право. Није риједак случај да се распре преносе с оца на сина, с једне породице на другу; резултат тога била је стална огорченост и повод за наредне науме на које су се, не без разлога, жалиле обје супротстављене стране.

Како изгледа једини, мада Метерниху не посебно оптимистички, излаз из овог зачараног круга био је већ споменути владин предлог

рјешавања спорних случајева на лицу мјеста преко заједничких комисија са сумарним арбитражним пуномоћјем и то по могућности преко усмених расправа, занемарујући све даље апелације.

Тако поједностављеним рјешавањем спорова *краво љраво јаче-џа* је требало сасјећи у коријену. За чланове комисије требало би бирати честите, нестраничке људе који уживају велики углед у народу. Ма колико да је, тада, изгледало да овај план пуно обећава, приликом спровођења наилазио је на велике потешкоће. Према саопштењу државне канцеларије у ноти из 1822. године, упућеној дворској канцеларији, она је увођењем арбитражног поступка код спорних случајева између Бокеља и Црногораца водила рачуна само о *"цивилним и њолиџичким споровима"*, али, према сопственим наводима, никада није намјеравала да *"ишаквим комисијама љреџусти да одлучују и о кривичним случајевима, како је владика касније изнио у захџјеу..."*. Ипак, у сагласности са ломбардијско-млетачким дворским канцеларом, Метерних је сматрао да вриједи покушати да се преко Томасића започну разговори о предлагању таквих арбитражних комисија. Међутим, државна канцеларија је већ 1826. године морала да констатује да су дотични преговори са Црногорцима у вези са арбитражним поступком показали да *"са њихове сџране не љосџоји ни воља да љрихвџше наџ љредлоџ ни моћ да џа код народа сџроведу"*. Сљедствено томе, Беч је донио сљедећу одлуку: "Пошто на овај начин очито није могла постићи сагласност о пуном реципроцитету, државна канцеларија се слаже са виђењем врховног судског органа да предмет остане онако како јесте." Већ 1825. године могле су да се изврше одговарајуће припреме само у погледу убрзавања судског поступка код грађанских и кривичних парница између оба народа. Барем до средине 19. вијека у изворима постоји довољно података који указују на то да су савременици, чак и из управе, баш у правосуђу, а посебно у кривичном, доводили у питање укупну државну једнообразност, то јест централизам у овој области. Ово је било најјасније у области кривичног законодавства с погледом на прилике у Аустријској Албанији гдје су се најјаче сукобљавали аустријске норме и архаична друштвена структура. Систем који је Аустрија увела за традиционални начин размишљања необразованог, нецивилизованог становништва морао је, како је Метерних упозорио још 1820. године, да у много чему остане неразумљив. Претходна судска истрага за кривични поступак, како је стајало и у Метерниховом извјештају, спровођена је само ако се окривљени истовремено налазио у затвору, при чему се притвор, по правилу, отезао годинама због тромости у спровођењу процедуре, водећи ка изузетној окрутности.

Сметње које су стајале на путу увођења савременог и кривичног правосуђа код друштва које је заробљено структурама архаичног начина мишљења, какви су Црногорци и Бокељи, могле су се осјетити и у другим областима везаним за законитост, посебно што се тиче предјела Лоцице, која је годинама оспоравана. Њено уступање Аустрији коначно је издејствовао Кабога на дугим преговорима са владиком јуна 1820. године. Овдје се радило о раздвајању повезаних привредних простора ради отклањања трвења, али водећи рачуна о стратешким интересима

Аустрије, при чему, свакако, треба примјетити да су Црногорци наставили да користе све пашњаке до коначног разграничења 1841. године. Друга брига бечке владе, у најужем контексту са овим, била је тачно одређивање граничне линије између Аустријске Албаније и Црне Горе, пошто су првобитно нејасни гранични односи стално стварали могућност нових конфликта између Аустрије и Црне Горе. Али, државна канцеларија је још 1826. године за постизање овог циља видјела *"велике и гојиново несавладљиве недоумице и тешкоће"*. Прва (тешкоћа) била би већ *"због недостигања аутентичних докумената о првобитном повлачењу границе"*, стоји у извјештају државне канцеларије. Ову празнину би требало попунити брижљивим истраживањима у архивима ван Котора да би се на основу њих разјаснило *"крајње важно питање, на који начин би се, на основу државно-правних начела, трајно вршило померање границе."*

б) *Реформе у образовању и здрављу и побољшања инфраструктуре као предуслов за попуњавање конфликта*

Остале владине жеље, представљене у договору са Кабогом, а овај их проследио државној канцеларији на обраду, односе се углавном на размишљања у погледу модернизације и попуштања конфликта и могу се сажети у три главне категорије. Прво, радило се о захтјевима везаним за политику образовања, наиме о васпитавању синова угледних црногорских породица у јавним установама Монархије. У случају Црне Горе, Метерних је у области политике образовања имао далеко конкретније представе него код већ договореног примјера у Србији. Очигледан је био интерес владе и битан изазов у циљу модернизације да се овдје путем мјера образовне политике преузме одговарајући утицај на образовање елите. Пошто Црна Гора није имала никакве институције за образовање младежи, ваљало је рачунати да ће црногорска младеж образована у Монархији, када се врати у Црну Гору, замашно утицати на обичаје, начин мишљења и расположење својих необразованих суграђана. Самим тим, они ће током времена и сами носити терет образовања свога народа, односно учинити да њихова земља *"сазри за Европу"*. Метерних је, међутим, држао и до општепознате чињенице да утисци из првих година живота најчешће остају за цио живот. Сличност са земљом у којој је човјек сакупио ове утиске никада се неће избрисати и - што је на основу сигурносно-политичких процјена било значајно - да и сама помисао што знају да оно *"највредније што они (Црногорци) имају - заправо њихова дјеца, у неку руку су њаоци у нашим рукама и за очеве би морала бити нови разлог за стварање добросусједских односа"*. По Метерниху је за образовање црногорске младежи у Монархији требало одабрати таква мјеста која би њиховим очевима гарантовала наставу за њихове синове из наслијеђене, а не грчке уједињене вјере.

Друга област се односила на довољну помоћ Црногорцима у житу и другим животним намирницама у периодима слабе жетве и гладовања. Њима је у случају потребе требало по јефтиним цијенама, или из *"државних залиха"*, слати помоћ те врсте и споља им битно олакша-

ти њено примање. Државна канцеларија је овим мјерама, углавном, хтјела да предусретне разбојништва и пљачкашке походе мотивисане социјалном односно привредном биједом, односно њихове, тим истим разлозима мотивисане, покушаје иселења за Русију и да повољним претплатним цијенама издејствује да се Црногорци више оријентишу према Аустријској Албанији него према турским тржиштима. Таква оријентација у исто вријеме била би од неизмјерне важности и за оживљавање трговине у Боки Которској и благостање Албанаца и Бокеља, односно трговине између Аустрије и Истока. Ако би, наиме, стагнирала трговина у Аустријској Албанији, онда би се многи царско-краљевски поданици у борби за егзистенцију осјећали принуђеним да се иселавају у Турску. Због тога је и било важно да се трговачка дјелатност у Аустријској Албанији развије на што привлачнији начин за Црногорце.

Кабога је подстакао да се размотри и питање бриге за хуманије услове рада. На пијацама и тржницама је требало подићи смјештаје на којима су Црногорци и њихове товарне животиње до тада, послјије напорних пјешачења, без икакве заштите, били изложени најсуровијим временским условима. Већ септембра 1820. године дворски канцелар Лацански је известио цара да *"ће се ради олакшања његовој трговини у љубернији посебно расправљати о подизању њијаца"*. Отприлике тридесет година касније Кол у вези са овим извјештава: *"Према црногорским брдима подигнућа је нека врста камене вратнице са неколико најкривених хала ђде се роба може мјерити, и са великом улазном капијом која се у случају нужде (рецимо приликом опасности од заразе) може забарикадирати"*.

Увођење вакцинисања против крављих богиња била је даља мјера која се посебно позитивно одразила на квалитет живота Црногораца. До ње је било стало не само бечкој влади већ, у истој мјери, и самом владици. Метерних је замислио да се један лекар са добрим образовањем, који познаје језик земље, ради помоћи у развоју, уз одговарајућу надокнаду, упуту из Монархије у Црну Гору на двије до три године. За то вријеме тамо би радио не само на популарисању значаја вакцинације, већ би неке спретније Црногорце упознавао са неопходним начином рада за обављање ове *"ојерације"*. Лацански је, додуше, цару указао да је владица од далматинског гувернера тражио да сам одреди термин за слање како угледних Црногораца на школовање у јавним установама у Монархији тако и оних који би се обучили за вакцинисање против крављих богиња, с циљем да се Црногорци на прави начин најприје припреме на ове новине и убиједу у њихову оправданост. Али, владици Петру I Петровићу (умро 1830) пошло је још за руком да за непуних 10 година свој народ увјери у корист вакцинације против крављих богиња па чак и да оснује прву школу² у Црној Гори.

² Петру I Петровићу Његошу, и поред неколико покушаја, није пошло за руком да оснује прву школу. *Прим. ирев.*

ц) Војни и привредни аспекти

Корист која је, по Кабоги, за Аустрију произилазила из курса "неполицитичког" освајања Црне Горе била је, у ствари, веома примамљива када је својој влади обећао сигурну помоћ Црне Горе у рату против Турака. Додуше, разрачунавање између ове двије, наводно пријатељске, силе није се могло очекивати одмах. Међутим, низ извјештаја из Цариграда од изасланика Лицова који наговјештавају не баш складне односе између Беча и Цариграда "због нечувеног и крајње нејраведног прогијеривања поданика ујшцајне пограничне силе (Аустрије)" свједочи да се могући оружани сукоб између Аустрије и Турске 1820. године ипак није могао потпуно искључити. Лицов у својој љутњи на турску владу даје одушка и њене поступке према Аустрији карактерише чак као "радње проишвне миру". Цариградска влада није на добром путу ако се удаљава од владе која јој је "ири деценије непрекидно пружала доказе наклоности и уважавања". Порта, међутим, може да буде сигурна да "никада неће успјети да некажњено манипулише уговорима и да вријеђа права двора коме неће недосијајати средстава да одбрани и одржи своје и привилегије својих поданика", пише Лицов, сав бијесан, Метерниху. Ријеч је о православним царско-краљевским поданицима из Боке Которске, овог пута названих "Славонци", који су према одредбама уговора између Аустрије и Турске боравили у турским покрајинама односно, с времена на вријеме, и у Цариграду ради добијања пасоша за наставак путовања за Измир, Букурешт и Јаси или у азијски дио Турске. Напоследку, тјерани оскудном зарадом у својој отаџбини, скупом и глађу, тражили су, према сопственим наводима, под заштитом изасланика, упосљење у Османском царству. У својим извјештајима Лицов, свакако, говори о најсвирепијим прогонима и насилничким нападима којима су царско-краљевски поданици били изложени од стране Турака. Уосталом, ваљда као тајни апел на част царско-краљевског двора, Лицов је мислио да може да пође од тога да ће "царско-краљевска далмајинска губернија и највиша државна управа сигурно наћи средства да у проширеној царевини нађе хљеб и упосљење за неколико стотина способних и вриједних људи, бринући се о њиховом моралном (!) побољшању, не осијављајући их да живе у сталном страху да ће их као ње набијати на колац, или поклајати дамаји и босијанци. За бечку владу је било, у првом реду, питање части да за своје поданике обезбиједи егзистенцију, јер је на другим дворовима могао да се стекне утисак да Аустрија не може да прехране сопствене поданике.

За промјену политичког расположења између Беча и Цариграда постојао је и други мотив. Почетком 1820. године у више османских покрајина поново су значајно нарасле револуционарно-сецесионистичке тежње, а од средине године опет су се заоштрили турско-црногорски односи. Према томе, постојала је опасност да се умијеша и Петроград због бруталног поступка Порте према аустријским поданицима, који су се, иако православне вјере и занемарени од своје владе (у Бечу), иселјавали у Турску, чиме би у турско-руски конфликт била увучена и Аустрија.

Поприште сукоба би, у најгорем случају, било у пограничном предјелу између Аустријске Албаније, Црне Горе и Турске Албаније са великом вјероватноћом да се прошири на царско-краљевско тле.

Узимајући у обзир ове перспективе, Аустрији није било стало само до тога да у сукобу са Турцима обезбиједи помоћ Црногораца већ се за државну канцеларију, као и 1817. године, отварало питање: шта са црногорским избјеглицама у случају црногорско-турског сукоба који се могао очекивати. У овом контексту је и Кабогин савјет да се у аустријску службу стави корпус од 10.000 ратоборних Црногораца. Уз њихову помоћ, у евентуалном аустријско-турском оружаном сукобу, Монархија је могла да се осјећа веома сигурно на свом *"најрањивијем дијелу"* захваљујући, поред своје изванредне ратне технике, и црногорским елитним трупима којих су се Турци итекако бојали. Али, на Кабогин савјет влада је процијенила још једну даљу могућност да за државне интересе на најбољи начин искористи очекивано појачано досељавање Црногораца. Коришћење пашњака на црногорским планинама за вријеме врелих лјетњих дана и изнајмљивање вишка пашњака Црногорцима у хладном периоду доносили су добит Бокељима, а самим тим и аустријској државној каси. Уз то је још постојала могућност да се црногорским исељеницима у аустријским крајевима додијели слободна плодна земља и притом, у привредном погледу, искористе Црногорци, *"навикнути на рад и немањинину, сјамене тјјелесне брале и изванредно подобни за војну службу"*. Црногорце, свакако, не би требало насељавати у непосредној близини Црне Горе. Имајући у виду њихову вјерску припадност, било је предвиђено да се Црногорци насељавају тамо гдје су могли очекивати неопходну духовну помоћ свештеника своје вјере. Али у ставу дворског канцелара Лацанског, саопштеног цару у вези са Метерниховим судом, око пет мјесеци касније стоји да ни Кабога ни Томасић нијесу тражили да се изда налог за додјелу посједа црногорским исељеницима. Кабога се (то је Лацански схватио из најновијег капетановог извјештаја) на свом другом путу у Црну Гору увјерио да није било много Црногораца вољних да се иселе.

С њемачког превео:
Будо М. Мојашевић

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

Јелена Попов, ДРАМА НА ВОЈВОЂАНСКОМ СЕЛУ
1945-1952., Обавезни откуп пољопривредних производа,
Нови Сад 2002.

Јелена Попов спада међу не много бројне српске и југословенске историчаре професионално посвећене истраживању послератне историје и свакако најбоље познаваоце историје Војводине у годинама Другог светског рата и првим годинама варљивог мира који је након њега наступио. После радова о политичкој, привредној и културној историји, историји институција и државно-правним питањима (*Главни народноослободилачки одбор Војводине 1943-1945; Народни фронт Војводине 1944-1953; Аутономија Војводине*) колегиница Попов се одважила да приступи проучавању откупа и откупне политике у Војводини у првим годинама функционисања новог система власти успостављеног у рату и револуцији. Тај истраживачки напор резултирао је волуминозним рукописом *Драма на војвођанском селу 1945-1952*, првом целовитом монографијом која настоји да објасни феномен обавезног откупа на простору Војводине. У питању је резултат деценијских истраживања којим је, на историографски начин, "отворена" једна комплексна и запустена тема, широко истраживачко поље на коме ће се, свакако, сусрести многи истраживачи. Отуда обимно истраживање колегинице Јелене Попов представља покушај вредан пажње у тројаком смислу: прекорачивањем

граница досадашњих истраживања и сабирањем нових поузданих знања; испитивање сложеног односа идеологизоване партијске државе и села; идентификовањем политичких и идеолошких струјања која су одређивала циљеве, садржину, домете партијске и државне политике.

Тема о којој се деценијама није смело писати, о којој се само причало, мука која је дубоко урезана у свест становништва, бруталност која није могла бити лако заборављена, емоције и дуготрајне последице које је политика обавезног откупа производила, време у коме је откуп спровођен и особености које је имао на простору Војводине сада, истраживачким напором колегинице Јелене Попов, добија своје рационално разјашњење у форми историјске монографије. Радова о појединим догађајима и фазама свакако да је било, али их је карактерисала непотпуност, фрагментарно обележје, издвајање догађаја из оквира ширих процеса. Аналитичко-синтетичка монографија темељи се на критичком претресу постојеће литературе, периодике, објављених извора, стенограма, статистика, законских аката и докумената нормативне природе али је, пре свега, његова иновативност у новој архивској грађи која обезбеђује сигурну стручну основу. Анализа је заснована

на обимној историјској грађи државних, републичких и покрајинских органа власти, документацији партијске провенијенције на свим нивоима (од ЦК КПЈ до среских и месних органа партије), изворима насталим радом судова и тужилаштва.

На том "чврстом тлу историје", разасутом у бројним фондовима и збиркама Архива Југославије, Архива Србије, Архива Војводине, Архива САНУ, изграђен је композициони рељеф овог рада који, поред предговора, увода и закључка чине три маркантне тематске целине. Већ њихови наслови и поднаслови унутар њих говоре о ширини материје коју је колегиница Попов обухватила, анализирали и презентовала. Уводни делови текста, насловљени *Ошкун ђољопривредних производа у склоу друштвено-економских промена после Другој светској рат* (13-22 стр.), упечатљиво проговарају о друштвено-економским променама које су захватиле војвођанско село, успостављају "револуционарне" власти и њеним првим мерама (конфискација, секвестар, национализација, колонизација, размена становништва), институционалној основи нове државне политике према селу, законодавству нове власти и ликвидирању "великог" приватног поседа, левичарењу, идентификовању "класног непријатеља". Тиме је аутор у широким потезима, са заступањем на микро плану, веома успешно увео читаоца у време "натољено" идеологијом, назначио оквири својих интересовања, демонстрирао приступ у коме се инсистира на проверљивим и егзактним подацима (бројке и проценти) и фактографској реконструкцији догађаја, осликао обриси државне и партијске политике према селу које ће, у наредним поглављима, додатно развијати. Такав приступ, кохерентно примењен у целом раду, рукопис можда чини "херметичним" за шири круг читалаца, затвореним у оквиру историографске реконструкције чије су домете одређивали конкретни ана-

лизирани извори али му, истовремено, даје унутрашњу чврстину, егзактност, прецизност, лишава га страсти и штићи од ваннаучног у интерпретацији.

Први део рада (23-202 стр) чине две велике целине (*Структурне промене у ђољопривреди и њихов утицај на формирање тржних вишкова; Систем ошкун ђољопривредних производа*), саткане од 23 уже тематске јединице. Већ почетним насловом ("Структурне промене у ђољопривреди и њихов утицај на формирање тржних вишкова") аутор скреће пажњу на проблемски постављено питање о томе шта је суштински утицало на ђољопривредну производњу (њену стагнацију и опадање) и формирање тржишних вишкова. У том контексту веома исцрпно су анализиране промене у поседовној структури Војводине и указано на "могућности" друштвеног сектора да организује и усмерава целокупну ђољопривредну производњу. Аутор је показао да борба за тржне вишкове, која представља приоритетни задатак нове власти (питање прехране и извоза), стоји у колизији са идеолошким настојањима КПЈ да изврши промене поседовне структуре (готово 40% земљишног фонда), развласти и уништи класног непријатеља (кулака) који по свим показатељима производи највише аграрних вишкова, покрене процес деагризације сеоског становништва. Онемогућавање капиталистичких производних односа у ђољопривреди и комадање великог поседа донео је партији на власти наклоност аграрног пролетеријата али није значио стварање услова за развијање модерне ђољопривредне производње и повећање аграрних вишкова. Аутор је указао на бројне последице брзог спровођења аграрне реформе и колонизације, скицирао навике, менталитет, политичка расположења нових власника земље (колониисти), скренуо пажњу на скучене могућности опоравка опустошеног села, проговорио о формирању државних ђољопривредних добара и сељачких

радних задруга, идентификовао мали посед (не производи тржишне вишкове, задржава у непродуктивном раду своје власнике) као основног "кочничара" убрзане модернизације села. Темелној анализи подвргнут је утицај друштвеног и приватног сектора на пољопривредну производњу. Целину за себе чини део посвећен проблемима пољопривреде и промени структуре сетвених површина. Подаци о смањивању површина под житарицама (до 28%) и распореду пољопривредних култура у сетвеном плану доприносе разумевању оскудице и глади која је представљала део свакодневице првих послератних година. Аутор је идентификовао проблеме који су најдиректније утицали на производњу индустријског биља, егзактно указао на примену агротехнике и кретање приноса житарица и осталих пољопривредних култура, проговорио о броју, карактеру и значају сточарства, скренуо пажњу на поремећени однос сточарства и ратарства у Војводини, констатовао раскорак између увећаних потреба становништва (потрошња) и остварених вишкова производа, закључио да политика у пољопривреди која има пуно "великих заокрета" мора рачунати са тенденцијом опадања производње.

У средишту истраживања колегице Попов била је анализа система откупа пољопривредних производа који се током седам година примене уобичавао, мењао и развијао. Размотрени су почети и развој откупа као система и указано на његову повезаност са процесом индустријализације и опадањем броја пољопривредног становништва (диспропорција развоја индустрије и пољопривреде). Скициране су фазе у политици откупа (реквизиција; откуп на бази нееквивалентне размене са селом; откуп на бази економске размене са селом), дата типологија облика откупа (обавезни откуп, слободно уговарање откупа, откуп на бази везане трговине, откуп путем виших цена, слободни откуп, откуп кроз ушур), на-

ведени посебни режими откупа који су важили за поједине пољопривредне производе и артикле, скренута пажња на категорије пољопривредних газдинстава и њихове обавезе у откупу. Посебне целине рада посвећене су откупу житарица, стоке, индустријског биља и осталих пољопривредних производа (воће, поврће, алкохолна пића, живина и њени производи, сточна храна). У свакој од њих указано је на развој система откупа, друштвене потребе за појединим производима, норме обавезних испорука производа које су варирале од године до године, стимулативне мере које су комбиноване са репресијом, планирање обавезног откупа и раскорак између планираног и реализованог, економски и политички карактер откупа; законске акте који су регулисали његово спровођење; сиромашење села као директној последици обавезног откупа.

Други део рукописа (од 203-374 стр) чини 6 поглавља и посвећен је анализи места и улоге Комунистичке партије Југославије у обавезном откупу. Истраживања показују да је КПЈ била идејни творац и "моторна снага" политике обавезног откупа - једне од најсложенијих економских, социјалних и политичких појава на војвођанском селу. Аутор посебно скреће пажњу на два мотива која су одређивала политику КПЈ према селу: настојање да у што већој мери буду мобилисане материјалне снаге села (укључивање аграрне производње у обнову и привредну изградњу земље) и тежња да на селу буде спроведена политика развлашћивања класног непријатеља (кулака) и давања социјалистичког карактера пољопривредној производњи. Анализирана је институционална основа политике обавезног откупа, делатност масовних организација, откупна такмичења, програм пропагандно-политичког рада, процес у коме је КПЈ од "помагача" прерасла у најважнијег извршиоца обавезног откупа. Посебна пажња је посвећена Петогодишњем пла-

ну и партијској политици на селу, девијацијама у откупној политици, опортунизму партијског чланства, грешкама, шпекулацијама, репресији, методу политичког рада на селу, свесном подстицању мржње према кулацима, откупним квотама које су сељацима остављале "онолико колико им је потребно да једу и да им стока не крепа", заоштравању откупне политике почев од марта 1947. Веома сликовито, на низу примера (од Суботице до Земуна), приказани су проблеми на које је КПЈ наилазила у покушајима да реализује политику принудног откупа (опортунизам партијског чланства, казнена политика, питање колониста, однос према националним мањинама и друго). Посебно је обрађена откупна политика у време сукоба са Информационим бироом (тада је 70% аграрне производње Војводине било подвргнуто режиму обавезног откупа). Истраживања показују да све политичке и присилне мере нису биле довољне да обезбеде потребну количину основних прехранбених производа. У исто време питање откупа, као и други унутрашњи проблеми, решавани су у склопу спољнополитичких односа. Искрпно је приказана "битка за откуп" у 1949. години, "масовни политички притисак" на село, репресија и отпор сељаштва, принудно омасовљивање сељачких радних задруга (у њима је преко 98.000 породица), стални раст потреба за пољопривредним производима који је, најдиректније, условљавао бруталну политику државних органа према становницима села (осуђено је 2.405 лица од чега 1.039 на казну конфискације целокупне имовине). Уочена је тенденција дела највиших партијских функционера Хрватске и Словеније да умањују откупне квоте у републикама из којих долазе и захтевају да се "највише узме" од Србије и њене Аутономне Покрајине Војводине. При том се није водило рачуна о чињеници да су планови откупа и њихово испуњење у Војводини били изнад оптималних

могућности њених произвођача. Посебна пажња је посвећена одлукама Трећег пленума КПЈ (децембар 1949) и партијској политици која је након њега уследила.

Последњи део рада (375-540 стр) говори о кривичном и административном кажњавању сељака у кампањи обавезног откупа. Анализирана је примена закона о недопуштеној трговини, указано на размере шпекулација, скренута пажња на дела која су карактерисана као "привредна саботажа". Аутор уочава да је тумачење закона и његова примена била различита од среза до среза. Обиље примера из тамешког, новокнежевачког, кикиндског, панчевачког, ковинског, алибунарског, вршачког, земунског, румског, суботичког и других срезова о томе упечатљиво сведоче. Велики број хапшених (од маја 1947. 8.821 лице) и осуђиваних сељака, високе процене приноса и нерални разрезии откупа изазивали су, како примећује аутор, револт и неповерење војвођанских сељака према новој власти. Масовни протести и појединачни испади били су строго санкционисани. Аутор говори о прогону "саботера откупа", политизацији судства, малтретирању, злостављању, кажњавању, понижавању сељака, судским казнама међу којима најтежу представља конфискација. Истраживања показују да је у годинама 1947-1949, наспрот смањивању кривичних дела против народа и државе порастао број кривичних дела "привредне саботаже". Рад обилује статистичким показатељима који судбине људи исказују кроз бројеве и процене. Уз то, указивањем на конкретно страдање десетина "малих људи" (са именом и презименом) аутор презентује не само потресну хронику живота на селу већ и типологију репресије која је испуњавала свакодневицу. Истраживање показује стални надзор коме је село било изложено, разоткрива бројне форме притиска, идентификује основне спорове који постоје на релацији државна власт - село, указује на отпоре

који државној политици пружају појединци, приговара о природи страхова који обузимају како представнике власти тако и становнике села.

Књига Јелене Попов представља својеврсни сплет питања, одговора, мисли, расположења, вапаја, речи које

се сливају у одјек о годинама у којима је село доживело демографски слом а његови становници били изложени експерименту насилне промене руралних навика, структуре производње, односа према земљи као највећој вредности.

Љубодраг ДИМИЋ

Гојко Вукмановић, БАРСКИ ЛОГОР 1942-1943, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2002.

Прича о злу и његовом отјелотворењу је једна од најстаријих и најдужих људских прича. Зло је старије од саме људске историје. Историјски претече зла нашега доба могу се срести у најдубљој прошлости космоса, природе и човјека. Суштина зла има многа своја лица. За људско сазнање зло је насиље над свјесним бићима и задавање бола. Само људско биће има свијест о злу иако није и једино које зло осјећа. Духовни и духовни доживљај зла је патња која се изазива док се зло наноси. Оно није никада апстрактно, него непосредно и појединачно, конкретно. Коријени зла су дубоки и заплетени: његови извори и појавни облици су различити а трајање, изгледа, бесконачно, јер се зло налази у људском бићу запретано и никада се не зна када и гдје ће се разбуктати. И зло се рађа у злу, настављајући ново зло у непрекидном ланцу.

Да бих приказао бројне аспекте Вукмановићевог животног дјела *Концентрациони логор у Бару 1942-1943*, било би потребно неколико излагања. Дјело је замашно и слојевито. У његовом фокусу се налази Барски логор, али обрађени су и други затвори и логори у Црној Гори (италијански и њемачки) од 1941. до 1945. године. Књига је својеврсна слика ратног времена и страдања човјека у њему; хроника и хрестоматија, жива фреска окупаторског терора и ратних злочина.

Вукмановићево дјело је историографски а не теолошки рад о временима зла, о једном посебном времену, и о једном ужасном логору у њему. Иако се у слојевима ове књиге може доживјети сусрет и са слијепом метафизицом зла, ова хроника даје историју зла и страдања не само у Бару од 1942. до 1943. него и шире и на скоро читавом црногорском простору током Другог свјетског рата.

Барски логор представља језгро књиге око кога је саткана њена цјелина. Јер, цијела Црна Гора је била један логор у логору. Побуњена Црна Гора у Европи - са свих страна ограђена жицама фашизма, нацизма, ратним страхотама и страдањима, бројним армијама. Заправо, то вријеме и подиљало зло које је донио са собом окупатор у Црну Гору дато је у овој ријетко добро утемељеној и структурираној књизи, за што велику заслугу имају, прије свега, аутор и његов постхумни приређивач др Радоје Пајовић.

У књизи је на почетку дат згуснути аналитичко-синтетички, емпиријски утемељен историјат страдања цивилног становништва у Црној Гори после Тринаестојулског устанка и током читавог времена окупације. Читалац се може увјерити да су нетачне неке накнадне домишљене приче о благонаклоном италијанском окупатору према становништву Црне Горе, окупатору који је, наводно, дошао да "ослобо-

ди" Црногорце од "српске окупације" и да им "пријатељски" и "родбински" помогне. Ускоро се показало да су репресалије над цивилним становништвом послје масовног Тринаестојулског устанка биле тако окрутне да су превазилазиле све представе о окупатору који "храни дјецу и народ", који има меку чизму и благу душу. Чињеница је да се италијански окупатор, у својој смишљеној политици "dividi et impera", у почетку поставио као релативно толерантан, с циљем да пасивизира становништво, представљајући му се као пријатељ, припремајући терен за дугогодишњу окупацију и владавину. Тај "пријатељски" настројени окупатор издијелио је територију Црне Горе, подстицао Црногорце и Србе против Муслимана у Санџаку, а послје јулског устанка оснива квислиншке муслиманске јединице за борбу против устаника. А затим је, дозвољавајући формирање националних и четничких јединица на својој територији, окренуо Црногорце једне против других у братоубилачком рату.

Ради историјске истине и људске и професионалне савјести ваља рећи да је такво понашање окупатора било не само одговор на црногорско устаничко слободарство у коме су Италијани имали енормне губитке, него и еманација и отјеловљење зла оличеног у фашизму, демонстрација те монструозне идеје и праксе.

У књизи се као на филмској траци ређају слике и документована казивања о терору окупатора. Овдје ћемо указати само на неке.

Непосредно послје устанка окупатор је извршио репресалије над становништвом у приобалном појасу од Бара до Будве (Спич, Паштровиће, Маине, Побори), у Црмници, Брајићима, Боки Которској. Ратни бродови и авијација су већ 14. јула 1941. тукли устаничка мјеста; запалили су паштровићка села, Челобрдо и неколико кућа у Буњарици; у потпуности су спалили Ријеку Режевића, Крстац и катуне на

Гори паштровској; опљачкали су и потом спалили Мишиће и Ђурмане. Одмазде и репресалије вршили су по читавој Црној Гори. Нико није био поштеђен, ни немоћни старци, ни дјеца. Злочини окупатора нијесу били самовољно наступање обијесне војске или само дивљање злогласних црнокошуљаша. То је био званични став тадашње италијанске политике. О томе Вукмановић цитира познати документ Александра Пирција Биролиа, гувернера Црне Горе и армијског генерала, из априла 1942. у коме се, између осталог, каже:

"Покажите овим дивљацима да, иако је Италија учитељица и мајка цивилизације, она исто тако зна и да казни неумољивим законима правде.

Нека за сваког нашег палог друга плати животом десет устаника.

Немајте повјерења у оне око вас. Запамтите да је непријатељ свуда: пролазник кога сретнете, и који вас поздравља, жена којој приђете, домаћин који вас гости, гостионичар који вам продаје чашу вина...

Они који вам кажу да Црногорци и Срби ратују против фашизма, а не против Италије, најсрамније лажу. Данас је фашизам Италија. Ко мрзи фашизам, мрзи Италију."

Италијански окупатор је тактички радио. Оснивао је широм Црне Горе, с мање или више успјеха, "националне одборе". У марту и априлу 1942. такве одборе основао је у Бару, Црмници, Будви, Паштровићима, које је користио у борби против НОП-а. У барској резолуцији националног одбора истиче се спремност за борбу против партизана "до коначног њиховог уништења". Група Црмничана из Цетиња јавља својим саплеменицима да се заједно прихвате оружја како би "своју Нахију ослободили од странаца и посљедњег олоша црногорскога". Тако је окупатор успио да подијели и завади народ у Црној Гори.

Послје повлачења партизанских јединица из Црне Горе у Босну, у про-

љеће 1942. године, окупатор и његови сарадници вршили су бројна хапшења и насиља над породицама и симпатизерима НОП-а. У Подгорици су током 1942. и 1943. ухапсили и интернирали у логоре у Албанији, у логор у Бару и широм Италије око пет хиљада грађана, из првих слојева друштва. Крајем 1943. квислиншка власт у Црној Гори објавила је списак "уцијењених одметника", а финансијска средства за ову акцију обезбједили су Италијани. на списку су се налазила 84 имена припадника НОП-а у Црној Гори.

У мају 1943. јединице италијанске дивизије "Ферара" извршиле су масовне паљевине и одмазду у Жупи Никшићкој гдје су убили 76 лица, 40 одвели у интернацију и спалила 680 кућа и више стотина штала. Памти се масакр у Пиви и Дробњаку у мају исте године када су дјелови њемачке СС дивизије "Принц Еуген" потпуно спалили села Мокро, Придворицу, Скок, Пошћење и Годијево и већи дио кућа у селима Слатина, Превиш и Добра Села. У Жупи Пивској на једном мјесту убијено је и масакрирано око 550 људи, жена и дјеце и заклано 30 мушке дјеце и одраслих људи. У самој Жупи Пивској, за вријеме пете офанзиве, када су ова звјерства почињена, побијено је, поклано и спаљено 1.182 особе.

Тих дана у планини Војник, у пећини код мјеста Концила, налазио се збјег мјештана из Мокрог. Ту се одиграла надалеко позната, јединствена драма. Када су се Њемци приближавали пећини расплакала се шестомјесечна дјевојчица Солумија. Пошто није успјела да је умири, а пријетила је опасност да дјечји плач чују Њемци и открију збјег, несрећна мајка је молила присутне да неко од њих задави малу Солумију. Пошто то нико није хтио да уради, мајка је угушила своје чедо.

Најгрознији масовни злочин њемачког окупатора извршен је у Долима код села Миљковац над око 400 људи, жена и дјеце из села Миљковац, Буковица, Дубе и Рудница. Начин убија-

ња недужних становника свједочанство су људске бестијалности без преседана. Младе дјевојке које су непријатељи намјеравали да силују тражиле су спас у самоубиству, као што је несрећна кћерка Крста Аџића прозревши намјеру њемачких злочинаца, отргла се из њихових руку и скочила у пламен запаљене куће.

У андријевичкој операцији у долини Лима (18-26. јул 1944) 7. СС дивизија "Принц Еуген" и 21. СС дивизија "Скендер-бег" претрпјеле су готово потпуни неуспјех и велике губитке у борбама са партизанима. У знак одмазде окупатор се осветио недужном становништву; оставио је за собом незапамћене трагове злочина: згаришта, клање или бацање у ватру беспомоћних људи, жена и дјеце. У селима Горње Ржанице и Велике убијено је преко 400 лица - 28. јула 1944. за само два сата. У овом бестијалном масакру догодило се, 17. августа 1944, и нешто необичајено, зликовачки, а потресно и хумано. Када је једна њемачка моторизована јединица наилазила од Чакора према Андријевици, њемачки војник је својим пушкомитраљезом испалио рафал на недужну мајку која је у наручју носила своју дјевојчицу. Жена је остала на мјесту мртва, а немоћно дијете је миловало по коси мртву мајку. када је видео тужни приказ њемачки официр који се налазио у другом возилу узео је несрећну дјевојчицу и ставио у кабину својих кола. Истог дана ју је одвео до Колашина и тамо предао једној продици на чување. Оставио је и документ да ту породицу не узнемирава њемачка војска. Тако је дочекала слободу.

Навођење података из ове књиге је болно, а има их толико да их не бисмо могли ни за неколико дана испричати. Зато ћемо саопштити још само сумарне податке: у Црној Гори је у току II свјетског рата погинуло или стријељано 40.446 лица, међу њима 852 мајке и 1.217 дјеце. Интернирано је 95.346 лица, остало је 25.144 инвалида, од којих 260 слијепих; ратних сирочади било је

6.000, а број лица која су у рату изгубила храниоца око 65.000. Окупатор је опустошио основна богатства народа: оштећено је или сасвим уништено 23.350 кућа, 53.967 стаја и др. помоћних зграда и 878 државних зграда, од којих 321 школска.

Гојко Вукмановић, и сам логораш, годинама је истраживао и проучавао овај проблем. И поред бројних текстова других аутора и неколико монографија на ову тему, чини ми се да нико као овај аутор није тако детаљно, с рижетким познавањем, и тако суверено проговорио о овоме сегменту Другог свјетског рата.

Држећи се логора у Бару као нуклеуса књиге у цјелини, Вукмановић је дао вјерну слику и приказ и других затвора и логора у Црној Гори: у Боки Которској, Будви, Даниловграду, Колашину, Пљевљима, Никшићу, Цетињу, Подгорици, поменувши и нека мања мјеста (Чево, Брчели) које је то зло обиљежило људским страдањем, патњом, мукама. У ствари, окупатори су формирали затворе у свим мјестима Црне Горе. Свака општина је имала најмање по један затвор. Затвори су прерастали у својеврсне логоре, у које су довођена ухапшена лица са ширег подручја. Тако је и затвор у Брчелима прерастао у логор. У њему су држани затвореници, добрим дијелом као таоци, не само из Црмнице већ и из Паштровића, Спича и осталих мјеста.

Осим историографског осврта и узгредне анализе, аутор је своје хроничарско казивање документовао и илустровао бројним свједочанствима, казивањима, списковима, документима, фотографијама. У свему томе Вукмановић је настојао да се кроз уопштавање, бројке и апстракцију не изгуби или не затрпа конкретно зло, мозаично сачињено од толико стварних и појединачних. Зато Вукмановићево сугестивно казивање доживљавамо као да се све то догађа управо нама и тјера нас да схватимо проблем зла уопште и да се са њим ухватимо у коштац.

Аутор је, наглашавамо, нарочиту пажњу посветио Концентрационом логору у Бару који је егзистирао од септембра 1942. до октобра 1943. у логору је било око 7.000 логораша, од којих 900 жена и неколико стотина дјеце и старих особа. Од једне до пет година старости било је педесетпеторо дјеце. Кроз ову Вукмановићеву хронику проговорила су бројна имена несрећника којима је тај логор био судбина. Многи су у њему нашли смрт, док је другима био само жалосна лука њиховог уклетог страдања. Неки су имали среће да изађу из тога круга пакла (бјекством, амнестијом, или размјеном за италијанске заробљенике) и остану живи. О свему томе аутор је записао бројна сјећања логораша на то мучилиште и судилиште, на неподношљиву глад и мучења, али и на робијашку солидарност и помоћ коју су слали људи добре воље, међу којима се најчешће помињу браћа Марићи из Бара. Ту је и податак да су окупаторске власти у знак одмазде за пораз код Биоча, стријељале 25. јуна 1943. године 180 интернираних припадника НОП-а и других родољуба, који су били заточени у Концентрационом логору у Бару, без суђења - као таоце.

Терор над родољубивим становништвом, који се огледао мање-више у свим поступцима окупатора и његових помагача, нарочито је долазио до изражаја према затвореницима. Чинили су га разни облици психичког и физичког мучења, ужасан смјештај, исхрана; вода за пиће им је давана у ограниченој количини, док је пуштање на чист ваздух било временски ограничено а у неким затворима га није ни било; хигијенски услови су били веома лоши, епидемије су царовале, а здравствена заштита је била никаква.

Велика и масовна зла окупатора омогућавала су и бројне колаборационистичке снаге у Црној Гори. Италијанска политика је имала изразито прагматичку компоненту, с циљем да се формирају снаге које ће у борби

против партизана и њихових присталица одмијенити и замијенити окупатора, држећи се старе римске политике "завади па владај". У томе су имали највећу помоћ у четничком покрету. Италијани су наоружавали четнике на територији под својом окупацијом, помагали их и хранили. Четници су предавали заробљене партизане окупатору или им сами судили, крвнички се обрачунавали са присталицама НОП-а, учествовали у акцијама против партизанских снага и у казним експедицијама које су организовали окупатори. Четничка зла нијесу остајала некажњена од стране НОП-а. И ту је било застрањивања, која се само дијелом обрађују у овој књизи. Зар треба подсјећати да ратови и револуције често кобно преступе у нетрпељивости и нетолеранцији. Зато је суочавање са прошлошћу потребно као неизбежан пут општег опоравка. Однос према прошлости мора бити реалан, критички, без нихилизма и глорификације. Свако криво казивање, увеличавање или прећуткивање штети истини. Сваки народ кад пружа отпор окупатору или неправди, има довољно великих дјела тако да му није потребно вјештачко обликовање историје и увеличавање догађаја (број жртва нпр). Истина обавезује, она васпитава и образује, освјешћује, руши заблуде, служи као мјера и поука. Све је то уважени аутор Гојко Вукмановић имао у виду када је писао ово дјело. Оно је сачињено с пуном научном одговорношћу и поштењем: тачно, брижљиво, темељно, савјесно.

Наука историјска, и не само она, мора бити захвална аутору књиге *Барски лоџор 1942-1943*, јер је отргао од заборава и обрадио једну значајну тему, вријеме ратног страдања нашег народа. Вукмановићева књига може да помогне нашим потомцима да не заборављају прошлост, њен карактер и дубину зла кроз које су пролазили њихови преци.

Ова књига ствара представу не само о времену ратном и италијанском и њемачком окупатору и њиховим сарадницима, не смо о једном логору (како је насловљено) него о *терору*, терору једног суровог и лицемјерног режима који је загорчавао живот на једном ширем простору и угрожавао га, односећи бројне жртве. Ово је књига о агонији и злу до којих доводе идеологије неосјетљиве на уништавање људи и њихових тековина. Књига потврђује да је зло свеприсутно, а његове жртве конкретне, појединачне. Ово је књига о рату и злу које он неминовно собом носи, што је и потврда болесног стања човјечанства. Историјска спознаја показује да многи људи из лошег искуства нијесу ништа научили, јер да јесу: зар би једна генерација улазила у више ратних вртлога? А сваки рат на нашим балканским просторима је жешћи и бестијалнији од претходног. Зато о злочинима и злочинцима не треба ћутати, јер "ко опрашта злочин постаје у њему саучесник" (Волтер) и на неки га начин подстиче. То је не само порука књиге Гојка Вукмановића, него и ауторска опомена, људски аманет.

Бранислав КОВАЧЕВИЋ

Мира Шувар, ВЛАДИМИР ВЕЛЕБИТ СВЈЕДОК ИСТОРИЈЕ,
Загреб 2001.

Испуњава ме изузетним задовољством што сам у прилици да вам, макар укратко - због временског ограничења које је у оваквим приликама неминовно, покушам представити изузетно вриједну књигу - *Владимир Велебит, свједок историје*, при чему ме посебно радује што овом чину присуствују аутор и приређивач госпођа Мира Шувар и писац предговора и уредник, наш давнашњи освједочени пријатељ Стипе Шувар.

Већ сам наслов ове књиге јасно казује о коме и о чему је ријеч у њој. Црногорској јавности, нарочито старијим генерацијама није потребно објашњавати ко је Владимир Велебит. Њима је добро знано да је ријеч о човјеку који је имао изузетно значајну улогу у стварању авнојевске Југославије, нарочито у међународном признању Народноослободилачке борбе и њених тековина, и посебно у утемељењу југословенске дипломатије, која је иза Другог свјетског рата уживала велики углед у свијету. Међутим, млађем нараштају, и то - вјерујем - не само у Црној Гори, личност и дјело Владимира Велебита почели су, током задње деценије XX вијека, да прикривају мутни наноси сумануте националистичке стихије, о којој се уз незапамћене злочине, у крви распала авнојевска Југославија.

Мира Шувар је учинила велико прегнуће, и у њему сасвим успјела, да отргне од пријетећег заборава колико изузетну личност Владимира Велеби-

та толико и идеале којима је он током свог дугог и веома плодносног живота остао одан - све до данас. У раду на овој књизи ауторка је имала срећу да током више година непосредно сарађује са Велебитом, сада већ 95-годишњаком, којег упркос терету година још увијек красе бистрина ума, задивљујуће памћење и неокрњене контемплативне способности. Из те сарадње проистекло је необично дјело, које далеко превазилази очекивања читаоца навиклог на стереотипе, неинвентивне, конфекцијске мемоарско-биографске литературе што се попут гљиве множи у последње вријеме, гдје мање, гдје више, на овим просторима. Ова књига ни по чему не спада у такву категорију, ни по форми а камоли садржином. Заслуга за то припада госпођи Шувар која је овим дјелом исказала изванредне способности и умјећа: инвентивност, познавање социоекономских и политичких збивања у XX и на почетку XXI вијека на јужнословенским просторима, рафиниран смисао за уочавање битног, способност за фино нијансирање, дар за приповиједање, вјештину структурирања текста итд.

Иначе, књига се састоји из два дијела: 1) под насловом - *Једна изузетна биографија* и 2) *Свједок историје*, писана у маниру интервјуа. Разумљиво, у оба дијела централна фигура је Владимир Велебит, али је и његов животни пут и његово непосредно свједочење о

људима и догађајима чврсто укоријењено у вријеме и засновано на чињеницама. Акад буде упитан о нечему у чему није учествовао, онда В. Велебит исказује сјајну аналитичност и способност увјерљивог расуђивања и закључивања, не потцјењујући никога, али не тајећи ничије гријехе ни промашаје. Због тога, и због низа других квалитета, увјерени смо, ово дјело је добродошло свим љубитељима добре књиге, и онима који радо читају о прошлости као и историчарима од струке и науке.

Аутор и приређивач књиге г-ђа Мира Шувар потрудила се да читаоцу представи врло студиозно, с историографском утемељеношћу и литерарном умјешношћу, подробну биографију Владимира Велебита, почевши од његових породичних коријена, у којима је преплетено богато етничко, морално и духовно наслеђе, преко свих животних периода и фаза, од дјетињства, младости до зрелог и зрелијег доба, све до данашњих дана. По ријечима његовог биографа госпође Шувар, али и по промишљању самог Велебита, у његовом животу већу улогу је имала богиња Ате која руководи случајношћу него Ананка богиња нужности - између којих је питање његовог избора било ограничено али не и занемарљиво. Произилази да у Велебитовим поимањима, животу и раду, има доста симболике карактеристичне за јужнословенске просторе: презиме по знаменитој далматинској гори; по оцу Србин док по женској линији има, осим хрватске, и словеначке и аустријске крви, рођен је у Аустро-Угарској, живио у неколико државних југословенских форми, доживио нестанак оне којој је посветио сав свој живот и рад, своје наде и идеале, као и државама у којима је службовао. Данас живи у Хрватској и Швајцарској.

Госпођа Шувар, изузетним стилем и језиком, врло мудро, ненаметљиво и непретенциозно, након казивања о Велебитовом поријеклу, прецима, породици, дјетињству и ђачким данима, студентском животу и упознавању са марксистичком литературом, службо-

вању судског приправника и судије, па адвоката, прича о томе како је њен главни јунак постао политички активиста и илегалца у Загребу, па Титов повјерљиви човјек. Затим, прати његов одлазак у партизани, избор у официра за везу када је то било најсудбоносије за покрет коме је припадао, путошћеве од Босне до Египта и на-траг. Посебно је освјетљена Велебитова мисија у Лондону као Титовог (посебног) изасланика, па "домаће" фазе у његовој дипломатској каријери у Београду од 1945. до 1948. Нарочиту пажњу аутор је покљонио догађајима у вези са Информбироом, сукобу с Русима и цијелим Источним блоком као и разликама које су нашег успјешног дипломату приморали да се остави спољне политике Југославије, а затим прати његов повратак у дипломатију у међународном контексту, видимо га као лобисту у Вашингтону, посланика у Риму, амбасадора у Великој Британији. Истакнут је његов рад у привредној дипломатији и међународним организацијама, све до повлачења у мировину. Тај дио заузима скоро половину књиге и веома је промишљен, фактографски убједљив, аналитичан а једноставно склопљен тако да се чита из душе, уз не мало задовољство и осјећање поноса што има још увијек људи чија величина и етичност, знање и искуство, превазилазе уске националне и државне оквире.

У други дио књиге госпођа Шувар је уврстила своје разговоре с Владимиром Велебитом. Они нас информишу не само о појединостима из његове биографије него и о бројним деликатним питањима југословенске историје, што представља посебну вриједност и њеном ауторско-приређивачком дјелу даје печат аутентичног историјског извора. Ти мемоарски фрагменти по својој непатворености и објективности, утемељености и сигурности свједочења, по својој историографској поузданости представљају понајбоље странице југословенске мемоаристике, мада има извјесних непрецизности и превида.

Госпођа Шувар не само да је била свјесна величине и значаја личности Владимира Велебита и његовог учешћа у преломним збивањима и његовог доприноса југословенској држави и историји него је умјела и да пита свога високог сабесједника, да га не затрпава ефемерностима. Њена питања су концизна, добро осмишљена и инспиративна. Врлина им је у једноставности и међусобној повезаности, па се нема утисак да прекидају текст, него га напротив повезују у природну цјелину. Но, треба истаћи да је и њен саговорник био на висини свога угледа и значаја, с изузетним познавањем процеса, догађаја и личности, познавањем детаља, аналитичношћу која импресионира, прецизношћу закључака и дубином судова, с искреном скромношћу, али и с великим поштовањем према питаоцу и његовој замисли у чијој конкретизацији он пристаје да свједочи, свјестан колика је одговорност бити свједок историје.

Из разговора који је аутор-приређивач водио пуне три године (1998-2001) оцртава се не само животни пут познатог дипломате него се и слаже мозаик историјске истине о дужем временском раздобљу и његовим протагонистима, у догађајима у којима је њен казивач био или учесник или посматрач, или обоје у исто вријеме. Одговори свједока историје, В. Велебита су, углавном, кратки, понекад лаконски, али врло садржајни и поуздани.

За историчаре су врло интересантне Велебитове опсервације, оцјене, судови о личностима које су временом постале историјске, нашим и страним, али и о разним ситуацијама и збивањима. Нарочиту вриједност има његово свједочење о Титу, Черчилу, али и другим значајним протагонистима XX вијека из разних области људског дјелања, културе и умјетности.

У тридесетак сегмената другог дијела књиге стао је цио један вијек, дијела галерија ликова, југословенска и

европска повјесница, на фону и у контексту природно-историјских збивања.

За историографа Велебитови одговори су не само велики путоказ него и ослонац у трагању за историјском истином. Сваки његов одговор је изузетни исјечак цјелине која се указује када се књига дочита, склопи и о њој се поразмисли. Она је велики, сложени одговор једног ријетког и поузданог свједока, који није ни апологета, ни адвокат, ни судија, већ свједок који се не либи да истини гледа право у очи, ма каква она била и ма ко у питању био. Није лако из обиља тако значајних, занимљивих, чак врло провокативних одговора за ову прилику издвојити неке а изоставити друге. Између осталог, ту су догађаји уочи Другог свјетског рата, па четворогодишња ратна епопеја и у њима кључна збивања и процеси, нека још увијек довољно нерасвијетљена и наново оживљена питања и дилеме, као, питање улоге и садржине четничке организације, партизанска "лијева скретања", преговори с Њемцима 1943, улога Јосипа Броза, међународни чинилац у односу на НОП и Југославију.

Посебно занимање изазивају Велебитова виђења о распаду авнојевске Југославије, узроцима и посљедицама њеног слома, улога домаћих и спољних фактора у нестанку земље за чије се интересе толико дуго борио.

И поред општег распада и слома, када је и тако значајан актер историје принуђен да се наново, у себи, сазиђује - уважени сабесједник Владимир Велебит остао је оно што му говоре и презиме и име - морална планина и хуманиста за кога су мир, правда и срећа досежни и остварљиви.

Аутору госпођи Мири Шувар треба одати и признање и поштовање на великом и мудрог прегнућу.

На крају, напомена: књига је изашла 2001. године у Загребу, у издању д.о.о. Разлог. Вјерујемо да ће она наћи пут до ширег круга читалаца у Црној Гори.

Бранислав КОВАЧЕВИЋ

Др Душан Мартиновић: ЊЕГОШЕВИ ЈУБИЛЕЈИ И
ЊЕГОШЕВИ СПОМЕНИЦИ.- Цетиње: Маузолеј "Петар II
Петровић - Његош", 2002.

Име др Душана Мартиновића чврсто је утемељено у савременој црногорској историји културе. Овај неуморни истраживач створио је дјела којима би се могла подичити и добро организована институција.

Његов научноистраживачки и стручни опус веома је разноврстан: географија, туризмологија, историја културе, историја просвјете и образовања, историја библиотеке, библиографија, информатика...

Тешко је рећи у којој је од тих области достигао већи домет, јер нема ниједне од њих у којој није написао дјела што се у озбиљном вредновању могу заобихи. Уз ризик да нећу направити најбољи избор, нешто ћу ипак издвојити.

Немјерљив је допринос др Мартиновића на пројекту *Црногорска библиографија 1493-1994*, чији је покретач, носилац и уредник. Двадесет пет књига енциклопедијске форме, у којима је описано све оно што је објављено у Црној Гори, дијелом о њој писано код нас и у свијету и што су писали црногорски аутори, као и све што је за одговарајући период о њој објављено у Русији, Чехословачкој, Италији, Француској и Њемачкој, изашло је у његовој организацији, припреми па и непосредном раду. Неко је, мислећи на ове публикације, рекао да је Црна Гора библиографски најистраженија земља на свијету. Уз то, Мартиновић је прире-

ђивач репринт издања Црнојевића штампарије, чиме је допринио да се ионако, и у свијету и код нас, мали број ових примјерака изузетне љепоте трајно сачува. Поред тога, објавио је књигу *Црна Гора у Губенберговој галаксији*. Све је то помогло да се достојанствено обиљежи петстољеће прве штампане ћириличке књиге на словенском југу.

Велики је број публикација које је он приредио за објављивање, међу којима треба издвојити едицију *Посебна издања ЦНБ* и неколико наслова старе црногорске периодике, и овога пута у функцији заштите ријетких а угрожених годишта.

Преко двије деценије био је главни и одговорни уредник "Библиографског вјесника", гласила Друштва библиотекара и Централне библиотеке Црне Горе.

Да је др Мартиновић радио само на овим пословима, оправдао би свој ангажман у Централној библиотеци.

За историју црногорске културе од изузетног су значаја и његови *Поршрети* - седам обимних књига у којима је био-библиографски обрадио преко сто личности - истакнутих Црногораца и извањаца који су живјели у Црној Гори и, бавећи се њом, оставили траг у различитим дјелатностима и науци, просвјети, култури, књижевности, медицини, војним пословима...

Личности обрађене у тим публикацијама нијесу само вредноване, уз уобичајене биографске податке, него су, захваљујући огромном истраживачком стрпљењу и научноистраживачком њихови објављени радови.

Ова галерија темељито презентованих прегалаца добро ће послужити истраживачима као сигуран извор података, посебно при раду на Енциклопедији Црне Горе. У средствима информисања и научноистраживачком раду *Портрејџи* се поодавно користе.

Мислећи на овај дио рада др Мартиновића, један од познавалаца његовог дјела примјећује да је он био-блиографију дигао на завидан ниво.

Није прилика да се, поводом књиге о којој ће бити ријечи и у овом прилогу, подробније и свеобухватније анализира дјело др Мартиновића, јер би то захтијевало студију, односно рад сличан неком из његових *Портрејџа*. Међутим, набројаћемо само понешто из области којима се бавио: *Цетиње - постојанак, функција и туристичке могућности*, *Туза феникса - мирнодобско деградација Цетиња*, *Цетиње - споменици архитектуре* (са Урошем Мартиновићем), *Просвјета 1889-1901. Библиографија*, *Црна Гора у Гушениберговој галаксији*, *Луча шамом обузета. Библиолошки сеје*, *Цетињска читалионица*, сматрајући да и овај избор из преко четрдесет његових објављених књига нешто казује. Казује нешто и то да је 1995. године ушао у енциклопедијску едицију која обухвата пет хиљада најзначајнијих личности у свијету и у још двије енциклопедије које обухватају личности које су обиљежиле двадести вијек (Москва и Кембриџ).

Књига која је недавно изашла - *Његошеви јубилеји и Његошеви споменици* не представља изненађење, јер, навикли смо да често у рукама имамо плодове његовог рада. Изненађујуће је што је посвећена Његошу. О Прометеју наше поезије писано је, вјероватно, више него и о једној југословенском ствараоцу и чинило се да готово и не-

ма шта да се дода ономе што је већ речено. Међутим, прегнућем др Мартиновића имамо пред собом још једно дјело о пјеснику међу владарима које ће представљати велику радост и обичном, радозналном читаоцу јер садржи занимљиве, лијепо казане текстове, и прецизном истраживачу јер се на једном мјесту може наћи све што је о Његошу публиковано поводом његових не пречести али дијелом вличанствених јубилеја и о споменицима и спомен обиљежјима њему у част подигнутим.

Добро нам је позната истраживачка упорност и систематичност у раду др Мартиновића, па и у ситуацијама које му увијек нијесу ишле наруку, али не можемо без дивљења говорити о огромном труду уложеном да се истражи обимна грађа у периодици и монографским публикацијама до недавно шире наше домовине, па и иностране литературе, за период од сто година, тј. од прве прославе Његошу у част приређене (1901) до оне организоване почетком овог вијека (2001).

Др Мартиновић је утврдио да је у том периоду, у нашој земљи и иностранству, било десет прослава: четири (4) поводом годишњице рођења (1913. и 1993), а у Загребу и Прагу 1914; четири (4) поводом годишњице смрти (1901, 1951, једна те године у Аргентини) и 2001; једна (1) поводом враћања Његошевих земних остатака из Цетињског манастира у обновљену капелу на Ловћену (1925) и једна (1) поводом 100-годишњице првог издања *Горског вијенца* (1947).

Годишњице одржане 1913, 1925, 1947. и 1951. имале су карактер црногорских и југословенских јубилеја, чак и свесловенских. У њима су као организатори и говорници учествовали актуелни владари: црногорски краљ Никола (1913), који је пратио читав ток прославе и држао конце целокупне њене организације у својим рукама, краљ Југославије Александар Карађорђевић (1925), чијим је залагањем

обновљена Капела на Ловћену, урушена од аустроугарске војске током Првог свјетског рата, и Блажо Јовановић, председник НР Црне Горе (1947).

Свечаност организована на Цетињу 1913. имала је општејугословенски и свесловенски значај. Од раног јутра 3. новембра праћена је топовском канонадом, звонима Цетињског манастира, мјесних цркава и акордима Војне музике, затим полагањем вијенца на Његошев гроб на Ловћену, свечаном академијом у Владином дому, позоришном представом у Зетском дому, академијама приређеним у црногорским градовима...

На свечаности су говорили Косто Лучић, митрополит Митрофан Бан, Лазо Томановић, чији говор има карактер студије о Његошу, Сафединбег Махмутбеговић, па и једна жена - Стана Чукић.

Тај догађај запажено је обиљежен и у Загребу. Српско академско друштво "Његош" одржало је марта 1914. академију на којој су о Његошу говорили универзитетски професори, културни и јавни радници: познати његошолог др Павле Поповић, професор Београдског универзитета Ђуро Шурман, Фран Илешич и др Николај Велимировић, а на концерту, организованом у склопу прославе, учествовали су познати музичари, Хрватско академско друштво "Младост", Словеначко пјевачко друштво "Славец" и Српско академско друштво "Балкан".

Да је овај јубилеј схваћен као свесловенска свечаност потврђује чињеница што је и у Прагу 23. и 24. априла 1914. величанствено обиљежена стогодишњица Његошевог рођења. Тамо су, у организацији Одбора на чијем је челу био познати чешки књижевник и публициста, освједочени пријатељ Црне Горе и краља Николе, Јозеф Холечек, потпредседник проф. Прашког универзитета др Рудолф Једличка, а чланови Франтишек Ховорка и Вратислав Черни. Јубилеју су присуствовале црногорска и српска делегација.

Организована је свечана академија на којој су о Његошу као књижевнику, филозофу и државнику говорили познати научници и књижевни критичари: др Јон Мохол, др Јован Скерлић, др Јанић. На крају је одржан велики банкет на којему је присуствовало 300 званица и свечани концерт за преко 2000 присутних, на којему су учествовали познати чешки умјетници: музичари и оперски пјевачи. Једна књижара из Прага приредила је изложбу књига о Његошу (из збирке Вратислава Черного).

Та прослава, по ријечима аутора књиге, била је "истовремено изванредна манифестација словенске узајамности".

Треба подсетити на то да је Одбору за прославу Његошеве 100-годишњице стигло много телеграма из јужнословенских земаља: Словеније, Хрватске, Србије, Босне и Херцеговине, Македоније; од јужнословенских друштава, установа и појединаца (Матице словенске, Српског академског друштва из Загреба, Алексе Шантића, Светозара Ђоровића, Андра Николића, као и црногорских градова и грађана).

Цио ток прославе добио је запажено мјесто у средствима информисања у Црној Гори, другим јужнословенским земљама и Чешкој, што је др Мартиновићу помогло да проучи и сакупи значајну грађу о њој.

У току Првог свјетског рата аустроугарска војска је дјелимично срушила Капелу на Ловћену, хотећи да ту буде споменик Франу Јосифу, а Његошеви посмртни остаци су пренесени у Цетињски манастир.

Бригом краља Југославије Александра Карађорђевића, а по пројекту руског архитекте Николаја Красова, 1925. Капела је изнова обновљена. У септембру те године Његошеви посмртни остаци су враћени у њу. И тај догађај је свечано и достојанствено обиљежен у Цетињу, Црној Гори па и цијелој Југославији.

Цетиње је и овом приликом било лијепо декорисано, организоване су бројне манифестације: дефиле Црно-

горске војске, у Дворској башти организован је ручак за 1000 званица, примљене бројне делегације. Свечаности су, поред великог броја представника црногорског народа, присуствовали краљ и краљица, угледници државног врха и друштвеног живота, академија наука, универзитета, свих конфесија, инострани гости...

На Цетињу и Ловћену говориле су истакнуте личности: краљ Александар, председник општине Цетиње Томо Милошевић, митрополит Гаврило Дожић, епископ охридски др Николај Велимировић, министар вјера М. Трифуновић, књижевник Марко Цар.

Тај догађај имао је, каже аутор, "... карактер општенородне, државне и црквене свечаности, на којој је на величанствен начин изражено осјећање пијетета и признања највећем сину Црне Горе".

Јубилеји организовани после Другог свјетског рата, 1947. поводом 100 година од објављивања *Горског вијенца* и 1951. поводом 100 година од Његошеве смрти, свеобухватношћу, бројем организованих манифестација и учесника у њима, обнављањем Биљарде и Његошеве родне куће, подизањем Љетње позорнице са 800 сједишта под Орловим кршем, обиљежавањем зграда у којима је Његош боравио..., превазилазе све што је до тада учињено на припремању и прослављању Његошевих годишњица.

Тих година као да је цијела Југославија била на ногама. После четворогодишњег рата, ослобођени наши народи имали су повод да одају почит и изразе захвалност највећем сину Јужних Словена, чија је мисао била посвећена њиховом уједињењу, слози, снази... Чинило се тада да Његош више не би имао разлога да каже: "Јадни мој народе! Расијао се по најму у туђина, служиш Туку и Манџуку...", нити: "Сироти Славјани, шта би Европа без робова да јој није њих?"

На ногама је била и сва Црна Гора, Цетиње посебно. Са таквом озбиљно-

шћу и полетом је прихваћена идеја о прослави тих Његошевих годишњица да је на Цетињу основана бригада "Његош" која је, уз акције грађана, радила на изградњи Љетне позорнице, да би се на њој изводила Његошева дјела, реновирању Биљарде...

Тешко је набројити манифестације које су у Југославији организоване Његошу у част, све непосредне учеснике у њима и оне који су на посредан начин утицали на свечани карактер јубилеја. Др Мартиновић је у томе успио у потпуности.

Велики број истакнутих књижевника, научника, ликовних и музичких умјетника, политичара, на свој су начин говорили о Његошу, најчешће у оквиру свечаних академија, на којима су учествовали најпознатији југословенски хорови, музичари, пјевачи, казивали су поздравне ријечи и бесједе од којих би већина "безмало могла ући у одговарајуће антологијске изборе као ауторски успјели говори". Да поменемо неке од њих: Иво Андрић, Вељко Петровић, Радован Зоговић, Блаже Конески, Отон Жупанчић, Исак Самоковлија, академик Синиша Станковић, др Петар Колендић, Васо Чубриловић, Блажо Јовановић, Никола Ковачевић - Стари...

Организоване су репрезентативне изложбе књига и дјела ликовних умјетника која су инспирисана Његошевим ликом. Одбору за прославу стигли су бројни поздравни телеграми: од академија наука, удружења књижевника (Совјетског Савеза, Бугарске, Албаније), музичких и ликовних умјетника, новинара, појединаца (Уроша Предића, Јосипа Славенског, Вање Радауша, Александра Белића, маршала Тита, Ивана Рибара...).

Сумирајући све што је тих година учињено, др Мартиновић каже да су поменути јубилеји обиљежени "... достојанствено и величанствено на читавом југословенском простору. По садржају и карактеру имали су југословенски значај".

У средствима информисања ове свечаности су репрезентативно заступљене широм Југославије: дат им је велики публицитет, у неколико југословенских република посвећени су им посебни бројеви: у Црној Гори двоброј "Стварања" за јул и август 1951, готово читав број листа "Побједа" од 5. децембра 1951, затим "Нови свет", "Наша књижевност"...

И у далекој Аргентини Југословенско соколарско друштво у октобру 1951. свечано је обиљежио 100-годишњицу Његошеве смрти, истичући да су срећни што у својој другој отаџбини могу обиљежити свој национални и вјерски култ. Организован је лијеп културно-умјетнички програм у оквиру којег су биле сцене из *Горског вијенца*. Штампана је споменица у којој су сабрани одржани говори, програм прославе и имена давалаца новчаних прилога намијењених организацији прославе.

Послије 1951. године организована су још два јубилеја посвећена Његошу, упадљиво скромнија од претходних: први 1993, у организацији ЦАНУ и САНУ, поводом 180 година од Његошевог рођења, у склопу којег је било неколико манифестација, чији је носилац увелико била Централна библиотека РЦГ: промовисање књиге *Библиографија југословенских издања Његошевих дјела* и Његошеве pjesме, коју неки сматрају круном Његошевог стваралаштва *Ноћ скуљља вијека* на српскохрватском и у преводу на осам страних језика, са илустрацијама академског сликара Оље Ивањицки, изложбом књига у Биљарди: *Петар II Петровић Његош - дјело и лик*, у организацији Народног музеја и Централне библиотеке Црне Горе, као и изложба слика *За Његоша* - "инспиративни ликовни лирски пасажи ка Његошу и његовим духовним ведринама", која је садржала 17 слика Оље Ивањицки, такође у организацији Централне библиотеке. На овим манифестацијама говорили су Чedomир Драшковић, директор ЦНБ,

др Василије Калезић, др Слободан Калезић, Мирко Мркић, издавач књиге *Ноћ скуљља вијека* и Љиљана Зековић, историчар умјетности.

Још један јубилеј посвећен Његошу организован је 2001. године поводом 150 година од Његошеве смрти, у склопу интердисциплинарног међународног научног скупа *Династија Петровић-Његош*, коју су организовали ЦАНУ и Универзитет Црне Горе.

За тај скуп било је пријављено преко 126 саопштења која ће изаћи у тротомној публикацији ЦАНУ. И овај јубилеј је обиљежен низом пратећих манифестација: издавањем Његошевих цјелокупних дјела, позоришним представама *Горског вијенца*, изложбом Његошевих дјела, изложбом умјетничких слика инспирисаних Његошевим ликом. На тим манифестацијама говорили су др Предраг Ивановић, министар образовања и академик Ново Вуковић, чија бесједа представља његову лабудову pjesму, последње његово јавно наступање. Говорио је "веома надахнуто, до ораторске перфекције цицелирану бесједу".

Ваља рећи да је др Мартиновић у књигу унио фотографије и основне податке о већини бесједника на Његошевим свечаностима, чије би бесједе, да поновимо ријечи писца књиге, "... безмало могле ући у антологијске изборе као ораторски успјели говори".

У другом дијелу књиге др Мартиновић је обухватио све споменике и спомен обиљежја посвећена Његошу: спомен-плоче постављене на кућама на Црногорском приморју у којима се Његош школовао или у њима боравио у вријеме кратких одмора или пропутавања (девет), затим споменике подигнуте њему у част (седам), спомен бисте (шест), скулптуре Његошеве главе (дванаест) и медаље - споменице са Његошевим ликом (шест).

Аутор је уложио велики труд да пронађе релевантну документацију која је претходила подизању споменика и спомен обиљежја, конкурсни ма-

теријал, документа о току радова на њима, одјеке у јавности... Чак је унио три значајне пјесме Његошеве настале у кућама у којима је боравио: *Ноћ скупља вијека* (Пераст), *Србин Србима на часици захваљује* (Доброта - Котор) и *Љеиње кућање на Перчању*.

Из прикупљеног и репрезентованог материјала јасно је да су мисаона снага Његошева и изузетна љепота његова плијениле не само књижевнике, књижевне критичаре, филозофе, него и велики број ликовних умјетника (сликара, вајара) од времена када је сјео на владичански трон св. Петра Цетињског (А. Магунов, 1833 - Петроград; Толмиц, 1837 - Трст; Биазолето, 1841 - Трст; Бес 1847; литограф Анастас Јовановић, 1851 - Беч). То интересовање није престајало послје Његошевог физичког нестанка па траје и данас, тако да би се могла направити импозантна збирка Његошевих портрета, биста, споменика... (А. Боцарић, П. Почек, Ј. Зоњић, П. Лубарда, Оља Ивањицки; И.

Мештровић, Р. Стијовић, Д. Ђуровић, П. Пејовић (2001).

На велику радост читалаца добили смо нови сегмент о Његошу, дат систематизовано, прегледно и сликовито, не само ријечју него и ликовним прилозима. Наиме, сви споменици, спомен-плоче, палате на које су постављене и друга спомен-обилежја снимљени су и дате њихове димензије, уз основне податке о ауторима...

Но, можда је најбоље да наведемо ријечи самог аутора: "Аутору се, пак, чини да је посебан допринос ове књиге у релевантној грађи о Његошевим спомен обилежјима: о спомен-плочама, спомен бистама и споменицама, о којима је релативно мало писано и мало познато у историографији, ликовној критици и ликовној умјетности".

А нама се чини да је цијела књига велики допринос укупном сагледавању Његошевог живота и одјека које је својим стваралаштвом и ликом изазвао код нашег народа па и у свијету.

Драгица ВОЈИНОВИЋ

Милија Станишић, СТРАТЕГИЈСКЕ ВЕРТИКАЛЕ НОР-а ЈУГОСЛАВИЈЕ 1941-1945, ИСИ, Београд 1999.

Пред нама је особно историографско дјело историчара и војног писца М. Станишића. Аутор је себи поставио циљ "да се употпуни сазнање и слика о НОР-у и објективно сагледају његово мјесто, улога, карактер и начин вођења" (Предговор). Овако постављен циљ изискивао је широк тематски захват а то је видно из садржаја књиге, сачињене од пет поглавља: 1. *Узроци, околности и главни чиниоци побједе НОР-а*; 2. *Савезнички НОП-а и Сојветског Савеза*; 3. *Извори моћи и односи руководеће снаге устаника*; 4. *Стварање војске - историјски подвиг*; 5. *Ослободилачки или грађански рат*.

Књига се окончава језгровитим, јасним и прецизним Закључком, преведеним на енглески језик. Регистар имена обухвата 1162 личности.

Велики дио текста ове књиге посвећен је карактеру рата, који, познато је, садржи и исказује његову друштвену и војну суштину. Размишљања, закључци и ставови аутора о томе су нарочито актуелни јер се данас укрштају копља историчара управо на том питању. У последње вријеме све су присутнија и агресивнија гледишта која поричу ослободилачки и антифашистички карактер НОР-а, настојећи да се стручној и широкој јавности наметне став да је то био грађански рат. Тиме се хоће да се рехабилитују домаће снаге које су поражене заједно са окупатором.

Позивајући се на историјско искуство Европе да у окупираним земљама није било грађанских ратова, Станишић је анализом стварности поробљене Југославије 1941. године показао да су се у њој тада битно измјенили друштвени односи. Говорећи о томе казује: "Став према окупатору је основни друштвени однос. Све друштвене групе (и појединци) морају се одредити према окупатору: на једној страни су они који помажу окупатору (квислинзи и колаборационисти) и на другој страни они који су вољни да му на разне начине пружају отпор" (стр. 246).

Аутор о истом питању наставља: "Ако грађански рат под окупацијом посматрамо на теоријско-апстрактном плану, тада би до таквог рата могло доћи једино уз постојање два предуслова: да су обје сукобљене домаће снаге вољне да воде такав рат; и друго, да ниједна од њих не води оружану борбу против окупатора" (стр. 248). Познато је, руководство НОП-а са отпочињањем оружане борбе прокламовало је да је главни циљ НОР-а борба против окупатора до његовог коначног слома и ослобођења земље. Борба је покренута на платформи окупљања свих родољубивих и прогресивних снага. Међутим, последице пораза главнине партизанских снага у западној Србији и Шумадији, и њиховог повлачења у Санџак, вођство НОП-а се крајем 1941. го-

дине краће вријеме поколебало у спровођењу стратегијске линије, па је борбу против четничке колаборације почело да води са позиција класног радикализма (курс "љевичарења"). Увидјевши да таква политика наноси голему штету цијелом покрету, ЦК КПЈ је крајем марта 1942. године донио одлуку да се курс класног радикализма одстрани. У априлском броју "Пролетера" Тито је ту одлуку овако објаснио: "Али ми тај грађански рат нећемо. Ми хоћемо борбу против окупатора, ми хоћемо његово протјеривање из наше поробљене земље, ми хоћемо његово уништење" (276). То је био став и одговор да НОП не прихвата и да неће прихватити вођење грађанског рата.

У прилог својој тези да НОР није био грађански рат, аутор наводи и ставове влада западних Савезника према унутрашњим збивањима у Југославији. Располажући поузданим подацима, са више страна, да четници сарађују са окупатором и да је НОП главна снага која се бори против Италијана, Њемаца и Бугара - Лондон и Вашингтон су постепено почели да мијењају став према њему. Рузвелт, Стаљин и Черчил донијели су одлуку на Техеранској конференцији (28. XI - 1. XII 1943) да признају НОВЈ за савезничку армију. У вези са тим аутор са правом закључује: "Извјесно је, ако би се у Југославији водио грађански рат западни Савезници би учинили све што је у њиховој моћи да подрже четнички покрет у борби за уништење партизанских снага" (254).

Аутор, као и већина научних радника који су се бавили проблематиком НОР-а, стоји чврсто на становишту да је то био ослободилачки антифашистички рат са елементима грађанског рата.

Аутор је на више мјеста у књизи казивао о контроверзном четничком покрету Драгољуба Михаиловића, о његовој улози, стратегији и тактици на бурној југословенској ратној сцени. Михаиловић, као творац четничке ор-

ганизације, определио се за "стратегију чекања", коју је здушно подржавала југословенска избјегличка влада. То је, у суштини, била пасивна и дефанзивна стратегија: према окупатору је изражавала лојалност, а борбу против њега не водити све до момента док Савезници на свјетским фронтовима скрше фашистичке армије. Главни стратегијски циљ је био да се до тада очувају четничке снаге, које би у очекиваном моменту преузеле власт и предале је краљу и избјегличкој влади. Таква стратегија објективно је утирала пут сарадњи са окупатором и била је главно исходиште пораза четничког покрета. А кад је Дража почетком јесени 1941. године одбио Титов предлог о стварању заједничке војне команде за оба покрета, и кад је почетком новембра прогласио партизане за непријатеља број један - кидишући да их уништи - до сарадње са окупатором, по Станишићевом мишљењу, неизбежно је морало доћи. Јер, четничке снаге нијесу могле саме да униште партизанске, без помоћи окупатора и квислинга, а на другој страни окупатору је била потребна сарадња са четницима ради обезбјеђења стабилности окупационог система и због успешније борбе за уништење партизана. Обједињавао их је заједнички интерес. Стога је отпочела све интензивнија отворена или прикривена сарадња четника са окупатором и квислинзима. Отворена сарадња, пак, претворила је четничку војску у помоћну снагу окупатора за уништавање партизанског покрета. Са правом је аутор констатовао: "Метастаза колаборације разорила је биће четничког покрета, дисквалификујући га у земљи и у антифашистичком свијету" (288).

Кроз цијелу књигу је обрађивана улога и начин дјеловања КПЈ као руководеће снаге Народноослободилачке борбе. Она је била једина политичка снага у поробљеној земљи која је располагала вољом и спремношћу да поведе народ у оружану борбу против

окупатора и квислинга. Била је једина снага у раскомаданој земљи која је могла објединити борбу свих југословенских народа, и која је нудила обнову Југославије на принципу равноправности свих њених народа. КПЈ, на челу са Ј. Б. Титом, имала је довољно стваралачког духа да изгради концепцију и доктрину општеномодног рата у поробљеној земљи. Имала је снаге и умијећа да створи масован и чврсто организован народноослободилачки покрет, који је имао задатак "да прикупи, мобилише и уједини за борбу све расположиве снаге народа, да развије и учврсти најшире облике учешћа маса у борби против окупатора" (46). Стварање бројне ослободилачке војске у скоро немогућим условима, са изразито офанзивном стратегијом, било је, сматра аутор, равно историјском подвигу. У НОР-у је погинуло 305.000 а рањено 425.000 бораца и старјешина. Комунисти су били у првим редовима борбе и нијесу жалили своје животе: У НОР-у је погинуло око 50.000 чланова КПЈ а само у војним јединицама око 70.000 чланова СКОЈ-а (62). Високо призна-

ње југословенским комунистима одао је велики државник Черчил, познати антикомуниста, кад је у британском парламенту 22. фебруара 1944. изјавио: "Комунистима припада част што су ударили темеље народном отпору".

Књига М. Станишића је веома успјело синтетичко дјело о НОР-у. Базира се на прворазредној документацији домаћег и страног поријекла (њемачког, италијанског, енглеског, партизанског, четничког и усташког). Написана је примјеном интердисциплинарног метода и обилује успјелим анализама и цјеловитим закључцима. Ова студија обогаћује историографију НОР-а. Књига инспирише и подстиче на размишљање научне раднике који се баве овом проблематиком, а може да буде од користи и онима који у многу чему преиспитују своје раније ставове и желе да их усагласе са садашњим критеријумима и политиком. Књига је и мајдан знања и поузданих података за ширу читалачку јавност. Свима њима препоручујем ову књигу. Штета је да није одштампана у већем тиражу.

Душан ЖИВКОВИЋ

Др Милица Костић: ИНСТИТУТ ЗА ДРУШТВЕНО-
ЕКОНОМСКА ИСТРАЖИВАЊА - ИДЕИ 1965-2000;
Универзитет Црне Горе - Економски факултет -
Подгорица 2001.

Крајем 2000. године свечано је обиљежен јубилеј Економског факултета у Подгорици - четири деценије постојања и успјешног рада. Програмом обиљежавања овог јубилеја било је предвиђено да се уради и публикује посебна монографија о Институту за друштвено-економска истраживања, научно-истраживачкој јединици овог Факултета, основаној крајем 1964. године, а практично угашеној прославом овог јубилеја, након 35 година изузетно плодног и успјешног рада у области економских и других друштвених наука. Међутим, међу публикацијама штампаним за јубилеј није се нашла и монографија о Институту, већ је у веома скромним размјерама и спорадично, у публикацијама за ову прилику, помињан рад Института и његових сарадника, углавном као сегмента укупне активности Факултета. Не мирећи се са таквим опредјељењем управе Факултета, др Милица Костић, научни савјетник Института, као један од научних радника који је читав период постојања Института предано радио на изради бројних и разноврсних научних и стручних радова, прихватила се обимног и одговорног задатка да сама уради *монографију* о раду Института, убијеђена да на тај начин извршава своју моралну обавезу, остављајући

нам трајан докуменат о овој, на жалост, сада бившој, научно-истраживачкој установи.

Економски факултет у Титограду основан је 1960. године као прва високообразовна јединица у Црној Гори у оквиру Београдског универзитета. Након четири године рада Факултета, током 1965. године почео је са радом као научна установа у оквиру Факултета *Института за друштвено-економска истраживања*. Током 35-годишњег рада и развоја Институт је стасао у јединствену, незаобилазну и препознатљиву истраживачко-развојну и научну установу која је у значајној мјери допринијела рјешавању бројних проблема текућег и будућег развоја Црне Горе.

Урађена монографија Институт за друштвено-економска истраживања - ИДЕИ (на српском и енглеском језику) састоји се из неколико јасно издвојених цјелина. У најкраћем року, према редосљеду излагања, дајемо њихов кратак приказ:

- У "Предговору", аутор је сажето и сликовито приказао развојни пут Института, од оснивања па до његовог гашења.

- Дио који се односи на Економски факултет садржи, у најкраћим цртама, развојни пут овог Факултета у периоду од 40 година, тако да читаоци који ни-

јесу имали увид у публикације објављене поводом јубилеја добију основне информације о овој високошколској установи, о оснивању, организацији, наставним плановима и програмима, органима управљања и о најзначајнијим показатељима развоја.

- У наредним дјеловима *монографије* аутор је усредсређен на детаљан приказ основних података о Институту. Оснивање и програмска оријентација Института приказани су у краћим цртама, а затим је описан начин обезбјеђивања и формирање кадровског потенцијала Института. На крају овог дијела дат је преглед органа управљања Института и списак свих научних радника који су у времену његовог трајања били у радном односу.

- Посебан дио *монографије* чине био-библиографије научних радника који су радили у Институту, а које су преузете из публикације поводом јубилеја: *Четири деценије Економског факултета - Наставници, научници, сарадници, студенти*, Подгорица 2000. год.

- Посебан, по нашој оцјени и највреднији дио *монографије*, представља приказ научно-истраживачке дјелатности Института, која је била заступљена у првом реду у области економских и других друштвених наука (социологија, филозофија, демографија, право), а често је залазила и у друге области организовањем, уз помоћ бројних проблема. На крају овога дијела дат је преглед свих тема и пројеката рађених у Институту, финансираних од стране ресорних органа за науку Црне Горе, ресорних органа за науку СФР Југославије, као и оних који су финансирани од стране разних наручилаца. Из овог прегледа се види да је Институт у периоду свог постојања обрадио 81 пројекат - тему чије финансирање је било преко ресорних органа за науку Црне Горе, 25 пројеката - тема финансираних од органа за науку СФРЈ, као и преко 400 пројеката - тема финансираних од стране разних наручилаца (републичких органа, друштва-

но-политичких заједница, предузећа и др). По избору аутора, извршен је селективни избор, од 86 наслова, најзначајнијих пројеката - тема (књига, монографија, прединвестиционих студија, инвестиционих и развојних пројеката и др).

- На крају *монографије* у дијелу "Документација" дат је преглед и фотокопије основних докумената о оснивању и раду Института, а затим резимеи на српском, енглеском и руском језику.

Овако урађена монографија *Института за друштвено-економска истраживања - ИДЕИ*, по нашој оцјени, представља трајан и вриједан документ о настанку и раду једне изузетне установе у нашим условима, настале и опстале захваљујући великим напорима запослених, посебно њених челника, која је током релативно дугог и плодног периода нашег друштвено-економског развоја, одиграла значајну улогу и дала видан допринос укупном развоју нашег друштва. Сматрамо да ће за сваког добронајерног читаоца бити довољно да прегледа приложени списак пројеката - тема обрађених у Институту и увјери се о плодном и сврсисходном ангажовању сарадника Института на стручно-научној обради бројних актуелних проблема и задатака. Објављене књиге, чланци и други прилози научних радника Института, што се види из приказаних био-библиографија, представљају вриједне радове из економских и других друштвених наука. То говори о преданом раду бивших радника Института који су уз рад на бројним пројектима интензивно радили и на свом личном усавршавању и стицању академских титула и научних звања. Такав однос сарадника Института према раду допринио је афирмацији Института, Економског факултета и економске науке у Црној Гори. Институт за друштвено-економска истраживања у једном периоду био је научна установа у Црној Гори са процјенуално највећим учешћем сарадника

са највишим научним звањима. Такав Институт био је изузетно цијењен и уважаван од свих струковних и научних организација у нашој земљи и иностранству, што потврђује и чињеница да је једини из Црне Горе био чланица Конзорцијума економских института СФРЈ и Конзорцијума института друштвених наука СФРЈ.

На крају, уз захвалност колегиници др Милице Костић за несебично ангажовање и уложени труд да ову монографију уради и припреми за публиковање, упркос видном отпору оних од којих се то могло најмање очекивати и у којима ће њено повјављивање иза-

звати одијум, или можда осјећај кривице за непримјерен однос према једној афирмисаној установи која им је увијек била на услузи и подршци, користим прилику да монографију о, нажалост, бившем Институту за друштвено-економска истраживања, топло препоручим, посебно млађим научним и стручним кадровима, са жељом да им послужи као инспирација за плодан и сврсисходан стваралачки рад. Објављена монографија ће имати и посебну вриједност као трајан документ за изучавање научне, привредне и културне прошлости Црне Горе и Југославије.

Вељко МАРТИНОВИЋ

Никола Лопичић, САБРАНА ДЈЕЛА, Стручна књига,
Београд 2002.

Ништа не пропада коначно, нити нестаје заувјек. Доказа за то је и чињеница да се незаслужено заобилази књижевник Никола Лопичић скоро шездесет година после смрти овако маестрално враћа својим читаоцима и то не са једном, ни са двије књиге, већ сабраним дјелима, која је требало давно да добије.

Лопичић је рођен 1909. године, а уморен у усташком логору уочи ослобођења, 1945. године. Рано је почео да се бави књижевним радом, пјесме и приче писао је још као ученик цетињске гимназије. Писао је есеје и осврте на књиге, драме и један одличан роман.

Књижевне радове објављивао је широм Југославије, писао је за листове и часописе: "Младост", "Венац", "Гајрет", "Књижевни север", "Српско Косово", "Нови човек", "Мисао", "Млада Босна", "Млада Зета", "Преглед", "Записи", "Југословенски дневник", "Српски књижевни гласник"...

За петнаестак година књижевног рада Никола Лопичић је написао стотинак пјесама, седамдесет приповједка, двадесетак есеја и осврта, двије драме и један роман.

Био је човјек неvjероватне радне енергије, несвакидашње стваралачке концентрације. У сличним, нељудским условима логора написао је лијеп љубавни роман.

"Као да га сада видим, сједи на рестели, огрнут ћебетом, у хаосној, буч-

ној бараци, и посукан за својим мислима, пише свакога дана у јутарњим часовима" - записао је Лопичићев друг из дјетињства и сапатник из логора Јанко Ђонових.

Село је универзални мотив Николе Лопичића. У чланку *Пошребa сиварања сеоске књижевности* Лопичић се залаже за друкчији, објективнији приступ сељаку у књижевном дјелу ("Правда", 11. 5. 1935. године, Београд) и каже:

"Данашњи писац не прилази сељаку. Сељак за њега остаје туђин који гамиже по равници, или затворен у планини спава у тору са овцама. Он не може да разуме његов сложени унутрашњи живот."

Анализирајући начин на који је третиран црногорски сељак у књижевности прије њега (чланак *Црногорски сељак у књижевности*, "Правда", 18. 4. 1934, Београд) Лопичић истиче да је "Ловћенска котлина покривена толико у књижевности националном епском одором, да се она за многе још увијек шарени пуна златних тока и старих ханџара. Још увек она је ведро идила, где се под старим храстом врти пециво, и прича о Турчину"...

И даље: "У *Горском вијенцу* види се епска Црна Гора, идеалисана, али се уопште не види црногорски сељак... Реалистичније црногорски народ представља народна песма... Она говори о скробу, убогој храни, говори о тешком

животу... Па гдје је прави лик Црне Горе у књижевности? Где је убоги црногорски сељак, његов убоги и несрећни живот који је он од вајкада проводио?"

Та друга Црна Гора је у причама Николе Лопичића. Лопичић је имао храбрости да уочи тамну страну Црне Горе и Црногораца и дара да наслика оно што је видео око себе: свеопшту материјалну и интелектуалну биједу црногорског сељака, који живи у окамењеном патријархалном селу, далеко од града, од промјена, од цивилизације; да наслика тужне судбине сељака који се генерацијама сатиру понижавајућим бесмисленим радом.

Лопичићев јунак није Његошев епски див, неосјетљив на тегобе свакодневне сиротиње, ратник, који живи само да би се борио за слободу; ни Љубишин шерет Вук Дојчевић, који из досаде и дуга времена на коцки узима новац глупим аустријским морнарима, већ биједни сељак, љути мученик, који цијелог живота рјешава исти проблем: како преживјети до новог жита и како прехранити породицу.

Храброст је била насликати овакву Црну Гору. Лопичић је то учинио убједљиво, јер је био искрен човјек и рођени приповједач. Да није сачувани ни један докуменат о црногорском селу у околини Цетиња, било би га могуће до детаља вјерно реконструисати на основу приповједака Николе Лопичића. Реализам његове приповијетке понекад граничи са натурализмом.

Сумњичав, својеглав, непоткупљив, критичан према миту и митологизацији Црногораца, узимао је теме из живота, из пријесне стварности. У томе је једна од његових заслуга, јер је Црногорац у завичајним пјесмама и племенској десетерачкој пјесми носио епски ореол и кад заслужује и кад не заслужује. Лопичић је у селу које је описивао нашао и неке сасвим друкчије Црногорце богато обдарене манама које је још Љубиша исмијавао, као глупост, бездушност, лакомост, лице-мјерје, тврдичлук, подлост...

Писац није за карактерне мане окривљивао своје јунаке, тешка судбина сељака трајна је туга Лопичића. Није им праштао мане, али је патио због свих њихових мука, и истинито сликао њихове судбине и биједу у којој живе од вајкада, а чији се крај, у његовим причама, не назире. И мада је насликао многе ружне поступке својих јунака, ни према једном од њих није осјетио мржњу, већ тугу због тешког живота који их је учинио таквима без њихове кривице.

Истражујући узроке недовољне присутности дјела Николе Лопичића у књижевној критици и текућој књижевној продукцији, Јанко Ђонових истиче да је у питању "можда наша немарност, а можда га сматрају и као регионалног писца, који је писао о својој најужој средини и затворио се у њој".

То су, можда, неки од разлога, али по мом мишљењу прави разлог је његова демитологизација Црногораца и реалистичко приказивање живота у тадашњој Црној Гори. То што ово значајно књижевно дјело није адекватно третирано у књижевној критици и књижевној историји последица је сплета околности и, углавном, ванкњижевних разлога. Извјесна суморност атмосфере, незнање и демитологизација Црногораца, учињели су да овај књижевник остане по страни и да често бива заобилажен. У његовом дјелу нема Црногораца јунака, људи витешке моралне чврстине, његов јунак је јадник, немоћан да победи и надвлада сиротињу, глад и незнање, да се уздигне изнад баналне свакодневнице. Тамним бојама је сликао људе и вријеме у којем је живио, али те боје су биле реалне, истините, зато је његово дјело толико увјерљиво.

Лопичић јесте и завичајни писац, али у најпозитивнијем смислу ове ријечи, јер је снажно насликао људе из свога завичаја, вријеме у којем су ти људи живјели и проблеме које су рјешавали. Избор таквих јунака, сликање тога времена, начина живота и обичаја, чи-

ни ону литерарну есенцију Лопичићевог дјела која се зове *ориџиналносћ*. Књижевник је дубоко уронио у живот свога завичаја, у којем је нашао оригиналне личности и успио да их на јединствен начин наслика. Умио је да на малом простору уочи галерију личности, разноврсне психолошке типове и да их наслика у широкој лепези варијанти.

Као и сви књижевни јунаци и Лопичићеви ликови имају своје специфичне завичајне, цетињске, црногорске, а истовремено општељудске невоље и проблеме. Сликајући њихове животе Лопичић је насликао варијанту, универзалне људске судбине и тиме далеко превазишао оквире свога завичаја.

Увјерљивошћу слике, индивидуализацијом јунака, мотивацијом поступака, интензитетом њихових доживљаја, дубином патње коју трпе, Никола Лопичић је своје јунаке извео изван простора у којем живе, учинио их и типичним и универзалним, јер је сваки од њих исказао дјелић човјекове патње једнаке у свим крајевима свијета.

То су живи људи, увјерљиви, реални до препознавања. И поред међусобних сличности условљених миљеом у којем постоје, традицијом патриархалним моралом и обичајном нормом која их је формирала као личности, јунаци

су у тој мјери оригинални и толико се разликују међу собом да је сваки јединствен и друкчији од осталих. Мотивације њихових поступака, како рационална, тако и осјећајна, изведене су коректно, поступци су им логични, у нормама времена у којем живе.

По умјетничким донетима књижевног дјела, посебно проповиједака, Никола Лопичић је надрастао већину својих савременика прозаиста на југословенским просторима, а био је један од најдаровитијих Црногораца свога времена.

И данас је књижевно дјело Николе Лопичића једнако актуелно, увјерљиво, свјеже и занимљиво, као што је то било у вријеме кад је настало и трајно ушло у нашу књижевност. Љепота његовог дјела, увјерљивост, оригиналност, јасноћа слике, жив, изражајан језик, чине ово дјело вриједним умјетничким остварењем на овим просторима.

Као скромни истраживач стваралаштва Николе Лопичића, користим прилику да изразим дивљење према подухвату братства Лопичића, који су завршили оно што је држава требало давно да учини и смогли снаге и средстава да објаве сабрана дјела Николе Лопичића, на чему им искрено честитам.

Вук ЦЕРОВИЋ

Проф. Драгиша Ђоковић: ОГЛЕДИ ИЗ МОНЕТАРНЕ
ЕКОНОМИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ (књиге 1, 2, 3); Универзитет Црне
Горе - Подгорица и Штампарија "Обод" дд - Цетиње;
Подгорица 2001.

Недавно је изашла из штампе књига Драгише Ђоковића, редовног професора Економског и Правног факултета у Подгорици: *Огледи из монетарне економије Црне Горе*.

Она представља избор радова из обимног научног и стручног опуса аутора који је остваривао током последње четири деценије као универзитетски наставник на Економском факултету у Подгорици, гдје је предавао предмете из домена финансијске сфере (Монетарна економија, Банкарство и Јавне финансије), а одређено вријеме и на Правном факултету у Подгорици (Финансије).

Упоредо са наставним радом, проф. Драгиша Ђоковић је вршио и високе државне функције у републичкој и савезној администрацији. (Био је, поред осталог, секретар Секретаријата за капиталну изградњу Привредног савјета Владе ФНРЈ, генерални директор Централне банке Југославије за Црну гору, републички и савезни посланик, секретар два секретаријата Извршног вијећа Црне Горе (за привреду и финансије), члан СИБ-а у СФРЈ, представник СФРЈ у Савјету за узајамну економску помоћ СЕВ-а, председник Југословенско-совјетског комитета за привредну сарадњу и др.). Функције које је обављао омогућавале су му да непосредно

и изворно осмишљава и обрађује поједине проблеме из области друштвено-економског живота, посебно финансија. Бавио се истраживањима више основних тематских области из домена привредног система, економске политике (првенствено - монетарне и кредитне, буџетске и пореске политике), економских односа са иностранством и др. Написао је и објавио велики број реферата, анализа, студија, елабората и других радова економске и финансијске профилације. Својим стручним и научним радовима и јавним иступима проф. Ђоковић се афирмисао као стручњак, не само у области монетарног система, него и економске проблематике уопште.

Предметна тротомна књига је различитог стручног и научног жанра. У њој је аутор из богатог истраживачког опуса извршио селективан избор радова за које је процијенио да имају трајнију стручну и научну вриједност. Дао их је у изворном облику, без обзира да ли данас у времену транзиције остаје при истом мишљењу.

Књига је структурирана на основу методолошког избора презентације три тематске цјелине: историјске, теоријске и опште профилације.

Прва књига (стр. 1-281) посвећена је радовима који обрађују теме из

историје финансија, банкарства и привредног развоја Црне Горе. У овом избору презентирани су радови: *Краљ Никола и финансијски проблеми Црне Горе у њериоду њежове владавине* (Владавина књаза и краља Николе, Оснивање банака и акционарских друштава, зајмови и задуженост, Црногорски финансијски систем); *Када су и ђдје основане љрве банке у Црној Гори; Банкарство, акционарска друштва, осигурање имовине и лица, берзе и новац у Подгорици у различитим љериодима; Новац у Подгорици од 1879. до 1999. године; Привреда Цейиња (1918-1941); Оцјена љослијерајног развоја Црне Горе од 1945. до осамдесетих година XX вијека; Превирања у оквиру СЕВ-а; радови теоријског садржаја који третирају питања привредне реформе, економске интеграције, функционисања плана и тржишта, производне кооперације и специјализације, научно-техничке сарадње, положај СФРЈ у свему томе и др.*

Друга књига (стр. 282-572) садржи текстове о разним питањима теоријског карактера и финансија: *Суштинне и улога новца, кредити и камате; Пореска љолитика и љопорезивање љпривредних дјелатности на бази личног рада сојстивеним средствима у Црној Гори; Ефекти мјера кредитно-монетарне љолиике на љпривредна креишања у Црној Гори и љпроблеми у вези са љим; Камата у нас; Финансирање науке; Фискални систем у нас; Акционарска друштва и дионице; Банка у љпредлогу новог Закона; Неки од љпроблема у Црногорском банкарству; Монетарни аспекти изласка из економске кризе; Буџетска љоироиша; Порези и љорески морал; Ликвидност љпривреде и банака; Структура љпривреде и могућност извоза; Пишање државног кайиштала и неки други аспекти економске теорије и љправе.*

Трећа књига (стр. 573-900) чини избор текстова о разним општим и друштвено-економским аспектима привредног живота у Црној Гори и бившој

СФРЈ, међународним економским односима - Југославије са СССР-ом и др. Први тематски блок радова ове књиге посвећен је механизмима и инструментима привредног система земље, највећим дијелом монетарној политици, банкарском систему, пореској политици, буџетској потрошњи, пословним банкама и банкарству уопште, систему инвалидско-пензионог осигурања. У склопу датог приступа аутор је на цјеловит начин сублимирао најзначајнија догађања у привредном животу земље и међународним економским односима.

Посебан дио ове књиге чине *Документи* (18) која презентирају најзначајније догађаје у СФРЈ и међународну сарадњу са СЕВ-ом, те активности професора Ђоковића у домену дипломатске активности коју је имао као учесник у својству савезног министра СИБ-а у СФР Југославији и универзитетски професор.

Књига *Оглед из монетарне економије Црне Горе* представља различите, комплексне и цјеловите садржаје из домена привредног система, привредног развоја, економске политике - преваходно из монетарне сфере и све из различитих временских периода. У њој врло значајно мјесто заузимају радови из наше даље прошлости који су пионирски у домену финансија и банкарства у Црној Гори. Они истовремено чине и значајно историјско штиво које неће моћи и неће смјети да заобиђу не само научници: економисти - финансијски стручњаци већ и историчари.

Радови професора Драгише Ђоковића садржани у овој књизи одсликавају еволуцију и перформансе привредног, политичког и правног система СФР Југославије у дугорочном раздобљу и резултате остварене у основним доменима друштвено-економског развоја Црне Горе и појединих општина. Аутор је, избором својих радова на једном мјесту, између корица ове књиге, поставио и елаборирао и историјске темеље финансија и банкарства у Црној Гори, разне теоријске садржаје,

практична искуства и резултате остварене у бившем социјалистичком систему. Тиме је оставио у наслеђе генерацијама разних профила стручности, посебно младим истраживачима економске струке, драгоцене истраживачке налазе. Такав озбиљан подухват је могао да стручно и научно уради професор Драгиша Ђоковић, који кроз стручни, научни, педагошки и цјелокупни рад испољава личност високог интелектуалног домета, специјалног сензибилитета и поливалентног стваралачког опуса. Он је креативне способности испољавао као универзитетски наставник, привредник, банкар, политичар, дипломата. Стога ће предметна књига на најбољи начин представити не само професора Драгишу Ђоковића, него ће остати и трајно свједочанство о његовом научноистраживачком раду, као универзитетском

наставнику и финансијском експерту.

Ова књига, без сумње, биће од велике користи како економистима, посебно онима који су професионално оријентисани на област финансија и банкарства, тако и ширем кругу стручне и интелектуалне јавности. Она ће као литература корисно послужити и студентима економије и права, јер се у њој налазе радови у којима су студиозно анализирани процеси и збивања друштвено-економског развоја не само у ранијој него и ближој прошлости Црне Горе. Истовремено, значајан допринос ове књиге испољава се кроз анализу савремених кретања у сфери монетарне економије. У цјелини посматрано, књига *Огледи из монетарне економије Црне Горе* представља значајан допринос литератури из области економских и других друштвених наука у Црној Гори и Југославији.

Милица КОСТИЋ

Душан Ј. Љумовић: ТАКО ЈЕ ТО БИЛО, Београд 2002.

Грађевински инжењер Душан Љумовић, један од најистакнутијих гради-теља Луке Бар, био је прво технички директор Луке, а затим њен генерални директор. Изградњу најјужније југо-словенске луке доживљавао је као велику битку за Црну Гору и Србију, за јужну половину државне територије, осјећао ју је скоро као умјетничко дје-ло. Припадао је генерацијама које су учествовале у послератној обнови и изградњи земље. Њима се пружила прилика да остваре радне побједе, да створе вриједности равне онима које су извојевали борци НОБ-а.

Инг. Љумовића непрекидно заоку-пља тема изградње Луке. Претходне 2001. године објавио је код истог изда-вача "Стручне књиге" дјело *Уз изград-њу Луке Бар*, која је претежно испуње-на стиховима, а у додатку доноси сажету информацију о Луци. За све вријеме живота и рада у Бару, на сложеним пословима изградње Луке, Љумовић је водио дневник, сакупљао документацију, што му је послужило као "грађевински материјал" за књи-гу. У периоду од јануара до краја јула 2002. написао је обимну и документо-вану књигу под насловом *Тако је то било*. Претходно је написао хроноло-шку скицу за коју је припремио копије дописа, извјештаја, информација, уводних излагања, исјечака из новина и др. Писао је о своме раду, о сарадни-цима, о средини, о тешкоћама, препре-

кама. Овај рад је у великој мјери ко-лективан, сараднички, изградња Луке обављена је без претходног искуства инжењера, техничара и радника.

Свој радни вијек Љумовић је поди-јелио на неколика периода: средњо-школско образовање, студије и касни-је радне обавезе. Као друштвен човјек, на почетку књиге спомиње другове из гимназије са којима је заједно пошао на студије. Иако су се разишли (1946) по разним факултетима, читавог живота задржали су присан и прија-тељски однос.

Након завршетка Грађевинског факултета у Београду, прво Љумови-ћево радно мјесто било је ХЕ Ливеро-вићи у Никшићу. Тамо је упознао ауторитативног инжењера Лапчевића од кога је као стручњака доста научио. Он му се допао и као човјек, па је ње-гову фотографију ставио на насловну страну књиге.

Љумовић је сликовито и сугестив-но писао о своме раду и кретању на пр-вом као и на каснијим градилиштима. У Ливеровићима је вршено пробијање тунела и бетонирање брана. Пропрат-на појава на градилишту били су ква-рови машина, сукоби радника са руко-водством, напрслине у бетону и др. Приказао је радни ентузијазам гради-теља у овом периоду и тежњи да се млади људи удаље од времена рата и немаштине и учине своју земљу и живот у њој богатијима и привлачнији-

ма. Љумовић је у раду покушавао да примијени иновације до којих је могао доћи, те новине је затим приказивао у стручним публикацијама. Такве теме није уносио у књигу *Тако је то било* која је намијењена широј публици.

На никшићком градилишту провео је више од двије године, затим је прешао на велико градилиште Луке у Бару.

Љумовић брзо сабира искуство до кога је дошао у раду на стручном и друштвеном плану. Извлачи опште закључке, истиче моралне и друге појаве, као ону из анегдоте о врапцу, крави и мачки. Али његова основна девиза, које се више пута дотиче, јесте о праведности, правичности, што налази примјену у руковођењу... Он каже: "Човек је онолико човек колико може бити праведан". И то му је мото књиге. У своме раду изградио је читав систем норми и поступака које је примјењивао у раду и колективу. Имао је још један принцип од ширег друштвеног значаја - да се не узима из опште касе што није предвиђено, намијењено за трошење. При томе има у виду сиромаштво људи и краја, али сматра да је довољно што заједница даје инвестиције за изградњу великог објекта. Из књиге се виде различите супротности у колективу, у средини, међу руководећим тимом. Оне такође постоје између Барске луке и других југословенских пристаништа, као и међу другим сродним групацијама у привреди и друштву.

Љумовић је посјећивао многе југословенске и европске луке да би сакупио искуства и вршио поређења, као и остварио сарадњу за изградњу Луке Бар. Годинама је ова Лука сарађивала са Луком у Сплиту и неким другим далматинским лукама. Сарадња са тим колективима била је успјешна, о тој сарадњи Љумовић у књизи шире говори и похвално се изражава.

По истом задатку и са истим циљем Љумовић је боравио у Француској гдје је обогатио своје знање о лукама. Том

приликом, и узгред, поредио је два друштвена система. Запазио је супротан однос према раду: у Француској тај однос је претежно одговоран, код нас комотан. Али примијетио је код Француза велику необавијештеност обичних људи о нашем народу и земљи.

Аутор говори о своме положају у Луци, о међуљудским односима. Описао је неке "тешке састанке", и навео два супротна принципа организације рада. Један је изражен народном пословицом: "Вежи коња где ти газда каже", а други је израз његовога схватања положаја слободног градитеља: "Не, него га вежи где треба, јер су ово велике инвестиције, а стални су притисци за ненаменско трошење новца".

Љумовић се не држи строго и стриктно "инжењерске" тематике када прича о изградњи Луке, него проширује тему, освјетљава и оно што је са Луком у вези, служи се књижевним примјерима, народним, старим и савременим, да би боље оживио излагање и приказао атмосферу.

Он критички приказује однос директора Луке, који му је неко вријеме био надређен, док је Љумовић био технички директор, али не наводи име личности него његову функцију ("Нек иде на функцију, тим пре што није жив. Желео сам да оно понашање не везујем за име и презиме"). То је обзирно, хумано, витешки иако није довољно информативно.

Аутор говори о друштвеним збивањима, о односу општине Бар и савезних органа према овоме великом објекту и о његовом повезивању са пругом Београд - Бар. Такође, Љумовић прати токове новца према Луци и говори о његовим застојима. Изградња Луке усвојена је 1950, а почела је 1952, радови су тек 1956. кренули убрзано, а нарочито 1957. године.

Љумовић је указао на бројне пропратне појаве које вуку у супротном смјеру од онога што је планирано и пројектовано у изградњи. Руководство Луке има нижи друштвени статус него

политички и државни кадрови, директиве долазе од тих форума, од ЦК ЦГ према Луци, и од општине, што је нормално. Али неки људи из власти лако се упуштају у оцјењивање и коментаришање стручних градитељских радова. Љумовић је имао много прилика за незадовољство, па и за отпор, бранио је објекат у изградњи и струку од политике и њене произвољности. Али, с друге стране, често је наилазио на подршку код руководећих људи у Црној Гори. Највиши руководиоци су му нудили високе положаје у политици, али он је желио да ради у привреди, на пословима који су од трајног значаја јер је вјеровоа да ће изграђено остати као спомен једног времена и једног колектива.

То илуструје један састанак на коме је дошла до изражаја субординација. Министар који је присуствовао каже да "Лука Бар није 99% задатака извршила". Љумовић слуша и преслишава се, па закључује да нема ниједног задатка из његовог сектора који није извршен прије рока. "Али слушам и себи кажем: Мичи се из оваквога друштва!"

Љумовић је као стипендиста у Београду стално помишљао на моралну обавезу да се одужи Црној Гори. Ту обавезу више пута спомиње у књизи. Зато није био упоран у одласку из Бара. То је етички, друштвени однос на релацији лично - друштвено, приватно - заједничко. Али је схватао себе и друге стручне људе као слободне ствараоце. Када је на почетку свога радног вијека упитао директора шта да ради, одговорио му је: "Шта ти се каже". Он размишља: "Ја учим 20 година, студирам на Грађевинском факултету, положим око 50 испита и дипломирам са одличном оценом, могу да радим што сам научио, па нека нађе другог који ће да ради шта му он каже".

Млад и полетан, а изнад свега одговоран, Љумовић је једно вријеме имао директора са ким се није слагао, који му је био "кочничар", и то је трајало

седам и по година у изградњи прве фазе Луке. Израз "кочничар" изражава њихов однос и положај у предузећу. Љумовић је имао принцип у раду: "Свој став свакоме реци, а никоме га не намећи, нити агитуј за њега". Овакве разлике у схватању права и дужности јављају се у периоду самоуправљања. У предузећима избијају супротности, неки људи неће да раде, не поштују рокове нити квалитет посла. Љумовић као директор лакше се споразумијевао са радницима него са нижим руководећим тимом.

Он је 1963. постао директор предузећа за истраживање нафте "Црна Гора" - Бар. Ову дужност невољно је прихватио јер није био сасвим стручан за ову област. Први задатак који је себи поставио као директор био је сарадња са стручним људима у радној организацији.

Систематско истраживање нафте у Црној Гори почиње 1949. оснивањем првог домаћег предузећа. У томе циљу била су предвиђена велика новчана средства, тежило се да се што раније одговори на питање: има ли у Црној Гори нафте и гаса. Набављена је моћна гарнитура машина за бушење земље до дубине 5500 метара. Предузеће је постојало до 1966. Љумовић је остао у њему само три године, то вријеме је сматрао изгубљеним. Затим је изабран за генералног директора Луке Бар.

Предмет ове књиге је изградња велике капије Црне Горе и Србије на Јадрану. Пруга Београд - Бар спаја пространо залеђе са Луком, а Лука је повезана са урбанистичким планом града Бара.

Књига *Тако је то било* садржи много биографских података. Пословни одбор Луке Бар предложио је инжењера Љумовића за Тринаестојулску награду. У томе опсежном тексту наведени су многобројни подаци о његовом раду и стваралаштву. Ту су дате његове многе функције, задужења, признања, одликовања, чланство у разним организацијама и тијелима, наве-

дени су његови стручни радови и њихово публиковање.

Љумовић је привредник који је склон документарности, а то је веза материјалне производње и науке, као услов за научноистраживачки рад. У књизи су дати бројни подаци о његовим активностима и о раду других ди-

ректора Луке. Поред тога, а то је изузетна појава код техничке интелигенције, Љумовић се о многим темама и идејама изражава у стиховима, у форми пјесме, не да би се представио као пјесник, него да би дао одушка својим осјећањима и идејама. Пјесничка активност заслужује посебан третман.

Јован ЧАЂЕНОВИЋ

Трифун Ђукић: КРАЉЕВИЋ МАРКО - ИСТОРИЈСКО-ЛЕГЕНДАРНИ ЕПОС, Подгорица 2002.

Културно-просвјетна заједница из Подгорице објавила је дјело Трифуна Ђукића *Краљевић Марко - историјско-легендарни епос*, нову књигу из пишчеве заоставштине. Приређивач епоса је професор Милорад Предојевић, а рецензенти проф. др Јован Чађеновић и др Љиљана Пешикан-Љуштановић. На крају књиге је *Додајак - Најоме-не, Белешке приређивача и Краљевић Марко Трифуна Ђукића* текст рецензије Љиљане Љуштановић.

У објављеној рецензији с правом је наглашено да је приређивачки рад Милорада Предојевића "озбиљан и скрупулозно обављен". Предојевић је саопштио податке о ранијим издањима која су од 1990. године објављена из пишчеве заоставштине - романи *Или Куч* и *Црно насеље*, *Поеме*, *Сћари видици - изабране пријовијејке*. Та дјела приредио је проф. др Јован Чађеновић поновљених издања *Краљ Никола, ђосјодар Црне Горе* и *Марко Миљанов - романсирана биографија*. Приређивач је с разлогом истакао огромну заслугу професора Чађеновића, који је овом писцу "посветио велики дио своје научне акрибије у настојању да га постави на право мјесто у хијерархији књижевних вриједности тла и језика којему припадамо".

Предојевић је у *Белешци приређивача* исцрпно приказао свој рад на сређивању рукописа, при чему су се појављивале бројне дилеме, особито у ус-

постављању редосједа тридесет пјесама и тумачењу пишчевих ознака уз текст епа. Саопштио је и неколико података о настанку епа у позним годинама пишчева живота и увјерење пјесниково да је то његово најбоље дјело. У *Најоменама*, на петнаест страница књиге, објашњена су мање позната имена уз стихове у којима се она јављају. Књижевна валоризација дјела препуштена је књижевним историчарима и критичарима.

Еп о Марку Краљевићу, настао у позним годинама пишчева живота, саставни је дио претходног пјесниковог стваралаштва. То се посебно односи на поеме о Иву Врани и Букумирима.

И поднасловом књиге *историјско-легендарни еп* ближе је одређен карактер пјесничког дјела о Марку Краљевићу. У њему се преплићу историјске чињенице са предањима из народне епике. Основна пјесникова замисао саопштена је у стиховима првих пјесама - жеља да врати дуг свом народу који је остао без епа какви су створени код других народа. То је и смисао стихова из *Пријева* а именима јунака великих епопеја "од Ахила моћног и од Одисеја, Роланда, Зигфрида, Рустема и Рама/и других што мишца прослави их јака/до Милоша цара свих јунака". Жеља да створи дјело попут великих епских творевина подстицана је и пјесниковим сазнањем да опет "народ пишти од нових тирана". На остварење тог циља

он је позвао народног гуслара да и он затегне струне јер само пјесма има моћ да сачува узвишена народна прегнућа, зато што онај "кога пјесма створи никад не умире". Еп о Марку Краљевићу је "вечна песма нашега снојава", каже се на крају дјела.

Главни јунак поеме Марко Краљевић, према једном запису Трифуна Ђукића, "најсложенији је епски карактер међу јунацима света". Можда је у томе разлог што је Марко постао главни јунак епа умјесто Милоша Обилића, који је већ на почетку епа представљен као "цар свих јунака". Главна радња спјева одвија се у садејству Краљевића и Обилића, знатно јачем него у народној епици, што је имало знатног утицаја на композицију спјева и његову садржину. То је омогућило пјеснику да за основу узме епске пјесме три циклуса: предковског, косовског и Марка Краљевића, да спјевом обухвати и догађаје у којима главни јунак није учествовао. У пјесми *Побраћими* Марко и Милош, у лову на Шари, предосјећају да "долази дан који пожар носи", а убрзо затим, у пјесми *Бој на Плочнику*. Марко из турске тамнице "на освету моћног Милоша позива". Марко се затим налази на косовском разбојишту и моли мач да се о његове груди саломи зато што у том боју није учествовао. И док гњев јунака нараста, гласвиле из облака шаље га тужног на Шарцу у гору, да оружје његово за слободу крв лије. усмјеравајући радњу тим правцем, пјесник је за свог јунака везао најважније мотиве епске поезије, па и борбе у којима није учествовао

и заобишао оне појединости у којима се велики јунак спомиње као "турска придворица". У пјесми *Марко и царева кћи* он на свом Шарцу доспијева и пред двор турског цара, разбија сватове Арапина који је отео цареву кћер, лијепу Мелихаду, а сусрета са царем тамо нема, јер он није ишао у сусрет "Султану и дину", нема ни награда као у пјесми *Цар јунака* гдје му српски цар Душан, на свом крунисању, додјељује мач и копље као два побједна знака - "дар од цара Срба цару свих јунака".

Пишчево увјерење да је Марко Краљевић "најсложенији епски карактер међу јунацима света", посебно је исказан у пјесмама са покосовским мотивима, гдје се јунак епа налази свуда тамо "гдје заплаче правда и зацвили слобода". Знатан дио простора заузимају мотиви у којима он "гони сву тиранију света". На тај начин оличени су народни идеали о правди и слободи.

Вео легенде снажно прекрива радњу епа. Пишчева машта обогатила је легенду из народне епике, не само о вилама и крилатим коњима, о сабљама са очима, већ и о симболичним појавама на небу као предзнацима нових збијања, слична оним из Вишњићеве пјесме *Пичеџак буне њројив дахија*.

Пјесниково увјерење да "време старе песме није прошло" огледа се и у пјесничкој форми. Његово пјесништво остало је не само изван модерних међуратних књижевних покрета, већ и изван слободног стиха. И овај спјев носи обиљежја српске модерне и београдског стила (дванаестерац са цезуром послје шесте стопе).

Радивоје ШУКОВИЋ

Др Живко Ђурковић: САВА ПЕЈОВИЋ ТРЕЋИ, КОМАНДИР
ОПУТНО-РУДИНСКОГ И ГОЛИЈСКО-РУДИНСКОГ
БАТАЉОНА, Никшић 2002.

Књижевни историчар др Живко Ђурковић објавио је од 1997. наовамо шест књига. Једна од њих, недавно објелодањена, говори, углавном, о животу бањско-рудинског јунака Саве Пејовића Трећег, истакнутог учесника битке на Граховцу (1858) и скоро свих великих црногорско-херцеговачких бојева против Турака вођених у другој половини XIX вијека. Податке о Пејовићу расути по књигама, записима саплеменика и анегдотама Ђурковић је ревносно сакупио и изнио у првом дијелу монографије. Други њен дио чини Савин текст *Поријекло Пејовића* и руковет од 14 епских pjesама, а у трећем су документи: списак припадника батаљона Ђока Вишњића, те Пејовићева преписка са Вишњићем, сином му Јевтом и војводом Лазаром Сочицом.

Аутор, дакако, предочава цио животни пут поменутог јунака. Истина, највише простора посвећује историјским догађајима у којима је Сава показао изузетно јунаштво и способност, прво као четни барјактар "у војсци војвода Баговића (Јована и Максима)", а затим као поткомандир Опутно-рудинског батаљона од 900 војника на чијем је челу био Шћепан Папић из Коравлице.

Средињши сегмент живописа Саве Пејовића мјестимично је исцртан, али понегдје су примјетни и извјесни не-

достаци. Наиме, изостао је одговор на питање зашто, 1879-е, у Опутно-рудинској капетанији, за разлику од неких других капетанија, војном заповједнику није повјерена цивилна власт. (Старјешина над тамошњом војском био је Пејовић, а "племенски" капетан Раде Алексић.) Нема одговора ни на друго питање, које се, као и ово, при пажљивом читању намеће: зашто је књаз Никола именовао Саву Трећег за командира Голијско-рудинског батаљона тек 1902. године, пошто је Ђоко Вишњић посустао од рана задобијених у рату. (Према анегдоти "сумњивог постанка" /на страни 105/, Сава је био "највећи херцеговачки јунак".) Сем наведених да се примјетити још један недостатак: Ђурковић је, из само њему знаних разлога, изоставио главне податке о рудинским првацима (двојици поменутих, Вуку Алексићу и Радугу Бабићу). Те информације могао је дати у фуснотама.

Поглавља Ђурковићеве књиге која се односе на друге периоде живота Саве Пејовића (дјечачке године, старост) сведена су и врло занимљива. У њима се међусобно преплићу историјски и књижевни елементи. Историјски подаци, које садрже ова поглавља сасвим су нови, а описи умјетнички успјели. Као примјер сугестивне дескрипције наведемо опис јунаковог родног дома:

"Кућа у којој је рођен била је сазидана уз једну пећину, иако да је први дио био на простору са ошвореним видиком, а унутрашњи дио водио у пећину, која је служила као (...) кућна остаци, али и као сигуран заклон од удара вјетрова (...). Пећински дио куће био је и у функцији склоништа од проишва и лужежа, који су се знали неопажено ушунавши у село." (стр. 7)

"Завршно" (двадесето) поглавље биографије о којој је ријеч памти се по импресивном казивању о етичкој узвишености Саве Пејовића, те кратком опису његове смрти. Пејовић је имао више од седамдесет година када је, чувши зов свог срца, доспио на скадарско ратиште, иако су надомак Скадра били и синови му (двојица) и стари рудински барјактар Тодор Папић, кога у једној пјесми помиње као узданицу (стр. 160). Обилазећи крваво разбијаште задобио је још једну рану.

Последње године живота Сава проводи у сиромаштву, али одбија помоћ окупаторске (аустријске) војске - неће њен хљеб. Поткрај 1917. године, пригрливши сабљу, растаје се с намученом душом.

Други дио књиге - "Протокол" (записник) - састоји се, рекосмо, од петнаест састава овог јунака и Ђурковићевог текста о њима. Само први састав о поријеклу Пејовића, није десетерачки, већ прозни. Наведени запис представља, како је примијећено, увод у збирку десетерачких пјесама, односно основу на којој је створена.

Епске пјесме што их је за собом оставио Сава Пејовић композицијом и стилом подсећају на "новоцрногорске" хроничарске пјесме усменог поријекла. Од правих народних јуначких пјесама умотворине старог ратника разликују се, поред осталог, по малом броју стихова који се не могу отпјевати и ријечи које не припадају лексичком фонду усмене епике.

Савиној збирци одговарао би наслов "Подвизи Пејовића", јер су у њој опјевани подвижници из трију генерација овог братства. Попут Анђелка Вуковића с Косова, речени стихотворац се "самоопјевао": упјесмио је и три догађаја из властитога живота.

Монографија о знаменитом бањско-рудинском јунаку употпуњена је, као што помену смо, његовом преписком са неколицином угледних савременика. Из једног од писама, оног датираног априла 1902. године, сазнајемо како је Пејовић бранио завичајну гору - Сомину, "хајдучку мајку". Супротстављао се, дакле, не само насиљу над људима, него и насиљу над природом.

За настанак књиге о овој непоновљивој личности били су потребни "читави сплетови знања", књижевна инспирација, умијеће минуциозног предочавања догађаја и историјских околности у којима су се ти догађаји десили. Све наведено огледа се у Ђурковићевом дјелу *Сава Пејовић Трећи* (...). Кратко речено, пред нама је добро сачињена књига, вриједна пажње научне јавности.

Томо ПАПИЋ

ХРОНИКА

ИЗВЈЕШТАЈ О РАДУ ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА ЦРНЕ ГОРЕ ЗА 2001. ГОДИНУ

I Назив пројекта - име:

ЦРНОГОРСКО-РУСКИ ОДНОСИ 1878-1917.

Руководилац:

др Радослав Распоповић, виши научни сарадник

Рок реализације: децембар 2001. године

Планом рада на пројекту *Црногорско-руски односи 1878-1917* било је предвиђено да се у 2001. заврше започета архивска истраживања у Москви (у трајању од 2 мјесеца), на Цетињу (такође 2 мјесеца) и у Београду (мјесец дана) и да се након тога приступи писању појединих поглавља рада. Планом, дакле, није било предвиђено, ни у случају да сва планирана истраживања буду обављена на вријеме, завршетак рада на пројекту у овој години. Мада планове рада за 2001. као ни извјештај о раду за 2000. годину, из мени непознатих разлога, Научно вијеће Историјског института није разматрало, због чињенице да је настављено финансирање пројекта у овој години (без икаквих примједба у погледу планираних послова), може се сматрати да је он у таквом виду био и усвојен.

Овакво планирање послова на наведеном пројекту у 2001. години било је посљедица тока његове досадашње реализације. Одмах након уговарања (1995) са трогодишњим роком, на њему је био прекинут рад. Разлог за то је био у чињеници да сам као руководиоца овог пројекта заједно са проф. др Бранком Павићевићем био ангажован на изради пројекта *Црногорски законици 1878-1916* - петотомном зборнику докумената, који је реализован у оквиру програма обиљежавања јубилеја "200 година модерне црногорске државности". Овај посао је започет током 1995. а окончан у другој половини 1998. За то вријеме планирана истраживања као и други послови на пројекту *Црногорско-руски односи 1878-1918* били су обустављени. Средства која су у то вријеме формално уплаћивана за рад на том пројекту трошена су за реализацију пројекта *Црногорски законици 1796-1918*. Тек када је рад на овом пројекту успјешно окончан (Историјски институт је за њега на Међународном сајму књига у Београду у октобру 1998. добио награду "Издавачки подухват године") било је могуће започети рад на пројекту *Црногорско-руски односи*.

Уважавајући претходно изнијете разлоге Министарство просвјете и науке је својим актом бр. 1071 из 1999. практично поново одобрило трогодишњи рок његове реализације. Сходно томе у 1999. су обављена прва неопходна истраживања у Русији. Али, с обзиром на обим тих истраживања и истраживања обављених у 2000. години (у просјеку по 25 дана) није било реално очекивати да се сви планом предвиђени истраживачки послови, који нијесу били обављени у претходним годинама, обаве у 2001. То је речено и у плану рада за 2001. годину. Осим због претходних разлога на пројекту није могло бити више урађено и због чињенице да сам као уредник *Историјских записи* и руководилац *окоуљних стилова* био ангажован и на другим пословима Историјског института.

Било је реално очекивати да у Сектору за науку уваже ове чињенице и да у 2001. створе повољне услове за реализацију овог пројекта, посебно у погледу мањег кашњења средстава која се уплаћују по основу материјалних трошкова а које је, у просјеку, у ранијим годинама, износило 5 до 7 мјесеци. Међутим, ситуација у том погледу не само да се није поправила него је, закључно са деветим мјесецем, по основу материјалних трошкова за овај пројекат уплаћено свега 305 ДМ. Из те суме обављена су двонедјелна истраживања на Цетињу. Пошто средства за планирана истраживања у Русији нијесу уплаћена, од 12. јула до 5. августа о властитом трошку обавио сам истраживања у архивима у Москви. Рефундирање тих трошкова након безуспјешног указивања на производност, непоштовање критеријума и предвиђене процедуре и очигледну самовољу у утврђивању њихових износа, извршено је средином децембра 2001. Свакако да се при таквом начину финансирања рада на пројекту у овој години не може поставити питање уредног извршења планираних задатака.

Но, и поред очигледног намјерног онемогућавања да се планирани послови у овој години обаве, један њихов мањи дио је, ипак, извршен.

Осим истраживања на Цетињу у Архивском одјељењу Цетињских музеја, гдје сам прегледао фонд Приновљене руске грађе, под реченим условима обавио сам и 20-дневно истраживање у Русији.

У току боравка у Москви радио сам у Архиву Руске федерације, настављајући истраживања у оквиру фондова: А. С. Јонин, Н. Н. Романов, Писма Николе I књаза црногорског императору Николи II, и започео истраживања у другим фондовима: А. П. Извојског, В. Н. Ламздорфа, Н. К. Гирса. Осим исписивања током рада у овом Архиву извршио сам и ксерографисање једног броја докумената.

Такође сам радио у Војноисторијском архиву истражујући у оквиру *Фонда 2000*. Та истраживања су се једним дијелом тичала рада на главном пројекту а друга су се односила на пројект објављивања *Зборника докумената и дневника* Николаја Михайловича Потапова, који Историјски институт Црне Горе реализује у сарадњи са Институтом за историју Русије РАН.

У Институту за научну информацију РАН прегледао сам периодичку (*Журнал народне просвјете*, *Војни зборник*, *Историјски архив*), литературу и мањи дио штампе везан за главну тему. Тамо сам и фотоко-

пирао неколико научних радова важних за обраду црногорско-руских односа од 1878. до 1917.

С обзиром на краткоћу времена обављен је само мањи дио послова које је требало урадити у овој години. Пошто се ни у ранијим годинама они нијесу одвијали према плану, није било могуће завршити рад у предвиђеном року.

У току ове године учествовао сам на четири научна скупа:

- на међународном научном скупу: "Политичке и културне концепције о уређењу Југоисточне Европе", одржаном у Београду од 9. до 11. маја са саопштењем *Петар I Петровић Његош и његови о стварању славено-српске државе на Балкану*;

- на међународном научном скупу "Династија Петровић - Његош", одржаном од 29. октобра до 2. новембра 2000. у Подгорици са саопштењем *Династије Романових и Петровића у спољно-политичком животу Црне Горе у другој половини XIX и почетком XX вијека*;

- на међународном научном скупу у Москви "Улога православне цркве у стварању и развоју руске државе" одржаном 10. и 11. децембра, са саопштењем *Улога Руске цркве у стварању словенских држава на Балкану на примјеру Црне Горе*;

- на научном скупу у Пљевљима "Пљевља као културно и привредно средиште" одржаном 18. и 19. новембра, са саопштењем *Повјерљиви извјештаји Лазара Томановића руском посланику С. Н. Арсењева о стварању манастира у њеваљском крају 1910.*

За Историјске записе написао сам два рада *Планови о изградњи руске цркве на Цетињу и Милица Николаевна Романова као дипломатски представник Црне Горе у Русији на почетку друге деценије XX вијека.*

Припремио сам за штампу два саопштења са раније одржаних скупова: *Црна Гора и велике силе 1903-1914* и *О војним губицима њеваљског краја у Првом свјетском рату према подацима његовника Вукашина Божовића.*

II Назив пројекта - име:

УТИЦАЈ ЦРНОГОРАЦА ШКОЛОВАНИХ У РУСИЈИ НА ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ У ЦРНОЈ ГОРИ У ПЕРИОДУ 1830-1918. ГОДИНА

Руководилац:

др Момчило Д. Пејовић, научни сарадник

Рок реализације: децембар 2001. године

На основу *Плана и програма рада за 2001. годину* радни задаци у текућој години били су усмјерени на укупном сређивању досадашњих исписа са научноистраживачког рада из архива и библиотека Русије и Украјине и то за прву половину наведене године, а у другој половини очекивана су средства за даља архивска и библиотечка истраживања, а која су успједила тек половином октобра текуће године. Планирана архивска истраживања нијесу у потпуности реализована из објективних разлога и околности које се односе на необезбијеђеност потребних финансијских средстава, којима би се могло надокнадити оно што је током

претходних година остало нереализовано и провлачило се све до краја текуће године. Ни ове као ни протекле двије-три године добијена финансијска средства нијесу могла обезбиједити дужи период архивских истраживања на основу којих би се могли реализовати уговорени радни задаци на пројекту *Уџицај Црногораца школованих у Русији на друшћивено-полийички живої у Црној Гори у љериоду 1830-1918. љодине*.

У току прве половине текуће године већим дијелом сређена је рукописна документација исписана из релевантних фондова и библиотеке, која су основа даљих архивских истраживања за наименовану проблематику црногорских ђака и студената школованих у Русији до краја друге деценије XX вијека.

Уплаћена финансијска средства у почетку октобра омогућила су да се настави са архивским истраживањима. Међутим, нијесу била ни приближно задовољавајућа за нека дужа истраживања, тако да су трајала временски укупно 16 дана. Архивска истраживања највећим дијелом обављена су у три архива у Москви, и то: 1) АВПР - (Архив спољних послова Русије), 2) МГОА - (Московски државни обласни архив), и 3) ГАРФ - (Државни архив Руске федерације).

У наведеним архивима вршени су највећим дијелом исписи из фондова и појединих докумената неопходних за наставак даљих истраживања која се односе на Русију.

Исписи из фондова: 1) фонд Словенски стол, опис 495 (четири књиге); 2) Фонд 146 (том I-IV); 3) фонд бр. 1. (1790-1832) опис 117; 4) фонд бр. 2, опис 10; 5) Фонд бр. 3, опис 3/1; 6) фонд бр. 4, опис 4/1; 7) фонд бр. 8, опис 8/1; 8) Фонд бр. 133, опис 468, 469, 470; 9) фонд бр. 138, опис 467; 10) фонд бр. 146, опис 495; 11) фонд бр. 151, опис 482; 12) фонд бр. 154, опис 710/1, 710/2, 710/3; 13) Фонд бр. 161, опис 95/1; 14) фонд бр. 669, опис 1; 15) фонд бр. 750, опис 1.

Из наведених фондова прикупљени су подаци о ђацима-студентима из јужнословенских земаља који су похађали разне средње, више и високе школе - факултете. У тим фондовима има велики број докумената која је неопходно даље истраживати јер су по свом обиму и садржини од посебне важности за школску омладину са простора Балканског полуострва.

Као и у досадашњим извјештајима и у овоме треба нагласити неспорну чињеницу, а веома важну за даља архивска истраживања на наведеном пројекту, да су архиви и библиотеке у Русији и Украјини богате разноврсном документацијом за политичку, економску и културну историју Црне Горе за период XVIII, XIX и XX вијека; а то се може провјерити из садржине наслова бројних фондова у појединим архивима, а што је од изузетне важности за проблематику школовања црногорске омладине до краја друге деценије XX вијека. Навешћу само неке од архива који се налазе у градовима Русије и Украјине - (Москва, Петроград, Новгород, Вороњеж, Казањ, Кијев, Одеса, Житомир, Љвов, Харков, Черњигов, итд).

За наведене архиве у побројаним градовима потребно је вријеме за дуже истраживање, најмање од 6-8 (шест до осам) мјесеци.

С обзиром на то да у овој години истиче уговорени рок на пројекту *Ујшцај Црноџораца школованих у Русији на друштвено-политички живој у Црној Гори у периоду 1830-1918. година*, потребно је и овом приликом нагласити да услед неблаговременог обезбјеђења финансијских средстава, као и недовољних за дужа архивска истраживања, реализација радних задатака на наведеном пројекту увијек је каснила и никада није у потпуности реализована, а из године у годину се преносио већи дио радних задатака што је знатно оптерећивало даља архивска истраживања.

Реално сагледавајући укупно досадашње стање на реализацији пројекта може се закључити да је за реализацију уговорених пројеката-обавеза и изради неопходно обезбиједити финансијска средства са којима би се извршила архивска истраживања у трајању од 4-5 мјесеци, односно око 120 радних дана. Са таквим финансијским средствима могао би се гарантовати успјех у реализацији уговореног пројекта, уз чињеницу да обезбијеђена средства буду благовремено уплаћена у укупном износу, и одједанпут.

С обзиром на чињеницу да уговорени рок на изради пројекта истиче у текућој години, и овом приликом, у овом извјештају за 2001. годину, треба укратко изложити досадашњи рад на теми која је уговорена, а то је: пројекат је уговорен средином 1995. год. и у тој години никаква финансијска средства нијесу дата за научноистраживачки рад, а тако се наставило и у 1996. години. Од средине 1996. године па све до новембра 1998. обавезе према пројекту су мировале из разлога што је потписник овог извјештаја био распоређен на пословима директора Државног архива Црне Горе на Цетињу. Тек од средине 1999. године извршена су прва архивска истраживања обављена су у трајању од 37 дана, у току 2000. године архивска истраживања обављена су у трајању од 23 дана, а исто тако и у 2001. години обезбијеђена су финансијска средства захваљујући којима је обављено архивско истраживање у трајању од 16 дана, плус шест дана проведених у путу Подгорица-Београд-Москва-Београд-Подгорица. Дакле, укупна архивска истраживања трајала су, изузимајући вријеме проведено у путовању, 42 дана. Такав начин архивског рада, који је испрекидан и нерационалан, није могао дати неке веће резултате сем припремног рада на сигнирању важних фондова у појединим архивима и дјелимична исписивања или копирање архивских докумената, мада је то било више симболично пошто није било средстава за копирање архивске грађе већег или значајнијег обима.

Сматрам да су ово биле објективне околности и тешкоће које су у највећем дијелу имале негативно дјеловање и допринијеле су да се радни задаци на уговореном пројекту не реализују у уговореном року, односно да су реализовани у проценту приближно 35% од архивских истраживања, а без којих се не може реализовати уговорени пројекат пошто се темељ овога пројекта заснива на архивској грађи.

Нереализовани дио радних задатака на уговореном пројекту биће пренијет у сљедећу годину, у којој је неопходно тражити продужење уговора из објективних разлога као и његово одобрење од стране Министарства просвјете и науке - Сектора за науку и Универзитет.

У готово свим извјештајима и плановима рада руководилац уговореног пројекта наглашавао је и истицао питање задовољавајућег финансијског фактора и благовремено уплаћивање средстава у циљу да се реализују радни задаци на наведеном пројекту, што до сада није наишло на одобравање нити пуно разумијевање од стране уговорних фактора који финансирају дати пројекат, па је из тих разлога и уговорени пројекат остао нереализован.

III Назив пројекта - *име:*

КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ ЦРНЕ ГОРЕ И РУСИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВИЈЕКА

Руководилац:

др Сенка Распоповић, научни сарадник

Рок реализације: децембар 2001. године

Планом рада за 2001. годину, тражила сам продужење рока за израду пројекта *Културне везе Црне Горе и Русије у другој половини XIX и почетком XX вијека*. Разлог за то је био у чињеници да током ранијих година, због недовољног финансирања пројекта (о чему сам обавјештавала у претходним извјештајима) нијесам могла да обавим потребна истраживања. Због тога сам планирала да уз финансирање "у много потпунијем обиму" у односу на претходне године донекле оконча рад на истраживању и приступим писању текста.

На жалост, у овој години су ми одобрена средства у износу од 1500 ДМ која сам добила средином дванаестог мјесеца. Уз сагласност директора Института, са позајмљеним новцем отпутовала сам у Москву 12. јула 2001. године, гдје сам остала до 5. августа. У Државном архиву Руске федерације (ГАРФ) наставила сам у претходној години започета истраживања архивских фондова, А. С. Јонина, великог књаза Николаја Николајевића, Милице Николајевић Романов и словенског добротворног друштва у Москви. Број прегледаних дјела - фасцикли због прописа у раду са страним истраживачима није био велики. Издвојену за фотокопирање архивску грађу добила сам у другој половини децембра, што свакако одлаже најмање за три мјесеца рукопис пројекта.

У Архиву АВПР-а у овој години нијесам радила због недостатка времена и отежаних околности за рад у овом Архиву.

У Институту за научне информације РАНУ прегледала сам неколико потребних књига и часописа: "Журнал министарства просвјете", "Ново време" и снимила неколико текстова неопходних за пројекат.

Из пројекта сам припремила чланак *Културна политика Црне Горе под утицајем Русије у XIX и почетком XX вијека* и, у форми саопштења, на научном скупу "Династија Петровић - Његош", који су организовали ЦАНУ и Универзитет Црне Горе, поднијела на увид научној јавности.

Поред послова везаних за пројекат *Културне везе Црне Горе и Русије у другој половини XIX вијека и почетком XX вијека* радила сам као члан редакционог одбора за израду пројекта *Н. М. Појайов - Руски војни ађенџи у Црној Гори, Зборник докумената*, који Историски инсти-

тут реализује у сарадњи са Институтом РАНУ и Војно-историјским институтом у Москви на пословима који су се тицали завршне израде пројекта.

Такође, као члан редакционог одбора радила сам на припреми за објављивање књиге - превода са италијанског *Ceni statistici sul Montenegro - Статистички подаци о Црној Гори*, која је објављена у Кремони 1862, и која је недавно изашла из штампе у суиздању Историјског института.

За научне скупове који су одржани у другој половини године у Пљевљима и Пријепољу, припремила сам саопштења под називом: *Пљевља у Краљевини Црној Гори и Српски културни клуб о саобраћајним приликама у Зетској бановини*. На поменуте скупове нијесам отпутовала због породичних разлога, али ће наведена саопштења бити објављена у зборницима радова.

IV Назив пројекта - име:

УТИЦАЈ ОРИЈЕНТАЛНО-ИСЛАМСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Руководилац:

др Драгана Кујовић, научни сарадник

Рок реализације: 2003. године

У Историјском институту Црне Горе ангажована сам за рад на пројекту *Утицаји оријентално-исламске цивилизације у Црној Гори*, у звању научног сарадника, од 15. марта 2001. године.

Након обављања формалности које су се односиле на пријем у радни однос, у наредном периоду, највећим дијелом током априла, приступила сам прикупљању грађе, односно података и успостављању одговарајућих контаката на основу којих је требало да буду припремљене посјете Завичајном музеју - Пљевља, Хусеин-пашиној џамији и другим локалитетима у Пљевљима од важности за поменути пројекат. Посјета Завичајном музеју - Пљевља и Хусеин-пашиној џамији обављена је 15. и 16. маја 2001. године. Том приликом остварен је преглед збирке штампаних и рукописних књига на оријенталним језицима (280 јединица), издвајање значајнијих дјелова етнографске збирке и обилазак Хусеин-пашине џамије, фотографисање њене унутрашњости, фотокопирање или прибављање текстова и литературе од значаја за прошлост Пљеваља под турском влашћу, посебно за изградњу Хусеин-пашине џамије, фотографисање појединих нишана. У другој посјети која је услиједила половином јуна 2001. године (13. и 14) направљени су, уз ангажовање професионалног фотографа, снимци собних врата из куће Селмановића (16. в), неколико страница Курана Хусеин-пашине џамије, затим посјете појединим пљеваљским породицама и регистровани предмети од етнографског значаја. На основу прикупљеног материјала написала сам текст објављен у "Црногорском књижевном листу" (15. јун 2001) под насловом *Зачисано у Пљевљима*, затим рад *Хусеин-пашина џамија - њрагом свједочанства и ѡредања*, предат са илустрацијама редакцији часописа "Историјски записи" Историјског института Црне Горе, и рад *Прилог ѡроучавању пљеваљске баштине*, објављен са илустрацијама у часопису "Гласник Зави-

чајног музеја" књ. 2 (Завичајни музеј - Пљевља). У периоду од 23. јула до 3. септембра 2001. године користила сам годишњи одмор.

Посјета Полимском музеју и Одјељењу Државног архива у Беранама реализована је 29. и 30. августа 2001. године. У оквиру ове посјете остварен је преглед етнографске збирке у Полимском музеју, затим преглед збирке штампаних и рукописних књига на оријенталним језицима у Архивском одјељењу.

Ове посјете реализоване су на основу одобрене аконтације у износу од 300,00 ДМ.

Поновна посјета Одјељењу Државног архива у Беранама, затим беранској џамији (у изградњи) и преглед збирке докумената похрањених у архиву џамије остварени су 21. септембра 2001. године, да би посјета џамији у Петњици и другим значајнијим локалитетима, у истом мјесту, била обављена 24 октобра 2001. године.

Посјета Завичајном музеју у Бијелом Пољу обављена је 6. новембра 2001. године. Том приликом извршен је преглед етнографске збирке и снимање појединих предмета.

Ове посјете реализоване су на основу одобрене аконтације од 100,00 ДМ, од чега је преостало 46,00 ДМ.

У међувремену остварени су контакти и посјете Мешихату Исламске заједнице у Црној Гори у циљу добијања одређених информација у вези са школским установама оријентално-исламског карактера, првенствено на подручју пљеваљског краја. Према грађи прикупљеној у току посјета поменути музејским и архивским центрима, као и у личним контактима, припремљен је за објављивање рад под насловом *Просвјетне установе оријентално-исламског карактера или изв. "шурске школе" у Пљевљима, Беранама и Бијелом Пољу.*

V Назив пројекта - теме:

**НОВИ ОД ПАДА ПОД ОСМАНСКУ ВЛАСТ
ДО КРАЈА XVI ВИЈЕКА**

Руководилац:

академик Миомир Дашић

Извршилац: мр Јасмина Ђорђевић

Рок реализације: децембар 2001. године

Према плану рада за другу половину 2001. године требало је да завршим рад на докторској дисертацији *Нови од пада под османску власт до краја XVI вијека*. Међутим, у овом периоду била сам ангажована од стране Министарства за просвјету и науку, Сектор за просвјету, и Завода за израду уџбеника за рад на пројекту израде *уџбеника историје за 7. разред основне школе*. Рад на уџбенику сам завршила, рецензенти су дали позитивно мишљење и ових дана уџбеник улази у процедуру усвајања за штампу.

У оквиру пројекта Савјета Европе "History and History Teaching in South East Europe" учествовала сам у раду конференција у Великом Трнову, Бугарска, 18-19. маја 2001, и Подгорици, 28-29. септембра 2001, посвећених изради компаративне студије "The initial and in-service training of history teachers in South East Europe".

Обављала сам дужност секретара Округлог стола Историјског института.

Учествовала сам у раду Комисије за наставне програме и планове средњих школа за историју.

VI Назив пројекта - теме:

ЦРНОГОРСКО-ИТАЛИЈАНСКИ ОДНОСИ 1896-1914.

Руководилац:

др Радоје Пајовић

Извршилац:

мр Славко Бурзановић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2002. године

Током 2001. г. због неблаговременог финансирања нијесам био у могућности да реализујем планиране активности на пројекту. Истекујући средства за истраживања у Италији, настојао сам да што боље искористим изворе о италијанско-црногорским односима који се налазе у архивима и библиотекама на Цетињу. У периоду јануар-март 2001. истраживао сам десетак дана у библиотеци Државног музеја, гдје сам пронашао релевантну грађу о културним везама Италије и Црне Горе. Током марта и априла неколико дана сам истраживао у Државном архиву на Цетињу и фондovima Министарства иностраних послова и Министарства финансија. Нијесам дошао до значајнијих нових сазнања те сам даља истраживања прекинуо као нерационална.

На рачун скромних средстава од 23. до 26. IV боравио сам у Барију, гдје сам у Универзитетској библиотеци и Државном архиву обавио почетна истраживања о трговачким и саобраћајним везама између провинције Пуља и Црне Горе. (Дјелатност поморске компаније Пуља и дјелатност Марконијеве радио-станице у Сау Каталду које су одржавале везе са Црном Гором.)

У периоду мај - децембар 2001. мој рад на пројекту *Италијанско-црногорски односи 1896-1914* сводио се на превођење и сређивање раније прикупљене грађе.

Са руководиоцем пројекта др Радојем Пајовићем у више наврата разговарао сам о проблемима на реализацији пројекта, разматрајући и могућност његовог привременог обустављања и промјене теме моје докторске дисертације, ако и у наредном периоду пројекат не буде благовремено и у одговарајућем износу финансиран. У истом смислу у току августа и новембра обавио сам консултације са неформалним менотором на изради докторске дисертације проф. др Михаилом Војводићем.

Поред наведених активности на пројекту, у извјештајном периоду био сам ангажован од стране Министарства просвјете на изради нових програма за наставу историје у средњим школама а такође и као коаутор *уџбеника за VIII разред основне школе*. Учествовао сам и у раду Друштва историчара Црне Горе. Говорио сам на промоцијама књига: *Мемори Ника Хајдуковића* у Подгорици као и *Morte agli Italiani - il massacro di Aigues-mortes*, Енза Барнабе у Котору. Током друге половине године у архивима и библиотекама у Подгорици, Цетињу и Београду, радио сам

на припреми збирке докумената о Јовану Пламенцу. Учествовао сам на округлом столу Матице црногорске о уџбеницима у црногорским школама. У *Љепојиси* Матице црногорске објавио сам текст на исту тему.

За монографију *Комуникација међу људима и народима на јодручју Црне Горе* припремио сам прилоге: Барско друштво и Италијанске и француске радиотелеграфске станице у Црној Гори.

VII Назив пројекта - теме:

ДРОБЊАК ОД 1850. ДО 1918.

Руководилац:

проф. др Бранислав Ковачевић

Извршилац:

мр Жарко Лековић

Рок реализације: 2003. године

У току 2001. године обавио сам истраживања у архивима Црне Горе и Србије у циљу прикупљања грађе за израду докторске дисертације *Дробњак 1850-1918*.

Знатан дио грађе чува се у Музеју на Цетињу (Архивско одјељење) у фондовима из доба књаза Данила и књаза и краља Николе. Важна документа политичког карактера налазе се и у фондовима "Правитељствујушћи сенат црногорски и брдски" и "Приновљени рукописи". У овом архиву сам истраживао 40 радних дана.

Истраживао сам и у Државном архиву Цетиње, фонд "Главно школско надзорништво", а прегледао сам и лични архивски фонд Грубана Церовића (30 радних дана).

Истраживао сам и у Архиву Историјског института Црне Горе у Подгорици (100 радних дана).

У Архиву Србије сам истраживао фонд Министарства унутрашњих дјела (30 радних дана).

Упоредо извршавам и проучавање основне литературе како бих могао лакше приступити писању и обликовању дјела.

Успио сам да објавим рукопис *Дробњак у првој половини XIX вијека*, који је од стране најкомпетентнијих научника оцијењен као научни допринос задатој теми. Овај рад је, према тим оцјенама, за наведени период знатно опширнији, истраживачки утемељенији и поузданији од свих осталих.

VIII Назив пројекта - теме:

СОЦИОЛОШКО-ДЕМОГРАФСКА АНАЛИЗА КРЕТАЊА
СТАНОВНИШТВА У ПОДГОРИЧКОЈ ОПШТИНИ
1945-1991. ГОДИНА

Руководилац:

проф. др Слободан Вукићевић

Извршилац:

мр Вукајло Глушчевић

Рок реализације: 2003. године

У протеклој години рад на пројекту одвијао се у три фазе.

Прво, урадио идејни пројекат теме, регистар биографских једи-

ница, вршио архивска истраживања у Подгорици, Цетињу и Београду.

Друга фаза - прикупио и проучио потребну литературу, селектирао и обрадио архивску грађу.

Трећа фаза - Написао: Увод, Теоретски приступ, Социолошку анализу односа државе према демографском кретању у Подгоричкој општини; Колонизација становништва из Подгоричке општине у Војводину; Миграција радне снаге са подручја Подгоричке општине на привремену рад у иностранству.

IX Назив пројекта - име:

ОД ЗАОСТАЛЕ ДО МОДЕРНЕ БИБЛИОТЕКЕ
ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА ЦГ

Руководилац:

проф. др Бранислав Ковачевић

Рок реализације: 2005. година

Библиотека је добијала 9 наслова новина (од тога редовно само "Побједу", "Дан", "Вијести" и "Просвјетни рад"). Такође, добијала је, нередовно, 10 наслова домаћих и 8 наслова страних часописа.

Библиотеку је користило 617 читалаца, с тим што су то неки чинили и по неколико пута у току године, па и по неколико недеља, чак и мјесеци.

Коришћено је преко 2.200 књига, 58 наслова новина и 159 наслова часописа и 520 свезака. Коришћено је 438 фасцикли архивско-меморарске грађе. повезана су и укоричена 2 годишта "Побједе", 122 свеске часописа и 153 оштећене књиге.

Осим научних радника и спољних сарадника Института услуге Библиотеке користили су културни и јавни радници, грађани и студенти.

Библиотека је имала добру сарадњу са другим библиотекарима и установама у Црној Гори и Србији.

Посебно треба истаћи куповину *дијела заоставишћине* (књиге, часописи и архивска грађа) Јагоша Јовановића, бившег директора Историјског института Црне Горе. Куповину је, посебно, финансирало Министарство науке и просвјете.

На крају напомињемо да је, по Пројекту, била предвиђена куповина око 2000 књига, али није било финансијске могућности да се та замисао реализује. Такође, није се ништа могло учинити у обезбјеђивању простора за смјештај библиотечког фонда, нити у погледу набавке библиотечке опреме и обезбјеђења депоа (адекватним решеткама на прозорима и бравом). Није могла да се спроведе планирана ревизија фонда. Посебан хендикеп представља то што није било могућности да се Библиотека *кадровски ојача* са два планирана библиотечка радника (књижара и магационера). Иако су извршене припреме за аутоматску обраду података и инсталиран Библио-програм, на њу се није прешло због недовољне стручне обуке и недостатка простора за складиштење обрађеног библиотечког материјала, али намјере Универзитета да се инсталира *нови програм*.

Осим тога, у протеклој години није реализована планирана *конзервација и заштитна* старе црногорске штампе пошто су за то неопходна знатна финансијска средства.

Да би се санирале посљедице неадекватног финансирања о протеклих 10 и више година и реализовала планирана прва фаза усвојеног пројекта о развоју Библиотеке Историјског института Црне Горе, *била су њој потребна знајно већа средствија него што је одобрено у њој посљедње двије године.*

Зато је за наредни период потребно веће разумијевање финансијера - Министарства за науку и просвету и знатно издашнија средства како би се, у највећој мјери, спровеле планиране нужне припреме за прелазак на стручнији и савременији рад Библиотеке.

Иако је од планираних средстава по *пројекту* добила само око 10% (што износи 3.000 ДМ) за свој рад, што није ни изблиза довољно, *садашња позиција Библиотеке је неуспоредиво њовољнија* у односу на стање у посљедњих 10-12 година, статус и третман, такође. Мада је тешко одједном отклонити посљедице дугогодишњег нефинансирања и заостајања и те како је видљива дјелотворност усвојеног пројекта, чији је циљ да се Библиотека Историјског института Црне Горе, у оквиру реалних могућности, *развије* до оног нивоа који би обезбједио предуслове да она временом постане *модерна и развијена библиотека*, у функцији установе у чијем је саставу и научног рада. То подразумева дугорочни развој Библиотеке, планско финансирање, осавремењавање и кадровско јачање, нову организациону и техничко-стручну шему.

Пројекат развоја Библиотеке реализује се у етапама, сваких *пет* година. Већ је друга година откако је почела реализација првог петогодишњег плана, који се прецизира и реализује кроз годишње програме и основне потребе ове институтске јединице.

Иако реализација *Пројекта* подразумева неколико фаза и неколико сукцесивних операција развоја она се мора остваривати цјеловито, постепено и конкретно, у реалним оквирима, са *визијом* даљег развоја.

У току протекле године, осим редовних послова у читаоници, рада са корисницима и техничко-стручне обраде, планирани послови само су дјелимично реализовани због недовољних средстава, недостатка простора и неопходног кадра.

У *првој фази* (2000-2001. година) реализован је *само дио* планираних послова у Библиотеци и дјелимично побољшање на организационом, техничком и стручном плану.

У 2001. години у Библиотеци су радили виши библиотекар-руководилац Маријан Миљих и виши књижничар Ана Калуђеровић.

Библиотекар је радио на организационо-стручним пословима, давању информација и, по потреби, у читаоници, а виши књижничар на техничкој обради библиотечког материјала и у читаоници, на библиографији "Зете" итд.

У току 2001. приновљено је 598 књига, од тога куповину 136, размјеном 273 и 189 од поклона појединаца и установа.

ИЗВЈЕШТАЈ О РАДУ РЕДАКЦИЈЕ ОКРУГЛОГ СТОЛА

Пошто се ова врста научних активности Историјског института Црне Горе не финансира већ двије године, Редакција није била у прилици да се ангажује на организовању ниједног Округлог стола у овој години. То није било ни предвиђено јер план рада Историјског института за 2001. годину није никада разматран нити усвојен од стране Научног вијећа Института.

Редакција Округлог стола средином протекле године (28. 06. 2001) одржала је један састанак. Разлог је био одређивање рецензената за приспјеле рукописе за зборник *Црна Гора у Југославији* који треба да буде посвећен дугогодишњем директору Историјског института пок. проф. др Јовану Бојовићу.

Ријеч је о материјалима који су приспјели након два пута заказиваног а потом дефинитивно отказаног, истоименог округлог стола. Пошто због неплаћивања финансијских средстава он није могао да буде одржан (најприје у јуну а потом ни у септембру 2000) бројни, већ пријављени, учесници били су замољени да пошаљу своје радове уз обећање да ће они бити објављени у посебном зборнику и хонорисани.

Пошто средстава ни за то није било, као руководиоца Округлог стола обратио сам се министру Предрагу Ивановићу. У разговору с њим обављеном 10. октобра 2001. договорено је да Министарство за просвјету и науку Историјском институту Црне Горе уплати суму од 4.000 ДМ за трошкове штампања зборника *Црна Гора у Југославији*.

Мада је договор са министром Ивановићем испоштован и средстава од стране Министарства ускоро уплаћена, нови вршилац дужности директора Историјског института није дозволио њихово коришћење. Због тога Редакција Округлог стола није била у прилици да настави започети рад на припремању за штампу рукописа за поменути зборник.

Оваквом праксом Институт се представља у веома ружном свијетлу широј научној јавности, како због два пута отказаног Округлог стола тако и због чињенице да је у преписци око његовог заказивања и каснијем позивању аутора да предају своје радове злоупотријебљено име пок. проф. др Јована Бојовића.

ИЗВЈЕШТАЈ О РАДУ РЕДАКЦИЈЕ ЧАСОПИСА
ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Редакција часописа *Историјски записи* током 2000. одржала је три сједнице (VII, VIII и IX). На њима су усвојени за штампу рукописи за свеске 1-2/2000, 3-4/2000. и 1-2/2001.

Свеска 1-2/2000. посвећена је 2000. годишњици хришћанства. У рубрици *Чланци* објављено је 17 радова (14 домаћих и три страна аутора), а у рубрикама *Испрживања* и *Извори* и *Историографија* по два рада. У овом двоброју такође су биле заступљене рубрике: *Прикази и биљешке* и *Хроника* у којој је објављен *Извјештај о раду Историјског*

инститоритија за 2000. годину. Укупно је публиковано 30 радова које је написало 27 аутора.

У свесци 3-4/2000. објављено је осам чланака и пет прилога. У рубрици *Извори и исцртавања* публикован је један а у рубрици *Историографија* четири рада. Заступљене су биле и рубрике *Прикази и биљешке*, *Хроника*, *Ин мемориам* (посвећен пок. проф. др Чедомиру Пејовићу) као и рубрика *Полемике* у којој је објављен један рад. Укупно су штампана 32 рада које је написало 30 аутора.

Свеска 1-2/2001. посвећена је стогодишњици смрти Марка Миљанова. Тим поводом у рубрици *Годишњице* објављена су два рада. Свеска садржи још и шест чланака, два прилога и четири рада садржински усмјерена на објављивање архивских извора. Осим редовних рубрика *Прикази и биљешке* и *Хроника*, у овој свесци први пут је уведена рубрика *Археологија*. Без обзира на карактер Историјских записа Редакција је такав поступак сматрала цјелисходним будући да у Црној Гори нема периодичних публикација у којима би се могли штампати научни радови из ове области. Ова свеска садржи 30 радова које је написало 27 аутора.

С обзиром на међународни карактер Редакције, сједници су присуствовали само чланови из Црне Горе. Члановима Редакције из иностранства на одобрење су достављени садржаји сваког броја и резимеи чланака или других важнијих радова. На крају VII сједнице, на којој је усвојен за штампу рукопис за свеску 1-2/2000, др Радоје Пајовић је обавијестио Редакцију о престанку свог учешћа у њеном даљем раду.

Осим уобичајених питања из области уређивачке политике, на сједницама Редакције, као веома акутно, разматрано је питање финансирања трошкова штампања часописа и исплате хонорара ауторима, уреднику и члановима Редакције. То питање било је веома присутно зато што је Министарство за науку, из непознатих разлога, направило прекид у његовом финансирању. О каквом прекиду је ријеч може се видјети на основу динамике уплате средстава у 2000. и 2001. години (извршене су само двије уплате), њиховог износа и начина утрошка. С обзиром на то да излагање часописа "редовно касни" од прве уплате (5. 05. 2000), у износу од 3.780 ДМ покривени су трошкови штампања 1-2/1999. и 3-4/1999. За наредне двије свеске које су штампане у 2001, тј. двоброја 1-2/2000. и 3-4/2000. од стране Министарства нијесу одобрена никаква новчана средства. Мада су, из других извора, покривени трошкови штампања те двије свеске, због наведених разлога нијесу измирен сви трошкови њиховог штампања: хонорари ауторима, уреднику и члановима Редакције.

Друга уплата (5. 10. 2001) у износу од 4.500 ДМ, сходно Рјешењу о одобрењу средстава, одређена је за "припрему, штампање и хонорар главног и одговорног уредника", за бр. 1-2/2001. Нијесу, дакле, одобрена средства за исплату хонорара ауторима и члановима Редакције.

Покушаји да се продајом часописа обезбиједе средства за покривање наведених трошкова и његово редовно излагање само су дјелимично дали резултате. Министарство културе је донијело одлуку о сталном откупу по 50 примјерака *Историјских записа* за 25 библиотека у Републици. Министарство за науку се, на жалост, оглушило на сличан

предлог да се донесе одлука о редовном откупу часописа за библиотеке средњих и дијела основних школа у Републици. Без резултата су остали покушаји да Министарство за науку одобри средства за покривање раније споменутих непокривених трошкова за бројеве 1-2/2000. и 3-4/2000. као и дијела трошкова за број 1-2/2001. (ауторски хонорари и хонорари члановима Редакције) који се не могу подмирити из износа одобрених средстава.

Због свега тога питање финансирања часописа *Историјски записи* може се сматрати и даље неадекватно ријешеним.

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Петар ВЛАХОВИЋ, <i>Антрополошке одлике Црногораца</i>	7
Божидар ШЕКУЛАРАЦ, <i>Трагови средњовјековних веза и односа Црне Горе и Босне</i>	19
Ленка Блехова ЧЕЛЕБИЋ, <i>Помени куће у којорским ноћарским сџисима 1326 - 1503.</i>	31
Душан Ј. МАРТИНОВИЋ, <i>Божидар Вуковић Подгоричанин између леџенде и историје</i>	57
Драгана КУЈОВИЋ, <i>Основни подаци о просвјетним усјановама оријентално-исламског карактера у Црној Гори</i>	69
Весна КИЛИБАРДА, <i>Прилог проучавању односа Томазеа и Њеџоша</i> ...	81
Живко М. АНДРИЈАШЕВИЋ, <i>Политичка основа владарског кулџа Књаза Николе крајем 19. и почетком 20. вијека</i>	91
Нада ТОМОВИЋ, <i>Руска јавност према проглашењу анексије Босне и Херцеговине</i>	113
Ђорђе БОРОЗАН, <i>Црна Гора у рату против Османске империје од 8. до 18. октобра 1912. године</i>	133
Луција ЂУРАШКОВИЋ, <i>Почеци црногорског поморсџа</i>	147
Срђа ПАВЛОВИЋ, <i>Замисљајући Америку: Црногорски исељеници с почетка двадесетог вијека и дислокација идентитетџа</i>	161

ПРИЛОЗИ

Мијат ШУКОВИЋ, <i>Рајови против разума</i>	177
Ђорђе БОРОЗАН, <i>Monumenta Montenegrina</i>	189
Божидар ШЕКУЛАРАЦ, <i>Monumenta Montenegrina</i>	193
Бранислав КОВАЧЕВИЋ, <i>Monumenta Montenegrina</i>	197
Шербо РАСТОДЕР, <i>Поводом издања "Проучавање историје" Арнолда Тојнџија</i>	203

ЈУБИЛЕЈИ

Бранислав КОВАЧЕВИЋ, <i>Академик Бранко Павићевић</i>	213
---	-----

Радоје ПАЈОВИЋ, <i>Поглеђ Бранка Павићевића на научне проблеме савремене црногорске историје</i>	217
Бранко ПАВИЋЕВИЋ, <i>Слово на свечаности ујриличеној йоводом осамдесетйођ рођендана и йедесетй година научнођ рада</i>	223

ПРЕВОДИ

Будо М. МОЈАШЕВИЋ, <i>Самойоимање Црногорца и (йравославних) Бокеља</i>	225
---	-----

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

Љубодраг ДИМИЋ, <i>Јелена Појов, Драма на војвођанском селу 1945-1952., Обавезни ойкуй йољойривредних йроизвода, Нови Сад 2002.</i>	241
Бранислав КОВАЧЕВИЋ, <i>Гојко Вукмановић, Барски лођор 1942-1943, Истйоријски инстйийуий Црне Горе, Подђорица 2002.</i>	246
Бранислав КОВАЧЕВИЋ, <i>Мира Шувар, Владимир Велебий свједок истйорије, Зађреб 2001.</i>	251
Драгица ВОЈИНОВИЋ, <i>Др Душан Ј. Марйиновић: Њеђошеви йубилеји и њеђошеви сйоменици. - Цейиње: Маузолеј "Пејтар II Пејировић - Њеђош", 2002.</i>	254
Душан ЖИВКОВИЋ, <i>Милија Сйанишић, Сйрайеђијске верйикале НОР-а Јуђославије 1941-1945, ИСИ, Беођрад 1999.</i>	260
Вељко МАРТИНОВИЋ, <i>Др Милица Косйић: Инстйийуий за друшйивено-економска исйираживања - ИДЕИ 1965-2000; Универзйией Црне Горе - Економски факулйей - Подђорица 2001.</i>	263
Вук ЦЕРОВИЋ, <i>Никола Лојичић, Сабрана дјела, Сйручна књиђа, Беођрад 2002.</i>	266
Милица КОСТИЋ, <i>Проф. Драђиша Ђоковић: Ођледи из монетйарне економије Црне Горе (књиђе 1, 2, 3); Универзйией Црне Горе - Подђорица и Шйамйарија "Обод" дд - Цейиње; Подђорица 2001.</i>	269
Јован ЧАЂЕНОВИЋ, <i>Душан Ј. Љумовић: Тако је йо било, Беођрад 2002.</i>	272
Радивоје ШУКОВИЋ, <i>Трифун Ђукић: Краљевић Марко - истйоријско-леђендарни ейос, Подђорица 2002.</i>	276
Томо ПАПИЋ, <i>Др Живко Ђурковић: Сава Пејовић Трећи, командир Ойујно-рудинскођ и Голијско-рудинскођ байаљона, Никишић 2002.</i>	278

ХРОНИКА

<i>Извјешйај о раду Истйоријскођ инстйийуийа Црне Горе за 2001. йодину</i>	281
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ВЛАХОВИЧ Петр. <i>Антропологические особенности черногорцев</i>	7
ШЕКУЛАРАЦ Божидар. <i>Следы средневековых связей и взаимоотношений Черногории и Босны</i>	19
БЛЕХОВА-ЧЕЛЕБИЧ Ленка. <i>Упоминание чумы в нотариальных документах Котора</i>	31
МАРТЫНОВИЧ Душан, Вукович Божидар. <i>Житель Подгорицы между легендой и историей</i>	57
КУЙОВИЧ Драгана. <i>Основные сведения о просветительских учреждениях ориентально-исламского направления</i>	69
КИЛИБАРДА Весна. <i>К вопросу об изучении отношений Томажа и Негоша</i>	81
АНДРИЯШЕВИЧ Живко. <i>Политическая платформа культа князя Николы в конце XIX начале XX вв</i>	91
ТОМОВИЧ Нада. <i>Реакция русской общественности на провозглашение аннексии Боснии и Герцеговины</i>	113
БОРОЗАН Джордже. <i>Черногория в войне против османской империи с 8 по 18 октября 1912 г.</i>	133
ДЖУРАШКОВИЧ Люция. <i>Начало черногорского мореходства</i>	147
ПАВЛОВИЧ Срджа. <i>Америка в воображении: Черногорские переселенцы начала XX века и дислокация идентичности</i>	161

ПРИЛОЖЕНИЯ

ШУКОВИЧ Мият. <i>Войны против разума</i>	177
БОРОЗАН Джордже. <i>Памятники Черногории</i>	189
ШЕКУЛАРАЦ Божидар. <i>Памятники Черногории</i>	193
КОВАЧЕВИЧ Бранислав. <i>Памятники Черногории.</i>	197
РАСТОДЕР Шербо. <i>По поводу издания "Изучения истории" Арнольда Тойнби</i>	203

ЮБИЛЕИ

КОВАЧЕВИЧ Бранислав. <i>Академик Бранко Павичевич</i>	213
---	-----

ПАЙОВИЧ Радое. <i>Взгљад Бранка Павичевича на научные проблемы современной черногорской истории</i>	217
ПАВИЧЕВИЧ Бранко. <i>Речь на празднестве организованном по поводу восьмидесятилетия и пятидесятилетия научного труда</i>	223

ПЕРЕВОДЫ

МОЯШЕВИЧ Будо. <i>Самопонимание черногорцев и /православных/ жителей Котора. Пер. Из книги Урлики Тишль "Политика Гамбургов в отношении сербов и черногорцев в 1791-1822 гг."</i> Мюнхен, 2000 г.	225
--	-----

ОБЗОРЫ

ДИМИЧ Любодраг, Попова Елена. <i>Драма в селах Воеводини 1945-1952 гг.</i>	241
КОВАЧЕВИЧ Бранислав, Вукманович Гойко. <i>Барский лагерь 1942-1943. Исторический институт Черногории, Подгорица, 2002.</i>	246
КОВАЧЕВИЧ Бранислав, Шувар Мира, Велебит Владимир. <i>Свидетель истории. 2001.</i>	251
ВОИНОВИЧ Драгица, Д.-р. Мартынович Душан. <i>Юбилей Негоша и памятники Негошу. Цетинье, Мавзолей "Петр II Петрович Негош", 2002.</i>	254
ЖИВКОВИЧ Душан, Станишич Миля. <i>Стратегические вертикали НОБ Югославии 1941-1945 гг. Белград, 1999.</i>	260
МАРТЭНОВИЧ Велько, Д.-р. Костиц Милица. <i>Институт общественно-экономических исследований. Идеи 1965-2000 гг. Университет Черногории. Экономический ф-т. Подгорица, 2001.</i>	263
ЦЕРОВИЧ Вук, Лопичич Никола. <i>Собрание сочинений. "Стручна книга". Белград, 2002.</i>	266
КОСТИЧ Милица, Проф., д.-р. Джокович Драгица. <i>Опыты монетарной экономики Черногории. Кн. 1,2,3. Университет Черногории, Подгорица, 2001.</i>	269
ЧАДЖЕНОВИЧ Йован, Люмович Душан. <i>Это было так. Белград, 2002.</i>	272
ШУКОВИЧ Радивое, Джукич Трифун. <i>Королевич Марко. Историческо-легендарный эпос. Подгорица, 2002.</i>	276
ПАПИЧ Томо, Д.-р. Джуркович Живко. <i>Сава Пейович III, командир Опутно-рудинского и Голийско-рудинского батальона. Никишич, 2002.</i>	278

ХРОНИКА

<i>Сообщение о работе Исторического института Черногории за 2001. г.</i>	281
--	-----

TABLE DES MATIÈRES

ARTICLES

Petar VLAHOVIĆ, <i>Les caractères anthropologiques des Monténégrins</i>	7
Božidar ŠEKULARAC, <i>Les traces des liaisons et des relations entre le Monténégro et la Bosnie au Moyen Âge</i>	19
Lenka BLEHOVA – ČELEBIĆ, <i>Les mentions de la peste dans les actes notaires de Kotor de 1326 à 1503 année</i>	31
Dušan MARTINOVIĆ, <i>Božidar Vuković Podgoričanin entre le mythe et l'Histoire</i>	57
Dragana KUJOVIĆ, <i>Les généralités sur les établissements éducatifs orientaux au Monténégro</i>	69
Vesna KILIBARDA, <i>Un complément aux études sur les relations entre Tomaz et Njegoš</i>	81
Živko ANDRIJAŠEVIĆ, <i>Le fondement politique du culte de prince Nikola à la fin du XIX et au début du XX siècle</i>	91
Nada TOMOVIĆ, <i>Le public russe sur la proclamation de l'annexion de la Bosnie et l'Herzégovine</i>	113
Đorđe BOROZAN, <i>Le Monténégro dans la guerre contre l'Empire ottoman du 8 jusqu'au 18 octobre 1912 année</i>	133
Lucija ĐURAŠKOVIĆ, <i>Les débuts de la marine monténégrine</i>	147
Srđa PAVLOVIĆ, <i>En rêvant l'Amérique: les émigrés monténégrins au début du XX siècle et la dislocation des identités</i>	161

COMPLÉMENTS

Mijat ŠUKOVIĆ, <i>Guerres contre la raison</i>	177
Đorđe BOROZAN, <i>Monumenta Montenegrina</i>	189
Božidar ŠEKULARAC, <i>Monumenta Montenegrina</i>	193
Branislav KOVAČEVIĆ, <i>Monumenta Montenegrina</i>	197
Šerbo RASTODER, <i>À propos de la publication de l'Étude de l'Histoire de Arnold Tojnbi</i>	203

ANNIVERSAIRES

Branislav KOVAČEVIĆ, <i>Académicien Branko Pavicevic</i>	213
Radoje PAJOVIĆ, <i>Problèmes de l'interprétation scientifique de l'historiographie du Monténégro selon Branko Pavicevic</i>	217
Branka PAVIČEVIĆ, <i>Le discours à l'occasion du 80 - ème anniversaire de naissance et 50 - ème de activité</i>	223

TRADUCTIONS

Budo MOJAŠEVIĆ, <i>L'auto-conception des Monténégriens et des habitants de Boka, traduction des extraits du livre La politique de Habsburg vers les Sebes et Monténégriens 1791-1822, d'Urlike Tischle, Munich, 2000.</i>	225
---	-----

PRÉSENTATIONS

Ljubodrag DIMIĆ, <i>Jelena Popov, Le drame des villages de Voïvodina 1945-1952.</i>	241
Branislav KOVAČEVIĆ, <i>Gojko Vukmanović, Le camp de Bar 1942-1943, l'Institut historique du Monténégro, Podgorica, 2002.</i>	246
Branislav KOVAČEVIĆ, <i>Mira Šuvar, Vladimir Velebit, le témoin de l'Histoire, 2001.</i>	251
Dragica VOJINOVIĆ, <i>Dr Dušan Martinović, Les anniversaires de Njegoš et les monuments de Njegoš, Cetinje, le mausolée de Petar II Petrović Njegoš, 2002.</i>	254
Dušan ŽIVKOVIĆ, <i>Milija Stanišić, Les verticales stratégiques de la lutte de libération populaire en Yougoslavie 1941-1945, ISI Belgrade, 1999.</i>	260
Veljko MARTINOVIĆ, <i>Dr Milica Kostić, L'Institut des recherches sociales et économiques 1965-2000, l'Université du Monténégro, la Faculté de l'Économie, Podgorica, 2001.</i>	263
Vuk CEROVIĆ, <i>Nikola Lopičić, Oeuvres complètes, Stručna knjiga, Belgrade, 2002.</i>	266
Milica KOSTIĆ, <i>Dr Dragiša Djoković, professeur, Essais concernant l'économie monétaire du Monténégro (livres I, II, III), Université du Monténégro, Podgorica, 2001.</i>	269
Jovan ČADENOVIĆ, <i>Dušan Ljumović, C'était comme ça, Belgrade, 2002.</i>	272
Radivoje ŠUKOVIĆ, <i>Trifun Djukić, Le prince Marko – l'épopée historique et mythique, Podgorica, 2002.</i>	276
Tomo PAPIĆ, <i>Dr Živko Djurković, Sava Pejović III, commandeur du bataillon de Rudina et de Golija, Nikšić, 2002.</i>	278

CHRONIQUE

<i>Rapport de travail de l'Institut historique du Monténégro pour l'année 2001</i>	281
---	-----

TABLE OF CONTENTS

ARTICLES

Petar VLAHOVIĆ: <i>Anthropological Characteristics of the Montegrins</i>	7
Božidar Šekularac: <i>Evidence of Mediaeval Ties and Relations Between Montenegro and Bosnia</i>	19
Lenka BLEHOVA-ČELEBIĆ: <i>References to the Plague in the Kotor Notary Records 1326-1503</i>	31
Dušan MARTINOVIĆ: <i>Božidar Vuković Podgoričanin: Between Legend and History</i>	57
Dragana KUJOVIĆ: <i>Basic Data on Educational Institutions of an Oriental-Islamic Character in Montenegro</i>	69
Vesna KILIBARDA: <i>A Contribution to Research on Relations Between Tomaze and Njegoš</i>	81
Živko ANDRIJAŠEVIĆ: <i>The Political Basis of Prince Nikola's Ruling Cult at the End of the 19th and Beginning of the 20th Century</i>	91
Nada TOMOVIĆ: <i>Russian Public Reaction To the News of the Annexation of Bosnia and Hercegovina</i>	113
Đorđe BOROZAN: <i>Montenegro in the War with the Ottoman Empire from 8th to 18th October 1912</i>	133
Lucija ĐURAŠKOVIĆ: <i>The Beginnings of Montenegrin Seafaring</i>	147
Srđa PAVLOVIĆ: <i>Dreaming of America: Montenegrin Emigrants at the Beginning of the Twentieth Century and the Problem of Dislocation of Identity</i>	161

ADDITIONAL MATERIAL

Mijat ŠUKOVIĆ: <i>Wars Against Reason</i>	177
Đorđe BOROZAN: <i>Monumenta Montenegrina</i>	189
Božidar Šekularac: <i>Monumenta Montenegrina</i>	193
Branislav KOVAČEVIĆ: <i>Monumenta Montenegrina</i>	197
Šerbo RASTODER: <i>On the occasion of the publication of "Proučavanje istorije" (Studying History) by Arnold Toynbee</i>	203

JUBILEES

Branislav KOVAČEVIĆ: <i>Academi member Branko Pavićević</i>	213
Radoje PAJOVIĆ: <i>Branko Pavićević's opinion on scientific problems in Montenegreen historiography</i>	217
Branko PAVIĆEVIĆ: <i>Speech on celebration of 80th anniversary of birth and 50th anniversary of work</i>	223

TRANSLATIONS

Budo MOJAŠEVIĆ: <i>The Self-Perception of Montenegrins and (Orthodox) Kotor Bay Inhabitants, translation from "Hapsburg Policy Towards Serbs and Montenegrins in 1791 and 1822", by Urliche Tischle, Munich 2000.</i>	225
---	-----

SURVEYS

Ljubodrag DIMIĆ, <i>Jelena Popov, "Drama in the Vojvodina Village, 1945-1952. Compulsory Crop-Purchase", Novi Sad, 2002.</i>	241
Branislav KOVAČEVIĆ, <i>Gojko Vukmanović, "The Bar Concentration Camp 1942-1943", Montenegrin Historical Institute, Podgorica 2002.</i>	246
Branislav KOVAČEVIĆ, <i>Mira Šuvar, "Vladimir Velebit, a Historical Witness", 2001.</i>	251
Dragica VOJINOVIĆ, <i>Dr. Dušan Martinović, "Njegoš' Jubilees and Njegoš' Monuments", Cetinje, Mausoleum of Petar Petrović Njegoš, 2002.</i>	254
Dušan ŽIVKOVIĆ, <i>Milija Stanišić, "Strategic aspects of the Yugoslav National War of Liberation, 1941-1945", ISI Belgrade, 1999.</i>	260
Veljko MARTINOVIĆ, <i>Dr Milica Kostić, Institute for Socio-Economic Studies – Ideas 1965-2000. Montenegro University, Faculty of Economy, Podgorica 2001.</i>	263
Vuk CERović, <i>Nikola Lopičić, Collected Works, Strucna Knjiga, Belgrade, 2002.</i>	266
Milica KOSTIĆ, <i>Professor Dr. Dragiša Đoković, Essays in the Monetary Economics of Montenegro (books I, II, III), Montenegro University, Podgorica 2001.</i>	269
Jovan ČAĐENOVIĆ, <i>Dušan Ljumović, Tako je bilo, Belgrade 2002.</i>	272
Radivoje ŠUKOVIĆ, <i>Trifun Đukić, Crown-Prince Marko - A Historical-Legendary Epos, Podgorica 2002.</i>	276
Tomo PAPIĆ, <i>Dr Živko Đurković, Sava Pejović III, commander of the Oput-Rudine and Golija-Rudine Battalion, Nikšić 2002.</i>	278

CHRONICLE

<i>Report on the Annual Work of the Historical Institute of Montenegro for 2001.</i>	281
--	-----

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXV

Бр. 1-2/2002.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Ђорђе Борозан, директор

Технички уредник

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектор

Маријан Миљић

Коректор

Милан Дамјановић

Резиме превела

Славица Перовић

Унос индекса

Соња Шушањ

Перса Обреновић

Тираж: 500

Штампа

НЈП ПОБЈЕДА - Подгорица